

Василий Ян

Чингизхон

2019/28-A102

Василий Ян

ЧИНГИЗХОН

Тарихий роман

Гафур Гулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018

Кўхна Осиё ҳаётидан қисса XIII аср

Василий Ян

ЧИНГИЗХОН

Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018

УЎУ 821.512.133-31
КБК 84(2Рос)

Ўзбек адабиёти

Я60
Я67

Таржимон:
СОБИР МУҲАМЕДОВ

Янчевецкий, В.

Чингизхон: роман / В. Янчевецкий. - Тошкент: Гафур
Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. - 380 б.

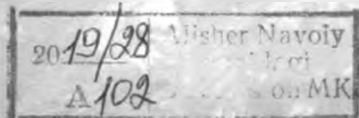
Кўхна Осиё ҳаётидан хабар берувчи мазкур асарда XIII аср
воқеалари тасвирланган Унда Хоразмшоҳ давлатидаги ички зид-
диятлар Чингизхоннинг юриши ҳамда айрим қўрқоқ кишилар ёки
алдовларга ишонган кишилар сабабидан вайрон бўлган халқ тақ-
дири ҳақида хикоя қилинади.

Мазкур асар муқаддас мустақиллигимизни асраб-авайлашда,
хар хил хиёнат у бўхтонларга бир тану бир жон бўлиб курашишга
чорлайди.

УЎУ 821.512.133-31
КБК 84(2Рос)

ИСТИҚБОЛ

№ 32358
2

© Гафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2018

ISBN 978-9943-5211-8-6

САЛОМ, КИТОБХОН!

Қаноти бўлмаса лочин ҳам осмонда ночор, оти бўлма-са киши ҳам ерда ожиз.

Ҳар қандай ҳодиса сабабсиз бўлмас, калаванинг учи топилса, охири келиб чиқади. Кенг дунёда тўғри йўл топган сайёҳ манзилига бориб етади, янглишиш ва беғамлик уни ўлим гирдобига элтади.

Агарда киши яшнаб турган қишлоқларни вайрон қилувчи вулқон отилиб чиқиши, мазлум халқнинг қудратли ҳокимга қарши қўзғалиши ёки ватанига номаълум ва бошвоқсиз халқнинг бостириб кириши каби фавқулодда воқиаларни кўрса, буларнинг ҳаммасини ёзиб қолдириши керак. Агарда киши ҳикоя сўзларини қалам учи билан териш санъатидан беҳабар бўлса, ўз эсдалиklarини тажрибакор бир қаламкашга ҳикоя қилиб берсин, токи, у қаламкаш буни яхши қоғозга ёзиб, неварачевараларига қолдирсин.

Ажойиб воқиаларни бошидан кечира туриб, уларни пинҳон тутган киши эса, ўлимнинг совуқ қўллари бошига тегиб турганда зарни зарбоф тўнга ўраб, сахрога кўмаётган хасис одамга ўхшайди.

Бироқ, қаламимни учлаб довтга ботирар эканман, ўйланиб қолдим... Халқларни раҳмсиз суратда қирган Чингизхон ва унинг ваҳший қўшини тўғрисида ҳаққоний ҳикоя қилиб бериш учун менда сўз ва куч етармикин?..

Бу ваҳшийларнинг шимол саҳроларидан ҳужум қилиб келиши, бу қўшиннинг бошида бўрил соқол ҳокимнинг от солдириб юриши, баттол қўшиннинг ҳоримас отларда минглаб кишиларни тилка-пора қилиб Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг сокин водийларидан ўтиши, хар лаҳзада янгидан-янги даҳшатлар туғдириши шун-

дай мудҳиш эдики, одамлар бир-бирларидан: «Бу ёнаётган қишлоқларнинг тутуни билан қопланган осмон яна ярқирармикин, ёки шу билан қиёмат қойим бўлиб кетармикин?» деб сўрашар эди.

Кўп кишилар мендан Чингизхон ва мўғулларнинг истилоси тўғрисида билган ва эшитганларимни ҳикоя қилиб ёзишимни илтимос қилдилар. Мен анчагача иккиланиб юрдим... Энди жим юришимдан ҳеч қандай манфаат йўқ деган фикрга келдим-да, ер юзида кечаси ҳам, кундузи ҳам рўй бермаган, бутун инсоният бошидан кечирган, айниқса, бахтсизликда эзилган Хоразмнинг далаларида тинч меҳнат қилиб юрганларнинг бошига тушган зўр кулфатлар сингари, тарихда мисли кўрилмаган воқиаларни тасвирлашга журъат этдим.

Жуда ҳам илгарига чопиб кетмаслик учун, шу ерда сўзимни тугатай. Ёзганларимнинг ҳаммаси рост эканини кексалар тасдиқларлар.

Тиришқоқ ва матонатли киши бошлаган ишининг роҳатини кўради, билим кўйига тушган киши уни топмай қўймайди...

Биринчи китоб
БУЮК ХОРАЗМДА
ОСОЙИШТАЛИК

Биринчи қисм

ДАРВЕШ ХИРҚАСИДА

БИРИНЧИ БОБ

Олтин лочин

Биз яшайдиган ер ёйиб ўйилган эски тўнга ўхшайди. У тўрт тарафидан океанлар билан ўралган оролдир.

(Эски араб дарслигидан)

Аввал баҳор, кечикиб қолган қор бўрони буюк Қорақум саҳросининг жонсиз барханлари устида гувилламоқда. Қум орасидан унда-бунда чиқиб турган эгри-бугри буталарни шамол пийпалайди. Қор учқунлари ўйнайди. Томи гумбазга ўхшаш бир уй олдида, ўн бош туя тартибсиз тўпланиб туради. Карвонбошилар қаёқда? Нега туякашлар оғир юкларни ерга олиб қўйишмаган?

Туялар қор босган юнгли бошларини кўтардилар, уларнинг ғамгин бўзлашлари бўроннинг гувиллашига жўр бўлади. Узоқдан кўнғироқ товуши эшитилди... Туя-

лар ўша тарафга бурилиб қарашди. Қора эшак, кетидан узун тўн кийиб, кулоҳига салла ўраган бир киши судралиб келар эди.

– Хих, хих, жонивор! Яна ўн қадам боссанг, сомон бераман, уни қара, дўстим Бакир, кимга дуч келдик. Туя турган жойда эгаларидан олаётган бўлади. Хизматкорлари гулхан ёқишибди. Гулхан атрофида ўтирган ўн киши бор жойда ўн биринчи кишига ҳам жиндак шавла топилиб қолар? Ҳай, ким бор бу ерда?! Мусулмонлар, товуш беринглар!

Ҳеч ким товуш бермади. Етакчи туянинг бўйнидаги кўнғироқ жингиллаб кетди.

Қор босган йўловчи эшакни ҳайдаб, пастак девор билан ўралган уйни айланиб чиқди. Нақш солинган эшик тамбалаб қўйилган эди. Уйнинг орқасида, қум барханлари билан ўралган саҳнда, оқ ва қора тошлар терилган соғоналар турарди. Йўловчи эшагини қамиш билан ёпилган айвончанинг устунига боғлаётди:

– Бу тинч водийда абадий уйқуга кетган муҳтарам зотлар, дарвеш Ҳожи Раҳим Бағдодийдан салом! Бу жимжит даргоҳнинг посбони қаерда экан? Балки уйдадир, – деди.

Дарвеш ола тўрвага нон тўғраб солиб, эшакнинг бошига илди.

– Содик дўстим, мана, қолган-қутганни қоқиштириб беряпман. Мендан кўра сенга зарурроқ. Кечаси совуққа қотиб қолмасак, эртага яна йўлга тушамиз. Гўзал Арабистон жазирамаларида, хурмо дарахтлари остида икковимиз иссиқдан қовжираганимизни эсласам, исиб кетаман.

Дарвеш тамбани олиб ташлаб, эшикни очди. Уйнинг ўртасидаги чорчўпни кул босган, девор тагида эса тўрт киши чордана қуриб ўтирарди.

– Ассалому алайкум! – деди дарвеш. Ўтирганлардан садо чиқмади. У бир қадам илгари босди. Ўтирганлар қимирлашмади, овоз ҳам чиқаришмади, уларнинг ранглари бўзарган эди. Буни кўрган дарвеш орқага тисланди-да, югуриб ташқарига чиқди.

– Ҳожи Раҳим, кўркма! Тўртта ўлик, бизни ким кафанлар экан, деб кутиб ўтирибди. Сен оч ва қашшоқ бўлсанг ҳам, ҳали кучлисан, бу дунёнинг бепоён йўлларида кеза

оласан... Ана, эгасиз бутун бошлиқ бир карвон турибди. Агар хоҳласам, бу қимматбаҳо моллар юкланган туялар меники бўларди. Лекии ҳақиқат ахтарувчи дарвешга ҳеч нарса керак эмас. У камбағаллигича қола беради ва араб ашулаларини айтиб, ўз йўлида давом этади. Лекин бечора ҳайвонга раҳм қилиш керак.

Дарвеш туялар атрофини айланиб, арқонларни бўша-тиб қўйди, қаторлатиб чўктирди. Юклар орасидан бир қоп арпа топиб, туяларнинг олдига бир неча ҳовучдан солди.

Агар бирор киши, Ҳожи Раҳим умрида савоб иш қилганми, деб сўраса, бу туялар бир оғиздан: «Совуқ бўронда дарвеш бизга ем берди, ўлмай қолдик» деб жавоб берар эдилар.

Дарвеш кечаси билан оёқларини йиғиб, жимгина мудраб ётган эшакка орқасини бериб, бир боғ қамишнинг устида ётиб чиқди. Эрталаб шамол булутларни ҳайдади, шарқда қуёш кўринди.

Дарвеш соғоналар устига тушиб турган пушти шуълани кўриб ўрnidан турди.

– Қани, Бакир, йўлга тушайлик!

Дарвеш қолган арпани қопи билан эшакка ортди-да, уй ичига мўралади. Девор тагида ўтирган тўрт кишидан биттасигина қолган эди. Унинг хира қўй кўзлари бақрайиб турарди.

Қолган ўликлар қаёққа кетдийкин? Гўрга кириб кетдимикан? Йўқ, Ҳожи Раҳим бу ердан кетиб, Хоразм шаҳарларига боради, хушчакчақ одамлари кўп, доно кишиларининг суҳбати сут ва бол сингари оқадиган ерларга боради.

– Ҳой мусулмон, ёрдам қил! – деган хириллаган овоз эшитилди. Ўтирган одамнинг тарам-тарам соқоли қимирлаб кетди.

– Кимсан?

– Маҳмуд...

– Хоразмликмисан?

– Менинг олтин лочиним бор...

– Вой, – деди дарвеш ажабланиб, – бу мусулмон ўлай деяпти-ю, лочинини гапиради-я! Ма, сув ич!

Касал қовоқдан зўрға бир-икки қултум сув ичди-да, жавдираб турган кўзларини дарвешга тикди.

– Қора ханжарнинг қароқчилари... мени оғир ярадор қилишди... Учта ҳамроҳим ўлимни кутиб турган эди, кимдир эшикни беркитиб қўйди, биз чиқиб кетолмай қолдик... Агар сен мусулмон бўла туриб, бошқа мусулмонга ёрдам бермасанг, бировни ўлдиргандан ҳам ёмон гуноҳ қилган бўласан... Ҳа, «Каломи шариф»да шундай дейилган...

Унинг тишлари такиллаб, дарвешга узатган қўли ҳолсизланиб, тушиб кетди. У ёнига ағдарилди.

– Қайғирма! Жаҳонгашта дарвеш сенга ёрдам беради.

Ҳожи Раҳим касалнинг кийимини ечди. Унинг кўкрагидаги жароҳатдан қон оқиб турар эди.

– Қонни тўхтатиш керак! Нима билан боғласам экан?

Касалнинг ёнида чиройли қилиб ўралган, катта, оппок салла ётарди. Дарвеш уни ёза бошлади.

Салланинг ичидан юмалоқ олтин лавҳа тушиб кетди. Дарвеш уни қўлига олди. Унга қанотларини ёйиб турган лочиннинг сурати солинган ва аллақандай хатлар ёзилган эди.

Дарвеш ўйланиб қолди-да, касалга тикилиб қаради.

– Бу одамнинг юзида келажакдаги буюк ғалаёнларнинг оташин аломати бор. Мурданинг тирилиш сири ҳам шунда экан, – деб шивирлади дарвеш. – Бу, буюк татар хоқонининг пайцзаси.¹ Бу олтин лочинни эҳтиёт қилиб олиб қўйиш керак: касал тузалиб, ҳушига келганидан кейин қайтариб бераман.

Дарвеш олтин лавҳани белбоғи орасига қистириб қўйди.

Дарвеш, касалнинг ярасини салла билан боғлашга анча овора бўлди. Кейин, у уйдан чиқиб, туялардан бирини турғизди-да, эшик ёнига олиб келди. Туяни чўктириб, касални олиб чиқиб миндирди-да, жун арқон билан боғлаб қўйди.

Қуёш барханлар устига ёйилганда, дарвеш эриб кетаётган қор устида билилар-билинемас саҳро сўқмоғи-

¹ П а й ц з а – Чингизхоннинг буйруғи ёзилган маъдан ёки ёғоч лавҳа Пайцза, мўғул тупроғида бемалол юриш учун пропуск вазифасини ўтар эди. Пайцза катта ҳуқуқлар берар эди. Маҳаллардаги ҳуқумат арбоблари пайцзаси бор кишиларга от, йўл кўрсатувчи, озик-овқат ва бошқа ёрдамларни беришга мажбур эдилар.

дан борар эди. Унинг кетидан эшак йўрғалар, эшакнинг орқасидан эса икки ўркачли баланд туя салмоқли кадам ташлаб борарди. Унинг устида боғлаб қўйилган касал мажолсиз тебранарди.

– Қани, юр Бакир! Тезроқ Урганчга етиб олсак, курук беда ейсан. Бу жойлар хатарли. Тепалик орқасидан қароқчи Қора Ханжар чиқиб қолса, хўжайинингни қул қилади, сенинг қора терингни шилиб олади. Бу ердан тезроқ жўнаб қолиш керак.

ИККИНЧИ БОБ

Кўчманчи ўтовида

Хоразм шоҳининг валиаҳд ўғли Жалолиддин Мангуберди Қорақумда ов қилиб юрар эди. Ёш хонни икки юзта сувори йигитлар қўриқлаб юришарди. Улар шоҳнинг: «Қаранглар, Жалолиддин Хоразм чегарасидан чиқиб қочмасин» деган махфий фармонини адо этар эдилар.

Йигитлар саҳрода ярим давра олиб юрадилар. Улар жайран ва қулонларни, қир орқасидаги овчилар учун зиёфат ҳозирланган усти оқ, ўзи қора чодир томонга суриб борар эдилар.

Баҳор кумларга ҳали кам учрайдиган биринчи гулларни ёйган. Қолган-қутган қор уюмлари эса қуёшнинг кўзни қамаштирувчи нурларига тоқат қилолмай, тез эримокда. Овнинг учинчи куни ҳаво бирдан айниди. Шамолдан, кипчоқ даштидан¹ совуқ шамол эсиб, қор бўрони бошланди.

Қора шўх арғумоқ минган Жалолиддин, ярадор бўлган жайран орқасидан қувиб, ҳамроҳларидан узоқлашди. У жайраннинг оқсоқланиб, қулоқларини чимириб кета-

¹ К и п ч о қ д а ш т и – Днепрдан шарққа – Еттисувгача бўлган кенг худудни ўз ичига олган. Бу ерларда кўчманчи турк авлодлари – кипчоқлар яшар эдилар.

Рус тарихида улар «половецлар», ғарбда эса «куманлар» деб аталган. Венгрияда «Улуғ кумания» ва «Кичик кумания» вилоятлари бор бўлиб, бу ерда татар-мўғул истилоси даврида қочиб келиб, туриб қолган кипчоқлар яшайдилар.

ётганини кўриб турар эди. Уни ушлаб олишга оз қолган эди, бироқ жайран яна чўл томонга қараб югуриб кетди. Ғазабланган хон жайран думининг қорасини кўздан қочирмай от қўйди.

Нихоят, жайранни ёй билан уриб йиқитди-да, эгарга ўнгариб олди. Бу орада бўрон кучайиб, сўқмоқни қор босди. Жалолиддин йўлдан адашганини тушунди. Агар бир-икки кун бўронда қолиб кетса, ҳалок бўлишини англади. У отни етаклаб, шамолга қарши юрди. Қоронғу тушиб борарди. Ҳолдан тойган хон, от ёпиғичини оти устига ёпди-да, туни билан унинг тагида ўтириб чиқди.

Қуёш чиқиб, шамол тинди. Қор эриб, барханлар орасидан сувлар оқа бошлади. Жалолиддин йироққа қараб, тепаликдаги суяк ва дарахт шохларидан ясалган хабарчи белгини кўрди. Денгиз сингари саҳродан шу белгига қараб йўл солди. Қум тепалари орасидаги тупроқли водийда қурум босган тўрттагина ўтов жойлашганди.

Итлар қаттиқ ҳуриб, ўтовдан кўчманчи қари туркман чиқди. Елкасига пўстин ташлаган чол, салобат билан юриб, хоннинг олдига келди-да, меҳмондўстлик билан отнинг жиловидан ушлади.

– Агар бир фақирнинг уйини муносиб кўрсангиз, марҳамат қилинг, муҳтарам бек! – деди.

У йўловчининг устидаги қимматбаҳо кийимлар, қалин шохидан тикилган тўқ қизил чолвор ва султонларгина минадиган ҳашаматли тўриқ тулпорни кўриб ажабланди.

– Ассалому алайкум! Арпангиз борми! Икки ҳисса ҳақ тўлайман.

– Чўл жойда ғалла пулдан азизроқ. Лекин азиз меҳмонга истаган нарсаси топилади. Отингизга арпа ўрнига бўғдой берамиз...

Яқиндаги ўтовдан аёллар ун тортаётган ёрғачоқнинг товуши эшитилиб турарди.

– Ҳой, менга қаранглар! Отни ушланглар!

Тўқ қизил кўйлаги товонига тушган иккита қиз, кўкрагига тақилган тангаларини жаранглатиб, бошига ташлаган хирароқ рўмоли билан юзини бекитганича ўтовдан югуриб чиқди. Иккови отнинг жиловини икки томондан ушлаб олиб кетди.

Хон ўтовга кирди. Ичкари иссиқ эди. Чорчўпда илдиз қалаштирилган гулхан ёнар эди. Девор тагида, кигиз устида бир киши чалқанча ётар, унинг бўзарган ранги ва кўкрагидаги қўллари ўлимининг яқинлигидан дарак берарди. Тез-тез нафас олиши, бу ҳолсиз гавдада ҳаёт ўлимини енгиш учун астойдил курашаётганини кўрсатар эди.

Касалнинг оёқ томонида серсоқол, кулоҳига ҳожилигини билдирадиган оқ салла ўраган, ярим яланғоч этига қуроқ авра тўн ёпиниб олган дарвеш ўтирар эди. Жалоллидин:

– Ассалому алайкум! – деди ва хастанинг ёнидаги кигизга ўтирди. Кўзидан бошқа ҳамма ёғини рўмол билан ўраб олган чўри келиб, хоннинг ивиган кўк этигини ечди. Жалоллидин шамшир осилган чарм камарини ечиб, ёнига кўйди.

– Кимсиз? – деб сўради у дарвешдан, – Кийимингизга қараганда йироқ мамлакатларни кўрганга ўхшайсиз.

– Мен дунёни кезиб, ёлғонлар денгизида ҳақиқат оролини излайман.

– Ватанингиз қаерда ва қаерга кетаётибсиз?

– Отим Ҳожи Раҳим. Бағдодда ўқиганим учун яна Бағдодий ҳам дейишади. Менинг устозларим энг яхши, олижаноб, билимдон одамлар эди. Кўп фанларни ўргандим, араблар, турклар, форслар ҳамда қадимги паҳлавий тилида ёзилган кўп китобларни ўқидим. Аммо, ёшлигимдан афсусу, катта гуноҳларгина қолди холос...

Жалоллидин шубҳа билан қошларини чимирди.

– Қаёққа, нима учун кетаётибсиз?

– Мен беш денгиз ўртасидаги ер юзида кезаман, шаҳарлар, воҳалар ва чўллардан, мақсадига етишиш йўлида тинмай юрувчи кишиларни ахтараман. Мен фавқуллодда ишларни кўрмоқ, қаҳрамон ва одил кишиларга тан бермоқни истайман. Ҳозир Урганчга жўнамоқчи бўлиб турибман. Айтишларига қараганда, Урганч Хоразмнинг ва бутун дунёнинг энг гўзал, энг бой шаҳри эмиш. Одамларнинг гапига қараганда, мен у ерда донишмандлиги билан шуҳрат қозонганларни, буюк санъат намуналари билан шаҳарни безаган зўр усталарни учрата олар эмишман...

– Сиз, ўз қаҳрамонликларини қиличининг учи билан жанг майдонига ёзган кишиларни излайсизми? – деди Жалоллидин ва ўйга толди. – Сиз қаҳрамоннинг кўрсат-

ган ишларини, ёшлар ва қизлар қўшиқ қилиб айта оладиган, жангга кириб кетаётган жасур йигитлар ёки гўрга томон сўягги қадамини босаётган чоллар такрорлай оладиган қилиб тасвирлай оласизми?

Дарвеш шеър билан жавоб берди:

Гарчи, шоир Рўдаки – машҳури замон шоир,
Вале, ғариб дарвеш ҳам – шоирдан равон шоир,
Гарчи, Рўдаки устоз, мафтуни жаҳон шоир,
Вале, саҳройи элга дарвеш, қадрдон шоир.¹

Уй эгаси, хон ўлдирган жайранни ўтовга олиб кирди. Жайраннинг териси шилиб олинган ва ичи тозаланган эди.

– Ижозат этинг, гўштан бир бўлагини аёлларга берай, улар сизга овқат қилиб берсинлар.

– Ҳаммаларинг энглар! Ҳаммасини ола беринглар! – деб жавоб берди Жалолиддин. – Мен бекнинг овчиси эмасман. Менинг ўзим бекман ва бекнинг ўғлиман, овни топширадиган хўжайиним ҳам йўқ... – У ингичка ханжарини кинидан чиқариб, жайраннинг биқинидан бир неча бўлак гўшт кесиб олди-да, новдага ўтказиб гулханда кабоб қила бошлади.

Уй эгаси жайраннинг гўштини хотинларга берди-да, ўзи меҳмоннинг ёнига ўтирди. Сўнгра соқолини силаб, мулозимат билан ҳолаҳвол сўрай бошлади:

– Саломатмисиз? Бақувватмисиз? Исидингизми? Ота-онангиз соғ-саломатмилар?

Хон ҳам ундан ҳолаҳвол сўраган бўлиб, ниҳоят:

– Бир нарсани сўрасам малол келмайдими, бу кимнинг овули ва мен қаердаман? – деб сўради.

– Менинг ўтовим Неса² шахрининг катта карвон йўлидан бир кунлик йўл; мен эсам, бу бепоён чўлда истиқомат қилувчи оддий кўчманчиман. Отим Қўрқуд чўпон.

Ташқарида ириллаётган ит бирдан хуриб юборди. Қичқирган, хўнграб йиғлаган товушлар эшитилди.

¹ Китобдаги шеърларни шоир Миртемир таржима қилган.

² Неса – ҳозирги Ашхободга яқин жойда Қадимда кучли қўрғон бўлган қишлоқ. Мўғуллар вайрон қилгач кум остида қолиб кетган.

От оёғининг шарпаси яқинлашиб, жим бўлди. Баланд бир овоз:

– Ўтовда ким бор? Жавоб бер, Кўркуд чўпон! – деб хайқирди.

УЧИНЧИ БОБ

Сахро йигити

Чол ўрnidан туриб, ташқарига чиқди. Уларнинг гапиришаётгани аранг эшитилиб турарди.

Отлик бўғиқ овоз билан:

– У нега бу ерга келди? Ёки ажали етибдими? – деди.

– Уччови ҳам менинг меҳмоним.

– Буларнинг шўр пешоналарига худо нима ёзганлигини кўрсатиб қўяман...

– Буларга тегишга ҳақинг йўқ. Бу бешта қулни қаердан олиб келдинг?

– Булар тажрибали мискар ва қурол ясовчи эканлар. Карвонга қўшилиб кетишаётган экан. Бу карвонни «соқол-мўйловини олиб қўяй» деб турсам, қандайдир бек учун жайран овлаб юрган икки юзга яқин йигит пайдо бўлиб қолди. Туяларни ташлаб қочишга тўғри келди. Туячилар қочиб кетишди. Фақат беш кишини тутиб олиб келдим. Энди буларни Марвга жўнатиб, пуллайман.

– Ишингга худо ривож берсин.

Уй эгаси янги меҳмонни ўтовга олиб кирди.

Меҳмон баланд бўйли, кенг елкали ва хипча белли ёш йигит эди. Белига кўк қинли узун ханжар осилган. Туя терисидан тикилган баланд пошна сариқ этиги, қўй терисидан қилинган узун телпаги ва қора тўни унинг Туркман эканини билдириб турарди. Унинг қорачадан келган, жиддий юзи ва бўртиб чиққан ёноқлари ҳам шуни тасдиқлар эди.

– Ўтга яқироқ ўтир, – деди мезбон.

Бироқ меҳмон гиламга ўтирмай, эшик ёнида туриб қолди. Унинг катта кўзлари бойўғлининг кўзига ўхшар эди.

Жалолиддин бошини кўтармасдан:

– Сен кимсан? – деб сўради.

– Сахройи...

– Чорвачимисан ёки бошқа хунаринг ҳам борми?

– Савдогарларнинг соқолини оламан...

Чўл таомилида бундай жавоб, дағаллик ҳисобланар еди. Гулхан агрофида ўтирганлар бой ва ё камбағаллиги, таниш бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, ҳаммаси тенг ҳисобланади, одатда соғлиги, қўй пода-си, қаерга кетаётганлиги ҳақида бир-биридан ҳол-аҳвол сўрайди. Лекин бу туркман жанжал чиқармоқчи бўлди, шекилли.

Жалолиддин унга бир назар ташлагач, ерга қаради, лабининг бир чеккаси сал титраб кетди. Йўқса, Жалолиддиндек улуғ хон оддий кўчманчи билан жанжаллашиб ўтирсинми?

– Бу кишининг айтишига кўра, сен Урганч йўлини ахтарар эмишсан? Мен олиб бориб қўйишим мумкин! – деди туркман бир оз жим туриб.

Жалолиддин ботир, лекин унинг оти чарчаган. Бу ер унга беҳатар, чунки уни меҳмондўстлик қонуни сақлайди. Йўлга чиқилган тақдирда, бу туркман уни соғ қўймайди. Шунинг учун хон:

– Ҳозир Урганчга бормайман, – деб жавоб берди.

– Ҳазин дунёдан кетаётган, инграб ётган ким?

– Қароқчилар ярадор қилган одам. Бу баттол Қора Ханжарнинг иши бўлса керак. Бу чўл қоплони ҳеч кимни аямас эмиш, – деди дарвеш.

– Бошқалар Қора Ханжарни таламаган, деб ўйлайсанми?

– Жаҳонгашталик шамоли пуч ёнғоқдек чўлда юмала-тиб юрган бир одамман, нима ҳам дея олар эдим! – деди дарвеш.

– Қора Ханжар сувсиз бир биёбонда яшайди. У, кумда шўнғиб юрадиган қалтакесак ёки қамишзорда сирғилиб юрадиган илондек чаққон. Унга ҳеч кимнинг қўли етмайди, у эса ҳар ерда ҳозир.

Жалолиддин кабобни айлантириб, бепарволик билан:

– Қароқчилик қилган кишининг оқибати ёмон бўлади, унинг боши Урганч деворидаги хомага санчилиб, ҳамма-нинг бошидан юқорига қўйилади, – деди.

– Қора Ханжар ёвнинг кетига тушган тун қўланкаси, – деб сўзида давом этди туркман. Қора Ханжар ўч ханжари, ғазаб найзаси, қасос шамшири. Қора Ханжар ҳозир ёлғиз, унинг на ўғли ва на оға-иниси бор. Бир кун эмас-бир кун у ҳалок бўлиб, ўтови турган ер бўшаб қолади. Шу яхши бўладими?

– Яхши бўлмайди, албатта, – деди Жалолоддин.

– Қора Ханжарнинг мўйсафид отаси, ботир оға-инилари, гўзал сингиллари бор эди. Муҳаммадшоҳга юзларча от керак бўлиб қолса, у ўзининг қипчоқ аскарлари билан бизнинг элатга келиб, юз эмас, уч юзлаб яхши отларимизни олиб кетарди. Аллақанақа кўчманчилар қаердадир қипчоқ хонини талаган эмиш, мана шунинг учун сизларга жазо бўлсин, деб хотинларнинг кумуш зийнатларини тортиб оларди. Шоҳ, саройида уч юзта хотини бўлгани холда, қипчоқлари билан келиб, юзларча йигитлар ўртасида талаш бўлган энг яхши қизимиз Гулжамолни олиб кетди. Уни саройга қамлб қўйиб, уч юз биринчи хотиним деди. Шу ҳам яхшими?

– Бу ҳам яхши эмас, – деди Жалолоддин. – Лекин юзта йигит шундай қизни қўлдан бериб юборишлари ёмон бўлибди.

– У вақтда йигитларимиз бу ерда эмас эди. Қипчоқлар айёр, бизнинг тарафга қай маҳалда келишни жуда яхши билишади.

– Менга қара, йигит, – деди Жалолоддин, – отам, оға-иниларим, опа-сингилларим бор эди, дедингми? Ҳозир улар қаерда?

– Мўйсафид отамни шоҳ жаллодлари тутиб олиб, Урганч майдонида товонидан бошигача қийма-қийма қилиб ташладилар. Оға-иниларим шарққа, ғарбга қараб қочдилар. Опа-сингилларимни қипчоқ сарбозлари тутиб олиб кетишди. Шу ишлари яхшими?

– Бу ҳам яхши эмас, – деди Жалолоддин.

– Энди қайси гўрга борай? Қани айт-чи, нима қилишим керак?

Жалолиддин қизғин сўзлай бошлади:

– Агар қиличинг туғилиб ўсган элатимизни душмандан саклаш учун қўлингда яркираса, агар карвон йўлларида эрмак қилиб юришдан бошқа мардлик кўрсатиш ихтиёринг ҳам бўлса ва кўк байроғимизга таянч бўлишни истасанг, Урганчга, менинг ёнимга кел, сенга донг чиқаришни ўргатиб қўяман.

Туркман энги билан лабини артди-да, жаҳл билан:

– Менга қара, бек, – деди. – Мен Урганчга борсам шоҳнинг жосуслари қашкирлардек изимга тушадилар. Барибир ўлсам ҳам таслим бўлмайманку-я, лекин бунинг нима кераги бор?

– Хотиржам бўл, сенга шикаст етмайди, – деди Жалолиддин. – Урганчнинг қибла томонидаги дарвозасига келсанг, катта теракли бир боғни кўрасан. Дарвозабонларга «Тиллали деган боғ, янги сарой шуми, мени эгасининг олдига олиб киринглар!» дегин ва мана бу қоғозни кўрсатгин.

Жалолиддин мисқоли салласининг қатидан бир парча қоғоз олди ва ўрта бармоғидан олтин муҳр – узукни чиқарди. Муҳрни ўтга тутиб қорайтирди-да, қоғознинг бир четини тупук билан хўллаб, босди. Қоғозга нақш билан ёзилган ном тушди. Қоғозни ўраб, ўртасидан икки буклади, сўнг тиззасига қўйиб текислади-да, туркманга узатди. Туркман қоғозни ўпиб, пешонасига тегизди-да, белбоғига осилган мис чакмоқдонга солиб қўйди.

– Сўзингизга ишонаман, бек, бораман. Хайр! – деб туркман чиқиб кетди.

Мезбон ҳам жимгина унинг кетидан чиқди. Ўтов олдидаги гулханда катта мис қозон қайнар, қор эрий бошлаган зах ерда бешта озғин қул жулдур кийимларга ўралиб ўтирар эди. Буларнинг қўллари орқаларига боғланган, бўйинларига солинган сиртмоқнинг бир учи эса юнг арқонга боғланган эди. Қуллар ёнида гажжак бўйнига кумуш юган солинган, жиловининг бир учи эгар қошига боғланган саман от турар эди. Қуллар боғланган арқоннинг бир учи эгарнинг қошига ўралган.

Туркман отга минди.

– Юр, кофир ҳайвонлар! Қийшанглайдиган бўлсаларинг, ўликларинг йўлда қолиб кетади.

Куллар ўринларидан туриб, кетма-кет оқсоқланиб йўлга тушдилар.

Туркман қамчисини кўтарди, ҳа демай ҳаммалари адирнинг орқасига ўтиб кетдилар. Мезбон ўтовга қайтиб кирди.

– Муҳтарам меҳмон, узокда юзга яқин отлик кўринди, биз томон келаётир.

– Биламан, Хоразмшоҳнинг йигитлари, мени ахтариб юришгандир. Мен ҳозир сўзлашган йигит ким?

Мезбон худди туркман кириб қолишидан ҳадиксирагандай пичирлаб:

– Бу Қорақумнинг қоплони, карвон йўлларининг офати, донғи кетган қароқчи Қора Ханжар бўлади. Худо ўзи инсоф берсин! – деди.

ТўРТИНЧИ БОБ

Одил ҳоким

Ҳожи Раҳим, кўчманчиниқида кўниб, тор сўқмоқдан икки кун йўл босиб, шимол томонга, гавжум Хоразм шаҳарлари ва кишлоқлари ўрнашган Жайхун¹ дарёсининг этагидаги воҳага томон кетди. Эшак секин юрар, ҳануз ҳушига келмаган касал савдогар минган туя унинг кетидан бир маромда қадам ташлаб борар эди. Дарвеш араб ва форс ашулаларини айтиб борар, Хоразм мачитларининг ранг-баранг гумбазлари кўринишини кутиб, йирокқа тикилар эди.

Қум тепалари орасидан ўтган тор сўқмоқ, учинчи кун тошлоқ тепага қараб чиқадиган катта йўлга туташди. У ердан гуллаётган боғлар, далалар, теракзорларга кўмилган гўзал ерлар кўринди. Дарахтлар орасидан уйлар, қурум босган тўп-тўп ўтовлар, бадавлат қипчоқ хонларининг қўрғонга ўхшаган қўралари кўринар эди. Унда-мунда худди ислом найзаси сингари минораларнинг учи чиқиб турар ва уларнинг ёнида мачитларнинг ранг-баранг нақшлар билан безалган гумбазлари товланар эди.

¹ Жа й х у н – Амударёнинг XIII асрдаги номи.

Сув кўйилган тўрт бурчак ерлар ойнадай ярқирайди. Бу ерларда ярим яланғоч, жулдур кийимли, оёқларига кишан солинган кишилар юрардилар.

Дарвеш тепалик устида тўхтаб, ўзича шивирлади:

– Мана, жаннат бўладиган ер, лекин у азоб ва кўз ёши водийсига айланибди. Бундан ўн беш йил бурун бу ердан кўрқувдан нафасим тиқилиб, жиноятчидек у ёқ-бу ёққа қараб қочган эдим. Офтобда қорайган дарвеш, ўша вақтда имом қарғаган йигит эканини ҳозир ким билади? Юр, Бакир, бугун биз, мусулмон ҳокимларининг энг кучлиси, лекин энг машъуми Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳукмронлик қиладиган пойтахтлар пойтахти, дунёдаги шаҳарларнинг энг бойи – Урганч дарвозаси ёнида тунаймиз...

Дарвеш яна йўлга тушди. Йўлда, чанбар шохли катта хўкизлар қўшилган аравалар, пиёда йўловчилар, безатилган от минган ва ясанган суворилар, ориқ эшак минган ва офтобда қорайиб кетган дехқонлар учрай бошлади. Ҳар тарафдан сугир ва қўйларнинг маъраши, подачиларнинг шовқини эшитилар эди.

Биринчи қишлоқдаёқ дарвешни узун оқ таёқ ушлаган одамлар ўраб олишди.

– Сен қандай одамсан? Фақир дарвеш бўлсанг, нега туя етаклаб юрибсан? Юр, хоннинг олдига, сени ўлимга ҳукм қилсин.

Дарвешни баланд пахса девор билан ўралган ҳовлига олиб киришди. Катта гилам солинган айвонда, йўл-йўл тўн кийган, ориқ чол чордана қуриб ўтирарди. Унинг катта оқ салласи, ҳафсала билан таралган оппоқ соқоли жиддий ва ўткир қараши, оҳиста ҳаракат қилиши унга яқин келган кишилар юрагига ваҳима солар, улар тиз чўқар эдилар. Унинг ёнида ёшгина мирза букчайганича, қўлига қамиш қалам ушлаб фармон кутиб ўтирарди.

– Кимсан? – деб сўради ҳоким.

– Муҳтарам онамнинг гуноҳкор фарзандиман, исмим Ҳожи Раҳим Бағдодий. Бағдод шайхларининг шогирдиман. Йироқ йўллар кезиб, қоронғу лаҳад пинҳон қилган тақводорларнинг изини ахтараман.

Чол шубҳа билан қошини чимирди-да, дарвешга тикилди.

– Туя устидаги хаста ким? У нега салласиз? Комил муслмонми ё динсизми? Одамларнинг айтишларича, сен уни ярадор қилиб, бор бисотини ўғирлаб сотибсан? Тўғрими шу?

Дарвеш қўлларини фотиҳага очди.

– Эй, парвардигор, пушт-паноҳим! Ёлғон сўзлашдан бошқа иши бўлмаган, тухматчиларга ҳайронман! Менинг ғам-ғуссаларим билан уларнинг нима иши бор?

Ҳоким кўрсаткич бармоғи билан маънодор қилиб те-пани кўрсатди-да, шивирлаб:

– Ростини айт, бу хаста тўғрисида нима биласан! – деб сўради.

Дарвеш қароқчилар талаган карвонларга дуч келгани ва бу ярадорнинг жонига ора кириш учун нечоғлиқ уринганини сўзлаб берди.

Чол кумуш соқолини силаб:

– Балки, бу ярадор жуда катта одамдир, балки унинг қўли қуёшга етар? Хастани ўзим кўрай, – деди чол ва кавушини кийиб, айвондан тушди-да, туя ёнига келди. Уни ғала-ғовур кўтарган аҳоли қуршади.

– Бу хастани биламиз. Бу киши урганчлик бой савдогар Маҳмуд Ялвач. Мана, туяда унинг тамғаси ҳам бор. Маҳмуд Ялвачнинг икки юз, уч юз туяли карвонлари Табризга, Булғорга¹ ва Бағдоди шарифга қатнайди.

Ҳоким аҳолининг сўзини тинглаб бўлиб, лабларини тишлади-да, ўз ҳукмини мағрурона баён этди. Мирза эса ёзиб олди.

«Билган мўътабар кишилар, бу хастанинг урганчлик маълум савдогар Маҳмуд Ялвач эканлигини тасдиқ этганликларидан, уни охисталик билан туядан тушириб, менинг уйимга олиб боришни ва табиб чақириб, даволатишни буюраман. Бир хаста муслмонга яхшилик қилган дарвеш йўлида давом этсин. Савдогар соғайгач, унга инъом берсин. Туя дарвешники бўлмаганлиги сабабидан, эгаси соғайгунча менинг ҳовлимда туради. Ҳукм чиқариб, муҳр босганим учун дарвешга қарашли қора эшак менга қолади!

¹ Булғор – Кама дарёсининг Волгага қуйиладиган еридаги булғорларнинг савдо ва саноат шахри.

– Ёздингми? – деди ҳоким мирзага.

– Тўғри айтасиз тақсир! – деди мирза шивирлаб.

Ҳоким илова қилди:

– Донишманд дарвеш, ол мана бу бир дирҳамни¹ менинг фақир хазинамдан.

Ҳожи Раҳим чақани қўлига олиб, пешонасига сурди, кейин ўпди-да, кафтига яшириб туриб:

– Сизнииг донолигингиз чексиз, одил ҳоким. Сиз мени ярадор ва туянинг ташвишидан, эшакни боқиш ғамидан озод қилдингиз. Мен ожиз бир кимсаман, сахий қўлидан кўрнинг заранг косасига тушадиган қора чақага ўхшаш нарсаман. Агар сизнинг сахийлигингиз кумуш соқолларингиз сингари соф бўлса, бу мис дирҳам динорга айланади, – деди.

Ҳожи Раҳим кафтини очди. Кафтида олтин динор ярқирай эди.

– Чиндан айтаман, мухтарам сардор, сизнинг оёғингиз етган ер сира ҳосилсизлик юзини кўрмайди.

Ҳожи Раҳим яна кафтини юмиб, индамай тураверди. Ҳоким ва унинг атрофадагилар эса гоҳ бир-бирларига, гоҳ дарвешнинг юмилган кафтига қараб, ҳайрон бўлиб туришар эди.

– Мен унга мис дирҳам берган эдим. Буни аниқ биламан. Бироқ, хаммаларинг бунинг қўлида олтин динор кўрдиларинг, – деди сардор. У, кутилмаган абжирлик билан дарвешнинг қўлига ёпишди.

– Бер олтин динорни! Қозилик харажатларим учун беришинг керак!

Ҳожи Раҳим кафтини очди ва сардор пулни тортиб олди, бироқ қараса, бояги мис дирҳам эди. Ҳоким ўзига дам солди-да, айвонга чиқиб кетди.

Ҳожи Раҳим бориб эшагидаги хуржунини олди ва елкасига ташлади-да, орқасига қарамасдан:

– Ё-ху-ху! Ё-ҳақ! Ло илоҳа илло-ху-у! – деганича Урганч томонга йўл солди.

¹ Дирҳам – 20 тийинлик кумуш танга. Қора мис дирҳам эса икки тийинга тўғри келади. Динор – ўн сўм келадиган олтин.

БЕШИНЧИ БОБ

Муқаддас дарвоза

Ҳожи Раҳим Урганчининг жимжит кўчаларининг биридаги баланд пахса деворга суянганича ўйларди:

– Ҳамма ёғ бир неча йил илгари қандай бўлса, шундайлигича қолибди. Ҳали ҳам ўша ўрик ва тут дарахтлари орасига кўмилган уйлар, ҳали ҳам ўша ферузадек осмонда оқ каптарлар учиб юрибди, улардан ҳам баландроқда қора калхаглар аҳён-аҳёнда овоз чиқариб, секин парвоз қилмоқда... Ҳали ҳам девор устида гуллаган акас дарахтлари осилиб ётибди ва улар остида кичкинагина синашта эшик турибди. Унинг нақшлари ҳали ҳам кўринадиди. Бир вақтлар шу эшикчадан пушти кўйлак кийган, зангори рўмол ўраган қиз чиқарди. Ҳозир у қаердайкикин? Унга нима бўлди экан?

Эшик очилиб, узун, пушти кўйлак кийган, бошига ҳаворанг рўмол ташлаган бир қиз чиқди. У курак кўтарган эди. Унинг бир оз бўртиб чиққан ёноқларини, бир оз сузилган кўзларини, кийимини ва рўмолининг тугунини кўрган киши, бу қизнинг турк қабиласидан эканлигини билиб оларди. У ашула айтиб, боғчага кирадиган ариқчани тозалай бошлади, сув эса пахса девор тагидаги тозаланган қувурдан ўтиб борар эди.

Қиз бирдан қаддини тиклаб, қорачадан келган қўлини қошига қўйди-да, кўчанинг бошига қаради.

Кўчанинг бошида кимдир титроқ овоз билан ашула айтар эди:

Кечалар сабрим тугар, тонг отгунча бедорман.
Тонггача юлдуз санаб, юлдуз кўзига зорман.
Янги ой чиққан кеча қайрилма қош ёдга тушар.
Тошга қўнганда бошим, у бағри тош ёдга тушар.
Бағри тош, қайрилма қош – менга насиб бўлғаймикин?
Ёки қаддим қошидай ҳажрида қайрилғаймикин?

Кўчанинг бошида кўк чакмон кийган ва алвон қийиқчасини қисиб боғлаган, тўриқ от минган ёшгина йигит кўринди. Қўй терисидан тикилган телпагини қошига туширган бу йигит, ўйноқи тойини битта-битта бостириб

келарди. Йигит отга бир камчи бериб, бирдан чопа кетди. Қиз турган ерга етгач, тўхтади.

Қиз қўлидаги курагини ташлаб, ҳовлига чошиб кириб эшикни бекитиб олди. Йигит телпагини бошининг орқасига суриб қўйиб, аста йўлида давом этди.

Эшик қия очилиб, қиз мўралади. У, ҳадиксираб у ёқ-бу ёққа қараб қўйди-да, курагини олиб кириб кетди.

Серсоқол, иссиқдан қорайиб кетган, кулоҳ кийиб хожиларга ўхшаб салла ўраган қуроқ тўнли дарвеш, кўр сингари, узун ҳассасини дўқиллатиб кўчанинг бу юзига ўтди. У ёқ-бу ёққа қараб олгач, эшикка қисилиб қолган бир парча пушти латтани секин олиб, қўйнига солди.

– Шундоқ, – деди ўзига, – бу ерлар бурунгидек: ўша дарахт, фақат ўсибди, калин бўлибди, ўша эшик, фақат бир оз қорайибди ва қийшайибди... Қиз ҳам ўша, ўн олти ёшимда севганим қизга ўхшайди, аммо ўшанинг ўзи эмас. Кўп йиллар саватда ўрик кўтариб турган, ўзи ҳам ўрик сингари қизил ва ширин қиз қаерда экан-а! Ҳамма нарса эски замондагидек, ҳатто ана у эски минора устида илгаригидек қарчиғайлар айланади. Фақат Ҳожи Раҳим илгариги Ҳожи Раҳим эмас...

Дарвеш ҳассаси билан эшикни қоқди.

Қари одамнинг йўталган овози эшитилди. Эски қайрағоч эшик очилиб, бели букчайган, қотма, оппоқ салла ўраган чол чиқди.

– Ё-ху-ху! Ё-ҳақ! – деди дарвеш.

Чол ёшланиб турган қизил кўзларини унга тикиб, белбоғининг қатидан эски чарм ҳамёнини олди. У, ҳамёнига қонсиз, мум сингари бармоқларини тикиб, юпқа қора чақа олди.

– Оллоҳума салли ало! – деди дарвеш чақани ўпиб. – Бу уйда ким туради? Яккаю-ягона худойимдан кимга умр тилай?

– Бу уйда мен тураман, аммо, уй меники эмас, Қори Маҳсум темирчини. Қори Маҳсумнинг бозор бошидаги темирчилик дўконини ва қурол-аслаҳа ишхонасини ҳамма билади. Дин йўлидаги кишилардан эҳсонини аямайди.

– Исми шарифингиз нима, каромат эгаси?

– Мени «каромат эгаси» деб, юксак ном билан атаманг. Мен шохнинг эски тарих ёзувчиси Мирза Юсуфман. Шоир демиш:

Қарисам-да ҳўкиздай – бўйинтуруқ бўйнимда,
Бола-чақам мафтун ва қулиман уйимда.
Уйим, мулким, бор-йўғим бармоқ билан санарлик...
Лекин жафо саноксиз, гам ўтида ёнарлик...
Жафолардан нетайки, менга асло йўқ нажот!

– Йўқ, йўқ! Ҳар ҳолда сиз каромат эгасисиз, – деди дарвеш. – Сиз менга қора дирҳам бердингиз, сизнинг бу хайрингиз чин кўнгилдан бўлгани учун, дирҳам дарҳол олтин динорга айланди.

Чол энгашиб, дарвешнинг қуш панжасига ўхшаган қўлига қараса, олтин динор турибди.

– Мен шунча умр кўриб, муқаддас китобларда айтиладиган кароматни ҳеч кўрмагандим. Ё, сиз каромат кўрсатишга қодир дарвешсиз, ё бўлмаса бозордаги кўз боғловчилар сингари найранг қилиб, кўзлари заиф чолни мазах қилмоқдасиз.

Мана, динорни ўзингиз синаб кўринг. Хизматкорингизни бозорга юборинг, кабоб, асал, ширин қовунлар келтирсин. Балки ўша нози-неъматлардан тўғри Бағдоддан келаётган бечора йўловчига ҳам берарсиз.

Сиз шонли Бағдоддан келдингизми? Ундай бўлса уйга кириш ва у ерда кўрган-билганларингизни сўйлаб беринг, мен эса ажойиб динорингиз кучини синай.

Шоҳнинг тарих ёзувчиси

...У, уйларимизнинг бир-биридан йироқ бўлиши, йўлнинг узоклиги ва дахшатига қарамай, мен томон йўлга чиқди.

(Ибни Хазм, XI аср)

Чол сариқ этигини судраб, ҳовлидан ўтиб, айвонга чиқди.

– Кела беринг кетимдан, сайёҳ!

Дарвеш, чолнинг кетидан, ғишт ётқизилиб девор бўйи айлантриб энсиз гилам тўшалган уйга кирди. Токчада иккита кумуш кўзача ва шишадан ясалган ироқ жоми турарди. Уйнинг шипига рангли васса яхшилаб терилган, ўртасига тутун чиқиб кетадиган мўри ишланган. Чорчўпда писта кўмир алангаланиб турибди. Тўрда учта темир сандиқ бўлиб, ҳаммасининг ҳам қопқоғи очик, ичида сариқ чарм муқовали катта китоблар кўринади.

Дарвеш ҳасса ва бошқа нарсаларини эшик олдида қолдирди. Кавушини ечиб, чолнинг ёнига борди ва тиз чўқди.

Чол ғўлдираган овоз билан:

– Бент Занкижа! – деб қичқирди.

Товонига тушадиган узун тўн кийиб, бошига ҳаво ранг салла ўраган бола кирди. У қўлларини қовуштириб, фармон кутиб турди.

– Мана бу олтин динорни ол. Уни Сақлабга бериб айт: «Сақлаб бобо, растадаги кумуш ва олтин солинган сандиқ олдида ўтирадиган ҳинд-пул майдаловчиларга беринг. Улар шашқол ва биз-бизак ҳам сотадилар. Ана шу ердаги қарироқ бирон ҳинд сарроф бу динор қалбаки эмас деса, кумушга майда қилиб берсин». Сақлаб кумушни олиб, сайёҳлар овқат олиб ейдиган растага борсин-да, ҳақиқат изловчи бу мухтарам меҳмон ҳозир сенга айтадиган овқатларни олиб келсин.

– Хизматкор нималар олсин?– деди бола, дарвешга қараб.

Дарвеш болага қаради. Унинг латиф юзи танишдек кўринди. Қаерда кўрган экан? Дарвеш:

– Хизматчига айтинг, сават олсин-да, неча йиллар кўрмаган акасини нималар билан сийламоқчи бўлса, шуни олсин. Хизматчининг ўзига ҳавола қилдим, – деди.

Чол болани имлаб чақирди-да, қулоғига шундай деди:

– Сақлаб бозордан қайтганидан сўнг, бу ерга одатдагича жулдур кийимида кирмай, менинг эски тўнимни кийиб кирсин. Сен динорни унга бергач, сиёх, қалам ва қоғоз олиб кел. Ҳозир бу кишининг айтганларини ёзиб оласан.

Бола чиқиб кетди ва бир оз ўтгач, қоғоз, довод ва қалам кўтариб кирди.

– Қани айтинг-чи сайёх, аввало исмингиз нима, сўнг-ра қаерликсиз ва қандай қилиб Бағдоди шарифга бордингиз?

– Отим Ҳожи Раҳим Бағдодий. Басра яқинидаги кичкина бир қишлоқда туғилганман. Мен сизнинг барча саволларингизга жавоб беришга тайёрман, лекин аввал, мени ташвишга солаётган бир нарса тўғрисида гапиргани рухсат этинг.

– Қани, гапиринг, – деди чол.

– Бағдодда, катта мадрасадаги машҳур мударрислар кўлида таҳсил кўрдим, Мен билан бирга бу илм машъалларидан ёруғлик ахтарган муллаваччалар орасида ҳамма вақт маъюс, камгап, ниҳоятда тиришқоқ бир йигит бор эди. Мен унга сайёҳлик камарини белимга боғлаб, жаҳонгашталик ҳассасини қўлимга ушлаб, шонли Урганчга, Бухоройи шарифга, гўзал Самарқандга сафар қиламан десам, у йигит менга шундай деди: «Ҳожи Раҳим Бағдодий, агар сиз Хоразм шоҳларининг бой шаҳари бўлган Урганчга борсангиз, бозордан ғарбий дарвозага олиб борадиган кафта йўлдаги учинчи кўчага кириб, у ерда темирчи ва яроқ-аслаҳафуруш Қори Маҳсумниинг уйини топинг ва улардан сўранг: менинг муҳтарам ота-онам соғ-саломатмикинлар? Менинг Бағдодда нима қилиб юрганимни уларга сўзлаб беринг. Бағдодга қайтиб келганингизда, улар тўғрисида билганларингизни менга сўзлаб берасиз»... Мен унга ваъда бериб йўлга тушдим. Бироқ, тасодиф шамоли ва кўргулик довули мени дунёнинг у бурчагидан бу бурчагига улоқтирди.

Мен Хиндистон куёшининг харорати остида йўл босдим; Татаристон¹ чўллари кездим, Хитой подшолигини татарлар хужумидан сақлайдиган Буюк деворга қадар бордим, бўкириб турган океан соҳилларида юрдим, Тянь-Шаннинг қор босган сиртларидан ошдим, ҳамма ерда мусулмонларни учратдим. Шундай қилиб Урганчга, бағдодлик дўстим тайинлаган шу кўчага етиб келганимча кўп йиллар ўтиб кетди. Мен, у айтган ҳовлини ҳам, оппоқ акас дарахти тагидаги эшикни ҳам топдим, ва ниҳоят сиз – каромат эгаси билан гаплашиб ўтирибман. Сиз бу ерда, мана шу ҳовлида турган ва бундан ўн беш йил бурун Урганчдан кетиб қолган йигитни танисангиз керак?

– У йигитнинг исми нима эди? – деди чол, қовоғини солиб.

– У ерда билимларнинг олий саройида Абужаъфар Хоразмий деб атардилар.

Чол:

– Бу номни тилга олгани қандай журъат этдингиз, бахтсиз? – деб қичқирди оғзидан кўпик сачраб. – Сиз унинг зўр гуноҳкор эканини биласизми? ёш бўлишига қарамай ўзини ҳам, ота-оналарини ҳам маломатга қўйди, оз бўлмаса барча қавм-қариндошларини ҳам бахтсизлик чуқурига ташлар эди.

– У жуда ёш эди-ку? Кўлидан нима келарди? Одам ўлдириб қўйдими, ёки аслзода беклардан бирига суиқасд қилдими?

– Бу баттол Абужаъфар, бахтга қарши, ёшлигидан ўзининг зўр қобилияти ва тиришқоқлиги билан кўзга кўришиб қолган эди. У бошқа муллаваччалар қаторида ўқиш, ҳуснихат ва каломни шарифдан мударрисларимизда таҳсил кўрарди. У ҳамма дарсларда пешқадам бўлиб, Фирдавсий, Рўдаки ва Абу Саидларга тақлид қилиб яхшигина шеърлар ёзди. Бироқ, унинг ёзган шеърлари бошқаларни тарбиялашга эмас, фақат ҳавойи кишиларни қизиқтиришга хизмат қиларди.

Чол шивирлаб давом этди:

¹ Татаристон – воқиа баён этилаётган даврда ҳозирги Мўғулистон ва Ғарбий Хитой шундай деб аталарди. У ерда турк авлодидан тарқалган, татар деган номга эга бўлган кўчманчи қабилалар яшар эдилар.

– Бу бадбахт йигит шаккоклик йўлига кирди. У мўйсафид уламолар ва имомлар билан баҳс-мунозара қилиб, соддадил кишиларни шубҳага солиб қўйди. Ниҳоят имом унга: «Сен жаннат йўлидан эмас, жаҳаннам йўлидан кетаётирсан» деганида, Абужаъфар унга дағал бир тарзда: «Қоч нари, мени жаннатга бошлама! Сен тасбиҳ ўгириш, ибодат қилиш ва сабр-қаноатли бўлишлик тўғрисида ваъз айтганингда, мен Муҳаммаднинг мачити, Исонинг қўнғироқлар чалинадиган монастири, ё бўлмаса Мусонинг сенагоги орасида қандай фарқ бор экан, деб ажабланаман. Мен худони ахтариб ҳеч қаердан тополмадим, худо йўк, унинг номини сотиб юрганлар ўйлаб чиқарганлар. Менинг пириим – Ибни Синодир» деди. Шунда имомлар унга лаънат ўқидилар ва тутишга амр этдилар. Улар минбаъд иллатлик шеърларини ёзмасин, деб шаҳар майдонида унинг захарли тилини ва иккала қўлини кесмоқчи бўлдилар. Аммо Абужаъфар жуда усталик билан ғойиб бўлди. Дастлаб отаси айбдор боласига раҳми келиб бекитган, деб ўйлашди. Хоразмшоҳ Муҳаммад бу гапларни имомлардан эшитиб, унинг отасини тутиб, кана босган зиндонга ташлашни ва бўйнига, «Умрбод ва ўлгунича» деб ёзилган занжир осиб қўйишни буюрди. Шох, агар отаси ўлиб қолса, то Абужаъфарнинг ўзи, ўз ихтиёри билан келгунча унинг ўрнига яқин қариндошларидан бирини қаманглар, деб фармон берди.

Отаси ҳали ҳам зиндондами? – деб секин сўради дарвеш. Унинг катта очилган кўзлари чақнаб, юзи ўликники сингари бўзарди.

– Отаси ер остидаги захликка, қоронғиликка, даҳшатли кана ва бошқа ҳашаротларга чидолмай ўлиб кетди. Жаллодлар шохнинг буйруғига кўра, унинг кичик ўғли Тўғонни тутдилар, бўйнига худди ўша занжирни солиб, ўша зиндонга ташладилар.

– Қандай жиноят! – деди дарвеш, шивирлаб.

– Мен ўша Тўғонга ачинаман, – деб сўзида давом этди чол. Унга кўп ғамхўрлик қилдим. Тўғон йўлдан озган акасининг изидан кетмасин деб унга илм-маърифат бердим. Тўғон менда хат-савод чиқарди, у ҳунармандлик ва ҳар-

бий ўйинларга ҳам қизиқар эди, шунинг учун, яхши ку-рол-аслаҳа ясашни ўргангин деб, Қори Маҳсум темирчига шогирдликка бердим. Ҳозир Тўғоннинг ўрнини, чўридан етим қолган Бент Занкижа босмоқда. Бу қиз ўқиш-ёзиш-га, турли шеър ва қўшиқларни ёдлашга жуда лаёқатли чиқиб қолди. Йиллар ўтиб кўзларим хира бўла бошлади, нарсалар иккитадан, ой учта кўринадиган бўлиб қолди. Бент Занкижа менинг ёрдамчим, мирзам бўлиб қолди. У менинг айтганларимни ёзади ва китобларни кўчиради. Мана, қаршингизда қалам ушлаб ўтирибди.

Шундан кейин дарвеш, ҳали эшикка курак кўтариб чиққан қиз шу кўк саллалари мирза эканлигини англади.

Дарвеш унга бир қараб кўйди, лекин ўн олти яшарли-гида шу ерда кўрган бошқа бир қизни сўрагани ботина олмади. Дарвеш ҳаяжонини босиб деди:

– Ажабо, сиз каромат эгаси эмасмисиз? Сиз бир қизни ўқиш ва ёзиш санъатига ўргатибсиз, энди у мирзаларга хос салла ўрайдиган бўлибди, сизнинг уйингизда ҳамма нарса илм-маърифатга қаратилган экан.

Чол бармоқларини чалмаштириб дарвешга қаради:

– Энди сиз ўз тўғрингизда сўзлаб беринг. Қачонгача жаҳонгашта бўлиб юрасиз?

Дарвеш бош чайқаб, қора ўткир кўзларини чолга тикди.

– Отам – мени чўлларда сарсон-саргардон бўлишга мажбур қилган очлик. Онам – кўкрагида сути қуриб қолиб, гўдагини тўйғиза олмай, ғам-андухдан зор-зор йиғлаган муҳтожликдир. Менинг устодим – жаллод шамширидан кўркув. Аммо мен: «Қайғирма дарвеш, сен ҳамиша ўзинг-га муносиб ишларни қилдинг», деган овозни эшитаман.

Чол бош чайқади.

– Сиз билимли одам экансиз, сизни ҳар қандай қози ёки вилоят бошлиғи жон-дили билан мирза қилиб олади. Менинг ўзим ҳам, шу ондаёқ сизни шоҳ китобхонасига котиб қилиб олардим. У ерда ҳатто исми ҳам одамлар-га номаълум бўлган ноёб китоблар бор, уларни кўчириб кўпайтириш керак. Шаҳарма-шаҳар санқиб юришдан не фойда? Жаҳонгашталик, кўчанинг чанги, лойи ва оёқ остидаги тошларнинг нимасига қизиқасиз?

Дарвеш босинқи овоз билан гап бошлади:

– Менга: «Сен нега ўз турар жойингни ранг-баранг гиламлар билан безатмайсан» – дейдилар. Бирок, «қаҳрамонларнинг наъра товушлари эшитилганда, хофиз ашуласининг нима кераги бор?», «От жангга чопиб борар экан, қандай қилиб мен чаманда ётай?»¹.

Чол ҳайратда қолди.

– Қандай жанг тўғрисида гапираётирсиз? Барча мусулмон ҳукмронлари орасида энг кучли ва энг буюк бўлган султонимизга қарши ким қўл кўтара оларди? Фақат унинг ўзи урушишни истаганидагина бошқа жанговар қароргоҳларда олов ёнади...

– Машриқдан даҳшатли аланга келмоқда, у ҳамма ёқни ёндириб юборади.

Чол бош чайқади.

– Йўк, Хоразмшоҳнинг қиличи қинида экан, Мовароуннаҳр² водийларида ва Хоразм подшолигининг барча чегараларида тинчлик ҳукм суражак.

Оёқларига занжир солинган қари бир қул секин хонага кирди. У ажойиб динорга сотиб олинган бир сават турли овқатларни олиб кирди.

Қолдан тойган чолнинг эгнида калта, йўл-йўл тўн. Унинг узун, мош-гурунч сочи елкасига тушиб турарди. У, гиламга шоҳи қийиқчани ёзди-да нон, сомса, пиёла-да асал, pista, бодом, кишмиш, қовунқоқи ва бошқа нарсаларни қўйди.

– Бу қари қул билан сўзлашишга рухсат этасизми?

– Сўзлашаверинг, муҳтарам сайёҳ.

Дарвеш қулдан:

– Қаерликсан?– деб сўради.

– Узоқ Рус тупроғиданман. Мен отам билан бирга эдим: Отам Волга деган каттадарё бўйида яшайдиган балиқчи эди. Бу ердагилар Волгани Эдиль деб атайдилар. Мени болалик чоғимда қўшни Суздаль князлигининг йигитлари ушлаб олдилар. Князь дегани бизнингча айтганда, хон ёки бекка тўғри келади. Бизнинг князларимиз ўзаро урушадилар, ким енгса, енгилган

¹ Иброҳим Мунтасарнинг шеърларидан (X аср).

² М о в а р о у н н а ҳ р – Амударё билан Сирдарё наҳрлари ўртасидаги ерлар шу ном билан юритилар эди.

князнинг деҳқонларини, хотин-қизлари ва болаларини асир қилиб оладилар. Кейин ўша князь уларни бошқа давлатларга қўй каби сотади. Мени синглим билан бирга шундай қилиб, булғор савдогарларига сотиб юбордилар, улар эса бизни ўзларининг Кама дарёси бўйидаги савдо шаҳари бўлган Биларга олиб бордилар. У ердан ҳамма асирларни, шулар қаторида мени ҳам, чўлдан ҳайдаб Урганчга келтирдилар. Синглимни қаёққа сотиб юборганларини билмайман. Бунга анча бўлди. Мана энди сочларим ҳам оқариб, қари эчкиники сингари осилиб тушди, лекин ҳали ҳам дарё бўйидаги ўз қишлоғимни бир кўрсам дейман. Туркманча ва форсча тилларни ўргандим. Агар асир тушганлар орасида ўзимизникилар бўлмаганда, она тилимни бутунлай унутиб қўярдим. Баъзан, бозорда ҳам-шаҳарларимни кўриб, бир-икки оғиз сўзлашиб қўяман. Бу ерда ундайлар кўп. Ҳаммасининг оёғида занжир.

– Отинг нима? – деб сўради дарвеш.

– Мени бу ерда Сақлаб деб атайдилар. Ўзимизникилар эса ҳамон: «Славка ота» дейишади. Ботиниб сўзлаганим учун кечиринг, – дея чол дарвешга таъзим қилди, эшитишимга қараганда, сиз юртма-юрт юрар эмишсиз ва илм-каромат билан мис дирҳамларни олтин динорга айлантирар эмишсиз. Бундай бўлса, мени хужайинимдан сотиб олиш сизга ҳеч гап эмас. Мени сотиб олинг, сизга содиқ бўлиб, ҳалол хизмат қиламан. Эҳтимол бизнинг томонларга, руслар турадиган жойларга ҳам борарсиз, шунда мени ҳам олиб кетасиз.

– Сиз менинг қулимни ўзингизга оғитиб олмоқчимисиз? – деди хўжайин, хўмрайиб.

– Қул ҳавас қилишни менга ким қўйибди, – деди дарвеш. – Менинг ўзим бирон сахий берадиган бир ҳовуч сўкка муҳтож одамман.

– Майли, менинг тупроғим шу ерлардан олинган экан! – деди Сақлаб хўрсиниб, сўнгра баланд овоз билан: – Қани, марҳамат қилинг, дастурхонга қаранг! – деди ва гилам устидан аста-секин қадам ташлаб, офтоба билан дастшу олиб келди.

Мирза Юсуф билан дарвеш қўлларини ювиб, кашталиқ сочиққа артдилар-да, овқат ейишга бошладилар. Дарвеш

дастурхондаги овқатларнинг барчасидан еб кўрганидан кейин, мамнуният билдирди-да, кетишга ижозат сўради.

Жимжит кўча, дарвеш дарахт соясида эски эшикка қараб узоқ турди

«Бир вақтлар бу азиз чол мени қамиш қалам ушлаб алифбе ёзишга ўргатган бу уйни, энди иккинчи қайтиб кўрмасам керак. У билан мумкин қадар узоқроқ ҳамсуҳбат бўлиш, унинг қадрдон овозини эшитиш учун бисотимда бўлган бирдан бир олтин диноримни аямадим... Энди яна йўлга тушаман!»

Мирза Юсуф ҳам, ажойиб меҳмон чиқиб кетган эшикка узоқ тикилиб турди. Бент Занкижа кирди ва деди:

– Азиз бобом Мирза Юсуф! Бу дарвеш Ҳожи Раҳим Бағдодий, биздан қочиб кетган даҳрий Абужаъфарга жуда ўхшайди, деган фикр юрагимга илон каби ёпишиб олди. Унинг соқоли ўсган, иссиқдан қорайган, шунинг учун сиз уни илгариги болалик чоғига ўхшата олмайсиз.

– Жим, йўқса уйимиз вайрон бўлади. Мен, валийлар лаънатига учраган даҳрий билан гаплашиб ўтирармидим. Бундан кейин бу келиб кетган меҳмон тўғрисида оғиз оча кўрма! Замонамиз шундайки, ғазаб қулоғи ҳар бир тешиқдан бизнинг оғзимиздан чиққан шивирлашни тинглайди. Биз кечаси-ю кундузи шоирнинг: «Сукут куч, бошқа ҳамма нарса заифликдир»¹ деган сўзини эсда тутишимиз керак.

– Дўстлар олдида ҳам индамаслик керакми? Ўша улуг шоирнинг ўзи: «Дўстингдан бошқа ҳеч кимнинг олдида оғиз очма», деган эмасми? Умр бўйи оғиз очмаслик керакми?.. Йўқ! Ундан кўра ашула айтиб, шодхуррамлик билан ўлган яхши.

– Жим, жим дейман! – дея бақирди чол. – Эй худо, ўзинг мадад бер! Ёлғизман! Кеча узоқ, буюк Хоразмшоҳ достони эса ҳали тугаган эмас. Мен ундан ҳамиша шонли қаҳрамонликлар кутаман-у, буюк ишларни кўрмай фақат қатл кўраман. Қаҳрамон пўк, ичида олтиндек ялтироқ куялар юрадиган ва заҳарли чаёнларга тўлган тош санам бўлиб чикмаса деб кўрқаман... Оллоҳ, менга назар сол ва нури покингдан бахраманд қил!..

¹ Абу Саид – XI аср форс шоири.

Иккинчи қисм

ХОРАЗМ ШОҲИ ҚУДРАТЛИ ВА ДАҲШАТЛИ

БИРИНЧИ БОБ

Саройда эрталаб

Подшоҳларга хизмат қилишнинг икки томони бор: бири – қорин тўйдириш умиди, иккинчиси – ўлим қўрқувси.

(Саъди, XIII аср)

Тонг қоронғусида Урганчнинг тор кўчасидан учта қари имом борарди. Олдинда кўзларига мойли қоғоз тутилган хира фонус ушлаган хизматкор. Кексалар тўнларининг узун этагини кўтариб, шарқираб сув оқиб турган ариқчадан ҳатлаб ўтишди.

Ёпиқ дўконлардан қалампир, амбар ва бўёқларнинг хушбўй ҳидлари анқиб турарди. Этик, эгар ва жабдуқлар тахлаб ташланган. Дўконлардан чарм ҳиди келиб турар эди. Майдонда:

– Тўхтанглар! Кечаси нима қилиб юрибсизлар? – деган дағал бир овоз уларни тўхтатди.

– Жаноби олийнинг марҳаматлари билан биз, катта мачитнинг имомлари, подшоҳнинг саройларига бомдод намозини адо этгани бормоқдамиз.

– Марҳамат қилинглар.

Учала имом саройнинг баланд дарвозаси олдига келиб тўхтади. Дарвозани қоқишдан натижа чиқмас, ҳатто ҳақорат ҳисобланарди. Дарвозанинг ўзи очилиб кетди. Бир неча отлиқ қоронғуликдан чиқиб, майдондан чопиб ўтиб кетди. Булар, «улуғ ва зийрак дин ҳомийси»нинг

фармони билан ўзларидан ва уларни юборувчилардан бошқа ҳеч кимга маълум бўлмаган томонга кетаётирлар.

Кексалар катта ботқоқликдаги тошлардан ҳатлаб ўтиб, дарвозадан кирдилар. Саройнинг кенг саҳнида шохнинг аскарлари юришарди. Иккита посбон келаётганларнинг имомлар эканини билиб, йўл беришди. Учала кекса бир неча ҳовлидан ўтди. Уйқуга тўйган посбонлар калитларини шиқирлатиб, ичкаридаги оғир дарвозаларни очдилар.

Нихоят, икки тавақали эшик кўринди. Унинг икки ёнида, найзаларига суянган, совут ва дубулға кийган икки аскар қотиб турар эди.

Тутаб ёнаётган жинчиноқ кўтарган хизматкор келиб:

– Амралмуслимин ҳали чиққанлари йўқ, – деди.

– Сабр қиламиз, – деб жавоб беришди учала кекса ва кавушларини ечиб, гиламга чиқдилар, тиз чўкиб чарм муқовали мис илгакли китобларини очдилар.

– Кеча исён кўтарган тўртта хон ўзларининг ёш болаларини кафил қилиб юборибдилар. Шох зиёфат берди. Ўн иккита қўй сўйилди, – деди имомлардан бири.

– Бугун яна бирор нарса қилмоқчи шекилли? – дея пичирлади иккинчиси.

– Энг яхшиси унинг барча гапини маъқуллаш, сўзига сўз қайтармаслик, – дея хўрсинди учинчиси.

Хоразмшоҳ Муҳаммад туш кўрибди: чўлда бир кир устида турган эмиш, атрофини минг-минглаб одамлар ўраб олган эмиш. Осмон ботаётган қуёш нуридан кип-қизил. Қуёш бир тусдаги қум барханлари орқасига бирпасда ботибди.

– Бор бўлсинлар, яшасинлар подшоҳимиз! – деган ҳайқириқлар узоқларардан эшитилибди. Одамлар аста-секин таъзим қилибди, юзларини оппоқ саллалар тўсибди.

Барча халойиқ ҳукмрон олдида тиз чўкибди, Хоразм денгизининг¹ тинмас тўлқинларига ўхшаш тўнларигина кўринар эмиш.

– Яшасин шоҳ! – деган овозлар узоқдан акс садодай

¹ XIII асрда Хоразм денгизи деб Орол денгизини атар эдилар.

эшитилибди, сўнгра ҳамма жим бўлиб қолибди. Куёш кўздан ғойиб бўлиб, чўлни қоронғулик ва сукунат босибди. Шоҳ тушиб келаётган қоронғуликда, кир этақларидан ўзига қараб келаётган кишиларни кўрибди.

– Бас, қайтинглар! – деб амр қилибди шоҳ. Бироқ, йўл-йўл тўн кийиб, оч сариқ белбоғ боғлаган сон-саноксиз одамлар энгашиганича унга томон келишаверибди. Шоҳга, буларниинг ҳаммаси қўйнига чархланган пичоқ солиб келаётгандай туюлибди. Одамлар ўз ҳукмронларини сўйиб ташлашни истаётгандай бўлибди. У югуриб бориб, яқин келиб қолган бир кишини тепиб юборган экан, унинг тўни қуш сингари учиб кетибди. Шоҳ қараса, тўннинг тагида ҳеч ким йўқ эмиш. Шоҳ оёғи билан бошқа тўнларни ҳам тепибди, буларнинг тагида ҳам ҳеч ким йўқ эмиш.

«Лекин булар орасида бир киши бор! У менга етиб келиб, қалбимга, шонли хоразмшоҳлар авлодининг бахти ва саодати учунгина уриб турган юрагимга пичоқ урмоқчи».

– Етар! Шоҳ сифатида амр қиламан: Кетинглар! – дебди шоҳ. Унинг овози яхши чиқмас эмиш. Ҳамма кўздан ғойиб бўлибди. Атроф сокин ва нурсиз чўл. Кўкатларнинг қаттиқ поялари ўлик осмоннинг тимдаланган бетига ўхшайди. Энди шоҳ чўлда мутлақо ёлғиз қолибди, оти ҳам йўқ эмиш. Лекин шу яқиндаги кулранг қирлардан бирининг орқасида уни ўлдирмоқчи бўлган ўша киши пойлаб ётганмиш... Ҳамма ҳам унинг ўлишини истар, фақат биргина киши уни ўлдиришга қарор қилганмиш. Ким экан у?

Узоқдан оломоннинг :

– Бор бўлсин Жалолиддин! Хоразм шоҳининг ўғли ва валиаҳди ботир Жалолиддинга шарафлар бўлсин! – деб кичқирган садоси эшитилибди.

Булар мени унутиб, ўғлимнинг қўлларини ўпишга тайёр шекилли? Бунга барҳам бериш керак, бас! Менга қарши чиққан кишини янчиб ташлайман. У Бағдод халифасими, қайсар ўғлимми – барибир! Бас!..»

Шоҳ ярим уйқу аралаш, бировнинг шарпасини эшитди, юзига қандайдир совуқ нарса тегиб кетгандек бўлди. Кўркув ва яшамоқ исгагида бор кучини йиғиб, ўрнидан

сакраб туриб кетди. Шоҳ кўзини очиб, уйнинг қоронғу бурчакларига қарай бошлади.

Катта ўчоқдаги аланга олиб ётган писта кўмирнинг иссиғи уриб турарди. Олдида кимдир ўтирар эди. Бу, кеча келтирилган ёввойи чўл қизи эди. У қўрққанидан қўллари билан юзини бекитиб, ўзини четга олди.

– Кимсан?

– Улуғ тангрим! Мен чўлдан келган туркман қизи Гулжамолман. Кеча ухлаб ётганингизда кўтариб, шу ерга олиб келишган эди, бошингизни ёстиққа қўйганингиз ҳамон уйкуга кетдингиз. Мен жуда қўрқдим, чунки худди жон бераётгандек хирилладингиз ва инградингиз. Сизни девлар бўққанга ўхшайди. Улар қоронғуда, ўтовлар устида учиб юрадилар ва қон тўккан кишиларга азоб бериш учун туйнукдан тушадилар.

– Қўлингдаги нима эди? – деб, шоҳ унинг нозик қўллари кимни қисди.

– Вой қўлим! Қўйиб юборинг!

– Қўлингда нима бор эди?

– Ҳеч нарса йўқ эди. Истасангиз гулга ошиқ бўлган булбул тўғрисидаги чўл қўшиғини айтиб бераман. Ёки кўзгуга боқиб хитой маликасини кўрган форс шахзодасининг ҳикоясини сўзлаб берайми?

– Ҳеч қандай гул, ҳеч қандай шахзода ҳақидаги ҳикоя керак эмас... Ҳа!.. Мана, ханжарнинг қини... Нега ўз шоҳинг олдида пичоқ кўтариб келдинг?

Қўйиб юборинг мени! Кексалар: «Отингни урма, йўлдошингдан ажрайсан...» дейдилар.

Гулжамол унинг қўлидан чиқиб, нари силжиди.

– Вой, ўлай! Бўғиб қўясиз... Сиздан кўрқаман.

Қиз чопиб икки тавақали эшикдан чиқди-да, гапга қулоқ солиб турган иккита оқсоч хотинга дуч келди.

Шоҳ ҳарсиллаб, ўчоқ ёнига келди. Унинг кўзлари хўкиз кўзларидек бўртиб чиққан ва чақнарди. У қамиш таёқ билан жом чалди. Икки тавақали эшикдан эчки соқол кекса хизматкори кириб, оёғига йиқилди.

– Бу қизни кечқурун гиламли уйга олиб киринглар. Вакил¹ билан улуғ вазир шу ердами?

¹ В а к и л – сарой бошқарувчиси.

– Ҳаммалари сизни кутиб турибдилар, «Ахборотчи»¹ ва урта имом ҳам бор.

– Жалолиддинхон ҳали келгани йўқми?

– Тахт таянчи ҳали йўқлар.

– Кутиб турсинлар. Ҳаммомга ходмигар ва соқолимни бўягани сартарош юбор.

Хоразмшоҳ қўшни хонага чикди. Ориқ, букчайган ва қизарган кўзлари ёшланиб турган кекса хизматкор тўшак ва кўрпаларни йиғиб, тахмонга тахлай бошлади. Гилам устида нимадир ярқираб кетди. Чол энгашиб, дастаси фил суягидан ясалган ўткир ханжарни олди.

– Бу туркман пичоғи... Бу туркман хотинлар-а! Буларнинг ғазабидан қора қуртнинг заҳаридан кўра кўпроқ эҳтиёт бўлиш керак. Буни ҳозир вакилга топширсаммикин, ёки бекитиб қўйсаммикин? Мени шошираётган одам йўқ-ку.

Шоҳ кенг шоҳи чолворининг боғичини қисиб боғлади, белига йўл-йўл қийиқ ўради, унга кумуш қинли пичоқни қистириб, елкасига узун, кимхоб қопланган сувсар пўстинини ташлади. Шоҳ усталик билан ўралган оқ салласини тоқчадан олди-да, оқара бошлаган жингалак сочли бошига қўндирди.

Шоҳ эшик олдида, пичоқнинг совуқ сопини қаттиқ ушлаганича, бир оз қулоқ солиб турди.

«Эҳтиёт бўлган одам ҳамма вақт хужумни қайтаради. Бағдод халифаси тарафидан юборилган бирор исмоилий² саройнинг қоронғу, хилват йўлақларида пичоқ ушлаб турган бўлиши мумкин...»

Вакил, шу ердამисан? – деди у секин.

– Мен сизни кўпдан кутиб турибман.

Шоҳ тамбани суриб, эшикни очди. Икки чироқнинг хира шуъласида шоҳнинг яқин мансабдорлари таъзим қилиб туришар эди.

Муҳаммад кечаси билан қотиб ётган кавушини кийиб, нариги уйга ўғиб кетди. У ерда хизматкорлар кутиб туришарди. Улардан бири сопол чироғ, иккинчиси кумуш жом, учинчиси эса обдаста ушлаб турарди. Улар шоҳга

¹ А х б о р о т ч и – давлат почта бошлиғи.

² И с м о и л и й – XIII асрда жуда авж олган қотиллар, бўғиб ўлдирувчилар мазҳаби. Кейинги вақтларда мўғуллар томонидан яқсон қилинган.

обрез олдида таҳорат олишга ёрдам беришди. Тўртинчи хизматкор ипак билан тикилган сочиқни узатди ва унинг семиз оёқларига гул солиб тўқилган юмшоқ жун пайпоқ кийгизиб қўйди.

Хоразмшоҳ кийиниш билан овора экан, Вакил сўнгги янгиликлардан хабар берди:

– Ташқари жуда совуқ. Ҳамма ёқни қиров босган... Учта имом амрингизни кутиб турибди... Жаллодлар бошлиғи Жаҳон Паҳлавон ҳам сизга мунтазир... Кеча кечқурун Булғордан уч юз туяли катта карвон келди, карвон бир туркум булғори саҳтиён этиги ва юзга яқин асир ўрусларни келтирган. Ҳар куни сўк бўтқа ва кунжут ёғи билан боқиб келган бўлсалар-да, йўлда икки юзга яқин қул ўлган. Бундан илгари бошқа бир карвонни туркман қароқчилари талаган эди. Бу Қора Ханжарнинг иши бўлса керак.

– Мен туркман кўчманчиларини уруғ-аймоғигача қириб ташлайман! Бироқ мени ҳаммадан ҳам Бағдоддан келган ҳожилар тинчитмаётирлар. Бағдоддан келган араб дарвешлар кўринмайдими? Уларнинг ҳаммаси Бағдод халифасининг жосуслари, ҳаммаси менга ёмонлик қиладиган одамлар.

– Қандай ярамас одамлар диннинг улуғ ҳомийсига ёмонликни раво кўрар эканлар?

– Муслмонлар шунақа бўлиб кетган!

Шоҳ кийиниб бўлди-да, одатдаги йўли билан йўлаклардан ўтиб, сўнг айланма тош зинадан чиқиб кетди. Вакил билан машъала кўтарган ҳарам оғаси олдинда эшикларни очиб борар эдилар.

Шоҳ саройнинг тош минорига чиқди.

ИККИНЧИ БОБ

«Навбати Искандарий»

Текис майдонда ярим давра тортиб йигирма еттита ёш хонзодалар қалъанинг тешик девори буйлаб, турар эдилар. Булар Гур, Ғазна Балх, Бамиян, Термиз ва бошқа вилоят ҳокимларининг ўғиллари эдилар, Буларнинг оталари исён қиличини кўтармасинлар деб, шоҳ уларни на-

зорат остида сақларди. Йигитчаларнинг барчаси дўмбира ва чилдирма ушлаб олган.

Карнайчи, сурнайчилар ҳам ҳозир. Бир чеккада Хоразм қўшинининг бир қанча саркардалари турардилар.

Шоҳ кўринганда ҳамма:

– Дин ҳомийси, мажусийларнинг офати, еигилмас шоҳимиз кўп йиллар яшасинлар! – деб қичқириб юборди.

Шоҳ хўмрайиб атрофга назар ташлади.

– Темур Малик қани?

– Шу ердаман, шоҳим.

Сафарларда Муҳаммаднинг ажралмас ҳамроҳи, новча, ҳамиша хушчақчақ Темур Малик иккита болани етаклаб илгарига чиқди. Болаларнинг бири шоҳнинг энг сўнги қипчоқ хотинидан бўлган кенжа ўғли, иккинчиси эса, ўғли Жалолиддин ва туркман келинидан бўлган набираси эди. Темур Малик болаларни шоҳ олдига келтириб қўйди. Шоҳ энгашиб, ўғлининг юзини силаб қўйди. Набирасидан дағдаға билан:

– Жалолиддин хон қаерда? – деб сўради.

– Отам лочинлар билан овга кетган эдилар,– деди бола. Унинг қоп-қора кўзлари оппоқ салласи остида жавдирар эди.

– Темур Малик! Уч тарафга от чоптириб, Жалолиддин хонни қидиртиринг! Туркманлар карвонларга ҳужум қилиб турибдилар. Менинг ўғлимга ҳам ҳужум қилишлари мумкин.

– Амрингизни бажо келтирамиз, муҳтарам шоҳ. Юқоридан, худди булутлар орасидан болаларникига ўхшаш ингичка овоз эшитилди:

– Ассалоту хайрун минаннавм!

Шам сингари турган миноранинг учи, узоқдаги тоғлар орқасидан чиққан қуёшнинг пушти нурларида яркиради. Шаҳардаги барча бинолар ҳали тонг қоронғусига чўмган эди.

Ёш хонларнинг каттаси Хоразмшоҳга дўмбирасини берди. Муҳаммад ҳаммага қарата хитоб қилди:

– Буюк Искандарга шон-шарафлар бўлсин¹. Дунё фотиҳига шарафлар бўлсин! Искандар Эрондан тортиб,

¹Искандар Зулқарнайн.

Жайхун ва Зарафшон дарёларига қадар бўлган ерларни босиб ўтди. Искандар бизга ўрнак, устоздир! Биз унинг шарафига, баланд овоз билан уч мартаба «Навбати Искандарий»¹ ижро этайлик!

Чилдирма ва дўмбиралар гумбирлади. Мис лаганчалар жаранглади. Карнай-сурнай чалинди. Ҳамма ботир Искандарни уч мартаба олқишлади. Ҳамма жим бўлиб, шовкиннинг акс-садоси саройнинг баланд қалъалари устида янграб турганда, Темур Малик сўз бошлади:

– Биз улуғ Рум шоҳи Искандарга тегишли шарафни адо этдик. Тангри раҳмат қилсин уни! Лекин у ёш бўлгани учун зиммасидаги вазифаларининг фақат ярминигина бажара олган эди. Ҳозир бизнинг янги Искандаримиз, буюк соҳибқирон ва саркарда Муҳаммадимиз, буюк Хоразм давлатини яратган кишимиз бор! Оллоҳ ислом мамлакатларининг қудратли ҳукмрони шоҳ Муҳаммад Алоиддиннинг умрларини узоқ қилсин! Улуғ шоҳимиз шарафларига ҳам уч қайта «Навбати Искандарий» ижро этайлик!

Сукунатни яна чилдирма, мис лаганча, дўмбира ва карнайларнинг баланд овози бузди.

Муҳаммад шинак ёнида ғазабли, қаҳрли ва ўйчан бир ҳолатда елкаларини кериб турарди; унинг оппоқ салласи остида худди зўр фикрлар юргандай туюлар эди.

– Оқ йўл тилайман! Борингиз! – деди Хоразмшоҳ.

Ҳамма қўл қовуштириб, йўрғалаб унинг ёнига келди-да, этагини ўпиб, орқага қайтди ва қоронғу зинапояга кириб кўздан йўқолди.

Темур Малик икки болани етаклаб ҳаммадан кейин кетди.

Шоҳнинг набираси:

– Дадам менга гирик жайран олиб келаман, деган эдилар, – деди.

– Менга пуштипаноҳ овчи қоплон берадилар... Сени ҳам, жайранингни ҳам еб кўяди!..

Шоҳ шинак деворига суянди. Куйида паст-баланд томлар. Сарой, бир-бирига йўлак билан туташган бирмунча

¹ Навбати Искандарий – Искандар Зулкарнайннинг намоиш марши. Бу маршни Хоразмшоҳ Муҳаммад вилоят ҳокимларининг саройларида машқ килинишини жорий этган.

майда иморатлардан иборат, бесўнақай бир бино эди. Сарой баланд ва катта-катта қоровулхоналар жойлашган эски девор билан ўралган. Ёруғ осмон фониди, найза ушлаган қоровулларнинг ҳаракатсиз гавдалари яққол кўри-ниб турарди. Шоҳ узоқларга, тутун чиқаётган томларга, уйғониб келаётган катта шаҳарга анчагача қараб турди. Сўнг, сарой ҳовлиларининг биридаги кекса терак остида оқариб турган ўтовга кўзи тушди. Унда ҳарамнинг янги дури, унинг олдидан эрталаб қочиб кетган қора, туркман қизи Гулжамол туради. У саройнинг қоронғу хужраларида туришга рози бўлмади ва туркман аёллари сингари очиқ ҳавода туришни истаб, оддий исбосган ўтов тиктирди. У ҳарамдаги, «Эрам гулзорининг гуллари» ёнига киришни истамади. У ҳалигача ўзини қандай тутиши кераклигини билмасди! Шунинг учун ҳам шоҳнинг онаси Туркон хотун уни хушламас эди.

– Гердайган қиз экан! Ўз ҳукмронига қарши қўл кўтарибди! Кўрарман, гиламли уйга севикли қоплоним кирганида қандай дод-фарёд қилар экан!..

Пастдан, минора тагидан овозлар эшитилди. Эрталаб-ки сукунатда бу овозлар очиқ-ойдин эшитиларди:

– Муслмонлар, қулоқ солинглар! Шоҳ Муҳаммад ша-риятдан юз ўгириб, жирканч ший мазҳабига кирди. У кофир форсларга марҳамат қилиб, ўз атрофига мажусий қипчоқларни тўплади. Унинг отаси шоҳ Такаш ҳақиқий туркман эди. Муҳаммад эса туркманларга паст назар билан қарайди. Унга ишонманглар!

– У ерда вайсаётган ким? Вакил, нега тартибга назорат қилмайсан?

Вакил афв сўрагандай шоҳга гаъзим қилди:

– Бақираётган, зиндондаги шайх Мажиддиндир. У на занжирдан ва на зиндон зулматидан кўрқади. Унга ай-никса доно онангиз Туркон хотун ўзларини яқин тутадилар. Лекин у ўз подшоҳига қарши адабсиз сўзлар сўйлайди. Кеча шаҳардаги барча дарвешлар йиғилиб, бу девона шайх Мажиддинни зиндондан қутқаришга онт ичганлар.

Муҳаммад вакилнинг елкасини силкитди.

– Лавашанг! Тезроқ жаллодлар бошлиғи Жаҳон Паҳлавонга айт, мен бу исёнчини унинг маҳкам қўлига топшир-

дим... Айт, девона дарвешлар уни қутқармасдан бурун тезроқ ҳаракатини қилсин.

Хоразмшоҳ минорадан тушиб, қабулхонасига кирди. Бу хонанинг деворлари қизил мовут билан қопланган. Бу ерда шоҳни учта мўйсафид имом кутиб турарди. У кавушини ечиб, сандалга ўтирди,

– Қани, келинлар, ўтиринлар, устозларим!

Пойгада чўкка тушиб ўтирган уч имом миннатдорлик билдириб, шоҳ ёнига ўтирдилар ва сандалга оёқ узатдилар.

– Қани, – деди шоҳ. – Менга айтинлар-чи, мен ислом мамлакатининг қудратли ҳукмдори, Бағдод халифаси менга бўйсунсин десам, тўғри бўладими? Агар халифа менга бўйсунмаса нима қилишим керак?

Имомлар келтирган катта китобларини очдилар ва бирин-кетин Қуръон сураларини кироат қилиб, Муҳаммад Оллоҳдан сўнг ердаги энг олий зот эканини, унинг сўзлари доим тўғри эканини ва унинг ҳар бир амри, ҳар бир сўзи муқаддас эканини исбот қила кетдилар.

Уй қоронғу. Товодондан хира ёруғ тушиб турар эди. Мис чироқпоядаги жинчироқ липиллаб турарди. Имомлар китобга қарамай, сураларни ёд ўқий бошладилар.

Шоҳнинг орқасида унинг бош дастурхончиси мағрур қиёфада турарди. У бир сўз, ёки қош имоси билан, оёқ учида юрган чакқон хизматкорларига буйруқлар берарди. Баковул, бош ошпаздан кумуш лаганларни оларди. Шоҳнинг марҳаматини кутган бир тўп мансабдорлар эшикдан мўралаб турардилар.

Бурнига кумуш булоқи таққан ҳабаш қул хонтахта келтириб қўйди. Дастурхончи эпчиллик билан шоҳи дастурхонни ёзди. Баковул, қўй ёғи солинган қайноқ ширчойли пиёлаларни кумуш патнусда келтириб қўйди. Дастурхонга бир даста сингиб пишган ёғли нон, қаймоқ, идишда ма ска ва асал қўйилди.

Шоҳ имомларнинг сўзларини тингларкан, пиёлаларни бирин-кетин бўшатар ва нон ер эди. Сандал ва ширчой иссиғи билан қизиган шоҳ, ўз вақтида қўйилган ёстикқа суяниб, хуррак ота бошлади. Бу, шоҳнинг олим имомлар томонидан берилган фатволаридан қаноатланганини кўрсатарди. Ҳамма оёқ учида юриб чиқиб кетди. Дастур-

хон ҳам ўртадан қўтаралди. Мансабдорлар ҳам, хизматкорлар ҳам ғойиб бўлишди. Фақат ҳабаш қул ислом мамлакатининг улуғ сардорининг уйғонишини кутиб, эшик тагида чордана қуриб ўтирар эди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Ғазаб князи

Шоҳ саройининг ёнидаги катта майдонга жойлашган баланд, мудҳиш «Ўлим минораси»ни Урганчда билмаган одам йўқ.

Унинг пастак, темир қопланган эшигига катта қулф солинган. Калит, эшик ёнидаги зинада занг босган катта найзасини ғишт деворга суяб ўтирган қоровулнинг бўйнига осилган. Қоровул олдидаги бир парча гиламга ўтган-кетганлар заранг косада қатиқ қўйиб кетишар, нон, бир боғлам пиёз, бир сиқим чақа ва бошқа нарсалар ташлаб ўтардилар... Қоровул, гоҳо сахийроқ одамга минорага яқинроқ келиб, зиндондагилар билан гаплашишга ижозат берарди.

Минора тагида панжарали бир неча тешиклар қорайиб турарди. Ертўладан бўғиқ товушлар эшитиларди. Ўткинчиларнинг оёқ товуши эшитилганда, ертўладан чиқадиган товушлар кучаяр, тешиклардан озғин қўллар чиқарди. Йўл-йўл тўн кийган ва ўнгиб кетган кўк салла ўраган бир оддий қишлоқи балан катта оппоқ салла ўраган имом, қоровулга пул бериб, девордаги тешикка яқин келишди ва панжарадан узатилган озғин, кир қўлларга нон тутқазишди. Шунда қичқириқлар зўрайиб, тешикка қўли етмаганлар сўкинишди.

– Ёруғ дунёдан маҳрум бўлганларга хайр қилинглар!

– Эски кўйлақларингни бағишланглар! Кана еб ташлади.

– Воей! Кўзимни босиб олдинг!

Тор кўча томонидан оломон шовқини эшитилди. Кулоҳ кийиб, ҳасса ушлаган дарвешлар майдонга чиқдилар. Улар зикр тушиб келишар, орқадан томошабинлар чопиб келарди.

Дарвешлар зиндон эшигига ёпишиб, қулфни синдириш тилагида тош ва ҳассалари билан ура бошладилар. Баъзилари зиндон тешигига бош суқиб қичқирардилар:

– Шайх Мажиддин Бағдодий! Тирикмисиз? Биз сизга, дин ва ҳақиқат йўлида азоб чекаётган кишига мадҳ ўқигани келдик! Ҳозир сизни озод қиламиз!

Ер остидан чўзиқ бир қичқириқ эшитилди, ҳамма қулоқ солиб жим қолди.

– Халқни эзувчи золим хонлар худонинг лаънатига учрасин! Халифага қарши қилич кўтарганлар худонинг ғазабига дучор бўлади! Жаллодлар, ўғрилар ер билан яксон бўлсин!

Дарвешлар томонидан чеккага чиқариб қўйилган қоровул саройга чошиб кетди. Саройдан қипчоқлар от қўйиб келиб, оломонни қамчи билан уриб ҳайдадилар: дарвешлар дод-вой билан майдондан қочдилар.

Сарой дарвозаси устида, шинаклар орасида бир неча одам кўринди. Баланд бўйли, малла йўл-йўл тўн кийган бир киши олдинда турар, қолганлар қўл қовуштириб унинг амрини кутардилар.

Хоразмшоҳнинг сарой дарвозаси устида кўриниши, кимнингдир ўлдирилишига далолат қилар эди.

Дарвозадан шоҳнинг жаллодлари «жондорлар» – кўк қўйлагининг енгини елкасигача шимариб олган, кизил гул тикилган кенг малла иштон кийган, қомати келишган, гавдали кишилар чиқдилар. Булар катта хуросон шамширларини елкаларига қўйиб, майдонга ёпирилиб келаётган халойиқни суриб давра олдилар. Ҳаммадан кейин, баланд бўйли, букчайган, озгин, қўллари тарвақайлаган машҳур бўғувчи, жаллод боши – «ғазаб князи» Маҳмуд Жаҳон Паҳлавон чиқди. Тўнининг бари сариқ чарм шимига тиқилган, устидан эса камар боғлаб, елкасига хуржун ташлаган эди. У одатда муҳим айбдорнинг бошини кесгач, шу хуржунга солиб, шоҳга элтар эди.

Майдоннинг ўртасида чуқур қорайиб туради. Унинг ёнида супача, унга яқин ерда эса иккита дор гурар эди. Иккита ярим яланғоч қул, занжирларини жаранглагиб беҳи новдасидан тўқилган катта саватни судраб келиб супача ёнига қўйди.

Зиндон нозирни темир қопланган пастак эшикни очди. Бош жаллод бир неча ёрдамчилари билан зиндонга тушиб кетди. У ердан дод-фарёдлар эшитилди, сўнг сукунат босди. Жаллодлар зиндондан ўн бешта маҳбусни олиб чиқдилар. Буларнинг ҳаммаси ўнг оёғидан бир занжирга боғланган эди.

Ҳамма ёғи лой латта-путтага ўранган, зиндонда узок ётишдан сочлари пахмоқ бўлиб, ўсиб кетган маҳбуслар, бир-бирларига суянишиб, қуёшнинг кечки нурларидан кўзлари қамашиб, майдонга чиқдилар. Зиндон эшигига яна қулф солинди, зиндондан фарёд нидолари эшигиларди.

Кўриқчилар ўлимга ҳукм қилинган занжирбанд гуноҳкорларни ўраб боришарди. Сочи пахмоқ, қари бир маҳбус қоқиниб орқасидаги икки ўртоғи билан бирга йиқилди. Уларни уриб турғиздилар ва дор остига ҳайдадилар. Супа устига чиққанларида ҳаммаларини тиз чўктиришди. Жаллодлардан бири маҳкумлардан бирининг сочидан ушлаб турди, бош жондор эса икки қўлига ушлаган шамшири билан бир уриб калласини олди, кейин баланд кўтариб тинч турган халойиққа кўрсатди-да, саватга ташлади.

Халойиқ ичидан: «Қамалганлардан қайси бири дарвешларнинг бошлиғи шайх Мажиддин Бағдодий?» деган сўроқлар эшитилди. Очлик ва хасталиқдан озиб кетган бандилар бир-бирларига жуда ўхшардилар. Ўн тўртинчи кишининг боши кесилганда, майдонда:

– Подшоҳ сўзламоқчилар! Амиралмуслимин амр қилмоқчилар! – деган шовқин кўтарилди.

Ҳамма сарой дарвозаси устига қаради. Юқорида турган Хоразмшоҳ ола рўмолини силкиди. Бу: «Тўхта! Қолган гуноҳкорни кечирдим!» дегани эди.

Бош жаллод узун шамширини қизил латта билан арта туриб: «Темирчини олиб келинглар!» – деб қичқирди.

Гуноҳкорларнинг ўн бешинчиси, Мирза Юсуфнинг шогирди Тўғон эди. Бу ёш бола кўзларини жавдиратиб атрофга қарар, қандай воқиа рўй берганини англамас эди.

– Шоҳнинг юксак марҳамати учун қуллуқ қил! – деди жаллод ва болани сарой тарафига қаратиб энгаштирди.

Тайёр турган темирчи Тўғоннинг оёғидаги занжирни синдира бошлади.

– Шошма! Қаёққа кетяпсан? Мен ҳали бўлганим йўқ!.. – деб қичқирди темирчи. Бирок, ўлимга ҳукм этилганлар занжирдан қутулганини кўрган Тўғон, ўзини супадан оломон орасига ташлади-да, орқадан ҳайқирешларига қарамай, бу ердан тезроқ қочиб қолиш учун энгашиганича зич бўлиб турган халқ орасига кириб бораверди.

Зиндон олдидаги минора турган майдон бўшаб қолди. Қоровул занг босган найзасига суяниб турарди.

Девор тагидан каттакон рўмолга бурканган қиз ўтиб минора остидаги тешикка яқин келди-да, эҳтиёт билан:

– Тўғон! Хой темирчи Тўғон! – деди.

Тешикдан узун, озгин қўл чиқди ва хириллаган овоз жавоб берди.

– Тўғоннинг боши аллақачон олингин! Бизга бироз овқат бер, унга Куръон ўқийлик.

Қиз тешикка ўзини уриб:

– Тўғон! Жавоб бер, тирикмисан? – деб қичқирди.

Зиндондан яна нидо эшитилди:

– Келтирганларингни бизга беравер! Сенинг Тўғонингга энди ҳеч нарса керак эмас! У ҳозир жаннатда пайғамбар билан бирга палов еб ўтиргандир...

Қиз қўлидаги нон ва қовунни узатилган қўлларга бериб, қоровул ёнига келди.

– Назар бобо, ростини айтинг, Тўғон деган бола ўлдими?

– Ўлган бўлса ҳам бордир. Уни бошқалар билан бирга ўлдиргани олиб кетишган эди... – дея қоровул майдонни кўрсатди.

Кекса бир дарвеш келиб, қоровулнинг қўлига бир неча чақа берди-да, қулоғига:

– Нега ўлдирилганлар орасида бизнинг шайхимиз Мажиддин Бағдодий йўқ эди? Уни ўлдириш кейинга қолдими, – деб пичирлади.

Пулни қийиғининг қатига қистири туриб қоровул:

– Подшоҳ шайхнинг сўкишларига ғазаби келиб, дарвешлар қутқормасдан туриб ўлдиришни буюрди, – деди.

– Ўзи омонми ҳали?

– Йўқ. Ўлимга ҳукм қилинганларни зиндондан олиб чиқаётганда, бош жаллод Паҳлавон ўз қўли билан бўғиб ўлдирди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Тикилган кўланка

Йўлингда учраганга яхши гапириб,
хурсанд қил, балки иккинчи кўрмассан.

(Шарқ мақоли)

Тўғон оломон ичидан чиқиб, икки ёғи пахса деворли жимжит кўчага кирди. Бу кўчадан юриб, дарё бўйига чиқди.

Чуқур дарёда, лойқа сув жимирлаб оқарди. Юк, шох, пичан ва қўйлар ортилган узун, бесўнақай кемалар секин сузарди.

«Шу кемада узоқ ерларга, бошқа юртларга кетиб қолсам эди... Бироқ, бу қадар кир босган, яраланиб кетган ҳолда чириган кўйлагим билан ким кемага туширар эди!»

Қирғоққа яқин ерда сап-сарик қум чиқиб ётар эди. Тўғон шу қумлоққа тушиб, кийим-бошини чайиб олди, чўмилди, ўзини офтобга солиб ётди, хаёл суриб дам олди.

«Бир ўлимдан қолиб, зиндондан чиққан одам қаерга ҳам борарди. Уни ким ишга оларди? Шаҳар кичкина, одам кўп. Ҳамма ҳам бир луқма палов топиш ҳаракатида... – Тўғон, оёғида ҳамон осилиб ётган занжирга ва ўйиб: «Доимий ва ўлгунича» деб ёзилган хатга қаради... – Менинг кекса Мирза Юсуфим зиндондан чиққан банди билан гаплашишни ҳам хохламас; фақат Бент Занкижанинг раҳми келар. Лекин моховга ўхшаб яра босган ҳолда унинг олдига бориб бўладими?..»

«Ҳар қандай бўлса ҳам, хўжайиним Қори Маҳсумнинг олдига боришим керак бўлади. У мана бу занжирни олиб ташлашга йўл кўяди».

Тўғон, дўконлар олдидаги супачада боққоллар ўтирган узун кўчадан юрди. Моллар дўконларнинг очиқ турган эшиги тавақаларига осилган ва токчаларга тахланган.

Усти тим кўча хийла қоронғу эди. Куёшнинг ётиқ тушган нури гоҳ пушти ва гоҳ ипак билан тикилган бир жуфт сариқ этикка, гоҳ қумуш билан оят ёзилган мис лаганларга, гоҳ бўри терисидан тикилган телпак кийган кўчманчи олдиға дўкандор ёйиб қўйган йўл-йўл газламаға, ёки ранг-баранг кийим кийган хотинлар гуруҳиға қўшиб яшнар эди.

Қори Маҳсумнинг темирчилик дўкони темирчиликнинг нариги бошида эди. Бу ердан урилаётган болға ва даранглаётган тунука парчасининг шовқини эшитилар эди. Бу ерда темирчилар шамшир, пичоқ, найзанинг учи ва бошқа яроғ-аслаҳа ясар эдилар.

Форс ва рус қуллар иштончанг, куйиб кетган чарм пешгир кийиб ишлардилар. Булар сандонға энгашиб болғачалари билан мис тоғораларға чиройли нақшлар солардилар. Бошқалар хириллаб нафас олиб, қизитилган темирларни оғир болға билан янчардилар. Қурум босган дам босувчи болалар қўраға олов олдириб қўйиб, ёғоч пақирларни кўтарганча, ариқдан сув келтиргани чопадилар.

Соқолининг учига хина қўйган барваста, кенг елкали Қори Маҳсум, бир парча гилам ташланган супачада ўтириб ишчиларға ҳайқирар, ўтган-кетганларнинг саломиға алик олар эди.

Унинг ёнида иккита қул: бири ёш, қочмоқчи бўлгани учун пешонасига куйдириб тамға босилган; иккинчиси кекса, қурум босган, бепарво, кичкина болға билан симдан бир нима ясамоқда эдилар. Булар энг қимматли ишни бажарардилар: Ўтға солмай «совуғича» машҳур дамашқ пўлати – «Жавҳар» ни ишламоқда эдилар.

– Бу ерга нега келдинг? Қайт орқангга! – деб бақирди хўжайин. – Зиндондан чиққан одамни қайтиб ишға олади, деб ўйлайсанми?

– Рухсат этинг, болғани олиб занжирни ўзим синдириб ташлай...

– Мурдор қўлларинг билан болғаларимни ифлос қиласанми? Қоч, бўлмаса омбур билан куйдираман!

Тўғон ноҳақ ранжитилганидан ғазабланиб, нари кетди. Бола бечора боши оққан томонға кетишға тайёр эди. У деворға суяниб ўтирган дарвешға паришон хол-

да қаради. Тимнинг тешикларидан гушиб турган қуёш унинг қуроқ тўнини ёритиб турарди.

Дарвеш ҳадислар ўқиб, катта игна билан қуроқ тўнига пушти латтадан ямоқ соларди.

Тўғон ранжиганидан ва жаҳли чиққанидан нима қилишини билмай туриб қолди. Унинг кўланкаси дарвешнинг тиззасига тушиб турарди.

– Кўрдингми ўғлим, – деди дарвеш, – мен тўнимга ямоқ солдим. Ямоқ солган жойимга эса сенинг соянг тушиб турган эди. Ямоқ билан қўшиб сенинг соянгни ҳам тикиб юбордим. Энди сен менга маҳкам боғландинг, бундан кейин соя сингари орқамдан эргашиб юрасан.

Бола югуриб бориб, дарвешнинг ёнига ўтирди.

– Рост айтяпсизми, ё куляпсизми? Мен сизга хизмат қилай, барча буюрганингизни бажарай, фақат, кет деманг!

Дарвеш бош чайқади.

– Тўнг хўжайининг сени ҳайдаб юборганини эшитдим. Нега хафа бўласан? Дунё сенга торлик қилиб қолдими? Менга йўл кўрсатувчи бўл! Биргалашиб Бухоройи шарифга борамиз. Сени қувган ердан дарров кет, чақирганларнинг олдига амин бўлиб бор... Энди дарвешнинг тўнига тикилдинг, жаҳонгашталик давринг бошланди. Қани, юр кетимдан, ука!

Дарвеш ҳассасини дўқиллатиб илгари юрди, ҳолдан тойган Тўғон эса унинг кетидан оқсоқланиб эргашди. Бир неча темирчилар ёнидан ўтгач, дарвеш кўчанинг муюлишида тўхтади. Бу ерда кичкина бир майдонча бўлиб, қурум босган, фақат суяк ва теридангина иборат бўлган сайёр бир темирчи дам ёнида ивирсиб юрарди. Лекин унинг озгин кўллари михсандонда болға ва омбурни эпчиллик билан ишлатар, тайёрлаган майда қора михлар силовга кетма-кет тушиб турарди.

– Ҳой, муҳтарам уста! Болага зиён етказмай остидаги мана бу занжирни синдира оласизми?

Темирчи занжирни кўриб:

– Икки дирҳам берсангиз синдираман. Подшоҳ, зиндондагиларга яхши, мустаҳкам темирдан занжир солади. Агар яна бир кумуш дирҳам қўшиб берсангиз,

шу темирнинг ўзидан яхши бир пичоқ ясаб бераман, – деди.

Дарвеш белбоғининг қатидан ҳамёнини олиб, темир-чига танга кўрсатди.

– Сизнинг айтганингиз бўлсин... Аммо занжирга «Абадий ва ўлгунича» деб ёзилган хатни кўрдингизми? Пичоқни шундай қилиб ясангки, бу хат пичоқнинг юзида қолсин.

– Айтганингиздек қилиб бераман, – дея ғудиллади чол ва Тўғонни олдиға тортди: – Оёғингни сандонга қўй! – Яна шивирлаб илова қилди: – Шоҳ ва унинг жаллодларига қарши «Абадий ва ўлгунча» кураш!..

БЕШИНЧИ БОБ

Сахийлик

Дарвеш Ҳожи Раҳим, ҳассасини дўқиллатиб, Урган-чдаги катта марказий бозорнинг тор кўчаларидан ўтиб борарди.

Бу ер мискарлик. Усталик билан нақш солинган мис жом, лаган, офтоба ва бошқа идишлар ярқираб кўзни олади. Чироқпоя, сопол товоқлар, хитой чиннисидан, жаранглайдиган ироқи шишадан ясалган оқ ва ҳаво ранг идишлар растаси ҳам шу ерда.

Бир томон атторлик. Ундан ноёб малҳам ва бошқа шифобахш нарсаларнинг хушбўй хиди анқиб турарди. Бу ерда мози, чишқоли, хуббулмалик, бужғун, шўр зинних, соч мойи, хинд амбари, эрон мулки, наша ва бошқа ҳар хил нарсалар сотиларди.

Ҳожи Раҳим бозорчилар орасидан ўтиб, тилангандек дўконлар олдида тўхтар, аммо бировни ахтаргандек ҳар бирига тикилиб қарарди.

У базозлик растасига кирганида, чордана қуриб гердайиб ўтирган базозлар майда чақалар ташлаб:

– Ўтинг дуоғўй! – дейишди.

Булар дарвешнинг қоп-қора қўли кумуш ранг ноёб шохига ёки қудратли ва донгдор бекларга ҳурмат, эҳтиром юзасидан тортиқ қилинадиган қимматбаҳо зар ким-хобларга тегиб кетмасин, деб кўрқар эдилар.

Бу растада Ҳожи Раҳим ахтарган одамига ўхшаш кишини кўрди. Бу киши бошқа баззозлар қаторида, шохи ёстикларга суяниб ўтирарди. Унинг озгин, самарқанд қоғози сингари нурсиз юзи, ичига кириб кетган қора кўзлари оғир касал бўлганини кўрсатарди. Ёнида ўтирган савдогарлар уни иззат-ҳурмат қилиб, олдига сомса, чакчак, ёнғоқ ва писта қўйишарди. Бу қимматбаҳо кул ранг жун кийим кийган, гулдор шохи дўппили савдогар хитойи чинни пиёлада чой ичарди. Шаҳодат бармоғида феруза узук.

Дарвеш дўкон олдида тўхтади. Савдогарлар унинг заранг косасига бир неча чақа ташладилар, лекин дарвеш тура берди.

– Ўтинг, дуогўй! – дедилар савдогарлар! – Хайр қилдик, бўлди.

Ниҳоят хаста савдогар унга қаради ва ажабланиб кўзларини катта очди-да:

– Нима дейсиз? – деди.

– Сиз кучли одам эмишсиз, оламини карвон билан айланиб, ўз ҳаётингизда кўп нарсаларни кўрган эмишсиз? – деди Ҳожи Раҳим. – Бир саволимга жавоб бера олмайсизми?

– Агар сиз муқаддас китобларни тушунтириб бер, демокчи бўлсангиз, мендан кўра кўпроқ биладиган уламо ва фузалолар бор. Мен фақат пул санашни ва мол газлашнингина биламан.

– Бўлди, девона дарвеш! Йўлингиздан қолманг! – деб қичқиришди савдогарлар. – Садақа бердик-ку, – дея унинг кашкулига яна сомса ва ёнғоқ ташладилар.

– Йўқ, мен жавобингизни кутиб турибман, чунки, менинг саволим ўзингизга тегишлидир, муҳтарам савдогар.

– Айтинг!

– Агар сизнинг дўстингиз бўлса, у дўстингиз сизга содиқ бўлса, сиз билан баравар ғам тортса, мусофирчилик оғирлигини, очликни, иссиқни ва қор бўронини сиз билан бирга бошдан кечирса... сиз унинг қадрига етармидингиз?

– Албатта етардим, – деди савдогар. – Қани гапиринг!

Дарвеш барчага мурожаат қилди:

– Худо сизларга танисихатлик, хотиржамлик берсин! Ўз вақтида бой ва сахий, беками-кўст, бахтли, уй ва гуллаган боғ эгаси, май косаси доим тўла бўлган кишига бир қарангиз! Бироқ, мен тақдир қамчисини, бошимга келган бахтсизликни, ҳасад оловини дафъ қилолмадим. Бу бахтсизлик балоси қўлим қуриб, уйим бўшаб, боғим хазон бўлиб, улфатларим тарқагунча изимдан қолмади. Ҳамма нарса ўзгарди. Менга ғам озик бўлди, қорним очликдан ич-ичига кириб кетди, сарғайган юзимни қизартирадиган уйқудан ҳам маҳрум бўлдим, лекин, биргина дўстим қолди. У мени мусофирчиликда, ғорлар маконим, тошлар тўшагим бўлган кезларда, яланг оёқларимни қаттиқ тиканаклар қонатган чоқларда ҳам ёлғиз қўймади. Бу дўстим мен билан шонли Бағдод шаҳрига, Маккайи мукаррамагача борди. У ҳамма вақт мушкулимни осон қилар, хуржунимни кўтарар ва совуқ кечалари мени иситар эди. Бироқ, бахтли куннинг келиши узоқ ва қийин бўлди. Хоразм воҳасига етиб келганимда, кутилмаган фалокат мени дўстимдан айирди. Энди мен қашшоқликка улфат бўлиб, уйсиз ва ётар жойсиз қолдим...

Хаста савдогар сўради:

– Сизни нега дўстиигиздан айирдилар? У агар Маккага борган бўлса, ҳожи экан-да. Сиз билан уни ранжитишга ким журъат этди?

– Бизни бир савдогар айирди.

– Ким экан у?

Гарчи мен бахтсизларнинг энг бахтсизи бўлсам ҳам, йўлда мендан ҳам бахтсизроқ кишини, қароқчилар ярадор қилиб, қаровсиз қолган бир савдогарни учратдим.

Мен унга қўлимдан келган ёрдамни қилдим, яраларини боғладим. Урганчга олиб келмоқчи бўлдим... ва унинг олтин лочинини асрадим...

Диққат билан қулоқ солиб турган савдогар бирдан сесканиб кетди-да, дарвешнинг сўзини бўлди:

– Бўлди! У савдогар кейин нима бўлганини ҳаммамиз биламиз. Ўша савдогар мен бўламан. Мен кўпдан сизни ахтарар, ташаккур билдирмоқчи эдим. Дўстингиз ким эди? Балки мен уни кулфат зиндонидан қутқарарман.

– Фақат сиз дўстимни қайтариб бера оласиз. У ўзини хожи дея олмайди, чунки шайтон каби думи бор. Дўстим – эшагим эди. Сизни даволаган хасис вилоят ҳоқими эшагимни олиб қўйди. Агар бошқа бир эшак сотиб олишга ёрдам қилсангиз, муродим ҳосил бўлади.

– Ўз эшагингизни топиб бераман. Мен уни ҳокимдан сотиб олдим, ҳозир шу ерда, ҳовлида. Қулоқ солинг, ҳанграб, сизни олқишлаётган ўша эмасми? Бу ҳеч гап эмас. Мана шу дўкондаги бор нарсалардан истаганингизни олинг: энг яхши кийимликлар дейсизми, саҳтиён этик дейсизми...

– Мен – дарвешман! Менинг қалин жун чакмоним бор, шу ҳам менга бўлади. Лекин яланғоч кўланкамга бир сидра сарпо қилиб берсангиз кифоя. Бу кўланка кетимдан сира қолмайди.

Савдогарлар кулиб юборишди.

– Ҳазилингизни қўйсангиз-чи! Кўланкага ҳам сарпо кийгизиб бўлармиди.

Дарвеш деворга суяниб турган Тўғонни кўрсатиб:

– Мана, қаршиларингда турибди! – деди.

– Ҳасан, – деди савдогар хизматкорга. – Мана бу болани тайёр кийим сотиладиган дўконга олиб кир-да, узок сафарга кетаётган кишини қандай кийинтиришни иста-санг, шундай кийинтириб қўй.

– Буткул янгидан кийинтирайми?

– Ҳа, бошдан-оёқ кийинтир: тўн, кўйлак, иштон, пайпоқ, этик, белбоғ, қалпоқ – ҳаммасини бер. Сиз жаҳон-гашта бугун кечқурун меникига келинг. Уйим қаердалигини Ҳасан айтиб беради.

Хизматкор дарвешни ва хижолатда қолган Тўғонни эрлар, аёллар ва болаларнинг тайёр кийимлари осилиб турган дўконга олиб кирди. Хизматкор Ҳасан энг яхши кийимларни таклиф қилса ҳам, дарвеш фақат йўлбоп, пишиқ кийимларни танлар эди. Тўғон Урганч болалари сингари кийиниб, бошига кўк салла ўраб дўкондан чиққанида, Ҳасан дарвешга бир чарм кармон узатиб деди:

– Хўжайиним Маҳмуд Ялвач, йўлда зориқиб қолман-глар деб, мана шу бешта олтин динорни сизга топшириш-ни буюрди. Бундан ташқари хўжайинимнинг ҳовлисида эгарланган эшагингиз сизни кутиб турибди. Уни истаган

вақтингизда олишиигиз мумкин. Сиз хўжайинимга катта яхшилик қилганга ўхшайсиз. У киши камдан-кам бунақа сахий бўладилар.

Кечқурун Ҳожи Раҳим савдогар Маҳмуд Ялвачникига борди. У Ҳожи Раҳимни гўзал боғнинг ўртасидаги шийпонда қарши олди. Улар бир пиёладан чой ичгач, хизматкор чиқиб кетганида, савдогар шивирлаб:

– Қайси олтин лочин тўғрисида гапираётган эдингиз? – деди.

Дарвеш белбоғининг қатидан лочин сурати ўйиб солинган олтин тахтачани олиб, Маҳмуд Ялвачга узатди. У дарҳол дарвешнинг қўлидан олиб қўйнига солди.

– Эсингизда тутинг, – деди у, – қандай воқиа юз бермасин, – дунё остин-устун бўлган тақдирда ҳам менинг дарагимни эшитсангиз, тўғри уйимга кела бернинг. Ҳамма вақт ёрдам қиламан. Урганчда нима қилмоқчисиз?

– Эртага Бухорога жўнайман. Ҳамиша тепангда қилич тайёр турган, гуноҳқормисан, йўқми – бунга қарамай бўйнингга қилич тушуви мумкин бўлган бир ерда ортиқ туришдан кўрқаман. Йўқ, ундан кўра саёҳатхассаси ва узоқ йўл яхши.

ОЛТИНЧИ БОБ

Туркон хотун фитнаси

Туркон хотундек ақлли хотиннинг раҳбарлиги остида ҳарбий аристократиянинг (қипчоқларнинг) таъсири тез фурсат ичида тахтни бебурд қилди. Қипчоқлар озод қилишга келган бўлсалар ҳам, ўзлари ишғол қилган жойларни баҳузур талар ва подшоҳларини халққа ёмон кўрсатар эди.

(Акад. В. Бартольд)

Арк дарвозаси очилиб, ундан семиз тўриқ отларга минган, оқ қалпоқ, қизил йўл-йўл камзул кийган дастасида олтин ярқираб турган шамшир таққан отликлар жуфт-жуфт бўлиб бирин-кетин чиқа бошладилар.

Тўладан келган, совлатли, зумрадлар қадалган оқ шоҳи қалпоқ кийган Хоразмшоҳ Муҳаммад кенг кўкракли, олтин асбоблар билан зийнатланган тўриқ отда хўмрайиб келарди. Шоҳнинг зангори кимхоб тўни, камари ва қимматбаҳо тошлар қадалган қиличи қуёшда ярқираб, кўзни камаштирар эди.

Хоразмшоҳнинг кетидан иккита ёш отлиқ борарди. Кумуш жилов урилган қора туркман тойи устида қорачадан келган бир йигит керилиб боради. Бу, туркман хотиннинг ўғли, шоҳнинг валиаҳди Жалолиддин эди. Унинг ёнида, қора узун ёллари майда ўрилган саман отда, кимхоб тўн кийган бола боради. Бу шоҳнинг қипчоқ хотинидан бўлган кенжа ва энг севикли ўғли.

Улар орқасидан қирмизи ёлпўшга ўралган отларда Хоразмнинг кибор мансабдорлари борадилар.

Шоҳни қўриқловчи бир минг аскар иккига бўлинган. Бир қисми олдинда, бозорнинг марказий кўчасидан бориб, томошабинларни қамчи билан ҳайдар, қолган қисми шоҳни ўраб олган эди.

Учраган ҳар бир киши энгашиб таъзим қилар эди. Улар ислом мамлакатининг улуғ ҳукмронига яқиндан қараш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Карнай, ноғора садосини эшитган савдогарлар шошилиб, дўконларидан гиламларини олиб чиқар, кўчанинг лойига қарамай шоҳга пояндоз солар эдилар.

Муҳаммадшоҳ мактовларга ва садоқат билдирган ҳайкириқларга ўрганган эди. У, отининг туёқлари остига бош қўйган йўл-йўл тўнли сон-саноксиз кишиларга бепарво назар ташлади. Унинг шишиб кетган юзи ифодасиз, оппоқ салласи қоп-қора соқолини яна ҳам қорароқ кўрсатарди.

Шоҳнинг онаси Туркон хотуннинг саройига кира беришдаги дарвозанинг икки ёнида, ўқ ўтмас машҳур Хоразм совутлари, дубулғалар кийган, ингичка, узун найза ушлаган қипчоқ аскарлари турардилар.

Аскарлар ва оломон:

– Енгилмас шоҳимиз яшасинлар, тахтларида барқарор бўлсинлар! – деб кичқирдилар. Атрофдаги тор кўчалардан одамлар ёпирилиб чиқди. Деворларнинг усти, томлар одамларга тўла эди.

Бу сафар қипчоқ аскарларининг сони одатдагидан, хатто кўриқчиларга қараганда ҳам кўплиги Муҳаммад-ни ажаблантирди. Буларни нимага тўплаган экан? Тузоқ қўймоқчи бўлганмикин? Фурсат борида орқага қайтсинми? Йўғ-э, шубҳаланишнинг нима кераги бор! Она ўз ўғлига тузоқ кўядими? Ажабо, у отаси Такашшоҳ ўлганидан кейин онасига ўзиники баравар даражада ҳукмронлик ҳуқуқини бахш этмадими? Ажабо, онасининг авлодидан бўлган қипчоқ аскарлари унинг барча юришларида иштирок этиб, юртларига оталари тушида ҳам кўрмаган ўлжалар олиб келмадиларми? Олға!

Муҳаммад дарвоза олдида тўхтаб қолган отига қамчи уриб, саройга кирди.

Ясанган қипчоқ кексалари от жиловидан тутдилар. Хоразмшоҳ духоба пояндозга ирғиб тушди. Кексайиб қолишига қарамай, ҳали тетик ва қадди расо бўлган шоҳ, нақшиндор устунлик айвонга зинадан чиқди-да, таъзим қилиб турганлар ёнидан ўтиб, саройнинг салқин меҳмонхонасига кирди. Уни бурнига олтин булоқи таққан ҳабаш қарши олди.

– Ассалому алайкум, ҳурматли шоҳ, маликалар маликаси сизнинг қаршингизга чиқиб келаётирлар, – деб ҳабаш пардани кўтарди ва баланд овоз билан қичқирди. – Сардори олам! Дин ҳомийси! Ислом қиличи!

Шоҳ бир неча қадам босди. Ялтироқ ёғоч деворли ва панжара ўрнатилган дарчали қоронғуроқ уйда зар кимхобга ўралган кичкина гавда кўринди. Унинг икки ёнида йигирмата донгдор қипчоқ хонлари тиз чўкканларича қотиб қолган эдилар. Муҳаммад қўл қовуштириб эгилди-да, йўрғалаб онаси ёнига келиб, шивирлади:

– Ассалому алайкум, меҳру шафқат манбаи, ҳаққоният намунаси!

Кимхоб қимирлади. Товус пати ўрнатилган юмалоқ қалпоқ ергача эгилиб тушиб, яна кўтарилди.

– Бахтсиз, бечора, бева онанг шоҳжаҳонни олқишлайди. Мени ҳурмат ва хурсанд қилиб, ёнимга ўтир.

Муҳаммад қаддини ростлади, оқ ва пушти упа-элик суртилган кичкина ғозни, чақнаб турган қора кўзларни кўрди. Туркон хотун патнусга ўхшаш, саккиз бурчакли олтин тахт устида чордана қуриб ўтирарди. Муҳаммад

мамлакатнинг ҳокими сифатида онасининг ёнига ўтириши керак, бироқ, тахтда ортиқча жой йўқ эди, шунга кўра шоҳ пастга, гиламга ўтирди. Хоразмшоҳнинг ўзидан кўра пастда ўтиришини қипчоқларига кўрсатишни истаган Туркон хотун учун шунинг ўзи кифоя эди.

Муҳаммад фотиҳага қўл очди. Ўтирганлар пичирлаб фотиҳа ўқишди.

Туркон хотун майин овоз билан бошини ликиллашиб гап бошлади. Унинг кимхоб кийимлари силкинар, бошидаги пат титрар эди.

– Сени, улуғ ва севикли ўғлим, муҳим ишларни бирга муҳокама қилиш учун чақиртирдим. Бу ишлар бизнинг шонли Хоразмшоҳлар авлодининг ва сенга содиқ бўлган қипчоқ хонларининг тақдирига тааллуқлидир. Тахтимизни, ҳокимиятимизни ва дўстларимизни эҳтиёт қилишимиз керак!..

Ҳамма жим. Фақат панжарали дарчадан, узоқдан «Яшасинлар Хоразмшоҳ!» деган овозлар эшитиларди.

– Қулоғим сизда, доно онам!

– Эшитишимга қараганда, сен йироқ мамлакатларга сафар қилиш тилагида эмишсан. Сен лочиндек отингни яна жанг майдонларида чопиб юришини истар эмишсан. Тақдири азални ким олдиндан билади. Азалда тақдир нималар ёзганини вақтидан аввал ким ўқий олади? Худо сақласин! Агар сен дин йўлида шаҳид бўлиб, яшин каби жаннат боғларига равона бўлсанг, сенсиз бу ерда ғалаён кўтарилиши мумкин. Мағрур набирамиз Жалолиддин, биз қипчоқларни қириб битириш ниятида туркманлар билан тил бириктиришни афзал кўрганини назарга олиб, Хоразм мамлакатини келажакда идора қилиш учун бошқа бир одамни илгарироқ тайинлаб қўйиш тўғри бўлмасми?

– Оқилона сўзлар! Гавҳардек қимматбаҳо! – деб қипчоқ хонлари қичқирдилар.

– Шунинг учун,– дея давом этди Туркон хотун, – меҳрибон қипчоқ халқимизнинг мана бу энг донгдор хонлари билан маслаҳат қилгач, тахт ворислигига қипчоқ канизаги бўлмиш севикли хотинингдан бўлган кичик ўғлинг Кутбиддин Ўзлоқшоҳни тайинлашингни қипчоқлар номидан сўрашга қарор қилдим, ўғлим. Жалолиддинни

эса энг узоқ вилоятлардан бирини идора қилишга юбор. Бу ерда у сенга ҳам, ҳаммамизга ҳам қўрқинчлидир!

Муҳаммад нима дер экан, деб ҳамма жим қолди. У титроқли бармоғига ипакдек соқолини ўраб, ўйланганича турарди.

– Агар рад қилсанг, барча қипчоқлар Хоразмни ташлаб, ўзларининг чўлларига чиқиб кетадилар, мен ҳам бир гадойдай уларга қўшилиб кетаман...

Муҳаммаднинг ҳали ҳам иккиланиб турганини кўрган Туркон хотун юзини ўгирди. Илгари ғулом бўлиб, чиройли бўлгани учун амлоқдорлик мартабасига эришган. Муҳаммад бинни Солиҳ унинг орқасида турган эди, қўли билан қилган ишорасини фаҳмлаб, ташқари чикди-да, дарҳол кимхоб тўн кийган етти яшар болани етаклаб кирди.

Туркон хотун баланд ва буйруқомуз товуш билан:

– Мана тахт вориси. Қипчоқ хонлари, беклари, аскарлари ва барча аҳолисига билдираманки, бу боланинг тахтага ворис бўлишига Хоразмшоҳ рози,– деди.

Хонлар ирғиб туриб, болани олдилар-да, бир-икки бор кўтариб қўйдилар.

– Яшасинлар, бор бўлсинлар бизнинг қонқардош қипчоқ султонимиз!

Муҳаммад ўрnidан турди, ўғлини етаклаб, энаси Туркон хотуннинг ёнига ўтқизди.

– Қулоқ солинлар, беклар,– деди Муҳаммад.– Кўриб турибсизки мен илтимосингизни бажо келтирдим. Энди сизлар менинг амримни бажо келтирингиз. Менинг эски душманим, Бағдод халифаси Носир менга қарши яна фитна уюштирмақда ва қўл остимдаги халқларни исён кўтаришга ундамоқда. Фирибгар Носир тахтдан туширилмагунча, Хоразмда тинчлик бўлмайди. Биз тайинланган, бизга содиқ бўлган имом халифа бўлиши керак. Шунинг учун, халифа қўшинини тор-мор қилиб, найзамнинг учини Бағдоднинг муқаддас тупроғига тикмагунимча, тинчимайман.

Қипчоқларнинг кексаси, қотма, оппоқ, чўққи соқолли чол деди:

– Биз бир таң, бир жон бўлиб сизнинг қудратли қўлингиз кўрсатган томонга от соламиз. Бироқ, аввал элати-

мизни тинчитмоғимиз ва кўрққан қариндошларимизга ёрдам қилмоғимиз керак. Қипчоқ чўлидан элчилар келди. Бизнинг тупроғимизга шарқдан номаълум кишилар бир қабилда босиб келаётган эмиш. Подаси, туялари ва арвалари билан келаётган эмиш. Ўтлоқларимизни эгаллаб, элатимизни ҳайдаётган эмиш. Тездан бориб бу мажусийларни ер билан яксон қилишимиз, подасини тортиб олиб, хотин ва бола-чақаларини аскарларимизга қул қилиб, бўлиб беришимиз керак.

– Қўшинни бизнинг чўлга суринг! – деб қичқирардилар хонлар.

Мирза Хоразмшоҳ ёнига келиб тиз чўқди ва ёзилган қоғозни унга узатди.

– Бу нима? – деб сўради Муҳаммад.

– Меросни севикли, кичик ўғлингиз Қутбиддин Ўзлокшоҳга топшириш тўғрисидаги улуғ фармон. Бола вояга етгунча Хоразмга ҳокима ва ёш валиаҳдга восий қилиб, унинг энаси – сизнинг онангиз Туркон хотун тайинландилар. Валиаҳднинг тарбиячиси ва Хоразмнинг улуғ вазири қилиб, волидангизнинг амлоқдорлари Муҳаммад бинни Солиҳ тайинландилар.

– Сен улуғ фарзандим, энгилмас Хоразмшоҳ, мамлакатни биз идора қилар эканмиз, ўз қўшининг билан ер юзини айланиб, истаганинг мамлакат билан жанг қила бер, – деди Туркон хотун.

Муҳаммад фармонни ўқимай қўл қўйди ва қамиш қаламни онасига узатди. У, қаламни олди ва йирик қилиб ёзди:

«ЖУМЛА ЖАҲОН ҲУКМРОНИ, ДУНЁДАГИ БАРЧА ХОТИНЛАРНИНГ МАЛИКАСИ ТУРКОН ХОТУН»

Муҳаммадшоҳ катта ўғли Жалолиддинни ахтариб атрофга кўз ташлади. У катта ўғлининг кўзига қарагани кўрқар эди. Бироқ, ўғли йўқ эди. Вакил Хоразмшоҳнинг қулоғига шивирлади:

– Жалолиддин тўпланган қипчоқ аскарларини кўриб: «Қипчоқларнинг тузоғига пиинадиган махлуқ йўқ!» – деди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Ҳарам асираси

Хоразм шоҳининг уч юз хотинини «кайфини хуш қилиб туриш» вакилнинг зиммасида эди. Бундан ташқари буларнинг ахлоқларидан хабардор бўлиб туриш, бирор хотиндан енгиллик содир бўлса, бундан Хоразмшоҳни хабардор қилиш ҳам унинг вазифаси эди.

Туркман чўлидан келтирилган қизнинг фикри, фироқи ва кўз ёшларининг сабабларини билиш тўғрисида Муҳаммадшоҳнинг фармонини олган Вакил, хотинларнинг хийла-найранги ва сирларини очишда малака ҳосил қилган Илон Тўрч деган фолчини чақириб келди. Бу хотин ҳам жодугар, ҳам фолбин, ҳам кулгили ва даҳшатли ҳикоялар айтадиган ҳикоячи эди.

Илон Тўрч вакилнинг туманли сўзларини тинглагач, уни уч нарса қизиқтиришини пайқади. Чўлда Гулжамолни севадиган бирор йигит йўқми, қиз туркманлар билан яшириқча гаплашмайдими ва шоҳ ёнида ётиб қолган кечаси ханжари бормиди?

Илон Тўрч кафтини тутиб:

– Ҳаммасини тушундим, – деди. Вакил унга бир неча танга ташлади.

– Тангалар орасида битта ҳам олтин кўринмайди-ку?

– Муҳим хабар келтирсанг, олтин ҳам бераман...

Қотма, қорачадан келган, қулоқларига катта кумуш балдоқ такқан жодугар кампир ҳарамдаги янги дурдона турадиган ҳовлига кириб, эшик ёнида тўхтади. Баланд девор билан ўраб олинган кичкина ҳовлини у қоп-қора, қисик кўзларидан кечириб чиқди. Шоҳнинг бошқа хотинлариники сингари, бу ҳовлининг ҳам бир тарафида бир қаватли ойнасиз, узун айвонли иморат жойлашган. Айвонга бешта қўштавақа эшик очилган. Ҳовли ўртасидан оқаётган ариқ ҳовузга тушади. Унинг атрофи гулзор. Ҳовлининг тўрида, девор ёнида, катта терак тагида безатилган оппоқ туркман ўтови.

Илон Тўрч йўл-йўлакай камзулини қоқиб, ҳовуз томонга йўл солди. Қорачадан келган, қора кўз, бодом қовоқ бир қиз ғишт зинада ўтирарди. У кўк қашқар товоқдан

пишган гуруч доналарини олиб, сувдаги танга балиқларга ташларди. Илон Тўрч зинага ўзини ташлаб, қизнинг бинафша ранг кўйлагининг этакларини ўпди ва хониш қилиб сўз бошлади:

– Салом сенга, гўзал «Гулчеҳра!» Нурли кўлларингдан ўпишга, соянгга яқинлашишга ижозат бер!

Ширин сўзлар, мақташлар, унинг оғзидан одатдагича узлуксиз ёғилар, ўзи эса: «Шоҳ бунинг нимасини севар экан? Бунинг ўзи кичкинагина, ўрикдай қип-қизил экан, шоҳ ҳарамидаги бошқа нозанинларнинг ҳусни ва қадди-қоматидан бунда асар ҳам йўқ-ку! Шоҳимиз ҳам қизикда!» – деб ўйларди.

Гулжамол унинг сўзини бўлиб:

– Чўлда нима гап? – деб сўради.

– Чўлдаги хонлардан бири, бир қизга хуштор бўлиб қолган экан, дардимга даво қилсин деб яқинда менга туя юборибди. У ердагиларнинг барчаси сени эслаб туради, ҳаммаси сени бахтли дейди. «Хоразм шоҳи ҳамма хотинларидан ҳам бизнинг туркман қизимизни ортиқроқ севади, унинг барча бармоқларига тақиб кўйган узукларининг кўзидан бинафша ранг учкунлар отилар эмиш, унга эрон гиламлари билан безатилган оқ ўтов тиклаб берибди ва ҳар куни писта билан аралаштириб пиширилган қирғовул ва ўрдақлар юборар эмиш» дейдилар.

– Мен подшоҳнинг хотини деб аталсам-да, ҳақиқатда унинг уч юз биринчи хотиниман! Бундан кўра, жўн бир йигитнинг хотини бўлганим яхши эди. Чўлдагиларнинг менга ҳаваси келса, мен Қорақумнинг чечаклар ҳидини келтирадиган шабадасини соғинаман. Бу ерда шоҳ ошхонасидан тинмай чиқиб турадиган тутундан бошим оғрийдди. Бу ерда девор, соқчи турган қоровулхона ва анави кекса теракдан бошқа ҳеч нарсани кўра олмаганимдан кейин, оқ ўтовнинг менга нима кераги бор? Бир куни бепоён чўлни бир кўрай деб дарахтнинг учига чиққан эдим, ҳарам оғалари оёғимдан тортиб туширдилар. Шундан кейин ҳатто ҳалинчакни ҳам кесиб ташлашди. Шуни бахт деб бўладими?

– Ҳуснингни юздан бири менда бўлса, бахтли бўлардим. Лекин ҳеч ким менга писталик ўрдақ пишириб бермайди!

– Қизлар, – дея қичқирди Гулжамол, – дастурхон ёзин-
глар! Сен фол боқиб қўй.

Икки чўри оқ ўтовга чопиб кетди. Танга қадалган, дур-
ра ўраган қари туркман хотин келиб ерга ўтирди. У, жоду-
гарга тикилиб боқар эди.

Илон Тўрч зина устига бинафша ранг рўмолини ёз-
ди-да, қизил халтасидан бир ҳовуч оқ ва қора лўя тўқди.
Суякдан ясалган ингичка чўпи билан лўяларни у ёқ-бу
ёққа суриб, лўличасига бир нималар деди. У ёниб турган
қора кўзларини катта очиб, бўғиқ товуш билан пичирлаб
тушунтира бошлади:

– Чўлда, ўзи ёш бўлса ҳам жуда баҳодир бир йигит
бор. Арслондан ҳам кўрқмай найза уради. Ўнта қароқчи-
га дуч келса, ҳаммасини ҳам чопиб ташлайди. Бу йигит
сенинг ҳажрингда куйиб, тунлари ухламайди, бахши-
нинг ишқий ашулаларини тинглаб осмонга қараб хаёл
суради... «Унинг кўзлари мана шу юлдузларга ўхшар
эди» дейди. Сен ҳам хўрсинаётгандек кўринадан. Гапим
рост шекилли?

Гулжамол сесканиб кетди. Қўйлагидаги олтин ва ку-
муш тангалар жаранглаб кетди. У тангалардан бирини
узқмоқчи бўлган эди, уза олмади:

– Энажон, қайчини олиб келинг! – деди.

Илон Тўрч секин:

– Оқ сопли пичоғинг қани? Чўл қизлари сингари доим
ёнингга юрарди-ку, – деди.

Гулжамолнинг юраги «шув» этиб кетди. Қари туркман
хотин шошилмай ўрнидан туриб, ўтовдан, гилам тўқи-
ганда ип қирқадиган катта қайчини келтирди. Гулжамол
қўйлагидан юпқа олтин тангани кесиб олди-да, қўлида
ушлаб турди.

– Сен ҳозир менинг ҳажримда юрган йигит тўғрисида
эртак тўқидинг. Нега унинг исмини айтмайсан?

– Фолга чиқмаётибди. Фироқ алангасида ёнган йигит-
нинг исмини фақат сенинг юрагинг айтиб бера олади.

– Мени қипчоқлар зўрлаб подшоҳнинг ҳарамига олиб
келдилар. Чўлда мен кўп йигитларга талаш эдим. Биз
бечора қизларнинг кўнглимиз кимда эканини кексалар
сўраб ўтирармидилар?

– Бу ола қарға ҳаммасини чалкаштириб юборди, – деди жаҳл билан кекса туркман хотин. – Подшоҳ хотинининг юрагида фақат бир кишининггина – Рустамдек гўзал, Исқандардек мард ҳукмронимиз Хоразмшоҳ Муҳаммаднинггина ишқи бўлиши мумкин. Саройдаги ҳар бир аёл фақат унинг учун яшайди ва фақат ўша тўғрисида ўйлайди. Қулоқ солма, бу маккор хотинга, Гулжамол!

Эшиқдан катта салла ўраган ҳарам оғаси кириб, фолбин хотинни имлаб чақирди. Фолбин хотин ҳарамнинг қудратли қўриқчиси ёнига югуриб борди-да, у билан шивирлашиб гаплашди. Қайтиб келиб, зинага ўзини ташлади-да, Гулжамолнинг этакларини силаб:

– Кечир мен ярамасни. Ҳозир мени янги валлахд Ўзлокшоҳнинг онаси фол боқишга чақиртирибди. Бирпас тинчиб ўтиргани қўйишмайди... – деди ва олган олтинини яна бир марта ўпиб ҳарам оғасининг кетидан чиқиб кетди.

САККИЗИНЧИ БОБ

«Қайғу элчиси» ҳам хушхабар келтира олади

Хоразмшоҳ энг ичкари уйларнинг бирида давлатни идора қилиш ишлари билан машғул эди. «Деворнинг ҳам қулоғи бор», дейдилар, аммо деворларига гиламлар қоқилган, қудуққа ўхшаб фақат кечалари туйнукдан юлдузлар кўринадиган ойнасиз бу уйда қулоқ бўлиши мумкин эмас. Бу уйда шоҳ, бош жаллод билан юзма-юз гаплашишдан ёки зерикиб ётган саноксиз хотинларнинг қилиш-қилмишлари ҳақида сарой вакилларининг сўзларини эшитишдан қўрқмайди. Бу ерда шоҳ зиёфат вақтида ўз шоҳига нобоп сўзлар айтган хоинни яишриқча бўғиб ўлдириш ёки кўпдан бери аркка олтин келтирмай қўйган кекса, хасис бекнинг кўрасига отлиқлар юбориш ҳақида махфий буйруқлар берарди. Кўпинча шоҳнинг бу гиламли уйидаги махфий суҳбатидан кейин, саҳарда баланд минорадан ташланган номаълум киши додлаганча ерга тушиб, пачақ-пачақ бўлиб турарди. Ойдин кечаларда жаллодлар шоҳга ёқмай қолган бечораларни қопга солиб,

қайиқдан тезоқар Жайхун дарёсига ташлаб турарди. Қоп сувга ташлангач, кенг дарё устида ашула янграрди.

Баҳор чоғи боғларингда наво килур булбуллар,
Чунки саҳор хушхид ёяр қизил гуллар, сунбуллар...

Эшкакчилар эса:

Ох, гўзал Хоразм!

деб нақаротини кўтарардилар.

Бу кеча Муҳаммад ғамгин ва камгап эди. Сарой вакили унга, бугун куни билан ўғли Жалололиддинхон ёнига қандай шахслар келгани тўғрисида маълумот берар эди:

– Бедов от минган учта туркман келди. Булардан бири юзини рўмол билан бекитиб олган. Унинг келишган ёш йигит эканини ва кўзлари қарчиғайники сингари ўткир эканлигини пайқашибди.

– Нега ушламадинг?

– Нарироқдаги чакалақзор ичида уни қирққа яқин эпчил туркман йигитлари кутиб турган экан. Лекин бозордаги туркманлар келиб тушадиган Мардоннинг чойхонасида, Қора Ханжар деган исмнинг кўп такрорланганини қўйган одамим эшитибди...

– Қора Ханжар карвонларнинг кушандаси!

– Шундай, он ҳазрат. Лекин валиаҳд у билан...

– У валиаҳд эмас энди.

– Шохнинг сўзи Оллохнинг сўзи! Шундай бўлса-да, ҳар қандай оддий бек ҳам карвон йўлларининг қароқчиси билан суҳбатлашиш даражасида разолатга тушмас...

– Бу нотинч замонамизда бундан ҳам бадтарроғи бўлиши мумкин!

– Жалололиддин узоқроққа, масалан, ҳажга кетса, туркманлар билан шивирлашиши барҳам топмасмикан?

– Мен уни Хиндистон чегарасидаги узок Ғазнага ҳоким қилиб тайинладим. Аммо у ерда ҳам норози хонларни ўз атрофига йиғиб, Хитойга юриш қилишга ундайди. Шундай бўлса, Хоразм парчаланиб кетади. Йўқ, яхшиси Жалололиддин менинг ёнимда бўлсинки, ҳамиша ундан огоҳ бўлиб турай.

– Оқилона фикр!

– Лекин, менга қара, хушомадгўй вакил! Агар мен ўғри Қора Ханжарнинг ўз элатида юргандек Урганчда бемалол айланиб юрганини яна бир мартаба эшитиб қолсам, бошингни Жалолиддин саройи олдидаги ёғочга тикиб қўяман.

Вакил эшик томон борар экан:

– Худо сақласин, пушти паноҳ, – деб гудиллади.

Кекса ҳарам оғаси кирди.

– Жанобингизнинг амрларига мувофиқ Гулжамол даргоҳингизга келиб, амрингизга мунтазир. Шоҳ истар-истамас ўрнидан турди.

– Сен уни шу ерга, гиламли уйга келтир...

Шоҳ йўлакдаги тор эшикдан эгилиб ўтди-да, айланма зинадан юқори чиқиб кети... Кичкина ҳужрадаги тор деразининг нақшиндор ёғоч панжарасига суюниб, гиламли уйда нима воқиа юз беришини кузатиб турди.

Қари, букчайган, кўса, кашмири рўмол боғлаган ҳарам оғаси нақшиндор эшикни очди. Унинг қўлида тўрт шамли шамдони бор эди.

Йўл-йўл ҳижобга ўралган кичкина бир гавдани кўргач, ух тортди-да:

– Юра бер! – деди ингичка товуш билан.

У вазмин пардани суриб, қўлидаги шамдонни баланд кўтарди. Гулжамол худди устига бир нарса тушиб кетадигандек энгашиб ўтди-да, эшик олдида кавушини ечиб, икки қадам илгари босди.

Қизил бухори гиламлар қопланган тор уй ўйинчиққа ўхшарди. Унинг шипи баланд ва қоронғу эди.

Ҳарам оғаси чиқиб кетди. Эшикнинг калиди жиринглаб буралди. Деворнинг баланд еридаги нақшиндор панжарали юмалоқ дарча ёришиб кетди – ҳарам оғаси у ерга шам қўйган бўлса керак.

Унинг қаршисидаги деворда худди унга ўхшаш қоронғу дарча бор эди. У ердан ҳеч ким мўраламаётганмикан?

Гулжамол қандайдир гиламли уй тўғрисидаги сарой гийбатларини эшитган эди. Ҳарамдаги аёллар, бу уйда жаллод Жаҳон Паҳлавон зино йўлига кирган шоҳ хотинларини бўғиб ўлдиришини, Хоразмшоҳ эса шу вақтда юқоридаги панжарадаги даричадан қараб туришини ай-

тар эдилар. Ҳозир у ўша гиламли уйга кириб қолмаган-микан?

Гулжамол уйни бир айланиб чиқди. Ерга бир неча кичкина жойнамоз сингари гиламчалар ёзилган. «Ўлдирилган хотинларни кечаси саройдан олиб чиқиб кетаётганда, шу гиламчаларга ўрашармикан?»

Гулжамол хавотирланиб, ҳар шарпадан сесканиб, бурчақда гулдор ёстиклар устида ўтирарди.

Бирдан эшик олдига қоқилган гилам кимирлаб, унинг остидан қандайдир йиртқичнинг боши кўринди. Ёира-шира қоронғуликда унинг юмалоқ кўзларидан кўк учқунлар сачрар эди.

Гулжамол ирғиб ўрнидан турди-да, ўзини девор тагига олди. Сарик чипор йиртқич жимгина уйга кириб, бошини олдинги оёқлари устига қўйганича ётиб олди. Унинг узун думи ўйнар ва ерга урилар эди.

«Қоплон! – деб ўйлади Гулжамол. – Одам ейдиган овчи қоплон! Лекин, барибир, туркман хотинлари осонликча таслим бўлмайдилар! У тиз чўкиб, гиламнинг бир четини ушлади. Қоплон хириллаб, Гулжамол томонга силжий бошлади.

– Вой ўлдим! Войдод! – деб кичқирди Гулжамол ва гиламни кўтарди. Йиртқич бир ирғиб уни йиқитди. Гулжамол гилам остига бекинмоқчи бўлди. Қоплон оёғи билан гиламни юлиб, йиртмоқчи бўларди.

– Войдод! Куним битди! – деб бақирарди Гулжамол

Шу пайт эшик қаттиқ қоқилди, кимдир гапирарди. Кишиларнинг қичқириши ва йиртқичнинг хириллаши тобора авж олди. Кейин шовқин жим бўлди... Кимдир гиламни очиб кўтарди...

Қизнинг қаршисида новча, ориқ, қора қундуз телпак кийган, чаккасидан иягигача тилинган бир йигит, қонли ханжарини гиламнинг бир четига артиб турарди. Кекса ҳарам оғаси йигитнинг енгига ёпишиб, уни ташқарига судрар эди.

– Хилват хонага киргани нечук ҳаддинг сиғди! Нима қилиб қўйдинг, уйнинг куйгур? Подшоҳнинг севикли қоплонини ўлдиришга қандай журъат қилдинг?

Шоҳ бошингни найзага илади.

Чингизхон

– Қоч, кўса! Бўлмаса сенинг ҳам бошингни танангдан жудо қиламан.

Гулжамол ўрнидан турди, аммо, ҳолсизланиб, яна ёстикқа йиқилди. Қоплон уйнинг ўртасида худди кесилган бошини ушлаб ётгандек ётар эди. У ҳануз жон берар эди.

– Тирикмисан?

– Қаттиқ ярадор бўлганга ўхшайсиз, йигит. Юзингиздан ҳали ҳам қон оқаётибди.

– Ҳеч гап эмас! Юздаги жароҳат ўрни – жангчининг зийнати.

Кўриқчилар бошлиғи Темир Малик югуриб кирди. Эшик олдига бир қанча жангчилар тўпланган эдилар.

– Кимсан? Саройга қандай қилиб кирдинг? Қоровулларни уришга қандай журъат қилдинг? Бер қуролингни!

Йигит шошилмай ханжарини қинига солди-да, ҳовлиқмай жавоб берди:

– Ўзингиз кимсиз? Кўриқчилар бошлиғи Темур Малик эмасмисиз? Ассалому алайкум? Мен муҳим бир иш билан подшоҳни кўришим керак. Самарқанддан ёмон хабарлар бор.

– Ким бу жасоратли киши! – деган овоз жаранглади. Хоразмшоҳ катта-катта қадам босиб, ханжарининг дастасини ушлаганича гиламли уйга кириб келди.

– Йигит қўл қовуштириб:

– Ассалому алайкум, улуғ шоҳим! – деди, сўнг бирдан қадини ростлади. – Сиз бу ерда ҳазил билан оворасиз, ожиз аёлларни ёввойи мушук билан қўрқитасиз, дунёда эса жиддий воқиалар рўй бермоқда. Карвон йўлида Самарқанддан келаётган чопарни учратдим. У чопа бериб отини ишдан чиқарибди, сўнгра отини ташлаб пиёда югурибди, охири йиқилибди. У телбаларга ўхшаб: «Самарқандда исён. Барча қипчоқларни ўлдиришаётибди, қанораларга осишаётибди» дейди, холос. Исёнчиларга Самарқанд ҳокими бўлмиш куёвингиз Султон Усмон бошлик. У сизнинг қизингизни ҳам ўлдирмоқчи бўлган экан, қизингиз юзта эпчил йигит билан қалъага кириб олиб, кечаю кундуз урушаётибди. Мана, қизингиздан хат...

Хоразмшоҳ йигитнинг қўлидан қизил пакетни тортиб олиб, ханжарининг учи билан очди.

Қоронғуда хатни ўқишга уриниб дерди:

– Мен уларга исённи кўрсатиб қўяман! Самарқанд доим исёнчилар макони эди. Менга қара, Темур Малик! Тезлик билан қипчоқ аскарларини йиғиш керак! Мен Самарқандга юриш қиламан. Оллоҳнинг ердаги соясига қарши қўл кўтарганларни осийшга у ерда терак ҳам, арқон ҳам етишмай қолар... Бу қизни оқ ўтовга элтиб, табиб чакиринглар... Йигит, сенинг исминг иима?

– Сўраб нима қиласиз. Бепоён чўлда юрган бир йигитман-да.

– Сен менга «совуқ хабар» келтирдинг, эски одатга кўра «қайғу элчисини» ўлдиришим керак. Бундан ташқари сен менинг яхши кўрган қоплонимни ўлдирдинг. Энди сенга қандай жазо беришга ўзим ҳам ҳайронман...

– Буни мен биламан, шоҳим! – деди Темур Малик. – Рухсат этинг, айтай.

– Сўйла, ботир Темур Малик ва ўз қарорингни бу жасоратли йигитга менинг номимдан эълон қил.

Урушда бир кунни, ҳатто бир соатни ҳам қўлдан бериш ғалабани қўлдан бериш демақдир. Бу йигит катта ихлос билан хизмат қилиб, муҳим ва яхши мактуб келтирди. Бу мактубда қизингизнинг соғ-саломатлиги ва душманлар хужумини баҳодирона дафъ қилаётганлиги ёзилган. Сиз, ҳурматли шоҳим, тезлик билан Самарқандга етиб борсангиз, ботир қизингизни ҳалокатдан қутқаришга улгурасиз. Мана шундай хизмати учун шоҳ йигитнинг тўққиз гуноҳини тўққиз марта кечиради. Ўлдирилган қоплон ўрнига пушти паноҳ бошқа, ундан ҳам шижоатли қоплонга, худди мана шу жасур йигитга эга бўладилар ва уни ўзи олиб келадиган юзта туркман аскарига юзбоши қилиб тайинлайдилар. Булар қўриқчиларнинг қаторига киришади...

Хоразмшоҳ ҳайрон ҳолда, қора соқолининг учини бриллиант кўзли узук таққан бармоғига ўрар эди.

– Арслон изидан қайтмайди, Хоразм шоҳининг гапи битта бўлади, – деди йигит виқор билан. – Туркман қизини қаерга элтиб қўяй?

Йигит энгашиб, ерда ётган Гулжамолни авайлаб кўтарди. Эшик ёнига бориб, бу новча, қотма, хўмрайган

йигит бир оз тўхтади-да, Хоразмшоҳга бурилиб, худди ўз тенгига гапиргандай:

– Сизга карвонларингизнинг офати Қора Хачжардан салом! – деди-да, мағрур чиқиб кетди.

Шоҳ ғазабланишини ҳам, марҳамат қилишини ҳам билмай, Темур Маликка қаради. Темур Малик қаттиқ кулиб юборди.

– Зап эпчил йигит эканми? Сиз бўлсангиз туркманларга ишониб бўлмайди дейсиз. Бунақа йигитлардан тўпланган қўшин билан дунёни фатх, қилишингиз мумкии.

...Бир неча кун ўтди. Тун. Уч кечалик ой минора устида турарди. Бир неча кўланка секин сарой ёнидан ўтиб, кекса теракнинг шоҳлари девордан осилиб тушган ерга бориб тўхтади.

Қил арқондан қилинган шотининг сиртмоғи девор кунгурасига ташлаб илинтирилди. Бир кўланка девор устига чиқди. Оқ ўтовнинг устидан тутун чиқар, тешикларидан ёруғ тушарди. Уккининг сайраган овозига ўтовдан бир нимага бурканган хотин чиқди.

Қоронғуликда кишилар овози эшитилди:

– Ҳамма туркманлар ака-ука! Ассалому алайкум! Гулжамол саломатми?

– Мен унинг оқсочиман! Шўримиз курсин! Уч кун бўлди, Хоразмшоҳ қўшини билан Самарқандга исённи бостиргани кетган. Энди сарой, хоннинг онаси, бераҳм Туркон хотуннинг қаттиқ назоратида қолган, У «Гул чехра» мизни саройнинг ғишт қалъасига кўчиришни буюрди ва қўриқчилар сонини икки баравар оширди. Гулжамол ўлгунича шу ерда туради, деди.

– Сен бир илож қилиб унинг олдига кир. Мана бу бир олтин динорни ҳарам оғасига, мана бу икки динорни қўриқчиларга бер. Гулжамолга айтгин, шаҳардан ташқари катта йўлдаги шайх қабрини зиёрат қилгани бориш учун шоҳ онасидан ижозат олсин. Туркон хотун зиёрат қилишга жавоб бермасдан иложи йўқ, Гулжамол шаҳардан чиқса бўлди, Қора Ханжар билиб ишини қилади.

Кўланка яна девор устига чиқди-да, қоронғуликда кўздан ғойиб бўлди.

Оқсоч хотин:

– Дунёда Туркон хотундек жоҳил ва айёр хотин йўқ! У бирор кишини ёруғ дунёдан йўқ қиламан дер экан, ким унга тўсқинлик қила оларди, – деб шивирлади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Назардан қолган валиаҳд боғида

Мана отим, мана қуролим! Булар менинг учун боғда қилинадиган маишат ўрнига ўтади.

(Иброҳим Мунтасар, X аср)

Темур Малик чиниққан, кўп жанглари кўрган киши эди. У ҳеч қандай хавфдан қўрқмас эди. Душманнинг қиличи унинг бошида кўп ўйнаган, найзалар қалқонини тешган, ёйлар совутига санчилган; йўлбарснинг чангалига тушган, қоплон уни кўп марта қувиб етган, ажал кўзларини тиндириб, атрофида кўп айланган. У яна нимадан қўрқсин? Шунинг учун Темур Малик Хоразмшоҳ ғазабидан қўрқмай, шаҳардан ташқаридаги Тиллали боғга, Хоразмшоҳнинг валиаҳдликдан тушиб қолган ўғли Жалолиддин олдида жўнади.

У келганда ёш хон боғда эди. Жалолиддин гилам устида ўйга чўмган ҳолда ўтирарди. У ирғиб ўрнидан турди-да, меҳмоннинг истиқболига чиқди.

– Ассалому алайкум, ботир Темур Малик! Мен бу ерга бир неча дўстларимни чақирган эдим, бироқ, кўплари бетоб эканликларини айтиб «афсус» билдирдилар. Валиаҳдликдан тушиб қолган узоқ ғазнанинг ҳокими олдида келишдан, чўлдан келган учта кўчманчи ва сиз тортинмадингиз.

Темур Малик гиламга ўтирар экан:

– Шоҳнинг амри муқаддасдир, – деди.

– Туркман хотинидан туғилганим, қипчоқлар ворисининг қипчоқдан бўлишини истаганликлари учун мен айбодорми? – деди Жалолиддин ўйчан бир ҳолда. – Қипчоқ ворис бўлса бўлаверсин, лекин отам менга, доим тўқинишлар бўлиб турадиган чегарага оддий йигит бўлиб

кетишга ижозат берсин. Мен ўйноқи отни, ялтираб турган қилични, чўл шамолини яхши кўраман, гиламда ағанаб ётиб мўйсафидларнинг қўшиқ ва эртақларини эшитиб ўтиришга ҳушим йўқ.

– Ахир, ҳамма ёқда уруш бошланиб кетди-ку, – деди Темур Малик, – қипчоқ беклари чўлларга қўшин тортиб боришини шоҳдан илтимос қилаётирлар. У ерларга шарқдан номаълум халқ ҳужум қилиб, ерларимизни босиб олаётган эмиш, қипчоқларнинг молларини яхши ўтлоқлардан ҳайдаб чиқараётган эмиш...

– Отам Хоразмдан қипчоқларнинг ҳаммасини ҳайдаб, мамлакатни уларсиз идора қилса яхши бўларди. Қипчоқлар ҳаддан ошган ва бузилиб кетган. Отамнинг бошига мушкул иш тушганида унга хиёнат қиладилар.

– Нега шундай деб ўйлайсиз? – деди Темур Малик.

– Шоҳ Хоразм халқига ишонмай, ҳокимият ва тартиб сақлашни келгинди қипчоқлар қўлига топшириши, қўйнинг жунини олишни бўриларга топширгандай гап. Ҳадемай у жундан ҳам айрилади, қўйдан ҳам; ўзи ҳам бўриларга ем бўлади.

Жалолиддин четда турган ғуломга қараб, қошини чимириб қўйди. Ғулом келиб таъзим қилди.

– Кўп меҳмон келади, деб дастурхон тайёрланган эди, келишмади. Йўлга одам чиқар, ўтган-кетганларни суриштирсин, ким кўнглимни очадиган бўлса, бу ерга олиб келсин. Менинг севган тойларимни ҳам келтириб қўй. Чақирилган меҳмонлар келишмаса, отларимни ва кўчадаги оч-яланғочларни зиёфат қиламан...

– Сиз мени чақиртирган эдингиз, келдим! – деган овоз эшитилди. Буталар орасидан баланд бўйли, хипча, кундуз телпак кийган туркман чиқиб келди. У қўл ковуштириб таъзим қилди.

– Сени кўрганим учун бахтисрман, чўл қоплони Қора Ханжар. Қани кел, ўтир биз билан.

Хоразмнинг шарқ чегарасидаги қалъачанинг ўнбоши-си Алижон бешта йигити билан катта карвон йўлидан от чоптириб келар эди. У фақат отларга ем бериш учунгина бир оз йўлда тўхтар эди. Алижон ажойиб асирини Урганч-гача етказиб боролмасликдан кўрқарди.

Йўлда учраган йўловчилар тўхтаб, қандай хавфли қароқчини қўлга туширдиларинг, деб сўрашар, отлиқ йўловчилар отларини чоптириб буларга яқинлашар ва боғланган асирни кўришга тиришар эдилар. Бироқ, Алижон унга яқинлашганларни қамчи билан уриб ҳайдар эди.

Иккита анҳордан кечиб ўтишди, хода ва шохларадан ясалиб зўрға турган кўприк ҳам ортда қолди. Йироқда, тераклар орасида Урганчнинг мачит ва минораларининг ҳаво ранг гумбазлари кўрина бошлади. Чорраҳада қизил камзул кийган ва оқ жабдуқли қора отлар минган олти киши Алижоннинг йўлини тўсди.

– Тўхтанглар, йигитлар!

– Қочинглар, йўлни тўсманглар! – деб бақирди Алижон. Дин ҳомийси номи билан айтаманки, зарур иш билан девони арзга кетаётганларни йўлдан қўйманглар.

– Бизга худди сизлар керак эдиларинг. Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин дарҳол ўз боғига киришларингни буюради.

– Биз ҳеч қаерда тўхтамай, тўғри Урганчга – бошлиғимиз Темур Малик олдига боришимиз керак...

Бироқ, отлиқлар Алижоннинг отини жиловидан маҳкам ушлаган эдилар.

– Темур Малик боғда бек билан қўшиқ эшитиб ўтирибди. Юринглар! Кимга айтаётирман! Нега уришасан? Асиринг ўлиб қолмайди. Жалолиддин сенга пўстин инъом қилади, палов билан қорнингни тўйғизади, бир ҳовуч қумуш дирҳам ҳам беради. Бекнинг паловини қандай десанг-чи. Бундай паловни емабсан, дунёга кемабсан!

Алижоннинг димоғига қўй ёғининг ҳиди киргандай бўлди-да, йигитларига:

– Тўхтанглар! Боқчага юринглар! Ҳузур қиламиз! – деди.

Йигитлар боғланган асир билан йўлдан бурилишди-да, баланд дарвоза ёнида хўмрайиб турган қоровуллар олди-дан ўтиб, ташқи ҳовлига киришди. Қош қорайган, қатор тизилиб турган олгита ўчоқда ўт ловуллаб ёнар эди. Ўчоқларнинг олдида қизил кийим кийган аёллар юришарди. Улар ўтнинг шуъласида қирмизи бўлиб кўринар эдилар.

Улар эгардан тушиб, отларини устунларга боғладилар. Асир от устида қола берди. Унинг тагидаги от тепинар, бош чайқар, йигитлар пичан солиб кетган бошқа отлар олдига интиларди. Аёллар югуриб келиб, жун арқон билан отга боғланган бу ажойиб асирни ўраб олдилар. Унинг узун кўк кийими, ёнгига тикилган йўл-йўл қизил жияк ва гардиши юқорига қайтарилган япасқи кигиз қалпоғи, бошқа қабиладан эканлигини кўрсатиб турарди. Икки чаккасидан ҳўкизнинг шохларига ўхшаш икки кокили елкасига тушиб турар, олайган ва ҳамиша бир нуқтага тикилиб турган кўзлари ваҳимали кўринар эди. Одамлар ўзаро шивирлаша бошладилар.

– Бу ўлик-ку!

– Йўқ, жони бор, нафас олаётибди. Мажусийларнинг жони қаттиқ бўлади.

Хизматкор Алижонга:

– Менинг кетимдан юринг. Анави бедавони ҳам бирга олиб юринг, – деди.

Алижон асир минган отни ечиб, катта қайрағочлар, шафтоли дарахтлари соя солган хиёбондан аста-секин олиб кетди.

Кичкина шийпон атрофидан айланиб оққан арик шилдираб оқарди. Шийпон олдида олтитаси қора, олтитаси тўриқ, ярқираб турган, ёллари таралган ва ёлларига кизил попуқлар қўшиб ўрилган ўн иккита той турар эди. Ҳар бир арғумоқ ерга кўмилган қозикларга занжир билан боғланган.

Мис лаган кўтарган икки йигит тойларга карч қилинган қовун едирарди.

Алижон отларнинг ҳуснига, оловдек яшнаб турган кўзларига ва ғознинг бўйни сингари бўйинларига шу қадар маҳлиё бўлиб қолдики, катта қайрағоч тагида ўтирган бир тўда одамни кейин кўрди.

Супага эрон гиламлари ёзилган, дастурхонда кумуш идишлар, ироқи шиша – қадаҳлар, парвардалар, хўл ва куритилган мева ва бошқа ноз-неъматлар турар эди. Дастурхон атрофида бир неча киши давра олиб ўтирибди. Ҳиндча салла ўраган, қорачадан келган йигит улардан айрилиб, бошқа ерда ўтирарди; уни ҳамма иззат-эҳтиром

қиларди. Супанинг ёнида машшоқлар машқ қилмоқдалар: бири ғижжак, иккинчиси най, учинчиси эса усталик билан чилдирма чалар, боғ ҳазин ва кайф берувчи мусиқа товуши билан тўлган эди.

– Хуш келибсиз! Хуш келибсиз! – деди ўрнидан ирғиб турган қора йигит. Унинг кетидан бошқалар ҳам ўринларидан турдилар. Йигит кимирламай ётган асирнинг олдига келди. Алижон бу йигит шохнинг ўғли Жалолиддин эканини фаҳмлади.

– Буни сен тутдингми? Қаерда экан?

– Мен буни чўлда, Ўтрорга яқин ерда кўриб қолдим. Жуда бақувват, чайир одам экан, зўрға боғладим.

– Ким бу ўзи? Қайси қабиладан экан? Нима деди?

– Саволларимга жавоб бермади. Индамайди.

– Ажали яқинлашганга ўхшайди. Ўлиб қолади шекилли?

– Билмадим, хон ҳазратлари. Буни Хоразмшоҳнинг хузурларига тирик элтай, деб жонимнинг борича чопдим.

– Чоптира бериб мадорини кеткизибсан. Буни сўзлашга мажбур қилиш керак.

Жалолиддин чапак урди. Хизматкор ҳозир бўлди.

– Забон табибни айтиб кел; дори-дармонлари билан келсин. Касал ўлиш олдида дегин.

– Ҳозир, шохим!

Асир ўзига кела бошлади. Унинг кўзлари катта очилди, очиқ оғзидан қандайдир маъносиз товушлар чиқди. Арқонни узмоқчи бўлиб зўр берди.

– Нима деяпти? – деб сўради Жалолиддин.

Алижон тушунтирди:

– Отларингни кўриб завқи келди; «Яхши отлар экан! Чиройли экан! Бирок, булар бу ерда қолмайди, бу отлар енгилмас Чингичхонга ўтиб кетади, буларни Чингизхоннинг ўзи минади!» дейди.

– Бу мажусийнинг тилини қаердан биласан?

– Мен илгари карвонлар билан Хитойга ва татарлар юртига борганман. Буларнинг тилини ўшанда ўрганганман.

– Енгилмас Чингизхон деяётгани ким ўзи? Нима учун у енгилмас? Бу мажусий, бу ерда бундай беадаб сўзларни сўзлашга қандай журъат қилади? – дея аччиғланди Темур Малик. – Ер юзининг енгилмас подшоҳи

Хоразмшоҳ Муҳаммад, холос. Агар бундай адабсизлик қиладиган бўлса, мен бу асирни ҳозир чопиб ташлайман.

– Қўя беринг, вайсай берсин, – деди Жалолиддин, – биз татарларнинг бу енгилмас йўлбошчиси тўғрисида билганларини сўраб, билиб оламиз.

Боғнинг буталари орасидан ингичка овоз эшитилди. Кимдир жавраб келар эди:

– Худо ҳар бир мўъминга амиралмуслиминнинг ўғли, синмас қилич, учар отлар эгаси, одил ва баҳодир Жалолиддиндек шавкат ато қилсин! Илоҳим унинг қиличи барча ислом душманларининг бошига бало бўлсин!..

Хиёбондан узун соқолли, катта салла ўраган жикаккина бир киши югуриб келарди. Қўлида чарм халта ва катта сопол обдаста. Унинг белбоғига осилган турли мис асбоблар, пичоқ ва шиша идишлар жаранглар эди. У Жалолиддиннинг олдига келиб, таъзим қилди.

– Сизнинг марҳаматингиз туфайли бир балодан қутулдим. Чексиз ҳимматингиз мени даргоҳингизга келтирди. Менга ҳозир, ўлаётган кишининг жонига оро киритишинг керак, дейишди...

Жалолиддин кўл ишораси билан уни вайсашдан тўхатди.

– Забон табиб! Тилинг бир оз ором олсин. Мана бу хастанни кўр, ҳамма билимингни, идишингдаги барча дори-дармонларингни ишлат. Бу одамни тузатишга ҳаракат қил!

– Мен сизнинг қулингиз бўламан. Амрингизни бажаришга тайёрман!..

Пакана табиб ишга тушди. Хизмткорлар асирни ечиб, отдан туширдилар. У оёқларини кериб, зўрға турарди. Жирканган хизматкорлар дуо ўқишиб, табибнинг буйруғига кўра уни ечинтиришди-да, наमतга ётқиздилар. Асир кўзлари олайганича хушсиз ётарди.

Табиб дуо ўқир, хастанинг кўкрагига рангсиз мой суркар ва суяк қошиқ билан қотиб қолган ярадаги қуртларни сидириб олар эди.

– Қуртлаб кетибди... Лекин китобда: «Худо қанча касал яратган бўлса, уларни тузатиш учун шунча дори-дармон ҳам яратган» дейилган.

Ярадан қон оқа бошлагач, табиб унга ёғланган пахта босди ва баданини латта билан ўраб ташлашни буюрди.

– Эй муҳтарам хон! Эй шоҳим! – деди у Жалолиддинга қараб, – Мен араб хозиқ табиби «қаддоҳ»ман, румлик Гиппократнинг китобларини ўқиган кўз касалликларага қарайдиган¹, кўзга тушган оқни йўқотадиган мутахассисман. Чиққан суякни соладиган, кишини ўлимдан қутқазадиган хизматкорингиз ва қулингизман, сизнинг сади давлатингизда кун кўраман. Буюринг, бир кўзача эски мусаллас келтирсинлар, дори ясай. Менинг муолижамдан сўнг хаста бир-икки кун гапиради, сўнгра худонинг иродаси бўлади, ё ўлади, ё яхши бўлиб кетади...

У мусалласни олиб, унга турли хил дори-дармонлар аралаштиргач, тайёр бўлган дорини гоҳ ўзи ичиб кўрар, гоҳ хастага ичирарди. Шундан кейин хаста кўзини очиб, тилга кирди.

Юзлари қизариб-бўртиб кетган асир аввал алланималар деб ашула айтди, бир нималар деб қичқирди, сўнгра шеър ўқиётгандек дона-дона қилиб, салмоқлаб сўзлай бошлади.

Алижон диққат билан тинглаб, таржима қила бошлади:

Ёниб турган кўзларини йироқларга тиккан асир:

– Ватанимдан гўзал ва ажойиб ер йўқ... Қизғиш қирлар орасида ўттиз учта қум саҳроси бор. Энг ўткир улоқчи от ҳам у ерларни чопиб, айланнб чиқа олмайди. Ватанимнинг бағридаги баланд ва барра майсазорларда турли йиртқич ҳайвонлар, етмиш хил кийик чопиб юради, қушлар сайрайди. Ферузадек осмонда оппоқ ғозлар, турналар учиб ўтади... Ватанимнинг далаларида ҳаммага жой топилади, лекин бечора кўчманчи қабиламизгагина жой йўқ. Кучли қабилаларнинг очкўз хонлари кўм-кўк ўтлоқларимизни тортиб олди. Бу ерларда энди ёвнинг семиз отлари, букалари, қўйлари ўтлаб юради... Менинг

¹ Ўша вақтларда араб олимларининг тиб илми гоят юксак эди. «Бутун урта асрлар бўйи Европа табиблари афтальмология (кўзни ўрганиш билими) соҳасида арабларникига тенг кела оладиган биронта ҳам илмий китоб чиқара олмадилар Факат XVIII асрда «Европа бу илм билан арабларникидан илғор бўлишга интилганини кўрамыз» (Академик И.Ю.Крачковский).

Чингизхон

фақир, ожиз қабиламга эса, фақат тақир сахролар ва тошли жилғалар қолди, холос. Бу ерларда молларимиз озди, камайди, отларимиз дармонсизлиқдан гандираклайди. Бунинг ҳаммасига сабабчи такаббур хонлар ва уларнинг хоқони, мўғулларни бошқа юртларни талагани бошлайдиган енгилмас бўрғил соқол Чингизхондир... – деди.

– Қанақа Чингизхонни айтаётибди? – деб сўради Жалолиддин.

Алижон саволни таржима қилди.

– Темучин Чингизхонни билмайдиган одам борми? – деди. – Мен унинг олдидан қочиб келаётирман. У, қаршисида қулдек бўйин эгиб турмаган кишини соғ қўймайди! Бўйсунмаганлардан ўч олади, ўзига қарши курашганларнинг пайига тушиб, уруғ-аймоғини, ҳатто бешигидаги боласигача қириб ташлайди.

– Ўзинг кимсан? Нега Чингизхонга қарши бундай дадил гапирасан?

– Мен эркин мерган, Гуркан баҳодирман. Мен ўзимга хон, ўзимга-ўзим навкарман. Бу бадбуруш чол отам ва акамнинг умуртқаларини синдириб, азоб беришга амр қилди; бу бўрғил соқол хоқон энг гўзал қизларни тортиб олиб, чўри қилди; қўл остидаги юртларда айтгани-айтган, дегани-деган; мана шунинг учун мен Чингизхоннинг қўшинидан қочдим. Мен дунёнинг нариги бурчагига, фақат ваҳший ҳайвонлар ва менга ўхшаш эркин овчиларгина яшайдиган жойларга, баджаҳл Чингизхоннинг навкарлари боролмайдиган ерларга кетаман.

– Чингизхон ҳозир қаерда? У нима қилмоқчи? – деб сўради Жалолиддин.

Ҳозир Чингизхон давлати тўғон зўрға тутиб турган тошқин қўлга ўхшайди. Чингизхон тайёр, унинг аскарлари эса қиличларини чархлаганча ғарбий мамлакатларга ҳужум қилиш ҳақида хоқоннинг амрини кутиб турибдилар. Улар бу ерга ўлкаларингни талагани, вайрон қилгали келадилар.

– Бу йигитни шу ерда қолдирайлик, – деди Темур Малик, у туркман қизига уйланиб, Қора Ханжарнинг элатига ўтов курсин ва Қорақум чўлларида эркин овчилик қилиб юра берсин.

– Чингизхон дегани ким экан? – деб сўради Жалоллидин. – Бунинг сўзлари мени ташвишга солиб қуйди. У одамни тузукроқ билиш керак.

Темур Малик ўрнидан турар экан:

– Менга ижозат, хон. Мен бу асир билан девони арзга боришим керак. Бундан Чингизхон деган аблах тўғрисидаги барча гапларни сўраб, билиб оламан, – деди.

– Менга ҳам ижозат, мухтарам хон, – деди Алижон. – Йигитларим ноз-неъматлар билан қоринларини тўйғазиб олишди, отларимизнинг ҳам қорни тўйди. Хузур қилиб, кўп хурсанд бўлдик. Энди рухсат этсангиз, биз ҳам йўлга чиқайлик, бу маълун мажусийни Урганчга, ўрдага элтайлик.

– Хўп! Ғулом, йигитга янги пўстин бер, – деди Жалоллидин.

Алижон таъзим қилиб:

– Қушларга қанот, меҳмонларга саломатлик, мезбонга ҳурмат, йигитларга оқ йўл! – деди.

Учинчи қисм

ИРҒИЗ ДАРЁСИ БЎЙИДА ЖАНГ

БИРИНЧИ БОБ

Қипчоқ даштига юриш

Афросиёб: «Мен» жангга бораман!
Отимнинг думига хина қуйинглар!» –
деди.

(Эски форс қўшиғидан)

Ғазабланган Хоразмшоҳ Муҳаммад Урганчдан Самарқандга от қўйиб келди. У ўз куёви Усмондан ва ўз шоҳига қарши қилич кўтарган аҳолидан раҳмсиз равишда ўч олишга қарор қилган эди.

Муҳаммад шаҳарни қамал қилди ва итоат қилмагачларни бола-чақасигача қириб ташлайман, ҳатто, чет элдан келганларни ҳам қиличдан ўтказаман, деб пўписа қилди. Самарқандликлар тор кўчаларни ходалар билан тўсни узоқ жанг қилдилар, ниҳоят, Усмонхон Хоразмшоҳнинг олдига келиб, шаҳарни афв этишни илтимос қилди. Усмоншоҳ олдига қўлида яланғочланган қилич ва кафан учун оқ доқа билан келди. Буларни келтириш билан шоҳга мутлақо бўйсунганини ва шу қилич билан ўлдирилишига тайёр эканлигини билдирмоқчи эди.

Оёғи остига йиқилган куёви Усмонни кўргач, Хоразмшоҳнинг кўнгли юмшади ва уни кечиришга рози бўлди. Шаҳар таслим бўлгач, исёнчилар ўраб олган қалъани баҳодирона мудофаа қилган Хон Султон отасининг ёнига келди. У ўз эрининг афв этилишини истамай, унинг

Ўлдирилишини талаб қилди. Шу кечаси Усмон ўлдирилди ва у билан бирга уруғ-аймоғи, бола-чақаси қириб ташланди. Шундай қилиб, Самарқанд ҳокими бўлган қадимги Қорахонийлар¹ уруғи қуриди.

Хоразмшоҳ билан бирга келган қипчоқ хонлари Самарқанд аҳолисини раҳмсиз равишда қирди. Улар ўн мингдан ортиқ одамни ҳалок қилдилар ва шаҳарни талаш, аҳолисини ўлдиришда давом этмоқчи эдилар, бироқ бераҳм бўлса ҳам, бирмунча андишали Туркон хотун бу ишга араллашиб, қипчоқ хонларини қон тўкишдан тўхташга кўндирди.

Шундан кейин Самарқанд Хоразмшоҳнинг пойтахти бўлиб қолди. Шоҳ бу ерда катта сарой қура бошлади.

Қипчоқ хонлари Хоразмшоҳдан қўшинни қипчоқ чўллариغا шарқий саҳролардан келиб, элни қисиб чиқарган татар қабилаларидан бўлган миркитларни тор-мор қилишга суришни талаб этдилар. Шоҳ давлат ишларини ва сарой қурилишини баҳона қилди.

Онаси Туркон хотун тоғ чўққисидаги хавф-хатардан узоқ уясида ўтирганича кўзларини узоқ чўлларга тикиб, болаларини хавф-хатардан эҳтиёт қилган кекса бургутдек шоҳнинг тахтини ҳамма вақт норози бўлган халқнинг мудҳиш исёнларидан, маккор хонларнинг хиёнати ва ёмон ниятларидан асрар эди. Тахт хавф остида қолган вақтларда у ўзининг Урганчдаги қўл етмас ва кўрқинчли саройидан ўзига содиқ бўлган қипчоқ аскарларни, енгилмас ўғли Хоразмшоҳга қарши қўл кўтарганларга азоб бериш учун юборар эди. Шундай бўлгандан кейин Хоразмшоҳ эҳтиёткор онасининг даъватига қулоқ солмаса бўлармиди!

Келаси йилнинг кўкламида Муҳаммад Урганчга қайтиб келди-да, катта отлиқ қўшинга бош бўлиб, юришга жўнади. Шаҳардан ўн туркум аскар ўн кунда чиқди. Ҳар туркумда олти мингдан ортиқ отлиқ аскар бор эди. Бошқа

¹ Қ о р а х о н и й л а р – X асрда турк қабилалари Ўрта Осиёга ҳужум қилган ва Сирдарё билан Амударё ўртасидаги экин ерларини ишғол қилиб, Самарқандда туриб қолган турклар уруғининг исми. Қорахонийлар авлоди ҳукм сурган давр Мовароуннаҳр учун маданий инқироз ва хонлар зулмининг кучайган бир даври эди, бунинг натижасида халқ кўзғолонлари тез-тез рўй бериб турарди. (Акад. В. Бартольд).

отларга арпа, сўк, гуруч, мой ва мешларда қимиз ортилган эди.

Хоразмшоҳ жанг ҳашаматини, дўмбираларнинг гулдурос овозини, карнайларнинг жангга чақирувчи бўғиқ товушини севарди. Ўн мингларча отлиқ аскарлар олдида қизил рангга бўялган думини ҳилпиллатиб, кенг кўкракли тўриқ от йўртиб борарди. Отнинг олтин юган-жабдуқлари, унга қадалган қимматбаҳо тошлар ярқирайди, оёғидаги қўнғироқчалар жиринглайди. Тўриқ от минган, қора соқолли, зарҳал иплар билан оппоқ салласига олмослар терилган кишини Хоразмда ким танймайди!

Ислом динининг ҳомийси, мўъминларнинг паноҳи, мажусийларнинг офати бўлган бу одам, иродаси ва ғазаб-кичкени ҳатто Бағдод халифасига, пайғамбар наслидан бўлган Носирга ҳам кўрсатарди. Бу одам ўзига қарашли ерларнинг чегарасини ҳатто енгилмас Искандар Румийнинг ҳам қўли етмаган саҳроларгача кенгайтириб юборган Хоразм шоҳи Муҳаммад Алоиддин эди.

Кўшин ўн кунлик йўлга чўзилди. Бир неча минг отлиқдан иборат бўлган ҳар бир тўп қўнганда, қудуқларнинг сувини қуритар эди. Орадан бир кун ўтгачгина, қудуқлар яна сув билан тўлар эди.

Олдинги тўпда айғоқчилар, иккинчи тўпда Хоразмшоҳ борарди. Чодир, қозон ва шоҳнинг ош-овқатига керакли озиқлар ортилган тез юрар туялар ҳам мана шу тўпда эди.

Энг кейинги – ўнинчи тўпда туркманлар билан бирга шоҳнинг валиаҳдликдан маҳрум қилинган ҳамиша нотинч ва бўйсунмайдиган ўғли Жалолоиддин борарди. Туркманлар қипчоқларга душман бўлиб, қипчоқларнинг такаббурлигини ва очкўзлигини ёмон кўрар эдилар. Туркманлар катта гулханлар ёқиб, унинг атрофида кечқурунлари ҳарбий ўйинлар қилар, ҳарбий қўшиқлар айтишиб, бошлари устида шамшир ўйнатардилар.

Йўл Хоразм денгизининг қирғоғидан ўтар эди. Сайхун¹ дарёсидан ўтгач, қўшин тор Сарик Чиғанок кўрфазига чиқди. Шоҳ бу ерда қўнишни буюрди. У олдинга юборилган айғоқчилардан хабар кутиб, бўш вақтида овчи қар-

¹ Сирларё

чиғайларини олиб, феруза денгиз қирғоғига овга чиқар ва бирталай ўрдак овлаб келарди.

Айғоқчилар, миркитларнинг шимол томонда, Ирғиз дарёси Челкар кўлига қуюладиган жойда кўринганидан дарак бердилар. Хоразмшоҳ барча тўплар етиб келишини кутди-да, уларнинг бошлиқларини чақириб, кенгаш қилиб ҳужум режасини тушунтирди. Қўшин уч қисмга бўлиниб ҳужум қилади. Шоҳнинг ўзи ўртадаги қисмда, сўнгги, ҳал қилувчи зарба берадиган қисмда бўлади. Қўшиннинг чап қанотига қипчоқ хони Тўрғай, ўнг қанотига Жалолиддин раҳбарлик қилади. Муҳаммад бўйсунмайдиган, такаббур ўғлини жангда қандай тутишини синамоқчи эди

Урганчдан чопар келиб, шоҳнинг онаси Туркон хотундан мактуб келтирди. Вакил билан мирза шоҳнинг кетидан чодирга кириб кетишди. Муҳаммад ханжари билан мактубни очди. Қоғоз ичидан қизил шоҳи халтача чиқди. Хоразмшоҳ халтачани ўпиб, очди. Халтача ичидан энсиз, қоғозга¹ катта ҳарфлар билан ёзилган мактубни олди.

«Дин ва ҳаққоният ҳомийси, Хоразмнинг буюк шоҳи Муҳаммад Алоиддинга. Илоҳим, тахтингда барқарор бўлгин.

Барча имомлар мачитларда беш вақт намоздан сўнг, худои таолодан сенга узоқ умр ва кўп йиллар подшоҳлик қилишингни, душманларга ғолиб келишингни тилайдилар! Илоҳи омин!

Бозорда Бағдод халифасининг жосуси бўлган бир дарвешни тутдик. Бу дарвеш содда одамлар орасида, севиқли шоҳларинг эронларнинг ярамас динини қабул қилганига Оллоҳнинг ғазаби келган, Шунинг учун Хоразмга яъжуж-маъжуж келиб, ватанларингни ер билан яксон қилади, деб гап тарқатиб юрган экан.

Жаллодлар бошлиғи Жаҳон Паҳлавон дарвешни тутиб олиб, қиздирилган темир билан азоблагач, тилини кесиб, бозор бошига олиб чиқиб осди.

¹ Бу замонда Самарканд қоғоз ишлаб чиқариш билан донг чиқарган эди. Самаркандда ишланган қоғозлар бошқа мамлакатларга ҳам чиқарилар эди.

Бу мингларча кишиларга танбих бўлади. Бошқа гап йўқ. Сенинг давлатингда тинчлик ва осойишталик илоҳим кўп йиллар давом этсин!

Бутун дунё хотинларининг ҳукмрони Туркон хотун»

Кўшин тонг саҳарда йўлга тушди ва илдам юриб, икки кўниб, Ирғиз дарёси бўйига етиб борди.

Даштни баҳорнинг барра ўтлари қоплаган, одатда қовжираб ётадиган қум саҳросида сариқ ва бинафша ранг гуллар, лолалар очилиб ётарди. Куёш гоҳ кўзни қамаштирадиган нурларини қизитиб сочар, гоҳ булутлар орасига бекинарди.

Ирғиз дарёси юпқа муз билан қопланган. Баъзи ерларда сув муз устига қалкиб чиқиб, баъзи ерларнинг музи синиб кетганидан кўшиннинг дарёдан ўтиши мумкин эмасди.

Хоразмшоҳ камишлар орасига, чуқурликларга бекиниб туришни буюрди. Йўқса миркитлар сезиб қолиб, қошишлари мумкин эди.

Кўшин икки кунгача гулхан ёқмай дам олди. Иккинчи кечаси осмонда қандайдир номаълум ёруғлик пайдо бўлди. Осмон чўғдек қизарди, юлдузлар ҳам кўринмай қолди. Кечки шафак эрталабгача давом этгандек туюлар эди¹. Кўшинни кузатиб кетаётган Шайхулислом буни, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг буюк ғалаба қозонишига далолат қиладиган Оллоҳнинг байроғи, деб таърифлади.

Дарёнинг музи эриб битгач, айғоқчилар саёз жойларни топдилар ва кўшин нариги қирғоққа ўтди.

Унсиз сирли, у ер-бу ерда тепалар учрайдиган дашт чўзилиб ётарди. Кўшин билинар-билинемас сўқмоқ йўллардан шарққа томон борарди. Жанг яқин бўлганидан улар гуж бўлиб борардилар.

Водийлардан биридаги тошлоқ дала бағрида қора ўтовлар кўринди, Бу ўтовларнинг эгалари шошилиб қочган бўлсалар керак. Йўл бўйида намат, аёллар кийими ва эски гиламлар ёйилиб ётарди. Булар ёнида икки ўрим

¹ Шимолнинг ёруғ кечаларига ўхшаш, бу ҳодиса тўғрисида ўша замондаги тарихчиларнинг ҳаммалари ҳам ёзган эдилар.

қора сочи қулоқлари орқасидан чиқиб турган, сариқ қисқ кўзли бир одам ётарди. Унинг ўнгиб кетган, товонига тушадиган узун, кўк кўйлаги илма-тешиқ бўлиб кетган. Ундан нарида ағдарилган арава ётарди.

Айғоқчилар тепа устига чиқдилар-да, қўллари билан бир тарафга ишора қилдилар. Қўшин ҳам улар кўрсатган томонга бурилди.

Отлиқлар отларини йўртдирган эди, яна секинладилар. Улар худди қора латталар ёйиб ташлангандек текисликни кўрдилар. У ерда эгарланган бир от юрарди.

– Жанг майдони экан! – дедилар аскарлар. Худонинг хоҳиши билан буларнинг куни битибди.

– Кунлари битишига ким сабаб бўлди экан? Ўлжамизни ким қўлимиздан тортиб олди экан? Буларнинг моллари, отлари, туялари қаерда?

Қўшин мурдалар ёйилиб ётган даладан ўтиб кетди. Қилич билан чопиб ташланган, найза, ўқ-ёй теккан жасадлар узоқдан латта-путтага ўхшаб кўринарди. Мурдалар баъзи жойда якка-якка, баъзи жойда тўда-тўда бўлиб ётарди. Бир хилларининг кийими ва этиклари ечиб олинган.

Отлиқлар далага ёйилиб, қилич, қалқон ва найзаларни йиғдилар.

Хоразмшоҳ далада қора соқолини бураб, ўйланиб борарди. Унинг яқин амалдорлари ўзаро шивирлашиб сўзлашардилар.

– Бу ерда зўр жанг бўлганга ўхшайди. Ўлганлар беҳисоб. Аяш, шафқат деган гап бўлмаган кўринади. Ярадорларни ҳам ўлдирганлар.

Отлиқлардан бири чопиб келиб:

– Мен тирик миркитни топдим. Гапиришса бўлади, – деб қичқирди.

Хоразмшоҳ отига қамчи урди. Унинг кетидан яқин амалдорлар от чоптириб кетдилар.

Миркит тепанинг этагида ўтирарди. Уни қуршаб олган қипчоқлар ундан гап сўрай бошладилар.

Миркитнинг сочи қиртишлаб қирилган бўлиб, бошидан қон оқиб турарди.

Хоразмшоҳ унга яқин келиб, отини тўхтатди.

– Нима дейди? Ўзи қайси қабиладан экан? Буларни ким қириб ташлабди?

Миркит йиглаб-йиглаб айтиб берди.

– Бизнинг халқ буюк халқлардан эди, қирилиб битди! Миркитлар деб аталарди. Хонимиз Тўхтағухон... У ўғли – Хултухон билан қочди. Ўғли отоқли мерган овчи эди, ҳеч ким ундай ўқ-ёй ота олмасди. Иккаласи ҳам миркитларга шундай деган эди: «Биз билан бирга бўрғил соқол Чингизхоннинг ғазабидан қочингиз; у миркитларнинг уруғини қуритиб юбормоқчи... Ғарбда, шўр кўлларнинг нариги ёғида денгиз кирғоғигача чўзилган қипчоқ дашти бор, ўша ердан бизга ҳам жой топилиб қолади. У ерларда молларимиз яхши кўрадиган ўт, бой далалар ва камишзорлар, тўқайлар бор. Молларимиз у ерда яна кўпаяди. Қипчоқлар бизга шафқат қиладилар, бир қозондан овқатланишга, бир мешдан сув ичишга рухсат этадилар...» Хонларимиз шундай дер эдилар. Энди нима қиламиз? Орқамизда ўлим, олдимизда озодлик ва шодлик кўринарди. Орқамиздан иккита кўппак, бизнинг изимиздан қувиб келарди. Бу кўппакларни бизга Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи гиз-гизлади. Бу кўппаклардан бирининг оти Субутой, иккинчисининг оти Тўхучар нойон... Биз жонимиз борича қочдик... Изимизни дашт ва қумликда йўқотишга тирридик. Бироқ, отларимизнинг дармони қуриди, туёқлари ёрилиб кетди... Мўғуллар йиртқичлар сингари бизга ёпирилди. Устимизга йигирма минг отлиқ мўғул аскарлари босиб келганидан, ҳеч қаерга қоча олмадик. Ирғиз дарёси тошган, шовуш оқарди. Отларимиз юмшоқ ва нам ерларга ботиб қоларди... – Шундай қилиб буюк миркит халқидан асар ҳам қолмади! Мўғуллар бировни чопди, бировни асир қилиб олиб кетди... Машак Чингиз сарик ўтовиди ўтириб кулади! Миркитларнинг кўҳна шаъни яксон бўлди! Миркитлар авлодидан фақат биргина хоин, ёш, чиройли Қулон деган хотин тирик қолди! Чингизхон уни хотин қилиб олди...

Қипчоқлар қичқира бошладилар:

– Рухсат этинг, бу босқинчилар устига босиб борайлик!

Биз уларни жазосини берайлик! Улар узоқ кетмаган! Асирларни ва молларни тез ҳайдаб боролмайдилар, албатта. Биз ўлжаларини тортиб оламиз...

– Биз уларни қувиб етамиз! – деди Хоразмшоҳ ва да-
лада ёйилиб, ўлган миркитларнинг кийим-кечагини олиб
юрган жангчиларни йиғишни карнайчига буюрди.

ИККИНЧИ БОБ

Номаълум қабила билан жанг

– Билазизми, ҳазрат, Зол Рустамга:
«Душманни оз ва заиф деб бўлмайти», -
деган.

(Эски форс қўшиғидан)

Қўшин туни билан йўл юрди. Отларга ем бериш учун
фақатгина икки мартаба қисқа муддатга тўхтадилар, хо-
лос.

Эрталаб даштни туман босди. Айрим тўплар бир-бири-
ни йўқотиб қўйди. Айғоқчилар, бўрилар ва шоқоллар син-
гари ингичка товуш билан бир-бирларини чақирар эдилар.

Тўсатдан турган шамол туманни ҳайдаб, қизғиш
уфққа қирларнинг сирти кўрина бошлади. Уларнинг эта-
гида сон-саноксиз оловлар милтиллар, яқинлашган са-
йин отлиқлар, туялар ва юк ортилган катта ғилдиракли
аравалар очикроқ кўринарди.

Бу – номаълум қабиланинг қароргоҳи эди. У ерда-
гилар Хоразмшоҳ қўшинининг яқинлашаётганидан ал-
лақачон хабардор бўлдилар. Тарқалаётган туман ичидан
ўттизта отлиқ аскар чиқди. Улар ўнта-ўнта бўлиб учга
бўлинган. Эрталабки қуёш нурлари уларнинг узун, қўқ
кийимларини, темир совутлари ва дубулғаларини ярқи-
ратиб кўрсатди. Улар оёғи йўғон ва ёли узун кичкина от-
лар минган эдилар. Олдинда келаётган ўнта аскар ичида
туркман оти минган, оқ салла ўраган, сариқ гулли қизил
кимхоб тўн кийган мўйсафид бир мусулмон бор эди.
Бу мўйсафиднинг ёнида яна бир отлиқ отнинг оқ думи
тақилган найза кўтариб ксларди.

– Ассалому алайкум? – деб қичқирди чол, – мен ҳам
мусулмонман! Рухсат этинглар, сизларнинг сардорларинг
билан сўзлашай.

– Кўшинимизда сардор кўп, лекин йўлбошчимиз бир – ислом динининг ҳомийси, оламга даҳшат солувчи Хоразмшоҳ Муҳаммад Алоиддиндирлар.

Чол отдан тушди. Кўлларини қовуштириб, чиройли от устида, ясанган хонлар даврасида турган Хоразмшоҳ олдига яқинлашди.

– Мўғул қўшинининг сардори, шарқ мамлакатларининг хоқони Чингизхоннинг ўғли улуғ Жўжихон менга, яъни ўзининг тилмочиға ғарб мамлакатларининг қудратли хоқони Муҳаммад Алоиддинни табрик қилишни буюрди. Илоҳим, юз йигирма йил шоҳлик қилинг. У сизга салом айтди.

– Саломат бўлсин! – деди Шоҳ.

– Жўжихон, нега шоҳнинг жасур қўшини туни билан шошилиб, мўғул қўшинининг изидан қувиб боряпти? – деб сўрайди.

Чол жавоб кутарди. Бироқ, шоҳ қора соқолини силаганича, мўғул элчисига ғазабли назар ташлаб, жим турарди.

– Жўжихон яна шуни ҳам айтиб қўйишни буюрдикки, унинг отаси енгилмас хоқон Чингизхон, қўшин бошлиқлари Субутой ва Тўхучарга хон иродасидан қочган исёнчи миркитлар қабиласини жазолашни топширган. Буларни таг-туғи билан қуритгач, мўғул қўшини орқага, ўз юртига қайтади...

Чол шоҳнинг бепарво, лекин ғазаб билан тўлган юзига тикилганича бирпас тургач, яна давом этди:

– Барча халқларнинг шоҳи бўлган Чингизхон, мусулмон аскарларига дуч келганларингда уларга биродарона муомила қилинлар, деди. Дўстлик юзасидан Жўжихон шоҳ жанобларининг аскарларига ўлжанинг бир қисмини ва асир олинган миркитларни юборди.

Шоҳ отига қамчи урди. Муҳаммаднинг бақувват кўллари билан тўхтаб турган тўриқ от ўйноқлаб кетди. Шоҳ шунда машҳур сўзларини айтди, бу сўзларни сарой тарих ёзувчиси Мирза Юсуф дарҳол «Жанг ва қахрамонликлар» ҳамда шоҳ айтган ҳикматлар дафтариға ёзиб қўйди.

– Сен ўз бошлиғингга шуни айт: Агар Чингизхон сизга биз билан урушишни манъ қилган бўлса, Оллоҳ менга

бошқача амр берган; сизнинг қўшинингизга хужум қилишни, сиз сингари ифлос мажусийларни қириб ташлаш билан ўз марҳаматига сазовор бўлишни буюрган.

Хоразмшоҳнинг сўзидан гангиб қолган тилмоч таржима қилиш учун сўз ахтарар экан, Муҳаммад жанговар тартибда саф тортаётган қўшини томон от қўйиб кетди.

Тилмоч кутиб турган мўғуллар ёнига бориб отига минди, ҳаммаси ўз қўшинлари томонига жўнади. Бир оз секин юриб, сўнгра ўз қароргоҳларига қараб от қўйишди.

Жанг қизиди.

Мўйсафид мусулмон мўғуллар қароргоҳига яқин борганда, у ердан бир неча тўп аскар ажралиб чиқди ва Хоразмшоҳнинг қўшини қаршисига юриб, адир ён-бағрида тўхтади.

Хоразмшоҳ хонларга буйруқ берди:

– Қўшин уч тўпга бўлинсин: ўнг қанотга, сўл қанотга ва ўртага. Икки чеккадаги қисмлар мўғул қароргоҳини қуршаб олишлари керакким, бирортаси ҳам қочиб қутулмасин. Ўртадаги, мен билан бирга борадиган тўп эҳтиёт қисм бўлади. Бу тўпни мен ёрдам лозим бўлганида, узил-кесил зарба бериш керак бўлган ерга соламан. Душман бизга тикка хужум қилмайди. Тикка хужум қиладиган бўлса яна яхши; шўроб ердаги ботқоқликларга ботиб ҳалок бўлади.

Шоҳ адирнинг тепасига чиқди. Бўлажак жанг майдони – чўл кўриниб турар эди. Шоҳ отдан тушиб, гиламга ўтирди. Дастурхончи шоҳи қийиқ ёзиб нон, майиз ва қовунқоқи қўйди. У косаларга қимиз қуйиб, шоҳни юришларда кузатиб юриб, унинг жанг ҳунаридан таълим оладиган ўспирин бекларга узатди.

Озиқ-овқат ортилган тез юрар туяларни чўктиришди. Дастурхончи хизматкорларни ишга солиб, олтин кўзалар, олтин пиёлалар, шунингдек, энг лазиз таомларни олар ва юришда чарчаган шоҳни яхшилаб зиёфат қилар эди.

Ўнг қанотдаги қисмга шоҳнинг сеvimли бўлмаган ўғли Жалолиддин қўмондонлик қиларди. Қора арғумоқ чопганича уни қум тепа устига олиб чиқди. Ёш хон кичкина

кўллари билан қисик кўзларини куёшдан бекитиб, жанг майдонига назар ташлади. У, йигитлардан олдига:

– Қора Ханжарни чақир! – деб қичқирди. Пакана, норғул, қизил тўн кийган туркман қирдан от қўйиб тушиб кетди-да, қора телпак, қора тўн кийган котма бир отликни бошлаб чиқди. Қора Ханжар Жалолиддиннинг ёнига келиб, бошини экканича, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солди. Хон бўлажак жанг режасини тушунтирди. Қора Ханжарнинг шунқорники сингари юзида ҳеч қандай ҳаяжон аломат кўринмас, уккиникига ўхшаш юмалоқ ва сарғиш кўзларида севинч белгилари кўринар эди.

– Ана у шўроб ерни кўрдингми? – дер эди Жалолиддин, – бу ер бизга ҳам ажал, ҳам бахт келтириши мумкин. Татарларнинг сони у қадар кўп эмас. Биз уларга нисбатан уч баравар кўпмиз. Бироқ, масала сонда эмас. Аскарларимизга ишонсам бўладими, йўқми? Масала шунда! Ўлган миркитнинг айтишига қараганда, мўғуллар йигирма мингга яқин. Демак, бизнинг тўпимизга уларнинг ярми юриш қилса, ўн минг бўлади, холос. Бизда эса туркманларнинг ўзигина олти минг, яна беш минг қора хитой бор. Аммо, қора хитойлар подшоҳга ночорлик ва очлик туфайли бўйин экканлар. Улар юришга жанг қилиш учун эмас, бошқалар гулханида кўл иситиш учун чиққанлар. Мен уларни жангга олдин киргизаман. Улар татарлар ўлжасига илгарироқ етамиз деб, хурсандлик билан олға борадилар. Лекин шуни унутмаслик керакки, ўша миркит татарларни «қутурган қоплонлар» деб таърифлади. Жангда татарлар, албатта, қора хитойларни янчиб ўтиб, бизга хужум қиладилар. Мана шунда уларни бутун қаҳр-ғазабимиз билан қарши олишимиз, ёнбошдан зарба бериб, ўша шўраб ботқоқ ерга суришимиз керак. У ерда ботқоққа ботиб қолишлари шубҳасиз, биз ҳаммасини қиличдан ўтказамиз. Шундан сўнг биз отамни қутқаришга борамиз. Подшоҳ бугун ширин уйку, ўрдак гўштарини унутиши керак. Ҳой йигитлар, туркман хонларига бориб айтинглар, бугун уларни жангга Қорақумнинг қоплони Қора Ханжар олиб киради.

Олти йигит адир устида тарқалган туркман тўпланган томон чопиб кетди. Қўшин Қора Ханжар исмини эшити-

ши билан жўшга келди. Хуросон ва Астрободга даҳшат солган Қора Ханжар номини ким эшитмаган дейсиз!

Қорақум чўлининг абжир ва жасур йигити, саман от миниб юрадиган шу камгап киши деб, ҳеч ким ўйламаган эди.

Қора Ханжар туркманлар турган ерга от чопиб келди-да, бир неча отликларни олдига чақирди, уларга жанг режасини қисқача қилиб тушунтиргач, уч минга яқин аскарни қир орқасига олиб ўтди. Улар бу ерга бекиниб, татарларни пойлаб туришлари керак эди.

Жалолиддин қора отида қора хитойлар ёнига ўқдек учиб келди. Кигиз қулоқчин кийган, пакана ва ўсиқ жунли отларга минган қора хитойлар калта найзаларини ушлаганларича тартибсиз равишда турар эдилар.

– Ботир қора хитойлар! – деб қичқирди Жалолиддин. – Сизлар тоғ (қоплонлари, жангда энг қаҳрамон кишиларсиз! Мана, қаршингизда қўрқоқ саёқлар қарор-гоҳи. Булар томтешар ўғрилардек бизнинг ўлжалари-мизни ўғирладилар. Бу ўлжалар бизники, бу – чўлларнинг эгасиникидир. Устига от қўйингиз, қароргоҳни талангиз!

Қора хитойлар ҳаракатга кириб, отларини йўртдир-ганларича татарлар қароргоҳи томон жўнадилар. Чанг кўтарилди. Отларини тезлатганлари сайин қийқириқлар авж олар эди.

Сувсар пўстинининг этаklarини йиғиштириб олган Хоразмшоҳ Муҳаммад гиламда ўтириб олиб, мустаҳкам ва оппоқ тишлари билан ёввойи ўрдак оёғини ғажир эди. Ўрдакнинг иккинчи оёғини, шоҳ арбоблари орасида бу кичик гиламда шоҳ билан бирга ўтириш шарафига эришган Шайхулислом ғажимокда эди. Ҳатто, барча юришларда шоҳга ҳамроҳ бўладиган, шоҳнинг севимли кишиси, «қиличининг дастаси, осойишталигининг қалқони» Темур Малик ҳам улар ҳузурида қўл қовуштириб турар, бу юришда ҳамиша тоат-ибодат қилиб, худодан подшоҳга ғалаба тилаш учун бирга юрган кекса Шайхулислом билан Муҳаммаднинг маъноли суҳбатларини тинглар эди.

Хоразмшоҳ ҳазиллашар, чўлда тўда-тўда бўлиб турган душманга қараб қўярди. Айрим қисмлар орасида ўқ-

дек чопиб юрган отликлар ва уларнинг қалқонларининг ярқираши эрталабки тинч ва соф ҳавода, аниқ кўриниб турар эди.

Мўғул азаматларидан бир тўпи олға қараб чопди. Улар кипчоқ йигитларига дуч келдилар... Шамширлар кўтарилиб тушар эди. Аскарлардан бири йиқилди. Унинг оти ўрnidан туриб бесўнақай ирғишлаб, эгари қорнига осилиб тушганича шагта отиб чўлга қараб чопиб кетди.

Сўнг хужум бошланди. Бир неча тўп кипчоқ отликлар сарик даштга қараб от қўйдилар.

Шоҳ ўрдакни товоққа қўйиб:

– Хужумга кирингиз, беклар! Тангри мадад берсин! – деб қичқирди.

Шоҳнинг буйруғига биноан кипчоқ аскарлари мўғулларни қуршай бошладилар. Бироқ, мўғуллар бу қуршовдан чиқиб кетишга уринмас ҳам эдилар.

Қароргоҳдан бир тўп мўғул чиқди. Мингта отлик юзтадан бўлиб, темир ва чарм совутларга ўралган кичкина, ўсиқ жунли отларда ғуж бўлиб чопиб келарди. Улар тартибсиз ҳолда ва иккиланиб турган кипчоқлар сафини албатта ёриб ўтишлари керак эди.

Мўғуллар йиртқичлардек бўкириб, «қув-қув!» дейишар эди. Қароргоҳдан яна минг отлик чиқиб, чўлга ёйилди. Дубулғалар, темир қалқонлар ва шамширлар офтобда ярқирашар эди.

Мўғуллар тўпланиб турган ердан тўдалар кетма-кет ажралиб чиқиб, бўғиқ овоз билан «қув» дея қичқирганларича ўқдай отилиб келаётганликларини, адир тепасида турган шоҳ кўриб турар эди.

Кипчоқлар ҳаракатга тушиб қолдилар. Энг чеккадаги тўп мўғул қароргоҳини талон қилишга йўл солди. Бироқ, қароргоҳдан яна бир минг аскар чиқиб, ўша тарафга от солди-да, кипчоқларнинг йўлини тўсди. Иккала тўп жангга киришди.

Жанг майдонидан чанг кўтарилди. Айрим кипчоқлар отнинг бўйнига ётиб олиб, чўл томонга қоча бошладилар.

Шоҳ ўрnidан турар экан:

– Бунингдек жангни энди кўришим, – деди. У ҳаяжон ичида соқолининг учини бармоғига ўрар ва йироқларга тикилиб қарар эди.

Мўғул тўпларидан тўрттаси бирин-кетин, тартибли равишда шоҳ ва унинг арбоблари турган адир томон йўл солди.

Мўғулларнинг «қув, қув!» деган қичкириқлари тобора яқинлашмоқда эди.

Бу қуюнни ким тўхтата олар эди? Муҳаммад атрофга кўз ташлади. Темур Малик унинг ёнидан ғойиб бўлган эди. У отланиб, жанг бўлаётган томонга чопиб кетган эди.

Мўғулларга қарши энг яхши, синалган қипчоқ қисм-лари чиқарилган эди. Мўғуллар йўл очиш учун бир неча дақиқа тўхталиб, сўнгра Муҳаммад турган адир томон чопдилар.

– Отни келтиринглар! – деб бақирди шоҳ. – Отни деяпман! – Шоҳ кутиб турмасдан адирнинг тагига, икки отбоқар қизил думли тўриқ отни ушлаб турган жойга чопиб тушиб кетди.

Шоҳ отга миниб, чўлга чопа кетди. Унинг кетидан, яқин одамлари қурол-аслаҳалари, эгар-жабдуқларини жаранглатиб йўлга тушдилар.

Адир устида ғижимланган гилам, унинг устида мис ва олтин идишлар, турли ноз-неъматлар сочилиб ётар эди. Шамол гулдор шоҳи дастурхоннинг четини ҳилпиллатарди. Шоҳнинг яқин одамларидан фақат биттасигина қочиб улгурмади. Бу – мўйсафид Шайхулисом эди. Муҳаммаднинг яқин кишилари унинг кетидан йўлга тушганларидаёқ бу киши отдан йиқилиб тушган эди. У адирнинг тепасига қайтиб чиқди, гиламни тузатиб ёзди-да, чўкка тушиб ўтирди. Оппоқ салласининг қатидан олтин лавҳани олди.

Мўғуллар адирга яқинлашганларида, бошлиқлардан учтаси ва тилмоч адирнинг тепасига чиқди. Булардан бири ёш, хўмрайган, қора кўз ва чўкки соқол эди. Соқолининг учи ўрилган ва чап қулоғининг орқасига ўтказиб юборилган эди. Иккинчиси кекса, семиз, вазмин ўнг қўли қайрилган мўғул эди. Юзи пешонасидан иягигача ямоқ бўлганидан бир кўзи қисикроқ, иккинчи кўзи эса бақрайиб атрофга боқарди. Учинчиси узун бўйли ориқ ҳамма ери пўлат совут билан қопланган киши эди. Буларнинг бири Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи, иккитаси Хитойда донғи чиққан

саркардалар – бир кўзли Субутой баҳодир билан қотма Тўхучар нўён эди. Имом ҳеч нарсага аҳамият бермай намоз ўқир эди. Тилмоч: «Бу намоз ўқиётибди» деди. Имом ўрнидан турди-да, таъзим қилганича йўрғалаб мўғуллардан бирининг олдига келди.

– Уч йилдан бери мен шоҳи жаҳон Чингизхоннинг содиқ хизматкориман, – дея у мўғулга олтин лавҳани узатди. – Хитойнинг катта йўлида турган биринчи мўғул соқчихонасига карвонлар орқали ҳар ойда бир мактуб юбориб турар адим. Энди мени мўғул кўшинида хизмат қилишга қабул қилишингизни илтимос қиламан. Мен Хоразмга қайтиб боришни истамайман...

Тилмоч имомнинг сўзини таржима қилди. Жўжихон олтин лавҳани тортиб олди-да:

Нишонли кичик лавҳа, – деди, ҳар томонга отлиқлар чопаётган даштдан кўзини узмай. У олтин лавҳани Шайхулисломга қайтариб бериб, деди:

Йўқ! Ўз шоҳингнинг иссиқ бағрида туришинг биз учун зарурроқ. Гўл шоҳнинг хузурига қайтиб, бизга садоқат арз этган мактубларингни юбора бер.

Мўғуллар имомни дарҳол унутдилар. Жанг адир этагига яқинлашиб келмоқда эди. Жалолиддин бошлиқ туркманлар мўғулларнинг чап қанотини енгиб, бир қисмини қириб ташлади, қолганларини ботқоқ томонига қисиб борар эди.

Учала мўғул бошлиғи адирдан от чопдириб, пастга тушиб кетди.

Жанг кечгача давом этди. Туркманлар ва қора хитойлар душманнинг чап қанотига ўтиб, хужум бошладилар. Булар тўп-тўп бўлиб урушардилар. Мўғуллар гоҳ тум-тарақай бўлиб қочар, гоҳ отларини буриб туркманларга ҳамла қилар ва яна қочар эдилар. Қош қорайгач, мўғуллар ўз қароргоҳлари томон чошиб кетдилар.

Хоразмшоҳ адирга қайтди ва кўрқинчли кечани шу ерда ўтказди. Атрофда, арқонга боғланган отлари ёнида кипчоқ аскарлари ётишар эди.

Йироқда, осмонда мўғул гулханларининг қизғич шуъласи акс этарди. Гулханлар туни билан ўчмади.

Кипчоқлар: «Мўғуллар эрталабки жангга ҳозир-ланаётирлар», дер эдилар.

Даштнинг теварак-атрофидан инграган, ёрдам сўраган овозлар эшитиларди, чунки бу жангга кипчоқ қўшинининг ярми ўлган ва ярадор бўлган эди.

Жалолиддин Хоразмшоҳга гап маъқуллар эди:

– Мўғуллар бизнинг қўшинни ҳеч нима қилолмаган бир пайтда чекиниш, ўз шуҳратимизни йўқотиш демакдир. Улар ҳозир ўз қароргоҳларига мустаҳкам ўрнашмоқдалар... Демак шу кечаси тўсатдан ҳужум қилиб, ҳаммасини ер билан яксон қилиш керак...

Муҳаммад сувсар пўстинига бурканар экан:

– Жангни эртага давом этдираман, – деди. Куёшнинг ётиқ нурлари даштга ёйилиб, қирларнинг сояси чўзила бошлаганда Хоразмшоҳ қўшини, яна уч қисмга ажралиб мўғулларга ҳужум бошлади.

Бирок, душман қароргоҳи, тутун босиб ётган гулханларнинг орқаси бўм-бўш, биронта ҳам мўғул аскарлари йўқ эди. Фақат миркитларнинг йиртқишларча парчаланган жасадлари ётар ва бир неча оқсоқ туялар юрар эди.

Мўғулларнинг кетидан юборилган туркманлар тўпи кечга яқин қайтиб келди-да:

– Мўғуллар шу қадар тезлик билан шарққа томон борар эдиларки, биз фақат узоқлашиб кетаётган чангнигина кўролдик холос, – деди.

– Улар яхши аскарлар экан, булардақа аскарни энди кўришим! – деди Хоразмшоҳ ва ўз қўшинига орқага қайтишни буюрди.

– Булар олдинги айғоқчилар эди, холос, – деди, Жалолиддин. – Улар катта қўшин бўлиб келадилар. Ҳозир уларнинг кетига тушиб, нима қилаётганликларини, нимага ҳозирланаётганликларини кузатиб, аниқлаб, ўзимиз ҳам шунга яраша тайёрлик кўришимиз керак...

– Сен тажрибасиз ўспиринларча муҳокама қилаётирсан, – дея жавоб қайтарди Муҳаммад. – Мўғуллар бундан кейин ҳеч маҳал менга ҳужум қилишга журъат этмаслар!..

Тўртинчи қисм

ДУШМАН ЧЕГАРАДА

БИРИНЧИ БОБ

Муғул қўшини ҳужумга тайёр

Бу подшоҳ ортиқ даражада золимлиги донолиги ва ғалабалари билан ажралар эди.

(Форс эртакларидан)

Қора Иртиш дарёсининг бошида, кўм-кўк даштдаги ягона кўрғон этагида сариқ шоҳи чодир турар эди. Бу чодирни Чингизхон хитой императоридан тортиб олган эди. Чодир орқасида оқ наMAT билан ёпилган иккита катта мўғул ўтови бор. Булардан бирида Чингизхоннинг сўнгги хотини Қулон (мўғуллар томонидан ўлдирилган миркит хонининг қизи) ўзининг Кулкан деган ўғилчаси билан турарди. Иккинчи ўтовда еттита оқсоч – хитой чўрилари яшар эдилар.

Чодир олдидаги майдончада – тошлардан ясалган маъобларда олов ёнарди. Улуғ хоқонни зиёрат қилиш учун келганларнинг ҳаммаси шу оловлар орасидан бир карра ўтишлари зарур эди.

«Шомонларнинг айтишларича, олов кишини ёмон ниётлардан тозалар ва ҳамиша ёвуз ниятли кишилар атрофида, кўзга кўринмай, айланиб юриб, бахтсизлик ва касаллик келтирувчи ёвуз девларни ҳайдарди».

Баки номли кекса бош шомон ва учли кигиз қалпоқ кийиб кенг тўнларга ўралган тўрт ёш шомон маъоб атрофида чилдирма чалиб, айланиб юрарди. Тўртови ҳам зи-

кир орасида дуолар ўқир, оловга мойли новдалар ва қури-тилган хушбўй гулларни ташлардилар.

Чодирнинг бир томонида «Сэтар» деб аталган оппоқ той олтин қозиққа боғланган ҳолда турарди. Унинг кўзлари оловдек ёнар, жуни кумуш сингари ярқирарди. У шу вақтгача эгарланмаган, уни ҳалигача одам боласи минган эмас. Шомонларнинг ҳикоя қилишларига қараганда, Чингизхоннинг юришларида шу оппоқ от устида мўғуллар қўшинининг ҳомийси, кўзга кўринмайдиган ва қудратли жанг худоси Сулдэ юрар ва уларни буюк ғалабаларга эриштирар экан.

Чодирнинг нариги томонида ҳамма вақт эгарланган, ёввойи чўл отлари жинсидан бўлган кенг кўкракли «Наймон» – Чингизхоннинг севикли, жанговар саман оти боғлиқ турарди. Унинг оёқлари ва думи қора, қуюшқони ҳам қора.

Сэтарнинг ёнида Чингизхоннинг узун бамбук ёғочига ўрнатилган туғи туради.

Кўрғон атрофига совут ва дубулғалар кийган «турғоудлар»дан кўриқчилар ўрнатилган. Улар буюк хоқон чодирни ёнига биронта одам яқинлашмасин, деб пойлаб турардилар. Фақат йўлбарс бошининг сурати солинган олтин лавҳаси бўлган кишиларгина турғоудлар ёнидан ўтиб, шох чодирни турган ерга яқин кела олар эди, холос.

Бир оз нарида, чўлда татар ўтовлари ва малла, танғит жун чодирлари кенг давра олиб ўрнашган. Бу Чингизхоннинг шахсий «курени»¹ – мингларча оқ отли соқчиларнинг турар жойи эди. Булар отоқли хонларнинг ўғиллари бўлиб, хоқон булардан юракли ва содиқларини айрим қисмларга бошлиқ қилиб тайинлар эди.

Бундан ҳам нарига бошқа куренлар жойлашган, улар чўлдан тортиб, ўрмонли тоғларгача чўзилиб кетганлар. Куренлар орасида туялар ва ҳар хил рангдаги отлар ўтлаб юради. Отбоқарлар, турли уюрларнинг отлари бир-бири билан аралашиб кетмасин, тойли бияларга яқинлашмасин деб қўлга арқон олиб, у ёқдан-бу ёққа чопадилар.

¹ Курен – мўғулларнинг «kurien» деган сўзидан олинган. Кўчманчиларнинг бир тўда ўгови ичида бошлигининг ўтови марказда турган ер маъносида.

Мусулмонлар тупроғидан жўнашдан илгари мўғул хукмрони Бухорога, Хоразмшоҳ Муҳаммадга катта совғалар билан элчи юборди. Элчиларга бошлиқ қилиб ўзига содиқ бўлган урганчлик мусулмон, бадавлат савдогар, илгари Ўрта Осиёдан Хитойга карвонлар юбориб турган Махмуд Ялвачни тайинлади. Унга, ғарб мамлакатларида нима ишлар қилинаётганини, қўшинининг аҳволини ва Хоразмшоҳнинг урушга тайёр ёки тайёр эмаслигини билиш вазифаси топширилган эди. Шу билан бирга Чингизхон у ерга кўпгина жосуслар ҳам юборган эди.

ИККИНЧИ БОБ

Шарқ ҳукмдорининг элчиси

Уларнинг кийимларидан хануз узок ўлкалар чечакларининг хушбуй хиди келиб турарди.

(Форс эртагидан)

Тор-мор қилинган Самарқанд Хоразмшоҳнинг сўнги муваққат пойтахти бўлиб қолди. Ўзбошимча самарқандликлар устидан ғолиб келгани шарафига Муҳаммад у ерда катта мачит солди ва катта сарой кура бошлади. У ўзини икки шоҳли Искандар сингари буюк фотиҳ ҳисоблар, ўзига содиқ қипчоқлар қўшини билан оламнинг нариги четигача боришни, Хоразмшоҳлар тупроғининг чегарасини нариги ёғи зулмат бўлган Сўнги денгизгача¹ кенгайтиришни ўйлар эди. У ўзининг энг ашаддий ва энг кўрқинчли душмани деб амир ал-муслиминлик унвонини беришдан бош тортган Бағдод халифаси Носирни билар эди. Аввал Носирни енгилни ва найза учини муқаддас Бағдоднинг катта мачити олдидаги майдонга санчиб, сўнгра отнинг бошини шарққа томон буриб, ўз бойликлари билан донг чиқарган узок Хитойни қўлга олиш учун юриш қилиши керак эди.

¹ У вақтларда ер, атрофи чексиз денгизлардан иборат орол деб ҳисобланарди.

Муҳаммад катта қўшин йиғди. Кўк байроғини кўтариб, Эрон орқали араб халифаларининг пойтахти бўлган Бағдодга томон юрди.

Орадан кўп вақт ўтмай, шоҳ қўшинининг иссиқ кийинтирилмаган олдинги қисмлари Эрон тоғларида қорбўронга учраб ҳалок бўлди. Улар куч-қувватларини йўқотиб, мадорсизланганларидан кейин курдлар томонидан қирилдилар. Бу бахтсизлик Муҳаммадни тўхташга мажбур қилди. Шундан кейин у халифа билан курашишнинг зарурлигига шубҳа қила бошлади. «Бу худонинг ғазоби келганининг аломати эмасми!» деб ўйлади-да, Бухорога қайтиб, сафар жабдуғини» сандиғига қўйди.

Кўён йилининг (1219) кузида бу ерга мўғуллар, татарлар, хитойлар ва шунингдек, шарқда яшовчи бошқа халқларнинг улуғ хоқони бўлган Чингизхондан кўп элчи келди. Хоразмшоҳ яна татарлар билан шуғулланиши керак бўлиб қолди.

Шоҳ саройининг баланд дарвозаси олдига човкар чўл отларига минган Чингизхоннинг элчилари келди. Булар ҳар йили Хоразмдан Осиёнинг ҳамма тарафига карвонлар юборувчи бадавлат савдогарлардан иборат учта мусулмон эди. Урганч, Бухоро ва Ўтрорлик¹ бу савдогарлар кўпдан бери Чингизхон хизматида эди. Бунингдек бадавлат савдогарлар одатда савдо ширкатлари тузар ва савдо ишида бахтларини синамоқчи бўлган кишиларнинг пулини ишлатишга олар эдилар. Уларнинг кўп пулга харид қилиш ҳақидаги буйруқлари ҳамма ерда: Узоқ Шарқда ҳам, шунингдек, ғарбда ҳам бетўхтов ижро қилинар, пулни ундириб олиш эса ҳукумат хазинасига тушадиган солиқдан ҳам тез бажарилар эди.

¹ Ўтрор шаҳри – Мўғуллар хужумига қадар Ўрта Осиёнинг буюк шаҳарларидан бири бўлган. 1219 йилда бу шаҳар Чингизхон томонидан вайрон қилиниб, аҳолисининг ҳаммаси деярли қириб ташланган. Кейинги замонларда шаҳар яна тикланган, унинг исми Ўрта Осиё тарихида учрайди, бироқ илгаригидек обод ва бой шаҳар бўла олмайди. Ҳозир аста-секин ном-нишони қолмай бораётган бу шаҳар вайроналари, кўрғон адирлар остида. Бу вайроналар Оренбург – Тошкент темирўлининг «Темур» деган станциясига яқин ердадир.

Чингизхон

Хоразмшоҳ Муҳаммадга аталган совғалар юзларча туя ва иккита сержун кўтос кўшилган, чиройли қилиб бўялган аравада келди. Кўчаларга тўпланган халойиқнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Элчиларга ажратилган шаҳардан ташқаридаги саройдан тортиб, аркнинг дарвозасигача чина ташласа ерга тушмас эди. Бу савдогарларнинг ясанган, хитой шоҳисидан бир хилда тўн кийган хизматкорлари туялардан юкларни туширар, ечар, ажойиб ва нодир совғаларни шоҳнинг саройига олиб кирар эдилар.

Совғалар ичида жуда қиммат баҳо ва ноёб маъдан парчалари, каркидоннинг шоҳи, уфар солинган халтачалар, қизил, пушти маржонлар, яшма тоши ва асл садафдан ишланган турли идишлар, фақат хонларга тортиқ қилинадиган, оқ туянинг жунидан тўқиладиган «торғу» деган газмол тўплари, олтин аралаш тўқилган шоҳи-кимхоблар, ниҳоятда юпқа газмол тўплари бор эди. Ниҳоят, хизматкорлар катталиги туянинг бўйиндек келадиган хитой тоғларида топилган олтин парчасини олиб кирдилар. Бу олтин парчани сержун кўтослар кўшилган аравада келтирган эдилар.

Хоразмшоҳ элчиларни, қорахонийлар авлодининг энг сўнгги султони Усмондан қолган кўҳна баланд тахт устидан қабул қилди. Шоҳ ва унинг арбоблари кимхоб тўнлар кийишган. Шоҳ ўйланган ва бепарво қиёфада ўтирарди. У тўпланганларнинг устидан узоқларга қарарди. Тахт ёнида улуғ вазир ва ҳукуматнинг бошқа арбоблари турар эдилар.

Учала элчи таъзим қилиб, ерга ўтирдилар-да, келишларининг сабабларини сўзлай бошладилар. Баланд бўйли, тўладан келган киши, элчиларнинг бошлиғи Маҳмуд Ялвоч сўз бошлади:

– Барча мўғулларнинг ҳукмрони, улуғ Чингизхон сизлар билан дўстлик, тинчлик ва биродарлик алоқасини боғлаш учун бизни фавқулодда элчи қилиб юборди. Улуғ хоқон, Хоразмшоҳга юборган совға-саломини топшириш билан бирга, қуйидагиларни айтишни буюрди...

Маҳмуд Ялвоч элчилардан бирига оқ ип ўтказиб, мум билан сўрғичланган, ўроғлик пергамент қоғозни узатди.

Иккинчи элчи – Алихўжа Бухорий ўқий бошлади:

«Мен сенинг мартабанг нақадар улуғ эканлигини, подшоҳлигинг нақадар кенг ва қудратли эканлигини, дунёдаги кўп мамлакатлар олдида баландлигини яхши биламан. Шунинг учун, Хоразмшоҳ, сен билан дўстлик алоқасида бўлишни ўзимнинг бурчим деб биламан, чунки сен менга фарзандларим ичида энг сеvimли фарзандимдек қадрлидирсан...»¹

– Фарзандим? Нима дединг, фарзандим дедингми? – дея қичқирди шоҳ, худди ҳозир уйқудан уйғонган кишидек ва белига осилган ханжарининг садаф сопини ушлади-да, бир оз энгашиброқ элчига тикилди.

...Шунингдек ўзингга аёндирким, – дея ўқишда давом этди элчи, – мен Хитой подшоҳлигининг шимолий пойтахтини олиб, уни ўзимга итоат қилдирдим, ундан ташқари сенга қарашли ерларнинг қўшни тупроқларни ҳам қўлга олдим...»

Шоҳ бош чайқаб олди-да, олмос кўзли узук таққан бармоғига қоп-қора соқолини ўрай бошлади.

«Менга қарашли ерлар енгилмас қўшинимга қароргоҳ эканини ва бу ерлар кумуш конларига тўлалигини ҳаммадан ҳам сен яхшироқ биласан. Менинг беҳад кенг ерларимда турли-туман озиқ-овқатлар етишади. Шунинг учун ташқарига чиқиб, ўзимга ўлжа ахтаришга ҳеч қандай эҳтиёжим йўқ. Улуғ шоҳ, агар сен бир-биримизнинг тупроғимизга савдогарларимиз учун йўл очишни фойдали деб билсанг, иккимиз ҳам манфаатланган бўламиз, ва иккимиз ҳам қаноат ҳосил қиламиз».

Учала элчи Ғарбдаги мусулмон ўлкалари хоқони, кўчманчи шарқ эллари ҳукмдорининг мактубига бера-диган жавобини кутар эди. Хоразмшоҳ жим ўтирарди. у бош вазирга бир назар ташлаб, олтин узуклар таққан қўлини хафсаласизлик билан кўтариб ишорат қилди.

Бош вазир Чингизхоннинг номасини тантана билан қабул қилиб олди. У Муҳаммадга қаради, Муҳаммад эса

¹ Ўша замонларда, Шарқда бир ҳукумат бошлиғи фақат ўзига тобе бўлган бошқа ҳукумат бошлиғини фарзандим, деб атар эди.

хира пашшани кўриётгандек қўл силтаб қўя қолди. Шундан кейин бош вазир элчилар бошлиғи Маҳмуд Ялвачнинг қулоғига шивирлади: – Буюк қабул маросими тамом бўлди. Энди подшоҳ марҳамат қилиб, иши зарур кишиларни қабул қиладилар.

Учала элчи орқалари билан юриб, эшикдан чиқдилар. Иккинчи хонада вазир Маҳмуд Ялвачнинг қулоғига:

– Кечаси кўришамиз! – деб шивирлади.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Шоҳнинг элчи билан тунги суҳбати

Кучлиман дема, ўзингдан кучлироққа йўлиқасан. Айёрман ҳам дема, ўзингдан ҳам айёрга учраб қоласан.

(Қирғиз мақоли)

Кечаси хизматкор Маҳмуд Ялвачни мўғул элчилари келиб тушган шаҳардан ташқаридаги саройдан олиб чиқди. Эгарланган отлар кекса чинор тагида ҳозир турарди. Маҳмуд Ялвач ойдинда, отлиқлар орасида бош вазир ҳам борлигини пайқади.

– Мен билан кетасиз. Отга мининг! – деди вазир.

Улар уйқуга толган Бухоронинг қоронғу жин кўчаларидан ўтиб бориб, темир дарвозали баланд девор олдида тўхташди. Белгилангандек дарвоза қоқилгандан кейин, дарвоза секин очилди. Ичкарида совут ва дубулға кийган соқчи турар, у ойдинда худди кумушдан қуйиб қўйилгандек кўринар эди. Маҳмуд Ялвач вазир орқасидан кириб, боғдан ўтиб борди. Ҳовузда оқ қушлар мудрар, ҳовуз ёнидаги шийпонда хотинларнинг, шивирлаган овозлари эшитилар эди.

У жуда чиройли айвонга чиқди. Қалин парда орқасида кичкина, парча гулли фалаклар билан безатилган бир уй бор бўлиб, ундаги баланд шамдонларда йўғон мум шамлар чарсиллаб ёнарди. Кашмири матодан тўн кийган Мухаммадшоҳ пар ёстикларга суянганича чордана қуриб ўтирар эди.

Меҳмоннинг саломига алик олгач:

– Яқинроқ ўтир! – деди шоҳ. – Сен билан ўзим учун муҳим ишлар ҳақида хилватда сўзлашмоқчиман. Сен менинг табаам ҳисобланасан ахир, сен Хоразмдан, урганчликсан-ку? Сен ифлос мажусий эмас, мўъмин мусулмонсан, демак сен ҳозир жонинг, дилинг, қилиш-қилмишинг билан ислом душманларини сотқин эмас, балки барча мусулмонлар томонида эканлигингни менга исбот этишинг керак.

– Сўзингиз тўғри, шоҳим! Мен Урганчда туғилганман, – дея Маҳмуд Ялвач тиз чўқди. – Шоҳ жанобларининг сўзларига ҳурмат ва итоаткорлик билан қулоқ соламан ва ислом мамлакатининг шоҳига жоним бориचा хизмат қилишга тайёрман.

– Агар саволларимга тўғри жавоб берсанг, сендан ҳимматимни аямайман. Ваъдамда туришимга мана бу гаров, – дея шоҳ узугидаги дурни олиб, унга узатди. – Лекин шуниунутмагинки, агар ёлғончилик ёки сотқинлик қилсанг, эртанинг ўзиданоқ қуёш юзини кўришдан маҳрум бўласан.

– Нима буюрасиз, шоҳим? Хизматингизга тайёрман!

– Мен сендан татарлар хоқони Чингизхон тўғрисида маълумот олмақчиман. Сен унинг ҳузурида менинг кўзим ва қулоғим бўлишингни истайман. Сен у ерда менга ишончли одамлар орқали тез-тез хатлар юбориб, Чингизхоннинг нима қилаётганини, қандай тараддудда эканини ва қаерга юриш қилмоққа ҳозирланаётганини билдириб турсанг дейман. Шуларни бажараман деб онт ич!

– Подшоҳим, худо ҳозир, хизматингизга тайёрман.

– Бу ерда яна бир кечаю бир кундуз туриб, менинг тарих ёзувчим Мирза Юсуфга Чингизхон тўғрисида кўрган-билганларингни, унинг қаердан келиб чиққани, қандай жанглар олиб боргани ва қандай қилиб татарларга ҳукмрон бўлганини сўйлаб берасан!

– Жоним билан сўйлаб бераман, подшоҳим!

– Чингизхоннинг айтишига қараганда, у ҳозир қудратли Хитой ўлкасига ҳам ҳукмрон, ҳатто Хитойнинг пойтахтини ҳам қўлга киритган эмиш. Ҳақиқатан шундайми, ёки қуруқ мақтанчоқликми?

– Азбаройи худо рост! Бунингдек улуғ воқиани яшириб бўлмайди. Бунинг ҳақиқат эканига яқинда ўзингиз ҳам қаноат ҳосил қиласиз, шоҳим.

– Фараз этайлик, шундай бўлсин. Лекин менга қарашли ерлар поёнсиз, қўшим бехад эканини билсанг керак, албатта! Шундай бўлгандан кейин у мажусий, молбоқар, мени, барча мусулмонларнинг қудратли подшоҳини ўғлим деб айтишга қандай журъат этди?.. – Шоҳ бақувват қўллари билан элчининг елкасидан ушлаб олдиға тортди-да, кўзларига тикилди. – Айт ҳозир, унинг қўшини қандай кучга эга?

Маҳмуд Хоразмшоҳнинг сўзлари тагида қандайдир ғазаб яширинганини сизди. Унинг қаҳри ва жазосидан кўрқиб, қўл қовуштириб жавоб берди:

– Сизнинг сон-саноксиз ва енгилмас қўшинингизга қараганда, Чингизхоннинг қўшини дарёдаги сомон парча!

– Тўғри! – деди шоҳ ва элчини итариб юборди. – Менинг қўшим ҳам кўп, ҳам енгилмасдир! Буни бутун дунё билади, сен ҳам тўғри айтдинг... Бир кундан кейин татар подшоҳининг мактубига берадиган жавобимни оласан. Мен сенга ва мўғул савдогар шерикларингга мусулмонлар мамлакатининг ҳамма ерида бемалол савдо-сотик қилиш ва бемалол юриш учун қоғоз ёзиб бераман. Ҳозир вакил билан бирга бор. У сени тарих ёзадиганим кекса Мирза Юсуф турадиган хонага олиб боради.

Хоразмшоҳ бош ирғаб, суҳбат тамом бўлганини билдирди-да, чапак чалиб хизматчини чақирди.

ТҶРТИНЧИ БОБ

Чингизхон тўғрисида элчи нималар деди?

Ҳеч кимни орқасидан ёмонлама,
девор ҳам унга етказди.

(Шарқ мақоли)

Вакил элчини эргаштириб, саройнинг эгри-бугри, чалкаш йўлакларидан гумбаз томли думалоқ бир уйга олиб кирди. девор тагида тунука қопланган қора сандиқлар турар, токчаларда чанг босган қоғоз ўрамлари ётар эди.

Махмуд Ялвоч «бу ер шоҳнинг китобхонаси бўлса керак» деб ўйлади ва бир оз кўнгли таскин топди. У зиндонга олиб тушиб сўроқ қилар ва қийнар деб ўйлаган эди.

Гилам устида қотма, кип-қизил кўзлари ёшланиб турган, оппоқ соқолли чол букчайиб ўтирибди. Унинг ёнида мулойим ва қиздеккина хушрўй ёш котиб хат ёзиб ўтирар эди.

Вакил зарур иши бор эканини айтиб, чиқиб кетди.

Баланд бўйли, хушқомат, қизил кимхоб тўн, чироли қилиб ўралган салла кийган элчи кўк кавушини ечиб, чол ёнига борди ва сўрашиб, кўрсатилган ерга тиз чўқди.

Икковлари ҳам фотиҳа ўқиб, ҳол-аҳвол сўрашди.

Элчи сўзлай бошлади:

– Улуғ шоҳ татар хоқони тўғрисида кўрган-билганларимни сўзлаб беришни буюрдилар. Мен асли хоқоннинг тилмочи бўламан, бу ерга эса элчи бўлиб келдим...

– Кулоғим сизда, азиз меҳмон. Улуғ шоҳ менга, сиздан ватанимиз учун керакли маълумотларни сўраб олиб, саройнинг махфий тарих китобига ёзиб қўйишимни буюрганлар.

Махмуд Ялвоч кўзини ерга тикканича бир оз жим бўлиб ўйланиб қолди: «Бу ерда айтганларимнинг ҳаммаси бир неча кундан кейин саройнинг барча ғийбатчиларига маълум бўлади. Агар бирор аҳамиятли маълумот бермасам ғазабланган шоҳдан балога қоламан, агар айтиб берсам, бу тунги суҳбатдан улуғ хоқон хабардор бўлиши турган гап. Қандай қилсам бўлади? Чингизхон жосуслари бу ерда бор, албатта...»

Элчи юзида ташвиш ва ғам акс этдириб, садаф тасбиҳини ўгира бошлади.

– Мен шундай нарсаларни айтиб бераманки, эшитган кишининг ақли ҳайрон қолади, – деди у. – Булар одатдаги ишлардан шу қадар йироқлар. Бу гапларга туриб-туриб, ўзим ҳам ишонмай қоламан... Башарти мен буларнинг ҳаммаси ёлғон десам, барибир сиз нега ёлғон эканини билишга қизиқиб қоласиз. Шунинг учун мен эшитганларимни сўзлаб бераман. Ҳамма ҳам янглишади. Агар бирор киши, «мен камолатга етишдим, энди янглишмай-

ман», дейдиган бўлса, унингдек киши билан сўзлашиб ўтириш ортикча!..

Маҳмуд Ялвоч сўздан тўхтади ва ёш мирзанинг жуда ҳам тезлик билан ёзиб олаётганини кўриб ажабланди. Қамиш қалам қоғоз устида равон юрар, чиройли араб ҳарфларидан тузилган сўзлар сатр бўлиб тизиларди.

– Бу йигит нега ёзиб олаётибди, татарлар тўғрисида ҳали сўз бошлаганим йўқ-ку?

– Бу йигит эмас, – деди Мирза Юсуф. – Бу қиз бола, Бент Занкижа... Мен кўздан қолдим, қўлларим ҳам титрайдиган бўлиб қолди. Менга неварам ёрдам берадиган бўлди. Тез ёзади, ўзи жуда ҳам хушхат. Лекин бу қиз менга узоқ ёрдамчилик қила олмаса керак. У ҳалитдан, «қора кўзлар», «лабдаги холлар» тўғрисида байт айтадиган бўлиб қолди. Шунинг учун яқин орада мени ташлаб кетса керак, деб ўйлайман. Шундай бўладиган бўлса, қўлларимни қовуштириб, «Ҳажарул асвадга»¹ юзимни суртиб ётишдан ўзга чорам қолмайди...

Қиз хатдан бошини кўтармай:

– Мен сизни ҳеч ташлаб кетмайман, бобо! – деди. Чоляна элчига мурожаат қилди:

– Подшоҳ, бизга берадиган муҳим, керакли маълумотларингиз учун сизга катта мукофот ваъда қилди. Бепарволигимиз орқасида ислом ўлкасига кучли душман тўсатдан хужум қилса яхши бўлмас! Сиз ҳам ахир биз сингари мусулмонсиз-ку? Ўз вақтида бизни огоҳлантириш қўлингиздан келадими? Зўр мукофотга эришасиз.

– Менга ҳеч нарса керак эмас! – деди элчи, хўрсиниб. – Жаҳонгашталиқда гортган азобларим бадалига валийлар мени дуо қилсалару, маҳшар куни юзим ёруғ бўлса, бас!

Қиз илжайди. У элчига, унинг норғул гавдасига, узуклар таққан бармоқларига қараб қўйди. Элчи айтмоқчи бўлган ҳар бир сўзини ўйлаб жим қолди.

– Ниятингизга етасиз! – деди чол, хайрихоҳлик билдириб.

– Озғин, сочлари оппоқ ва новча хизматкор турли мевалар солинган кумуш баркашни келтириб, меҳмон олди-

¹ Ҳажарул асвад – Маккага ҳожилар тавоф қиладиган катта қора тош. Осмондан тушган қора метеорит.

га кўйди ва хумчадан кумуш қадаҳларга қип-қизил май куйди.

– Саройнинг эски майини татиб кўринг, – деди тарихчи. – Аввало бизга мўғуллар ва татарлар қандай тоифа эканлигини, уларнинг қаерда яшашларини, сони қанча ва қандай жанг қилишларини билиш керак. Булар чегарамизда тўсатдан пайдо бўлдилар, худди иблис дўзахдан юборган яъжуж-маъжужларга ўхшайдилар.

Элчи тушунтира бошлади:

– Мўғуллар ҳам, татарлар ҳам саҳройи одамлар; улар узоқ шарқ ўлкаларида бир-бирларига қўшни бўлиб яшайдиган кўчманчи халқлардир. Улар ўтроқ бўлиб яшай олмайдилар. Уларнинг бепоён ерлари сер ўт, камсув чўллардан иборат. Бу ерлар от, қўй ва туя боқишга тузук, чунки бу ҳайвонлар кўп ўт ейди-ю, кам сув ичади...

Мирза Юсуф элчининг сўзини бўлди:

– Улар қўшни сифатида биз учун хавфлими, йўқми?

– Агар мен мўғул ва татарлар ўз қўшнилари учун мудҳиш яъжуж-маъжужлардек хавфли эмас десам, исломга хиёнат қилувчи разил алдамчи бўлардим...

– Худо ўз паноҳида асрасин! – деди кекса Мирза Юсуф.

– Булар табиатан урушқоқ халқ. Юз йилдан бери бир қабила иккинчисига душман бўлиб урушиб келган... Бугун анчайин бир татар хони минглаб от, беҳисоб қўй ва юзларча чўпонларга эга. Бу чўпонлар оч, яланғоч ва доим норози, чунки ҳар бир чўпоннинг қарамоғида оч ўтирган хотини ва боласи бор... Хон чўпоннинг сабри-қарори тугаганини, йиртқичдек ириллай бошлаганини кўрса, дарров: «Қўшни қабилага босиб борамиз! У ердан қорнимизни тўйғазиб, бой бўлиб қайтамиз!» деб буюради. Шундай қилиб хон ўзининг чўпонлари билан юришга чиқади... Баъзан уруш шундай тугайдики, бу хонни кишанлаб, молу-мулки ва чўпонлари билан бирга ҳар қайсисини тўрт дирҳамдан сотиб юборадилар. Уларни эса учинчи бир қабила ёки қулфурушлар сотиб оладилар...

– Буларни айтишдан мурод нима? – деди тарихчи. Бизга татар хонининг қуллари ва бошқа шунингдек майда гаплар тўғрисида эмас, уларнинг қўшини, қуроли, аскарининг сони ва жанговар сифатлари тўғрисида гапиринг!

Элчи майни шошмасдан ичди.

– Токқа яқинлашиш учун, – деди у, – баъзан аввал дарёлардан, кўллардан ва шўроб ерлардан ўтиш керак бўлади...

– Муҳтарам меҳмон, шўроб ерлар тўғрисида эмас, аввал татар подшоҳи тўғрисида гапирсангиз.

– Хоразмшоҳнинг майи кўп яхши ва хушбўй экан! деди Маҳмуд Ялвач бепарволик билан. – Илоҳи шоҳнинг давлатлари кам бўлмасин... Урушқоқ татар хонлари ичида Темучин дегани ўзининг урушларда қўли баланд келиши, душманга шафқатсизлиги, дўстларига муруввати, хужумда абжирлиги билан бошқа хонлардан ажралади. Бу Темучин илгари кўп жабр-жафоларни кўрган. Айтишларига қараганда, Темучин ёшлигида ҳатто қул ҳам бўлган, у бўйнига тахта кишан кийган ҳолда душман қабилаларининг темирчилик корхоналарида энг оғир ишларни бажариб келган¹. Бироқ, у ўзининг занжири билан қоровулни уриб ўлдириб, у ердан қочган. Шундан кейин бир неча йил урушларда бўлиб, бошқа хонлар устидан ҳукмрон бўлишга тиришган... Хонлар, донгдор хонларнинг хоҳишига қараб иш қилар деган умидда уни оқ кигизда хоқон қилиб кўтарганларида Темучин элик ёшда эди. Бироқ, Темучин ҳаммани ўзига бўйсундирди, ўзига «Чингизхон» (яъни, «худо томонидан юборилган») деган ном қўйди, итоатсиз қабилаларни тор-мор келтириб, қул қилди ва бошлиқларини эса тириклай қозонларда пиширди...

– Қандай даҳшат! – дея оҳ урди, тарихчи. – Бироқ сиз улуғ татар хоқонининг қўшини тўғрисида гапирмай даҳшатли ҳикоялар сўзлаш билан оворасиз!

Элчи яна бир пиёла май ичди. Тарихчи, «саройнинг майи ўткир... Элчи Хоразмшоҳга керакли сўзларни айтиб улгурармикин, ёки учиб қолармикин?» деб хавфсираб қолди. Қари хизматкор кумуш қадахга яна май қуйди.

– Мен худди қўшин тўғрисида гапираётирман-да, – деди элчи. – Чингизхон улуғ хоқон деб аталган кундан

¹ Чингизхон ёшлигида қашшоқ ва муҳтожликда яшаган. Қўшни қабилага асир олиниб қочиб қутулганигача уч йил оғир қуллик ҳаётини бошидан кечирган.

бошлаб, илгари бир-бирига душман бўлган татар қабила-лари бирлашган ва содиқ қўшинга айланди. Унинг ўзи татарларни бўлиб, уларга мингбоши, юзбоши ва ўнбошилар тайинлади, эскидан бошлиқ бўлиб келган хонлардан қай-сисига ишонмаса, бекор қилди. Жарчи орқали ўзини янги қонунини эълон қилди. Бу қонунга биноан ҳеч бир қабила бошқа қабилага душман бўлишга, уни босишга, талашга ёки алдашга ҳақи йўқ. Шундай жиноят қилган киши учун фақат биргина жазо – ўлим!

– Чингизхон қонуни, татарлардан бошқа қабила кишиларини талаш ва алдашга йўл қўядими?

– Албатта! – деди элчи. – Татар бўлмаган қабила кишисини талаш ва ўлдириш уларда ҳатто шарафли иш ҳисобланади.

– Англашилди, – дея шивирлади тарихчи. – Оддий чорвачилар бунга нима дедилар? Уларда шу билан очарчилик озайдими?

– Чингизхон, ўзига тобе қабилаларни ер юзига худо томонидан юборилган мумтоз халқ, бу халқ бундан кейин «мўғуллар» яъни «ғолиблар» деган номга эга бўладилар, деб эълон қилди... Ер юзидаги бошқа халқлар эса мўғулларнинг қуллари бўлиб қолишлари керак дейди. Чингизхон ўзига бўйсунмаган қабилаларни ер юзидан йўқ қилиб, фақат мўғулларнигина қолдиради.

Тарихчи қўлларини бир-бирига сал уриб қўйди.

– Демак, татар хоқонининг бизнинг чегарага келишдан мақсади ҳам мусулмонларни ўзига бўйсундириш экан-да?.. Лекин подшоҳимизнинг қўшини сон-саноксиз қаҳрамон аскарлардан иборат, улар исломнинг муқаддас кўк байроғи остида арслондек урушади... Шундай шавкатли мусулмон қўшини, Хоразмшоҳ Муҳаммад Алоиддиндек шонли саркарданинг чорвачиларнинг аҳмоқ хонига таслим бўлади, деб ўйлаш ақлсизлик, афсона! Қўшинимизни пайғамбаримизнинг арвоҳлари қўллайди, унга ғалабалар бағишлайди.

Элчи семиз қўлларини қовуштириб қорнига қўйди ва хўрсиниб кўзларини юмди.

– Сўйлаганларимни афсона, эртақ деб айтасиз, деган эдим-ку!

– Йўқ-йўқ, азиз меҳмон! Сўзингизда давом этинг! Сўз-лаётганларингиз фавқулодда ва ғайри табиий нарсалар бўлса ҳам, эшитаётирман.

Элчи қаддини ростлади. Қиз, меҳмон кўзларидан хуш-ёрилиқ ва донолик акс этаётганини сезди, бироқ меҳмон чарчагандек яна кўзларини юмди-да, эринчоқлик билан сўзида давом этди:

– Татар хоқони кўрдик, хонлар ҳамон илгаригидай, очкўз, оддий чўпонларнинг оч-яланғочлиги кучайди, татар халқи илгари ўзаро урушишга ўринсиз сарф қилган кучини энди йиғиб олди... Шунинг учун оддий чорвадорлар ўз хонларига қарши чиқмасинлар деб, Чингизхон бу тўпланган кучни бошқа томонга буришга қарор қилди... У қурултой чақириб, энг машхур хонларни йиғиб шундай деди: «Сизлар яқинда буюк юришга чиқасизлар. Урушдан олтин, беҳисоб йилқи ва хунарманд қулларга эга бўлиб қайтасизлар. Қашшоқ чўпонларнинг қорнини тўйғазаман, уларга шохидан кийимлар кийгизаман, ҳар бирига бир нечтадан чўри бераман... Биз энг бой мамлакатни қўлга оламиз. Сизлар шу қадар бойиб кетасизларки, олган ўлжаларингни юклаб олиб келгани от-улов етказа олмай қоласизлар... Эрта кўкламда, чўл барра ўт билан қопланганда Чингизхон оч қўшинини бой кўхна Хитойга томон сурди... Қаршисига чиққан хитой аскарларини ер билан яксон қилди, минглаб шаҳарларнинг кулини кўкка совурди ва ниҳоят, уч йил деганда Хитой мамлакатининг ярмини олиб, беҳад ўлжалар билан чўлга қайтди...

– Илоҳим, кўргулик қилмасин, – деб шивирлади тарихчи.

– Бу гапларим ҳам сизга эртақдек туюлгандир, ваҳоланки ҳаммаси бўлган гап!

– Менга қаранг, муҳтарам Маҳмуд Ялвач, бу ҳориқуллодда лашкарбоши Чингизхон қанақа одам ўзи?

– Баланд бўйли киши, ҳозир олтмиш ёшдан ошган бўлса ҳам ҳали жуда тетик. Салмоқлаб қадам қўйиши ва қўпол ҳаракатларидан айиққа ўхшайди, айёрликда – тулки, баджаҳлликда илон, эпчилликда қоплон, чарчамасликда – туя, ўзига ёққан кишига меҳрибонликда – ўз болаларини эркалатувчи мода арслон. Пешонаси кенг, эчкисоқол,

кўзлари сариқ ва мушук сингари киприк қоқмайди... Барча хонлар ва оддий аскарлар ундан қўрқадилар. Агар у ўнта аскарига душманнинг мингта аскарига ҳужум қил, деб буюрса, аскарлар ўйлаб-нетиб ўтирмай кетаверадилар, чунки ғалабага ишонадилар. Чингизхон ҳеч маҳал мағлуб бўлмайди...

– Мен анча ёшга бордим, – деди тарихчи, – қахрамон, шонли лашкарбошиларни кўп кўрдим, аммо сиз айтаётгандек кишини учратганим йўқ... Сизнинг айтганларингиз эртатка жуда ўхшайди... Энди шуни айтинг: ҳар бир чўпонини бой ва бадавлат қилган татар хоқони ўз ватанидан йироқ бўлган бизнинг чегарада нима қилиб юрибди?

Элчи қадаҳдаги майни ичиб тамомлади-да, кўзларини юмиб тебраниб кетди. Тарихчи яна май қуймоқчи бўлиб турган хизматкорга қараб хўмрайиб қўйди. Бироқ, элчи кўзларини очиб бўш кумуш қадахни кўрди-да, хизматкорга ишора қилди. Хизматкор эса қадаҳга яна тўқ кизил май қуйди.

– Бу қадар кўп ичаётганимга ажабланмангиз! Сиз ўзингиз қам, муҳтарам Мирза Юсуф, ёрдамчингиз ҳам бир қултум ичмадиларинг, демак ўзим уч кишининг ҳақини ичишим керак бўлиб қолди...

Маҳмуд қўлида қадаҳ билан тебраниб, сўзида давом этди:

– Улуғ хоқон ўзининг ерида уч йил дам олди. Қўшинининг ярмини Хитойда қолдирди, чунки у ерда халқ ҳали ҳам ўз ватанини ҳимоя қилиш учун бўлган курашини давом этдирмоқда. Қўшинининг қолганини эса тоғ ва сахролар орқали, ғарбга олиб кетди...

Тарихчи қулоқларини бекитиб:

– Бир бало бўлади, албатта!.. – дея ингради.

Элчи сўзида давом этди:

– Хонларнинг очкўзлиги, оддий кўчманчиларнинг очлиги чексиз. Хонлар энг яхши ўлжани ўзларига олиб, камбағалларга қолдиқларини бердилар деб аскарлар нолидилар. Шунда, аскарлар бир-бирларини ва ўз хонларини ўлдирмасинлар деб Чингизхон уларни узокроққа олиб кетишга қарор қилди...

– Ҳозир татар қўшини қанча бор?

Элчи уйқусираган ва эшитилар-эшитилмас овоз билан жавоб берди:

– Чингизхон ғарбга ўн бир туман аскар сурган. Ҳар бир туман ўн минг отлик татардан иборат. Ҳар бир отликнинг ёнида эҳтиёт учун олинган бир ёки икки оти бўлади...

– Демак, татар хоқонининг аскарлари ҳаммаси бўлиб юз ўн минг денг? – деди тарихчи. – Бизнинг подшоҳнинг аскарлари унга тўрт ҳисса келади!.. Агар у ғазотга бизнинг барча қабилаларимизни чақиргундек бўлса, у вақтда ислом қўшинига ҳеч ким бас келолмайди!

– Мен ҳам Хоразмшоҳ ҳазратларига худди шундай демаганми эдим? Муҳаммад Алоиддин Хоразмшоҳнинг қўшини олдида – илоҳи юз йигирма йил подшоҳлик қилсинлар – татар қўшини дарёдан бир томчи!.. Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, ғарбга юриш вақтида, йўл-йўлакай қўшинига барча чўл халқлари – уйғурлар, олтойликлар, қирғизлар ва қора хитойлар қўшилиб, Чингизхоннинг қўшини тезда кўпая бошлади... Бу афсона эмас!

Элчи тебраниб, қўли билан гиламга суянди, сўнг чўзилиб ётиб олди. Қиз унинг бошига ёстиқ қўйиб, Мирза Юсуфнинг қулоғига:

– Тулкидан ҳам айёр экан-да! Ҳақиқатни айтгиси келмаяпти... – деб шивирлади.

– Элчилар шунақа бўлади. Софдил элчини қаердан топардинг!

Вакил кирди. Ухлаб ётган элчини нима қилишни билмай ҳаммалари узоқ вақтгача индамай ўтиришди.

Маҳмуд Ялвач тўсатдан кўзини очиб, бирдан ўрнидан турди-да, ғудурлаб афв сўради:

– Мастлик билан сизларга нималар деганимни ўзим ҳам билмайман! Гапларимни чакки ёзиб олдиларинг! Ёқиб юборинглар!..

Вакил элчини қўрғоннинг тор ва қоронғу йўлларида боғнинг орқа эшиги олдида олиб чиқди. У ерда эгарланган отлар турарди. Йигитлар гандиранлаётган Маҳмуд Ялвачни зўрға отга миндирдилар. Булар тонг қоронғусида Бухоройи шарифнинг жимжит кўчаларидан ўтиб, шохнинг ёзлик саройига бордилар.

Элчилар бир кундан кейин Муҳаммадшоҳдан жавоб ёзилган хатни олиб, шарққа, барча татарларнинг улуғ хоқони турадиган тарафга йўл солдилар.

БЕШИНЧИ БОБ

Улуғ хоқон элчи хабарини тинглайди

Чингизхон баланд бўйли, бақувват одам эди. Кўзлари мушукнинг кўзига ўхшар эди.

(Тарихчи Жузжоний, XIII аср.)

Учта отлик татар ўтовлари оралаб тез ўтиб борар эди. Пиёзий чакманларининг бари уришаётган бургутларнинг қанотидек ёйилган. Икки соқчи найза билан йўлни тўсди. Отликлар отдан тушиб, чанг босган чакманларини қумнинг устига ташладилар.

Бири йўл-йўл қизил тўнани тузатар экан:

– Хоқоннинг мартабалари улуғ бўлсин! Муҳим хабар келтирдик! – деди.

Яқиндаги бир ўтовдан енгига қизил солиб тикилган кўк тўн кийган икки навкар чиқиб келди.

– Биз ғарбдаги мамлакатдан келдик. У ерга улуғ хоқоннинг элчиси бўлиб кетган эдик. Бизнинг келганимизни хоқонга билдиринг. Мен элчи Маҳмуд Ялвач бўламан.

Сариқ чодирнинг шоҳи пардаси очилди-да, у ердан буйруқ овози эшитилди. Йўлда турган саккиз кўриқчи бирин-кетин:

– Улуғ хоқон, «Кела берсинлар» деб буюрдилар, – дея буйруқни такрорлади.

Учала элчи қўл қовуштирганча таъзим қилиб, ўтов томон юрдилар. Хоқоннинг хизматкори хитой буларга йўл берди. Булар таъзим қилганларича ичкари кириб ўтирдилар.

– Сўйла! – деган паст овоз эшитилди.

Маҳмуд Ялвач бошини кўтариб қаршисида дағал малла соқолли, жиддий қиёфани кўрди.

Унинг икки ўрим оқарган сочи кенг елкасига тушиб турарди. Қора, ялтироқ телпак остидан сарғимтир яшил кўзлар катта зумраддек ёниб, тикилиб турар эди.

– Хоразмшоҳ Муҳаммад Алоиддин совғалардан ва дўстлик ҳақидаги таклифдан жуда хурсанд бўлди. У сизнинг савдогарларингизга турли энгилликлар беришга бажонидил тайёр. Бироқ, қаҳри келди...

– Ўғлим деганим учунми?

– Топдингиз улуғ хоқон. Шоҳ шу қадар ғазабландики, оз бўлмаса бошимни оларди.

Хоқоннинг кўзлари қисилиб кетди.

– Сен энди мени бундай қилади, деб ўйлагандирсан? – деди хоқон ва йўғон бармоғи билан ўлим ишорасини қилди.

Бу ишорадан ҳамма қўрқар, чунки Чингизхон бировни ўзи ўлимга ҳукм қилса, шундай ишора қиларди.

– Мен Хоразмшоҳни ғазабдан туширдим, сизга салом айтди ва мактуб юборди.

– Сен уни ғазабдан туширдингми? Қандай қилиб? – деди ажабланган овоз эшитилди. Тикилиб турган кўзлар гоҳ катта очилар, гоҳ қисилар эди..

Маҳмуд Ялвач, Муҳаммадшоҳ қандай қабул қилгани, кечаси улуғ вазир келиб махфий суҳбатга чақиргани ва шоҳ билан нималарни гаплашгани тўғрисида батафсил сўзлаб берди, сўнгра Хоразмшоҳдан олган дурни Чингизхоннинг кенг кафтига қўйди.

Маҳмуд Ялвач ерга қараб ўтирса ҳам, хоқоннинг тикилиб турганини ва кўнглидаги гапларни билишга ҳаракат қилганини сезмоқда эди.

– Бўлран гап шуми?

– Агар бирор нарсани унутган бўлсам, кечиринг мен ожизни!

Хоқон чуқур нафас олди – у қаноатланган эди. Вазмин қўли билан Маҳмуд Ялвачнинг елкасига қоқиб деди:

– Сен айёр мусулмонсан, Маҳмуд. Менинг қўшинимни дарё деган бўлсанг, жуда боплабсан. Шоҳ шуни билиб қўйсин! Учовларинг кечкурун овқатга келинглар.

Элчилар чодирдан чиқишди.

Қалин матодан кийим кийиб, олтин камар боғлаган баланд бўйли, букчайган хоқон ўрнидан гурди. Оқ меш-

дан этик кийган хоқон оғир ва салмоқли қадам босиб, чодирнинг бир четига келди-да, пардани кўтарди ва оқ қалпок, бароқ тўн кийган учала элчининг чанг босган отларга миниб секин-секин йўлга тушаётганларини кузатиб турди.

– «Буюк амр»¹ фурсати етди. «Сафар ойи»ни кутаман.

ОЛТИНЧИ БОБ

Чингизхон безовта бўлган кеча

Чингизхон нозик хитойларга ўхшаб, кон ўчоқли тагидан ўт ёкиладиган уйларда ёки мусулмон савдогарлари ётиб ўрганган пар тўшақда ухлашни ёқтирмас эди. Хоқон қаттиқ ўринда ётишни яхши кўрар, шунинг учун кекса хитой хизматкор гиламга икки қатланган қалин кигиз солиб берар эди, холос.

Хоқон ётган замони уйқуга кетарди. У тез-тез туш кўриб турар, шунда шомонлир ёки ўзининг доно маслаҳатгўйи хитой Елю-Чу-цайдан² кўрган тушларининг таъбирини сўрар, лекин бу таъбирларга ишона бермас ва ўзи билганча иш кўрар эди. У азонда уйғонар экан, сувсар тўни остида ётиб, ўн мингларча аскар ва отлари, тўймас қўшинини аҳоли боқадиган яхши йўллар ва Мўғулистонда қолган беш юз хотини ва болалари, чўрилари, канизакларининг таъминоти тўғрларида ўйларди. Бундан ташқари, юриш қилмоқчи бўлган мамлакатларига олддан

¹ Юриш.

² Хитой пойтахтини қўлга олгач, Чингизхон хузурига илгари подшоҳлик қилган Киданейлар сулоласидан бўлган Елю-Чу-цайни олиб келдилар. Елю-Чу-цай ўзининг маълумоти, шеърлари, хитой қонунлари ва сарой расм-русумларини билиши билан машхур эди. У, хурофотчи Чингизхонга юлдузларга қараб хелажакни айтиб бериши билан жуда маъқул бўлди. Чингизхон Елю-Чу-цайни забт этилган ерларни идора қилиш бўйича ўзининг бош кенгашчиси қилиб тайинлади ва Елю-Чу-цай шундан кейин мўғул империясининг юксак арбобларидан бири бўлиб қолди. У камсукум ҳалол ва Чингизхонни газабдан туширишга мохир эди. Елю-Чу-цай ўлгач, унда ҳеч қандай бойлик тополмадилар – фақат китоблар ва астрономия асбоблари қолган, холос.

юбориб қўйган жосусларининг юборган сонсиз-саноксиз маълумотларини ўйлар, қизғанчиқ, бир-бирини кўролмайдиган ўғиллари, оёғи ва бўғинларининг оғриши ва ўлим тўғрисида ўйлар эди...

Хоқон устки киприклари тушиб кетган кўзларини очди-да, бир нуқтага тикилиб қолди. У чодирнинг тешигига қарар эди. Тешиқдан кўм-кўк осмоннинг бир парчаси кўриниб турарди. Юлдузлар сўнган. Наридека юриб турган қўриқчи навкарнинг сояси қорайиб кўринарди. Оғир бир ўй хоқоннинг кўнглидан чиқмас эди. Ғарбга юриш олдидан Чингизхоннинг кекса, семиз хотини Буртэ, унга одатдаги доно сўзларини айтди:

«Улуғ, хоқон – деди таъзим қилиб ва оғир нафас олиб, – сиз қўшинингиз билан тоғлар ошиб, саҳролардан ўтиб, кўрмаганингиз юртларга, бошқа халқлар билан даҳшатли жанг қилгани борасиз. Бироқ душман ўқи кучли кўксингизга санчилиши, ёки ёв қиличи дубулғангизни кесиб ўтиши мумкин эканлигини ўйлайсизми? Агар бирон корхол бўлиб, фақат дабдабали номингизгина қолса, (хотин «ўлиб қолсангиз» демоқчи, лекин журъат этмасди), тўртта ўғлингиздан қайси бири ворис бўлсин, сизнинг ўрнингизга хоқон бўлсин? Кейин ўғилларингиз бир-бирлари билан уруш қилиб юрмасинлар учун ҳозир айтиб қўйинг».

Шу кунгача ҳеч ким унинг қартайгани ва куни яқинлашиб қолгани ҳақида оғиз очишга журъат этмаган эди. Ҳамма бир оғиздан уни буюк, абадий, ягона ва усиз дунё туролмайди, деб келарди. Ёлғиз кекса ва содиқ Буртэгина ўлим тўғрисида гапиришга журъат этди...

Ёки у ҳақиқатан ҳам ишдан чиқиб қолганми! Йўқ, у ўзининг душманларига яйдоқ отда чопиб, ёввойи тўнғизга найза ура олишини, қотилининг қўлини қайириб, кучли бармоқлари билан уни бўғиб ўлдиришга қодир эканини кўрсатади. У заифлиги ёки қаригани тўғрисида оғиз очишга журъат этганларга раҳмсиз суратда жазо беради...

Бироқ унинг ворислари ҳақида сўз очган доно, жасур Буртэ ҳақли эди. Тўрт ўғилдан қайси бирини ўз ўрнида қолдириши керак? Отасининг ўлимини ҳаммадан ҳам кўпроқ тўнғич ўғли саркаш ва ўзбошимча Жўжи истади. Ҳозир қирқ ёшга кирган бу ўғил Чингизхондан подшоҳ-

лик тизгинини тортиб олиб, уни кексалар ичига қўшиб қўйишни хоҳласа керак. Шунинг учун у Жўжини ўзидан йирик узоқ вилоятга юборган ва унинг қилмиши ҳамда ниятлари ҳақида маълумот бериб туриш учун махфий кишилар қўйган эди.

Иккинчи ўғли Чигатой отасидан кўра кўпроқ ракиби бўлган акаси Жўжининг ўлимини тилайди. Ҳозир улар бир-бирига зид ва ўзаро курашар эканлар, хавfli эмас. Шунга кўра, ўша вақтдаёқ у учинчи ўғли Ўғидайни ўз вори деб эълон қилишга қарор қилган эди. Бу ўғли юмшоқ кўнгил, беғам, айш-ишратни, лочин билан ов қилишни, пойгани яхши кўради, отасига чоҳ қазимайди. Тўртинчи ўғли Тўлихон ҳам худди шундай.

Иккови ҳам кайф-сафога берилган, ҳукмронликка иштиёқманд эмас.

Шунинг учун юришни бошлар экан, Чингизхон учинчи ўғли Ўғидайни тахтга ворис деб эълон этди. Лекин бу билан иккала катта ўғлини бадтарроқ ғазаблантирди, шунга кўра доим ўзини ҳушёр бўлишга, қоронғу бурчакдан отилган заҳарли ўқ ёки чодир пардаси орқасидан санчиладиган найзани кутишга мажбур эди.

Шундан бери ранжиган Жўжи, доим узоқда, қўшиннинг олдида ўзига топширилган бир туман аскарнинг бошида юрарди. У бошқалардан ажралишга, аскарларининг муҳаббатини ўзига тортишга, ном чиқаришга тиришади. У ҳали ёш ва кучли... ёшлиқ қандай яхши!..

Хоқон у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб, кекса семиз Буртэнинг сўзларини эслар ва ўзининг ўлими тўғрисида ўйларди. У чандон, шохи эгилган кийиклар чопиб юрадиган, баланд осмонда бургутлар парвоз қилиб юрадиган чўлдаги баланд тепаликни ўйларди... Буюк баҳодирнинг жасадлари мана шунақа тепаликларда ётади. Халқларнинг энг қудратли ҳукмронлари шу вақтгача ўлиб келганлар. Бироқ, у Чингизхон, ҳаммасидан ҳам қудратлироқ. Шу вақтгача бирор киши унингдек кўп ерни забт эта олганми?.. Ўлим нима демоқ? Шундай олимлар, табиблар, сеҳргарлар борки, улар темирни олтинга айлантирадиган тошни топганлар дейишади. Улар кишини яшартирадиган ичимлик, тўқсон тўққиз хил гиёҳдан

одамга мангу хаёт бағишлайдиган дори қилишни билар эмишлар...

Оддий навкар бўлган Темучин, бўйнига занжир осилган собиқ қул, қурултойда худо гоборган бирдан-бир ҳукмдор деб эътироф этилмадими? Кўм-кўк осмон мангу экан, худонинг ердаги сояси ҳам мангу бўлиши керак. Эр-тагаёқ буюк маслаҳатгўйи хитой Елю-Чу-цай мамлакатининг барча томонига, мўъжиза кўрсата оладиган донишмандлар: Хитой даослари, Тибет сеҳргарлари ва Олтой шомонлари тезлик билан кучга куч қўшадиган, одамни яшартирадиган ва мангу хаёт бағишлайдиган дорилар олиб келсинлар, деб фармон юборсин. Бундай дори келтирганга, улуғ хоқон дунёдаги подшоҳлардан ҳеч бири бермаган инъомлар беради...

Анча вақтгача уйқуси келмай, ниҳоят эндигина кўзи илинганда, бирдан оёғининг бош бармоғида оғриқ сезди.

Бармоғини нимадир қаттиқ чимдиб олгандай бўлди. Лекин у чўчимоди. Бу кўчманчиларнинг белгиси эди. Хоқон бошини кўтарди, лекин қоронғуда ҳеч нарсани кўрмади. Бу ишора унинг эсида бор; ёшлик чоғида, но-зиккина, қуёндай абжир бўлган севгилиси Буртэнинг бармоғини худди шундай қилиб чимдир эди. У вақтларда бутун оила қизнинг баджаҳл отаси Сесеннинг ўтовидаги наMAT усгида қатор ётиб ухлашар эди.

Унинг оёқ томонида ким бор экан? Уни ким имлаётибди?

Аста қўлини узатган эди, майин шоҳи кўйлак, юмшоқ кифт ва сочга қўли тегди – ким экан бу? Хотинни ўзига тортган эди, хотин қулоғига чала ярим мўғул тилида шивирлади:

– Сенинг Кусулта, севганинг Қулон хотун ўлай деяётибди... Сеники борсин... Юпат... Сен – қуёш, Кусулту – ой...

«Бу, «Кусулту» деб аталган ёш Қулон хотуннинг оқсочи – хитой аёли эди. Бу хотин ўтовга сичқондек билдирмай қириб келибди. Қулон чақираётган эмиш».

Хоқон ичига жун солиб тикилган кенг этигини кийди, ёнида ётган иккала ўғли ўғидай билан Тўлини уйғотиб юбормасликка ҳаракат қилиб, секингина ўтовдан чиқиб кетди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Кулон хотун ўтовида

Унга гўзалликда асло йўқ қиёс.

Ёнар қисик кўзлари гўё олмос.

(Мўғул қўшиғидан)

Тинч кеча. Қорли тоғлардан муздек шабада эсиб турарди. Ой қора булутлар орасига бекинган. Онда-сонда нурсиз юдузлар милтиллайди. Оқсоч хотин, ясмин гули хидларини анқитиб олдинда борарди.

Икки кўланка ердан кўзгалди.

– Тўхта! Ким бу?

– «Қора Иртиш...» – дея шивирлади хитой хотин.

– «Забт этилган жаҳон» – деди қоровул ва йўл берди.

Оқ ўтовга яқинлашар экан хоқон: «Қусулту бугун, қандай янги нағма кўрсатар экан!» – деб ўйларди. Ҳар сафар хоқон ўз сардорлари билан бўладиган суҳбатини ташлаб келганида Кулон хотун уни турлича қарши олар эди: гоҳ парчағулли шойидан кийим кийиб, хитой хотинларига ўхшаб ўтирар, гоҳ сувсар чойшабга бурканиб, ўламан деб инқиллаб ётар, хоқон қудратли қўлини кичкина юраги устига қўйишини сўрар, гоҳ бошини ушлаб, кекса мўғул хотин Қурулуннинг¹ кўм-кўк қирғоқлари ва чексиз саҳродаги ёлғиз овул тўғрисида айтадиган қадимги мўғул қўшиғини тинглаб йиғлаб ўтирар эди.

Хитой хотин оқ ўтов эшигидаги пардани кўтаргач, хоқон ичкарига қадам қўйди. Гулханга чўл гиёҳларининг томирлари қаланган, хушбўй тутун буралиб-буралиб туйнукдан чиқиб борарди. Кулон хотун тиззаларини кучоқлаб, қисик кўзларини гулханга тикиб ўтирарди. Одатдаги ипак гиламлар ўрнига содда, гулдор наматлар солилган. Бир четда оғзи боғланиб йўлга тайёрланган ҳуржунлар ётар эди.

Хоқон эшик ёнида тўхтади. Унинг мушукникидек кўзларида хурсандлик аломатлари намоён бўлди. Ўзича, «мана, янги нағма» леб қўйди.

¹ Қурулун ва Онон – Арғуннинг қуйилиш жойи. Қирғоқларида Чингизхоннинг ёшлиги ўтган «Асосий Мўғулистон»нинг бош дарёлари.

Кулон хотун ўзини ўнглади, кафти билан кўзларини ва ўсма қўйган қошларини силади. У ирғиб турди-да, бошини баланд кўтариб ўзини ерга отиб, хоқоннинг оёқларини кучоқлади.

– Уйқунгиздан, фикрингиздан ёки ҳарбий кенга-шингиздан қолдириб ташвишга солганим учун кечиринг, эй улуғ, дунёда ягона хоқоним. Лекин мен ортиқ бу ерда туролмайман. Ўлим менга ва ўғлимга ҳар томондан, ҳатто ҳар тешиқдан қўлини узатиб турибди. Содиқ бир оқсо-чимни ўзимга ҳамроҳ қилиб, ҳеч ким танимайдиган чўл-ларга чиқиб кетаман.

– Шошма, менга хитойнинг чойидан бир пиёла берчи. Мен ёнингда бир оз ўтириб, қаердан ва ким томонидан сенга хавф солинаётганини билай.

Хоқон гулхандан айланиб ўтиб, наMATга ўтирди. Ўтов-ни беЗаб турган ипак гиламлар қани? Илгари деворлар-да осиялиқ турган, қушлар ва гулларнинг расми солинган пардалар қаерда қолди? Энди бу ўтов оддий, қирқ йил илгари ўзига ўхшаш бўлган оддий кўчманчининг ўтовига ўхшайди.

Кулон яна бурканиб ўтириб олди ва хоқонга жаҳли чиққан силовсиндек, кўзларидан ўт чакнаб қаради. Унинг ёнида яланғоч, қорачадан келган, сочи олинган, қулоғи усти-дан иккита кокили чиқиб турган ўғилчаси Кулкан ўралиб ётар эди. Хотин майин ва маъюс овоз билан сўз бошлади:

– Мен ҳеч нарсага ва ҳеч қандай ҳимояга умид боғла-майман. На отам бор, на онам. Оға-иниларимдан фақат акамгина қолди. У ҳозир оддий бир навкар бўлиб юрипти, илгариги замон бўлса, ўзи минглаб навкарга эга бўларди. У ҳам ҳадемай ҳалок бўлади.

– Нега ҳалок бўлади?

– Биз, миркитлар, бахтсиз, бутун қабиламиз арслон кўзли, қамчисидан қон томадиган, раҳмсиз ўғлингиз Жўжининг навкарлари қўлида ҳалок бўлдик. У яқин-да келади, отам ва бутун авлодларимизни ҳалок қилган қотилнинг кўзига кўзим тушади. Ҳар дақиқада устимга қулаб тушиши мумкин бўлган тоғ тагида ўтириб нима қи-ламан? Қўйиб юборинг мени! Кетишга тайёрланиб қўй-ганман.

– Жўжихон бу ерга келмайди. У Ирғиз дарёси бўйида янги юришга тайёргарлик кўрмоқда. Мен эса ҳали тирикман, оламнинг тизгинини қўлимда маҳкам ушлаб турибман. Мендан бўлак сени яна ким ҳимоя қилади?

Кулон нозик бармоғи билан кўзидаги ёш томчиларини артди.

– Аканг Жамол ҳожини минг навкаримга олтинчи юзбоши қилиб тайинлайман. Эртага мен мингбошим Чағанга айтаман, бу юзбоши ўзининг навкарлари билан сенинг ўтовингни ва кичкина баҳодиринг Кулканни қўриқласин. Менинг қўл остимда бўла туриб хавфсирашга кимнинг ҳадди бор?

Кулон ерга қаради ва майин титроқ овози билан:

– Ўзингизга ҳам қарши найзалар тўғрилланган...– деди.

– Қандай найза? Айт, қимнинг найзаси? Хоқон қўлини Кулоннинг елкасига ташлади.

Кулон лабларини тишлаб, эпчиллик билан ирғиб турди-да, ўзини четга олди. Унинг узун қора сочлари наमत устидан судралиб кетаётган илонга ўхшарди.

Хоқон оёғи билан сочининг учини босиб тўхтатди-да, яна:

– Айт, ким мени ўлдирмоқчи? – деб шивирлади.

Кулон ўтовнинг панжарасига суяниб:

– Эй улуғ ягона хоқон! Ҳеч қандай халқдан, ҳеч қандай кўшиндан таб тортмайсиз, сиз уларни худди куз шамоли япроқларни учиргандек тўзитиб юборасиз. Бирок ўзингиз билан бир чодирда ўтирган, кечасию кундузи пайингизга тушган душманларингиздан ўзингизни сақлаб қола оласизми, ё... ёлғиз мен сизга содиқман ва сизни, чўққилари қор билан қопланган кўркам ва баланд Олтой тоғларини севганимдек севаман. Менинг ягона ҳомийим сизсиз, сиз бўлмасангиз мени йўл бўйидаги тошдек бир четга улоқтириб ташлайдилар. Шундай эмасми? Ахир сиз ўзингиз ер тагида илон қимирласа биласиз. Галларимнинг ҳаммаси рост эмасми?

– Ҳаммасини, ҳамма билганингни сўзла, – дея хириллади хоқон, хотинининг сочини қўйиб юбормай.

Кулон хотуннинг кўзлари чақнаб кетди.

– Дашт кексалари ворис, ўтовга чироқ ёқувчи хоннинг энг кичик ўғли бўлиши керак деб жуда доно ҳукм чиқарганлар. Катта ўғиллар тезда улғайиб ота қўлидан отининг тизгинини олишга шошиладилар. Шунинг учун оталар уларнинг уйларини ажратиб беради. Кичик ўғил катта бўлгунча ота баҳазур йилқисини боқиб юра беради. Сиз ҳаммага ўз тегишини бердингиз, барча ўғилларингизга улуслар тақсим қилиб бердингиз, нега энг кичик ўғлингиз Кулканни эсингиздан чиқариб қўйдингиз?

Хоқон хотинининг сочини қўйиб юборди, узоқ пишиллаб, ниҳоят деди:

– Мен болангни ҳам, ўзингни ҳам муҳофаза қилаётирман... Шунинг учун мен уни ворис қилиб белгиламадим. Мўғуллар ҳеч маҳал миркит хотиндан бўлган ўғилни севмайдилар, унга итоат қилмайдилар.

Кулон тиз чўкди.

– Мана мен сизни, миркит хотиндан бўлган, худо томонидан юборилган, дунёдаги кишиларнинг энг яхши-си, бирдан-бир ноёб кишини севишдан қўрқмайман-ку, хоқоним. Сизнинг онангиз буюк Оелун мўғул қабиласидан эмас, менинг қабилам, миркитлардан эди.

Чингизхон хириллаб ўриндан турди.

– Шундай, тўғри айтдинг! Буни кишилар унутиб юборганлар. Энди эсламай ҳам қўя қолсинлар... Сенинг сўзларинг кўнглимда туради. Сен бу ердан ҳеч қаерга кета кўрма. Гидамларингни ёзиб қўй. Нойонларим билан бўладиган ҳарбий кенгашдан кейин сенинг олдингга келиб турман, силовсиним, севиклигим Кусултум!

Хоқон салмоқли қадамлар ташлаб, ўтовдан чиқиб кетди.

Кулон ўрнидан турди ва қошларини кериб, ўйли ҳолда сочини қўлига ўрай бошлади. Оқсочни чақирди. Хитой хотин керага тагида қаттиқ ухлаб ётар эди. Кулон уни оёғининг учи билан туртиб уйғотди-да:

– Кўполлиги курсин! Қўлимни синдираёзди!.. Гидамларни ёзиб қўй. От қилидан яна сочимга кўшиб ўриб қўй, сочимни юлиб олаёзди, ваҳший! Эртага ҳорижий давлат элчиларининг иштироки билан катта зиёфат бўлади. Уқа тикилган ҳаво ранг хитойи кўйлагимни тайёрлаб қўй...– деди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Хоқон бармоқ балан санайди

Хоқон «аччиғланган силовсин»нинг айтганларини мулоҳаза қилиб, тепаликни оҳиста айланиб юрар эди. Қаршисидан яна бир кўланка кўтарилди. Улар бир-бирларига пароль айтдилар. – «Қора Иртиш!» – «Забт этилган жаҳон!»

Хоқон қўриқчининг барча юришларда ўзини кузатиб юрадиган кекса навқари эканини билди.

– Нима гап? Нима кўрдинг?

– Анави узоқ тоғларда ўт кўринаётибди. Кўряпсизми, юлдузга ўхшайди, шу водийдан тоғ ораларига қочиб кетган аҳолининг гулханлари. Улар бизнинг қўшиндан қўрқадилар.

– Навқарлар нималарни гапиришяпти?

– Қўйларнинг ҳаммасини сўйиб еб қўймоқдамиз. Отларимиз ўтларни еб битирди, қиличларимиз қонсираб қолди, шунинг учун улуғ хоқон биздан кўра донороқ, у ҳамма нарсани кўради, билади, яқинда бизни ўзимизга ҳам, йилқимизга ҳам мўлчилик бўладиган жойларга бошлайди, дейишади.

– Тўғри! Хоқон ҳар нарсани кўради, билади, ҳаммасини мулоҳаза қилади. Югуриб бориб мингбоши Чағанга айт, олти юз аскар билан дарров етиб келсин.

– Ҳозир бораман, хоқоним!

– Тўхта! Яна шуни айтки, мен бармоқ санаб уни мана шу кўкаламзор тепаликда кутиб ўтираман.

Мўғул, лапанглаганича пастга қараб чошиб кетди, хоқон эса, чўққайиб қимирламай ўтирар ва қоронғу даштдан келаётган товушларга диққат билан қулоқ соларди. У бир, икки, уч, тўрт деб санай бошлади ва юзга етганида бир бармоғини букди.

Ой гоҳ булутлар орасига бекинар, гоҳ чиқар, навқарларнинг тепалик атрофида тизилган ўтовлари эса гоҳ жуда яқиндек равшан, гоҳ булутлар соясида қолиб, узоқдан қора доғдек кўринар эди.

Хоқон икки юзни ҳисоблаб иккинчи бармоғини букканда, ўтовлар орасида югуриб юрган қўланкалар кўрин-

Чингизхон

ди. Бирмунча навкарлар чўл томонга от қўйиб чошиб кетди. Бутун қароргоҳ бўйлаб:

– Отлан! – деган товуш янграб кетди.

Хоқон қимирламай ўтирар экан, ҳисоби уч юз, тўрт юзга етди... Узоқдан эшитилган олағовур борган сайин кучайди. Минг отликдан иборат аскар чошиб келаётганини хоқон фаҳмлади. Аскар келиб адирнинг этагида бирдан тўхтади. Хоқон турган ерни терлаган отларнинг ҳиди босиб кетди ва кўтарилган чанг қароргоҳни қоплади.

Хоқон ҳисоблаб, бармоқ букишда давом этарди. Отлар кишнар ва бир-бирини тепишарди. Хоқон йўғон бўғик овози билан:

– Чаған! Ҳой Чаған! – деб чақирди.

Қоронғуликдан:

– Ҳо, лаббай! – деган жавоб эшитилди.

– Менинг ҳисобимда олти юз бўлди! Нега қимирламайсан?

– Яна икки юзта санасангиз, ҳаммамиз отланамиз!

Ой яна булутлар орасидан чиқиб, ўтовлар орасига, ҳар томондан чошиб келаётган мўғулларга ёруғ нур сочди. Қайсилари эгар-жабдуқларини кўтариб чопар, қайсилари отларини етаклаб ўтовлари олдига борар, яна бирлари аввалдан белгиланиб қўйилган ерга от қўйиб борар эдилар.

Хоқон ҳамон ҳисобларди. У еттинчи бармоғини буканида орқасида киши шарпасини эшитиб қайрилиб қаради. Икки навкар Чингизхоннинг эгарланган саман отини етаклаб келар эди. У отнинг ёлидан ушлаб эгарга минди-да, адирнинг теппасига томон оҳиста юрди. Унинг кетидан етти навкар эргашиди. Булардан бири хилпираб турган байроқни кўтариб олган эди.

Хоқоннинг олдидан тўда-тўда отлиқлар ҳар томонга ўтишиб турарди. Улар тезлик билан белгили ерга келдилар, Чингизхон саккизинчи бармоғини букмасданок, олти қатор отлиқ саф тортди. Ҳар қатор юз отликдан иборат бўлиб, олдинда мингбоши Чаған ва унинг ёнида бир неча қўриқчи навкарлар турғоудлар турарди.

– Чаған, бу ёққа кел! – дея қичқирди Чингизхон.

Чаған от чопдрилиб чиқди-да, хоқондан уч қадам берди тўхтади.

– Сен ана у тоққа, чўлнинг барча қора халқи ва узун қулоқ қуёнлари йиғилган ерга борасан. Уларнинг бир қўйини ҳам қўлдан бермай, барча мол-йилқисини ҳайдаб келасан. Олға!

Чаған отини буриб, отриди олдига чопиб кетди.

– Менинг кетимдан юрингиз!

Аскарлар ойнинг кумуш нурлари остида оқариб кўринган йўлга бурилиб, қатор-қатор юзтадан тизилиб жўнади. Хоқон адир тепасида қимирламай, бутун аскар кўздан ғойиб бўлгунча ҳисоблаб, бармоқларини букиб турарди. У ўнинчи бармоғини букиб:

– Мағрур ва мақтанчоқ Хоразмшоҳ шунча қўшин йиға олдимиқан? Биз буни яқин кунда, Бухоро ёнидаги жангда кўрамиз! – деди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Йўқолган карвон

Чингизхон ўзининг мусулмон элчиларига катта карвон ташкил этиб, савдогарчилик ниқоби остида Хоразмшоҳ қўл остидаги ерларга жўнашни буюрди. Чингизхон Хитойда талаб олган қиммат баҳо буюмлардан кўп қисмини уларга берди ва иш кўрсатган кишиларни мукофотлаш учун, шу нарсаларнинг пулига мумкин қадар кўпроқ газлама сотиб олишни буюрди.

Маҳмуд Ялвач жуда кўп мол жўнатди-ю, ўзи Хоразмга боришдан бош тортди. У ўзининг икки ҳамроҳи билан ўтовда ётар ва «Бухорода бизга захар бердилар» деб инқиллар эди. Карвон беш юз туядан иборат бўлиб, унда тўрт юз эллик киши савдогар ва хизматчи ниқоби остида борар эди. Карвонбоши қилиб, Чингизхон ўзини мўғул навқари Усунни тайинлади,

Карвон Тянь-Шань тоғларининг тизмаларидан ўтиб, чегарадаги мусулмонлар шаҳри Ўтрорга келди. Бу ерда «Қарвонбоши» Усун шаҳар бошлиғига шоҳ Муҳаммаднинг имзоси ва муҳри билан берилган ёрликни кўрсатди; бу ёрликда шоҳ мўғул савдогарларига «Хоразмнинг барча шаҳарларида бемалол юриш ва солиқ тўламай савдо қилишига ижозат берган эди.

Ўтрор шаҳри ўзининг бозорлари билан машҳур эди. Баҳор ва кузда бу ерга узоқ элатлардан кўчманчилар келардилар. Улар қўйлар, қуллар, қотирилган тери, жун, турли мўйналар, гиламлар олиб келиб, газлама, этик, қурол-аслаҳа, болта, қайчи, нина, тўғноғич, коса, мис ва сопол идишларга айирбошлаб кетар эдилар. Бу буюмларнинг ҳаммасини Мовароуннаҳр ва Хоразм шаҳарларидаги моҳир усталар ва уларнинг қуллари ясар эдилар.

Бу сафар келган карвон Ўтрор бозорлари учун ғоят бошқача эди Савдогарлар гиламлар устига шундай ажойиб ва қиммат баҳо молларни ёйиб қўйдиларки, бундай нарсаларни ўтрорликлар тушларида ҳам кўрмаган эдилар. Улар тўда-тўда бўлиб келиб оддий маъдандан ясалиб, олтин суви югуртирилган ва худди олтиндан қуюлгандек маъбудларни, яшмадан эгиб ишланган «бахт келтирувчи» ҳассаларни, яшма ва нефритдан ишланган идишлар ва ажойиб тусдаги ҳайкалчаларни, юпка хитой чиннисидан ишланган чойнак ва пиёлаларни, олтин сопли ва қиммат баҳо тошлар ўрнатилган қинларни кўриб ҳайрон-ҳайрон қолишар эди.

Бу моллар ичида чипор ва қора тулки терилари, қалин шоҳидан тикилиб сувсар ўрнатилган эркак ва аёл кийимлари, турли ноёб ва қиммат баҳо буюмлар бор эди. Одамлар ўзаро сўзлашардилар:

– Бу қиммат баҳо нарсаларнинг ҳаммасини татарлар Хитойдан, шоҳ саройларидан талаб олишган. Бу гўзал кийимларда қуриб қолган қоннинг доғлари бўлиши ҳам мумкин. Аскарлар талаб олган буюмларини арзон баҳо билан савдогарларга сотганлар, савдогарлар эса буларни бу ерда қиммат баҳо билан сотиб, фойда қилишади.

– Нега бизнинг қўшинимиз ҳам Хитойга ҳужум қилмайди? – дея мулоҳаза қилардилар қайси бирлари. – Биз ҳам шунақа ғаниматларга эга бўлар эдик.

– Татар савдогарларини бу ажойиб молларини ярим баҳосига сотар эканлар, ўтрор савдогарлари нима қилсин? Бизнинг молларимизга ҳеч ким қарамай ҳам кўяди.

Чўлдан мол ҳайдаб келганлар бошларини чайқаб дер эдилар:

– Бу моллар кимга керак? Фақат хон ва бекларга, ундан кейин қози ва имомларга керак. Бу қиммат баҳо кийимларни сотиб оламан деб, энди улар биздан икки баравар ортиқ солиқ оладилар.

Ўтрорнинг шаҳар бошлиғи Хоразмшоҳнинг онаси Туркон хотуннинг жияни Инолчиқ Қоҳирхон эди. У ўзининг мансабдорлари билан бозорни айланди, мўғул карвони ёйиб қўйган моллар олдида тўхтаб, савдогарлардан ҳадялар олди. Кейин ташвишланган ҳолда қалъага қайтиб, Хоразмшоҳга ушбу маълумотни ёзиб юборди:

«Ўтрорга савдогар қиёфасида келган бу кишилар ҳақиқатда савдогар эмас, татар хоқонининг жосуслари бўлса керак. Уларнинг димоғлари жуда баланд. Савдогарлардан бири, (ўзи ҳинди бўлса керак) менинг исмимни тоқ айтди – «хон» демади, шунинг учун қамчилатдим. Бошқа савдогарлар эса харидорлардан савдога ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ишлар тўғрисида гап сўрайдилар. Улар ўтрорликлардан биронтаси билан холи қолган чоқларида «нима ишлар бўлаётганидан хабарингиз йўқ. Яқинда шундай ҳодисалар рўй берадики, сизлар унга қаршилиқ қилишга ожизлик қилиб қоласизлар...» – деб дўқ урадилар...»

Бу мактубдан чўчиган Хоразмшоҳ Муҳаммад, мўғул карвонини қўлга олишни буюрди. Тўрт юз элликта савдогарнинг ҳаммаси, мўғул «карвонбоши»си Усун билан бирга қалъанинг зиндонига солинди ва йўқ қилинди, уларнинг моллари эса Ўтрор шаҳрининг бошлиғи томонидан Бухорога сотиш учун юборилди. Бу моллардан тушган ақчанинг ҳаммасини Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўзи олди.

Карвондагилардан фақатгина бир киши тирик қолди. У қочишга ва мўғуллар турадиган ерлардан энг яқинига етиб боришга муваффақ бўлди. Бу ерда қўнғироқча тақилган почта отини миниб, Чингизхонга хунук хабар олиб кетди¹.

¹ Чингизхон мамлакатдаги катта йўлларга почта бекатлари қилган эди. Бу ерда хоқоннинг фармонини тарқатиш учун доим отлар ва чопарлар ҳозир турардилар. Кўчадагилар йўл берсинлар учун, почта отларининг бўйнига тасмага гизилган майда қўнғироқчалар осилган бўларди.

Орадан бир ой ўтар-ўтмас, татар хоқонидан Бухорога ибн Кифраж Буғро деган янги элчи келди. Унинг отаси бир вақтлар Хоразмшоҳнинг отаси Такашнинг амири бўлиб хизмат қилган эди. У билан Бухорога яна иккита бообрў мўғул ҳам келди.

Элчиларни қабул қилишдан бурун Хоразмшоҳ Муҳаммад ўзининг қипчоқ саркардалари билан узоқ маслаҳатлашди. Уларнинг маслаҳатига кўра мўғул элчиларини сипоҳлик билан гердайиб қабул қилишга, лекин шундай бўлса ҳам Чингизхоннинг ниятини аниқлаб олиш мақсадида элчиларнинг сўзига қулоқ солишга қарор қилди.

Бош элчи виқор билан кирди. У таъзим қилмади, қоидага мувофиқ қуролларини ташқарида қолдириб кирган бўлса ҳам, худди урушга тайёр кишидек, тикка турганича сўйлай бошлади.

– Эй ғарб элларининг ҳукмрони! – деди у. – Биз Чингизхон элидан сизнинг Ўтрорингизга келган савдогарларимизга ўз қўлингиз қўйилган ва муҳрингиз босилган ёрлиқ берганлигингизни эслатиш учун келдик. Бу ёрлиқда бизнинг савдогарларга истаган ерида савдо қилишга ижозат бергансиз ва уларга дўстона муомала қилинишини буюргансиз. Бироқ, сиз уларни маккорларча алдадингиз, – ҳаммаси ўлдирилган, моллари таланган. Хиёнат ўзи қабиҳ иш, бироқ, бу нарса ислом элининг бошлиғи томонидан содир бўлса яна ҳам жирканчроқ бўлади.

Хоразмшоҳ кичқириб юборди:

– Номуссиз! Мен билан бу хилда гаплашишга қандай журъат этдинг? Хизматкорим томонидан қилинган ишни менинг бўйнимга ағдаришдан тортинмайсанми?

– Улуғ шоҳ! Демак, Ўтрор шаҳар бошлиғи ўзича шундай қилган демоқчимисиз? Яхши! Ундай экан, айбдор Инолчиқ Қоҳирхонни бизнинг қўлимизга топширинг, буюк хоқонимиз уни қандай қилиб жазолашни биладилар.

Агар «йўқ» деб жавоб берадиган бўлсангиз, у вақтда урушга ҳозирланинг. Бу урушда энг соф қалблар сўнади ва татарларнинг кучли найзалари нишонга тегади!

Бу дахшатли сўзларни эшитган Хоразмшоҳ ўйланиб қолди. Ҳамма уруш бўлиш-бўлмаслиги шу тобда ҳал бўлишини фаҳмлаб тек қолди. Лекин қайси бир мақтанчоқ хонлар бақриб юбордилар:

– Мақтанчоққа ўлим! У бизга дўқ қилмоқчимиз? Улуғ шоҳ, Инолчиқ Қоҳирхон онангизга жиян бўлади-ку! Наинки уни ғайри динлар қўлига топширсангиз? Бу сурбетни ўлдиришга ижозат беринг, йўқса ҳозир саранжом қилиб қўямиз!..

Хоразмшоҳ мурдадек ранги бўзариб ўтирар экан, охистагина:

– Йўқ! Содиқ хизматкорим Инолчиқ Қоҳирхонни бермайман! – деганида лаблари титраб кетди.

Шунда кипчоқ хонларидан бири мўғул элчисининг олдига келди-да, соқолини сиқимлаб туриб, ханжар билан шарт қирқди-да юзига улоқтирди. Элчи ибни Кифраж Буғро кучли ва юракли киши бўлса ҳам ҳамла қилмади, фақат:

– Қуръонда элчига ўлим йўқ дейилган, – деб қичқирди. Хонлар эса:

– Сен элчи эмас, татар хоқонининг этигидаги чангсан! Нега мусулмон бўла туриб, бизнинг душманларга хизмат қиласан? Сен сотқинсан, татарларнинг гандасисан! Ватан хоинсан! – деб қичқиришар эди.

Шу ондаёқ кипчоқ хонлари элчига ёпишиб, уни ханжар билан чавақлаб ташладилар, унинг иккита шериги бўлган мўғулларни эса ўлгудек дўппосладилар.

Элчиларга не-не азоблар бериб, Хоразмшоҳ мамлакатининг чегарасига олиб бордилар, бу ерда соқолларини куйдириб, отларини тортиб олиб, қўйиб юбордилар.

Чингизхон ғазабланди

Кундузи хоқон бир неча мартаба ўз чодиридан чиқиб, йироқларга кўз тикди – у ниманидир кутарди. Чодирга қайтиб кириб, ипак гилам устига ўтирар ва ўзининг бош кенгашчиси Елю-Чу-цайнинг сўзларини тинглар эди. Бу кенгашчи баланд бўйли, шошилмай ҳаракат қиладиган, ҳушёр ва ўткир кўзли, ориқ бир хитой эди.

– От устида ўтириб жаҳонни забт қилиш мумкин, бироқ отдан тушмай туриб уни идора қилиш мумкин эмас. Тезлик билан ҳар бир вилоятга бошлиқ тайинлаш керак, булар дон омборлари қуриш, халқдан солиқ йиғиш учун маъмуриятлар таъсис қилсинлар. Бу маъмуриятлар солиқ тўлашдан бош тортганларга ўлим жазоси берсин. Ҳар бир маъмуриятга ўқимишли кишилардан бошлиқ ва ёрдамчи тайинлаш керак. Даромадни кўпайтириш учун савдогарлардан бож олиш, мусаллас, сирка, тузга, темир, олтин, қумуш конларига солиқ ва суғориш учун сув пули жорий қилинсин¹...

– Ҳамма гапинг тўғри, – деди Чингизхон.

Мухрдор уйғур Исмоилхўжа хоқонга муҳрни узатди.

Бу қизилга бўялган, олтин доирадаги заҳармуҳродан ясалган йўлбарс сурати эди. Хоқон Елю-Чу-цай томонидан ҳозирланиб кўйилган фармонга муҳрни босди.

Кун иссиқ, ҳаво дим. Қиём вақтида Чингизхон қароргоҳи мудрайди. Ҳатто ўтлаб юрган отлар ҳам бир ерга тўп ланиб жим турар, хира пашшаларни кўриб бош чайқар эди.

– Узоқдан, худди пашшанинг ғинғиллашига ўхшаган овоз эшитилди. Кейин отнинг бўйнидаги қўнғироқ товуши эшитилди. Чингизхон кафтини қулоғининг орқасига кўйиб тинглади.

– Бир эмас, бир неча чопар... – деди-да, чодирдан чиқди.

Йўл бўйлаб кўтарилаётган чангни баралла кўриш мумкин эди.

Уч оглиқ қароргоҳ томон чопиб келарди... Улар қора ўтов олдига келганда отлардан бири йиқилди, устидаги киши эса дўмболоқ ошиб тушди.

¹ Рашидиддин.

Соқчилар отларини жиловидан ушлаб қоровулхонага олиб боришди, келганларнинг иккитаси соқчилар билан бирга тойлар турадиган ерга келдилар. Бу ерда Чингизхон турар эди.

Хоқон оқ бия олдида чордана қуриб ўтирар ва кўзларини қисиб, онасини эмаётган кулранг тойчани томоша қиларди. Келганларнинг иккиси ҳам ҳамма ёғини боғлаб олган. Юзлари шишган, яра тошган. Булар шу қадар ўзгариб кетган эдиларки, хоқон:

– Кимсизлар? – деб сўради.

– Улуғ хоқон! Биз илгари сизнинг мингбошиларингиздан эдик, энди гўрдан чиққанга ўхшаймиз. Хоразмшоҳ бизни мазах қилгиси келиб, аскарнинг шон-шарафи бўлган соқоларимизни куйдиришга буюрди.

– Иби Кифраж Буғро қани?

– Сизнинг буйруқларингизни тўғридан-тўғри, дадиллик билан айтиб бергани учун Хоразм чўчқалари уни бурда-бурда қилиб ташладилар.

– Нечук?! Менинг элчимни чопиб ташладиларми?! Менинг жасур ва содиқ ибн Кифраж Буғромни-я?

Чингизхон ингради. У, бир сиқим қумни олиб бошига сочди. Кўз ёшлари оқиб тушаётган юзларини ишқади. У вазмин қадам ташлаб, даҳшатли бир қиёфада чопиб кетди. Шу яқин атрофда турганлар унинг кетидан чопишди, шовқин-сурондан уйғониб, ҳали нима гап эканини билмаган аскарлар буларга қўшилиб, тобора кўпайди.

Ҳансираган хоқон отлар турган ерга чопиб борди-да, эгарланмаган отлардан бирини ечди, ёлидан ушлаб бир ирғиб миниб, кўк тоғ томонига чоптириб кетди. Елю-Чуцай ва Чингизхоннинг ўғиллари ҳам отланиб, унинг орқасидан йўлга тушдилар.

Улар қояли тоғ этагига етиб келдилар. Тоғнинг сиртида, қарағай дарахтлари орасида хоқон турарди. У узоқдан ҳам кўринар эди. У калпоғини бошидан олган, белбоғини бўйнига ташлаган¹ тупроқ суртилган қора юзидан катта-катта ялтироқ кўз ёшлари оқарди.

¹ Бу одат мўғулларда – «ўзини худога топшириш» маъносини англатар эди.

– Эй, танграм! Сен гуноҳсизларни паноҳингда асрайсан, гуноҳкорларнинг жазосини берасан, – дея қичқирарди хоқон. – Ноинсоф мусулмонларнинг жазосини беришинг керак! Эшитдиларингми, жасур баҳодирларим: мусулмонлар менинг элчим Усунни ва савдо қилиш учун борган тўрт юз элликта беғуноҳ савдогарларимни ҳалок қилдилар. Мусулмонлар уларнинг молларини талаб, бизни калака қилганлар. Улар менинг яна бир элчим ибн Кифраж Бугрони ҳам ўлдирганлар. Улар яна икки элчимизнинг соқолларини куйдирганлар, отларини тортиб олиб, ўзларини ҳайдаб юборганлар. Чидай оламизми шунга?

– Мусулмонлар устига олиб боринг бизни, – деб қичқирар эдилар татарлар. Биз шаҳарларини теп-текис қилиб, хотин, бола-чақалари билан қириб ташлаймиз! Молларини ва отларини тортиб оламиз!

– Ў ерда қаттиқ совуқ ва бўронлар бўлмайди, – дея бақиришда давом этарди Чингизхон. – У ерда доим ёз, ширин қовунлар, узумлар ва пахта битади. У ердаги яйловларда уч марта ўт унади. Шундай яхши ўлкада мусулмонлардек жинойтчилар яшаса майлими? Йўк, биз бу ўлкани босиб оламиз, шаҳарларини ер билан яксон қиламиз. Вайрон этилган шаҳарлар ўрнига арпа экамиз, унда бизнинг отларимиз ўтласин ва севикли хотин, бола-чақаларимиз яшайдиган ўтовлар турсин. Мусулмон ўлкасига ҳужум қилишга тайёرمىсизлар?

– Уларнинг қаерда эканини кўрсатсангиз бас, қириб битирамиз! – дея қичқирар эдилар татарлар.

– Мен сафар оёи чиққанини шомонларсиз ҳам кўриб турибман, демак, ғарбга қўшин тортиш вақти келган, – деди баланд овоз билан Чингизхон ва бурилиб аста-секин тоққа чиқа бошлади. Унинг орқасидан қўриқчилари ҳам эргашдилар ва Чингизхон ўзи якка ўйлаб ўтирган ерни ўраб олдилар.

Тоғнинг яна ҳам юқорироқ ерига чиқиб, Чингизхон жар бўйидаги майдончада ёнаётган гулханни кўрди. Гулхан олдида бир бола дам босар, ўчоқдаги темир чўғдек қизариб ётарди. Чордана қуриб ўтирган кекса бир

мўғул эса омбир билан темир парчасини ушлаб, болғасини кўтарган ҳолда турар эди. – Қимсан? – деб сўради Чингизхон.

– Мен темирчи Хориман. Жоба нойон туманиданман.

– Бу ерда нима қиласан?

– Ўққа уч ясайман. Бу уч темирга бориб тегса ҳам букилмайди, ҳар қандай қалқонни тешиб ўтади. Шундай пухта уч ясашим сизга ёрдам қилиш эмасми?

– Гапинг тўғри, – деди Чингизхон. – Нега сен бу ерда, тоғда ишлайсан?

– Бу тоғда яхши ёнадиган ёғли томирлар, тўнгалар кўп. Ростини айтсам, бу ердан узоқ чўллар, ўзимнинг туғилган элатим кўриниб туради.

– Нега ёлғон сўзлайсан? Бу ердан элат кўринмайди-ку. Узоқ.

– Бепоея чўл бўлганидан кейин барибир эмасми? Мен ўзим туғилган томонга қарасам, кўнглим очилади.

– Бу бола ўғлингми?

– Хитой боласи эди, ўғил қилиб олдим. Мен сиз билан бирга, улуғ хоқоним, Хитойга борганимда, бу болани ўша ерда топиб олган эдим. Отда олиб юриб катта қилдим. Энди дастёр бўлиб қолди.

– Темирчилик дўконинг қаерда?

– Дўконим – от. Мана болғам, мана бу темир сандоним. Қиличимни қопга солиб, ўғлим минадиган отда олиб юраман.

– Отларинг яхши, бақувватми?

– Қариб колган. Бу бечорани неча юришларда миндим. Бухорога борганимизда бақувват отларни танлаб оламан. Кейин қуллардан босқончи ҳам қилиб олмоқчиман...

– Яхши урушсанг, истаганингча отга эга бўласан.

– Мен аскар бўлиб қаерга бордим энди! Қаттиқ ярадор бўлганман. Энди урушга ярамайман, пичоқ ва ўққа уч ясашга эпчилман. Менга қаранг, улуғ хоқон, биз бу ерда қачонгача турамиз? Бизнинг Жоба нойон туманида очарчилик. Кишилар отларни сўйиб емоқдалар. Тезроқ илгари силжисак бўларди...

Чингизхон пишқира бошлади. Бу ёмон аломат эди.

– Йўқ, сен менга аввал шуни айт-чи, темирчи Хори: Жоба нойон тумани илгарилаб кетиб қолган бўлса, ўн икки кундан бери улар бу ерда йўқ бўлса нима дейсан? Чўл бўйлаб уларни қидириб, учраган одамдан Жоба нойонни кўрдиларингми, деб сўраб юрасанми? Ҳамма навкарлар қароргоҳ атрофида санқиб юраверса, қўшиним тарқалиб кетади-ку!

Темирчини қалтироқ босди. У ўзини ерга ташлади.

– Бу темирчи Хорини менинг туманимга олиб бориб оёғининг кафтига йигирма таёқ урилсин! Бу танбихни есин. Тезлик билан қароргоҳ атрофига соқчилар юбориб, ўз қисмидан четда санқиб юрган иавкарлар қўлга олинсин, уларнинг юзбоши ва мингбошиларининг исми менга маълум қилинсин, жазосини бераман.

Чингизхон катта, тарвақайлаган оёқларига ёпиша бошлаган темирчини итариб ташлади-да, тошлоқ йўлдан аста-секин юқори чиқа бошлади. У тўхтади.

– Мен бу ерда мувафақиятли ҳужум тўғрисида тангри билан сўзлашаман. Тоғнинг атрофига соқчилар қўйилсинким, менинг суҳбатимга ҳеч ким ҳалал бермасин!

Хоқон тоғ чўққисига чиқиб кетди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Мактуб ёзиш йўллари тўғрисида

Чингизхон мўғулчадан бошқа тилни билмас, ёзишни ҳам билмас эди.

(Акад.В.Бартольд)

Кеч кирганда хоқон ўз чодирига қайтиб келди-да, ўз аскарбошлиқлариничақиртирди. Бу ерда Чингизхоннинг ёшликдаги дўстлари, ғалаба шарафи билан машҳур бўлган, букчайиб қолган, соқоллари оқарган, юзлари буришган ориқ чоллар ва хоқон томонидан юқори мансабга кўтарилган собиқ жангчилар, ғалаба қозониш учун ҳозир турган ёш йигитлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳар бирида ўз байроғи остида ҳужумга тайёр ўн минг сарбози бор эди.

Ҳаммалари гилам устида давра қуриб ўтиришар эди, Чингизхонгина улардан баландроқда, олтин тахт устида ўтирар эди. Хитой усталари тахтнинг суянадиган ерини усталик билан ишлаганлар. Тахтнинг бу қисми, чирмашиб кетган «бахт аждарлари»нинг қўллари чўзиқ денгиз юлдузига ўхшаш «марварид» билан ўйнашаётганини тасвирлар эди. Тахтнинг қўл ташлаб ўтирадиган ери оғзини очиб турган икки йўлбарс каби тасвир этилган.

Олтиндан ясалган бу тахтни хоқон Хитой императорининг саройидан олган бўлиб, ҳар сафарида ўзи билан бирга олиб юрар эди.

Тахтнинг ўнг томонида Чингизхоннинг икки укаси ва кичик ўғиллари – Ўғидай билан Тули ўтирардилар. Чап томонида хоқоннинг сўнгги хотини, бармоғидан елкасигача олтин узук ва билагузуклар такқап ёшгина Қулон хотун ўтирарди. Хитой хизматкорлар ўтирганлар орқасида оёқ учида у ёқдан-бу ёққа юришар ва олтин идишларда турли таомлар, қимиз ва шароб келтиришар эди.

Хоқоннинг чап томонида, унинг ёш хотини ёнида икки элчи ўтирар эди: бири машхур Танғит¹ шоҳи Бурхоннинг элчиси Ашаганбу, иккинчиси – Жанубий Хитойдаги Сун вилоятининг императори томонидан юборилган элчи, хитой саркардаси Мен-Хун² эди. Жанубий Хитой императори Шимолий Хитой императори Цзиньни ёмон кўрар, шу сабабдан мўғулларга яқинлашишга, улар билан дўсташишга уринар эди.

Бу зиёфатда Чингизхон меҳмонларни ўзининг ажойиб олтин идишлари ва турли-туман таом ва ичимликлари билан ҳайратда қолдирди. Катта олтин товоқларда пиширилган овқатлар, ёш бия, кийик ва чўл тувалоғининг пиширилган гўштлири қўйилган. Бунинг кетидан, хитой ошпази томонидан тайёрланган жуда мазали ширин овқатлар тортилди. Қимиз, айрон, қизил эрон шароби, тарвуз уруғидан қилинган хитой ароғи, махсус чопарлар томонидан келтирилган ноёб жануб мевалари – буларнинг ҳаммаси бу саҳрода ажабланарли бир ҳол эди. Чунки

¹ Танғит давлати – Хитой шимолий юртидаги мамлакат.

² Мен-Хуннинг мўғуллар ва Чингизхон ҳақидаги ёзувлари бизнинг давримизга қадар сақланиб қолган.

бу ерда ёввойи отлар ва арслонлардан бўлак ҳеч нарса бўлиши мумкин эмас.

Чодирдаги шоҳи парданинг орқасидан ашулачи хитой хотинларининг ёқимли овозлари, сурнай ва қамиш най овозлари эшитиларди. Ажойиб кийинган бир неча раққосалар ўйнашар ва бу ўйинда чўлда ўтлаб юрган кийикни, уни пойлаб келаётган силовсинни, силовсиннинг кийикка ташланишини, бироқ, бекиниб ётган овчи отган найзадан ҳалок бўлганини тасвирлардилар.

Чингизхон ўз зиёфатидан мамнун бўлиб, тахтда чордана қуриб ўтирар ва ўз ёнида хитой хизматкорлари тиз чўкиб алоҳида товоқда кўтариб турган гўштлардан олиб чапиллатиб ер эди. Хоқон энг яхши гўшт бўлаklarини олиб, кўнгли севган меҳмонларнинг оғзига соларди.

Зиёфат вақтида Чингизхон рашкли кўзини танғит элчисидан узмас эди; элчи хоқоннинг хотини Қулон хотуннинг ёнида ўтириб, унга ҳикоялар айтиб бериб, уни кулдириб ўтирарди. У, шу вақтгача чўлларда адашмай юрган одам эканини, Хитойга биринчи марта борганида пойтахтнинг чалқаш, ингичка, тор кўчаларида адашиб қолганини сўзларди. Қулон ғаразсиз куларди. Чингизхон кўйининг курагини ғажир экан, танғит элчисига:

– Сенинг ҳукмронинг шоҳ Бурхон келгуси юришимда менинг ўнг қўлим бўлишига ваъда берган эди. Мусулмон эли менинг элчиларимни ўлдирибди, энди мен Хоразм шоҳидан қасд олиш учун бормоқчиман. Шоҳ Бурхон ўз сарбозлари билан келиб, қўшинимнинг ўнг қанотида туриш пайти келди, – деди.

Нозанин Қулон хотун билан банд бўлган танғит элчиси Чингизхонга менсимамай жавоб берди:

– Хужум қилиш учун қўшинингиз озлик қилар экан, нима қилиб хоқон бўлиб юрибсиз.

Чингизхон кўлидаги гўштни бир томонга отиб ташлади, ёғлиқ қўлларини оқ бузи маҳсисига артди ва пўстинининг этаги билан мўйловини силади. Ҳамма жим бўлди. Танғит элчисига нафаси сиқилган, бўғилган ҳолда сўзлай бошлади:

– Сен ўз шоҳинг номидан сўйлаяпсан. Менга бундай дағал жавоб қайтаришга қандай журъат этдинг? Қудратли

қўшинимни танғит эли устига бошлаш менинг учун қийин деб ўйлайсанми? Бироқ менинг хаёлим бошқа ёқда, мен ҳозир сенга ўхшаш қабих, маккор танғитларни тор-мор қилмайман. Лекин, агарда тангри мени душман найзасидан омон қолдирса, қасам ичаманки, Хоразм шоҳини тор-мор қилиб қайтиб келгач, сенинг имонсиз шоҳингга қарши қўшин тортаман. Шунда мен сенинг сўзларингни эсингга соламан ва хоқонлик қўлимдан келиш-келмаслигини сизларга кўрсатиб қўяман!.. Елю-Чу-цай, буюр, тезда отларни келтирсинлар ва бу танғит ити тезлик билан менинг чодиримдан чиқиб кетсин.

Танғит элчиси Ашаганбу дудуғланиб жавоб берди:

– Мен сизга қаттиқ тегадиган бирор нарса дедимми?

Хизматкор хитойлар уни қўлтиғидан кўтариб, чодирдан судраб олиб чиқиб кетдилар.

Ғазабланган Чингизхон хитой элчиси Мен Хунга жиддий мурожаат қилиб, учинг оз ичганини айтди ва шунинг жазосига катта косада тўла шаробни олти марта устма-уст ичишга мажбур қилди. Элчи индамай ичар, меҳмонлар эса унинг шарафига мадҳия айтар эдилар. Олтинчи косани ичиб бўлган элчи муккасига йиқилди-да, шу он-даёқ ухлаб қолди. Чингизхоннинг яна вақти чоғ бўлди, у хурсанд бўлиб:

– Мана, менинг меҳмоним маст бўлди! Демак, у менинг дўстим, мен билан кўнгли бир экан. Дўстимни аста кўтариб ўз чодирига элтиб қўйинглар. Эртага эрталаб у ҳам ўз юртига жўнай олади. Шаҳар бошлиқлари уни тез-тез тўхтатиб шароб, чой ва истаган таоми билан зиёфат қилсинлар. Амр қиламанки, йўлда муסיқачилар дутор, най чалиб уни хурсанд қилсинлар. Биз истаймизки, бизнинг хитой дўстимиз ҳеч нарсага муҳтож бўлмасин, – деди.

Ухлаб қолган элчини олиб чиқиб кетганларидан кейин Чингизхон Елю-Чу-цайга мурожаат қилди.

– Сен элчиларимизнинг жаллоди Хоразмшоҳ Муҳаммадга хат ёздингми?

Хоқоннинг буюк маслаҳатгўйи аста жавоб берди:

– Икки баҳодир саркарда жанг қилмоқчи бўлганида мен бирор муносиб нарса ёза олармидим? Мен фақат

қўлга киритилган мамлакатларда тартиб жорий қилишни биламан ва сизнинг фармонларингизни амалга оширилишини кўздан кечириб туришга уринаман. Шунинг учун менга кўра моҳирроқ бўлган мирзангиз Исмоилхўжа Уйғур ёзди.

– Қани у?

Хоқоннинг кекса котиби ва муҳрдори Исмоилхўжа, ўралган қоғозни боши устида ушлаб, тахт олдига келди ва тиз чўкди:

– Ўқи!

Исмоилхўжа ўқий бошлади.

«Тангри мени барча халқларга хоқон қилиб тайинлаган. Сўнги етти йил мобайнида мен кўп мўъжизалар кўрсатдим. Менинг подшоҳлигим сингари подшоҳлик қадим замонлардан бери бўлмаган эди. Менга бўйсунмаган шоҳлар ғазабимга учрайдилар ва мен уларни тор-мор қиламан. Менинг қўшимини яқинлашиши билан узоқ ўлкалар ҳам дарров менга таслим бўладилар ва тинчиб қоладилар. Бироқ, нега сен мени ҳурмат қилмайсан? «Ўйлаб кўр! Ёки сен ҳам ғазабимнинг қаҳрини синаб кўрмоқчимисан?..»

Чингизхон тахтдан тушиб, Исмоилхўжа томонга отилди ва ўқилиб тамом бўлмаган хатни қўлидан юлиб олди.

– Сен кимга ёздинг? Мен билан сўзлашишга лойиқ ҳукмронгами ёки малла ит боласигами? Душман билан шу тарзда сўзлашиладими? Сенинг ўзинг мусулмон бўлганинг учун мусулмон хони олдида думингни ликиллатасан. Сен, шоҳ Мухаммад мени ўзидан кўрқар экан деб ўйлашини истайсанми?

Исмоилхўжа юзини гиламга бекитиб ётар ва ётган жойида кўрққанидан дағ-дағ титрар эди. Хоқон унинг белбоғидан кўтариб, чодирдан судраб олиб чиқди-да, оёғи билан тепиб эшиқдан улоқтириб ташлади. Маслаҳатгўйи Елю-Чу-цай унинг олдида ҳозир бўлиб, ундан койий бошлади:

– Котибингизнинг оппоқ соқолларига бир назар солинг. Унинг кўп йиллардан бери қилган хизматларини эсланг. «У сизнинг ўғил ва набираларингизни ўқитиб,

саводини чиқарган. Содиқ хизматкорингизни бунчалик таҳқир қилишингиз ярамайди...

Чингизхон қаддини ростлади.

– Исмоилхўжа қулларга хос хат ёзибди. У фахрланиб сўзлашни билмас экан. Менинг набираларимни ўқиш ва ёзишга ўргата берсин, аммо халқларнинг ҳукмронлари билан сўзлашишга барҳам берсин.

Хоқон чодирга кириб, яна тахтга чиқди. У ўнг тиззасини кучоқлаганича узоқ жим ўтирди. Унинг кўк кўзлари гоҳ кенгаяр, гоҳ қисиларди. Тахт ёнида қўлида коғози билан бошқа котиб ҳозир бўлди. Елю-Чу-цай унга қамиш қалам билан довот берди. Чингизхон эса ғазабга тўла кўзларини бир нуқтадан узмай, ҳамон жим ўтирарди. Кейин у тиз чўкиб кутиб ўтирган котибига бурилиб деди:

– Шундай деб ёз: «Сен урушни истовдинг – унга эришдинг». Хоқон худди чўчиб уйғонгандек Елго-Чу-цай қўлидан кўк бўёқли¹ олтин муҳрни тортиб олди-да, хатга босди. Хат устига муҳрнинг шу сўзлари тушиб қолди:

Осмонда худо бўлса,
Хоқон – ердаги қудратидир,
Сайёраларга амр қилувчидир,
Ерда ҳамма халқларга ҳукмрондир.

Жим бўлиб қолган меҳмонлар орасида бирдан мўғулларнинг хужумга борганида қичқирадиган:

– Қув! Қув! – деган овозлари янграб кетди.

Чодирнинг сиртида турган тойлар эгаларининг овозини эшитгач, кишнаб юбордилар. Бир неча дақиқа ўтар-ўтмас, лагернинг ҳамма тамонидан мўғул отларининг кишнаган овозлари эшитила бошлади.

Мактубни Елю-Чу-цай эҳтиёт қилиб қўлига олди, Чингизхон эса кескин қилиб ва сўзларини бўлиб-бўлиб:

– Мактубни мусулмон элининг чегарасига юборилсин! Тезлик билан! Чопарга уч юзта соқчи сарбоз берилсин!.. – деди. Кейин ёнида ўтирганларга қайрилиб, хоқон яна боягидек хурсандлик, очиқ чеҳра билан сўзлай бош-

¹ Бошқа шоҳларга ёзган хатига хоқон кўк рангли муҳр босар эди, оддий хужжатларга эса қизил.

лади: – Биз базмимизни давом этдираверамиз, бахузур суҳбатлашаверамиз. Тез фурсатда мусулмон шаҳарларида жонимиз ором олажак. Биз у ерда кайф-сафо қиламиз! Отларимизнинг буғи ўраб олган шудгор ерлар, қўрққан кишиларнинг қочиши ва бўйнига арқон ташланган хотинларнинг додлаши ҳозирданоқ кўзимга кўринмоқда; у ердаги дарёлар мана шу шаробдек қип-қизил бўлиб оқажак ва ёнаётган қишлоқларнинг тутунидан ис босган осмон мисдек қизияжак.

У бир кўзини қисди ва йўғон, қисқа бармоғини кўтариб, лагердаги отларнинг кишнашларига кулоқ сола бошлади.

Меҳмонлар ўзаро: «Жанг яқин кўринади» деб шивирлашар ва улуғ саркардаларга ўхшаб бир-бирларига ғалаба тилаб қадаҳ уриштиришар, келажақдаги улуғ кунлар тўғрисида суҳбатлашар эдилар.

Бешинчи қисм

НОМАЪЛУМ ЭЛНИНГ ҲУЖУМИ

БИРИНЧИ БОБ

Ўзини мудофаа қилмаган ҳалок бўлади

Мўғуллар ҳужумидан кейин олам занжининг сочидек паришон бўлди. Кишилар бўридек бўлиб қолдилар.

(Саъди, XIII аср).

Чингизхоннинг олти суздан иборат бўлган даҳшатли мактубини олгач, Хоразмшоҳ Муҳаммад янги пойтахти бўлган Самарқанд атрофига тезлик билан мустаҳкам қўрғон қилишга буюрди. Қўрғоннинг узунлиги 12 фарсахга¹ яқин бўлиши керак эди.

Бу йилнинг солиғи қийинлик билан йиғиб олинган бўлса ҳам, шоҳ мамлакатнинг барча томонига уч йиллик солиқни олддан олиш учун кишилар юборди. Шу билан бирга камон отувчи тўдалар тузишни буюрди. Камончилар ўз отларини миниб, яроғ-аслаҳалари билан бир неча кунли озиқ-овқатларини ғамлаб, тайинланган ерларга йиғилишлари керак эди.

Ниҳоят, шоҳ Сайхун дарёсининг ўнг қиргоғидаги ҳамма қишлоқларга, мўғуллар пайдо бўлган қора хитой элининг шарқий чегарасигача дарҳол ўт қўйиб юборишни амр қилди. Мўғулларни овқат ва бошпанадан маҳрум қилиш ниятида хон ўт қўйилган қишлоқларнинг аҳолисини ҳайдаб юборишни амр қилди. Бирок, вайрон қилинган ерларнинг ғабланган аҳолиси қора

¹ 84 километр.

хитойлар томонига қочди ва эркаклари мўғул тўдаларига қўшилди.

Бутун Хоразмдан аскар йиғилиб келгунча, шоҳ Самарқандда турди. Кул каби лаганбардор мансабдорлари билан шоҳ мачитларга борар ва Шайхулисломнинг ваъзаларини тинглар эди. У, мачит олдидаги майдонга тўпланиб, саф тортиб турган мусулмонлар кўзи олдида астойдил ибодат қиларди. Улар билан бирга намоз ўқир эди.

Илон йилининг бошида (1220) Муҳаммад сардорлар, машхур беклар, олий мансабдорлар ва кекса имомларни йиғиб фавқулодда кенгаш ўтказди.

Ҳамма бу «янги Искандардан», «Муҳаммад соҳибқирон»дан (Самарқанд исёнчиларини тор-мор қилганидан кейин ва қипчоқ элларига юриш қилганидан сўнг уни шундай деб атар эдилар) кўнгилни кўтариб умид бағишлайдиган доно ва дадил тадбирлар кутарди. Гилам устида давра олиб, шоҳнинг келишини кутиб ўтирганларнинг ҳаммаси унинг ҳарбий тажрибалари ва, албатта, тез фурсатда ғалаба қозониб мамлакатни бахтсизликдан қутқара олиши тўғрисида сўзлашардилар.

– Бугун ҳазрат Самарқанд истеҳкомларини ва қилинаётган ишларни кўриб чиқдилар, – деди Темур Малик. – Ҳар томондан ҳайдаб келтирилган мингларча қишлоқи ва қулларнинг зовур қазишларини узоқ кузатиб турдилар. Ер музлаб қолган, кетмон ботмайди. Шоҳ ғазаблари келиб: «Агар бунақа секин ишлайдиган бўлсаларинг, ёввойи татарлар келиб зовурларни фақат қамчилари билан тўлдириб ташлайдилар» деб қичқирдилар. Ишлаётганлар бу сўзни эшитиб, қаттиқ даҳшатга тушдилар. «Ажабо, Чингизхоннинг аскарлари шу қадар кўпми экан?» – дердилар.

Кенгаш бўладиган ерга қовоғи солинганча Хоразмшоҳ кириб келди. У, олтин тахтга чордана қуриб ўтирди. Имом қисқагина дуо ўқиб: «Илоҳим подшоҳимизнинг бахтларига гуллаб турган Хоразм элини ўз паноҳида сақласин!» деди. Ҳамма қўл кўтариб фотиҳа ўқиди.

– Мен, – деди шоҳ, – ҳар бирингиздан ёрдам кутман. Ҳар бирингиз ўзингизча энг яхши чора деб билган таклифингизни айтингиз.

Энг аввал, турли илмларни билган, «диннинг посбони, мамлакатнинг соябони» деб аталган улуғ имом Шаҳобиддин Хиваки сўзлади:

– Мен бу ерда, мачит минбарида ҳамма вақт айтадиган сўзларимни такрорлайман. Пайғамбаримиз ҳадисда: «Кимки ўз жони ва мулкани химоя қилиб қурбон бўлар экан, у киши шаҳид ўлади», деганлар, ҳар бир киши ҳозир дунёи фонининг ишларини қўйиб, дин йўлида душманга қарши ғазот қилмоғи керак.

– Ҳаммамиз ҳам жанг майдонида қурбон бўлишга тайёرمىз! – деб қичқиришди ўтирганлар.

– Нима маслаҳат берасан? – деб сўради шох.

– Сиз улуғ саркардасиз, сиз янги Искандарсиз, – деди кекса имом. – Сонсиз-саноксиз аскарларингизни Сайхун бўйига тўплаб, мажусий мўғулларни қарши олмоғингиз керак. Сиз Осиё саҳроларидан чарчаб келган душманга дам бермай ҳужум қилишингиз лозим.

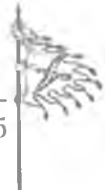
Муҳаммад ерга қараб жим қолди ва бошқа кишига сўз берди.

Қипчоқ хонларидан бири деди:

– Мўғулларни мамлакатимизнинг ичкарасига киргизайлик. Ўз жойларимизни яхши биламиз, уларни осонлик билан енгамиз.

Қолган қипчоқ хонлари Самарқанд билан Бухоронинг мустаҳкам қўрғонларига ишониб, бу шаҳарларни ўз ихтиёрларига беришни, мўғулларни Эронга ўтказиб юбормаслик учун Жайхун дарёсидан ўтгани қўймасликни маслаҳат бердилар.

– Мен бу дағал кўчманчиларни яхши биламан, – деди хонлардан бири. – Улар мамлакатга киргач талон қиладилар, бироқ, бу ерда узоқ турмайдилар. Улар иссиқни ёқтирмайдилар. Ўзлари ҳам, отлари ҳам совуққа ўрганган. Мўғуллар элимизда хўжайинлик қилиб турган бир маҳалда биз севиқли подшоҳимизни сақлашга ҳаракат қилишимиз керак. Илоҳим шохимизга тангри юз йигирма йил умр берсин! Биз Ҳиндикуш тоғлари орқасига чекинамиз ва Ғазна томонига борамиз. У ерда янги қўшин йиғамиз. Агар зарур бўлиб қолса, Ҳиндистонга ҳам ўтиб кетишимиз мумкин. Шу вақт ичида

мўғуллар оладиганларини олиб, ўз элларига қайтиб кетадилар.

– Бу қўрқоқ одамнинг гапи! – деди Темур Малик.

Муҳаммад ўғли Жалолиддиндан сўради:

– Сен нима дейсан?

– Мен сизнинг аскарингизман, фармонингизни кутаман.

– Сен-чи, Темур Малик?

– Хужум қилган ғолиб бўлади. Ўзини мудофаа қилган киши эса ҳалок бўлади, – деди Темур Малик. – Шунинг учун ҳам киши кучсиз бўлишига қарамай дадил хужум қилса, кучли ва даҳшатли арслонни енга олади. Тоғлар орқасига фақат думи қисик, душман билан юзмаюз учрашишдан қўрққан одам ўтиб кетади. Мендан сўраб нима қиласиз? Татарларнинг олдинги қисмлари айланиб юрган ерларга мени юборинг деб сиздан кўпдан бери илтимос қиламан. Улар билан курашда мен камонимни, шамширимни бир синаб кўрай.

– Хўп, – деди Муҳаммад. – Тез кунларда довонларда қор қолмайди ва мўғуллар тоғдан Фарғона водийсига туша бошлайдилар. Ўша ерда мўғулларнинг бошини олишда шамширингни синайсан. Сени Хўжанд шахридаги қўшинга бошлиқ қилиб тайинлайман.

Ҳамма ерга қаради. Шоҳ содда, жангда шиддатли бўлганидек тилини ҳам тия олмаган Темур Маликдан қаттиқ ғазаблангани аниқ эди. У, Хоразмшоҳ сўзлаганда ҳеч қачон тилёғламалик қилишни билмас эди. Хўжанддаги аскарнинг сони жуда оз ва Темур Маликдек синалган саркарда учун арзимаган қалъага бошлиқ бўлиш ҳеч қандай шараф эмас эди. Темур Малик оғринганини сезиб, Муҳаммад илова қилди:

– Темур Малик, фақат хужум қилган енгади дедими? Урушишда қуруқ жасурлик эмас, ўйлаб иш кўриш керак. Мен ҳеч қайси шаҳарни ўкситмайман ва ҳеч қайсисини химоясиз қолдирмайман. Мен ҳам, пўстин кийган мўғуллар ёки татарлар бу ердаги иссиққа бардош бера олмаслар ва бунда узоқ турмаслар деган фикрдаман.

Халқ учун энг яхши мудофаа – қўрғонларимизнинг мустаҳкамлиги ва...

– Ва сизнинг қудратли қўлингиз! Сизнинг донолигингиз! – дея қичқиришди хушомадгўй хонлар.

– Шубҳасиз, менинг қўл остимда бўлган қўшин татарлар йўлини тўсадиган даҳшатли ва енгилмас тоғдек куч бўлади, – деди Муҳаммад. – Жасур Инолчиқ Қоҳирхон беш ойдан бери қамал қилинган Ўтрорда таслим бўлмай, мўғуллар ҳужумини дафъ қилиб турибди-ку. У душманнинг ҳужумларини қайтаряпти, чунки мен ўз вақтида йигирма минг ботир кипчоқни ёрдамга юбордим.

– Яшасин ботир Қоҳирхон! – деб қичқиришди хонлар.

– Биладиган ва ишончли кишилар менга, татар қўшини сенинг мусулмон аскарларинг қаршисида дарёдан томчи дейишган эди. Шундай бўлгандан кейин кўрқиб на ҳожат? Мен Самарқандда, кўнгиллилардан ташқари юз ўн минг аскар ва йигирмата даҳшатли фил қолдираман. Бухорода элик минг баҳодир қўшин бор. Шунингдек, бошқа шаҳарларга ҳам йигирма ва ўттиз мингдан аскар юбордим. Кўрғонлар олдида йил бўйи тўхтаб қоладиган бўлгандан кейин Чингизхоннинг татарларидан нима қолади? Янги кучлар келиб турмайди ва унинг кучлари ёзда қор эригандек йўқ бўлиб кетади...

– Иншоолло, иншоолло! – дейишди ўтирганлар.

– Шу вақт ичида, – дея давом этди шоҳ, – Эронда мусулмонлардан янги қўшин йиғаман. Бу куч билан татарларнинг қолдиқларини шундай қийратайки, неварачевараси ҳам ислом элига яқинлашишдан кўрқиб қолсин.

– Иншоолло, иншоолло! – дер эди хонлар. – Бу, енгилмас саркарданинг ҳақиқатан ҳам доно фикридир!

Девони арз бошлиғи келиб, шоҳга бир мактуб узатди. Мўғул кўриқчилари орасидан қийинлик билан ўтиб келган дарвешнинг олиб келган хатида, шоҳнинг буйруғига кўра Ўтрорга кетаётган йигирма минг кипчоқ аскарлари хиёнат қилиб, мўғуллар томонига ўтганидан хабар берилган эди. Бу қандай хабар эканини шоҳнинг чехрасидан балмоқчи бўлиб, ҳамма унинг юзига қаради. Шоҳ қошларини чимириб:

– Вақт етди, пайсалга солиб бўлмайди! – деди ва ўрнидан туриб, имомнинг фотиҳасидан сўнг, ўрдага кириб кетди.

Қурбон қизиқ йигит бўлди

– Ҳой Қурбон қизиқ, ҳой аскиябоз! Бугундан бошлаб энди ер ҳайдамайсан. Хоразмшоҳ сени аскарларга бошлиқ қилиб тайинладилар, – деб от устида турган йигит қамчисининг дастаси билан Қурбон қизиқнинг эшигини қоқарди.

– Яна қандай бало келди бошимизга? – дея бақирди Қурбоннинг ориқ, букчайиб қолган кампир онаси чорбоғдан судралиб чиқар экан.

– Тезроқ қақиринг Қурбонни! Кундузи ҳам ухлайдими киши? Ёки бўза ичганми...

– Бўза қаерда дейсан, болам! – деди кампир. – Аввало шуки, Қурбон туни билан тўғонни пойлаб чикди, кейин ерини суғорди, ундан кейин битта ўзи талашиб, тўртта қўшни билан муштлашди. Ҳозир, ҳамма ёғи кўкариб кетган, вой-войлаб ётибди.

Қампир кириб кетди. Қурбон чикди. У не аҳволда кўзларини уқалар экан, ясанган йигитга қарарди.

– Ассалому алайкум, йигит! Вилоят бошлиғининг қандай хизматлари бор экан?

– Хоразмшоҳнинг ўзлари, Қурбон отини миниб, қилич ва найзасини тақиб, менинг олдимга келсин ва яъжуж-маъжужлар билан урушсин дедилар.

Бели букчайган, новча Қурбон елкасини қашлади.

– Қўй, мени калака қилма, йигит! Мен йигит бўлиб қаёққа бордим? Мен қошиқ ва кетмондан бўлак ҳеч нарсани қўлимга ушлаган эмасман.

– Сен билан менда нима ихтиёр. Мени ҳоким юборди, бутун қишлоқ оксоқолларига менинг буйруғимни етказ: оти бори оти билан, туяси бори туяси билан бетўхтов йиғилишсин, деди. Эсингда бўлсин, эртага бекнинг ёнига боришинг керак, у эса сенга ўхшаш баҳодир йигитларни йиғиб, урушга олиб боради. Бормаган одамнинг калласи кетади. Тушундингми?

– Шошма йигит, менга тушунтир, нима гап, яъжуж-маъжуж деганинг нимаси?

Бироқ, йигит чипор отига қамчи уриб жукади. Кўтарилган чанг экинзорлар томонига аста-секин ўтира бошлади.

– Ўғлим Қурбон, беклар яна нима дейишибди, сенга яна нима иши бор экан? – деди кампир эшик олдида ўтириб.

– Қутурганга ўхшайди. Шу вақтгача саман отимизнинг ҳаром ўлмаганини айтинг! Отим бўлмаса мени хоким чақиртирмас эди. – Қурбон марзада ўтлаб юрган саман биясининг ёнига борди. Қурбоннинг ўғли, ярим яланғоч, почаси тиззасигача шимарилган бола унинг нўқтасини ушлаб ўтирарди.

Шу атрофда ишлаб турган деҳқонлар чопиб келишар ва:

– Ҳой, Қурбон қизиқ, нима гап? – деб қичқиришар эди.

Қурбон жавоб қайтармасди. Унинг аъзойи-бадани калтак зарбидан ҳануз зирқирарди. У бияни силади, сийрак ёлини таради ва ирғиб чиққан қовурғалари устидан кўл юргизди.

– Биздан ўпкаланма Қурбон! Ўзинг биласан, итлар аввал битта суяк деб бир-бирлари билан уришадилар-да, бир вақт қарайсанки, яна иноқ бўлиб офтобда ётиша-ди, – дер эдилар қўшнилари. – Сув деганда туғишган оғанг ҳам ит бўлиб кетади. Қани айт-чи, вилоят бошлиғининг йигити сенинг олдингга нима иш билан келибди?

– Уруш... – деди Қурбон тўнғиллаб.

Тўртта йигит:

– Уруш? – дейишди-да, турган ерларида қотиб қолишди.

– Қандай уруш бўлиши мумкин? – деди бири ўзига келиб. – Хоразмшоҳ жаҳоннинг энг кучли ҳукмрони бўлса, унинг сояси оламини қоплаб туради-ку. У билан урушгани ким ботина олади!

– Бизга нима дейишади энди? Биз аскар бўлмасак! Буғдой экамиз, ҳосилини беклар тортиб оладилар. Бизни тинч қўйсин-да, энди.

– Йигит нима деди?

– Ҳаммамиз мамлакатни мудофаа қилгани отларимиз, туяларимиз билан бекнинг олдига боришимиз керак эмиш.

– Мен бола-чақамни оламан-да, тоққа ёки ботқоқликка қараб қочаман-кетаман. Мен нимани мудофаа қилардим? Шу ерларними? Бу ерлар бизники эмас, бекники-ку! Бекнинг ўзи йигитлари билан қўриқлайверсин!

Хоразмшоҳнинг қипчоқлардан ёллаган аскарлари бор. Урушиш ўшаларнинг иши. Шу вақтгача улар биз билан, деҳқонлар билан урушиб келдилар, бизга кун бермадилар.

– Мана, бошига иш тушганда биз керак бўлиб қолдик.

– Ҳой ановуни қаранглар! Яна нима бало?

Бир неча отлик ва буларнинг кетидан тўртта арава кўчани чангитиб югуриб келмоқда эди. Булар Қурбоннинг эшиги олдида тўхташди. Аравадан узун оқ ҳасса ушлаган бир неча киши ирғиб тушди.

– Бери келинглар! – деди отлиқлардан бири. Қурбон ва унинг ёнидаги қишлоқилар югуриб келдилар ва қўл қовуштириб таъзим қилдилар.

– Сизлар мени билсаларинг керак. Мен вилоят ҳосибини – солиқ йиғувчиман. Бош хазиначи Мустафи барча ҳосибларга фармон юборган. Мамлакатимиз уруш олдида турибди; чўллардан бизга қарши мажусий татарлар кўшини тортиб келмоқдалар. Агар улар бизнинг тупроққа кириб келсалар, ҳаммамизни чопиб ташлайдилар, мол-мулкимизни босиб оладилар, оч-яланғоч қоламиз.

– Биз ҳозир ҳам оч-яланғочмиз, – деди Қурбоннинг кекса онаси

– Ёв босиб келса, – дея сўзида давом этди ҳосиб, – бошимиздан ҳам ажраймиз. Демак, беш юз минг аскарни қурооллантириш ва боқиш учун жуда кўп пул ва озиқ керак. Шунинг учун шоҳ солиқларни йиғишга буюрган.

– Биз яқиндагина ҳамма солиқларни тўлаган эдик-ку.

– Сизлар бу йилнинг солиғини тўлагансизлар, энди келаси йилникини тўлашинглар керак. Келаси йилнинг солиғини ҳозир тўлайсизлар. Қани бошлайлик. Бу кимнинг уйи?

– Меники, тўрам! – деди Қурбон қизиқ. – Менинг тўлашга ҳеч нарсам йўқ! Менда ҳеч нарса йўқ! биттагина товуғим бор, у ҳам тухум қилмайди.

– Сенинг айтадиган сўзингни яхши биламан! Ҳам-маларинг ҳам шундай ваз кўрсатасизлар. Ҳой йигитлар, уйини ва айниқса омборини яхшилаб қараб чиқинглар.

Тўртта йигит кириб ҳовлини, омборни ва чорвоқни айланиб, қуруқ қайтиб чиқди. Йигитлардан бири ягона товукни тутиб чиқди.

– Сенга икки кун муҳлат бераман. Бугундан бошлаб то бир қоп буғдой топиб бергунингча ҳар куни эллик таёқдан калтак ея берасан. Кейин ерингни жасур аскарларимизга ёрдам беришдан бош тортмаган бошқа дехқонга олиб берилади.

Қурбои қизиқ ҳосибнинг оёғига йиқилди.

– Мен шохнинг барча буйруқларини бажараман!.. Мен биямни миниб, яъжук-маъжужларга қарши урушга бораман. Мен ишлайман, йўл, кўприкларни тузатаман, лекин болаларим олдида мени урдирманг ва мендан йўқ буғдойни талаб этманг! Тўртта ёш болам ва кекса онам бор. Уларни қандай қилиб боқишга ҳайронаман. Раҳм қилинг, улуғ ҳосиб, – дея отининг оёқларини қучоқлади. У дадиллик билан шу сўзларни айтганига ҳайрон бўлар ва ўзини ожиз сезар, саман оти эса кўзига оч итдек бахтсиз бўлиб кўринар эди.

– Сен қизиқчилик қилма, – деди солиқ йиғувчи. – Ўзинг биласанки, Оллоҳи таоло кишиларга ҳар хил мартаба берган; шох – ҳаммадан юқори, ундан кейингиси – беклар, кейин савдогарлар ва ҳаммадан кейин дехқонлар. Ҳар ким ўз ишини қилиши керак, шох буюрар экан, қолганлар бўйсунини зарур. Батрак нима қилиши керак? Беда ва шох учун ишлаши ва уларга кераклигича ғалла етказиб бериши лозим. Шундай қилиб, сен бир қоп буғдойни тайёр қилиб қўй. Майли, бугун урдирмайман, фурсатим ҳам йўқ. Лекин эртага терингни шилиб оламан.

Ҳосиб отига камчи бериб жўнаб кетди.

Ўтиб кетган солиқ йиғувчиларнинг чанги босилиб, маъюс қўшнилари тарқалишгач, Қурбон қизиқ сафарга тайёрлана бошлади.

Аввал домланинг, сўнгра катта кўчанинг муюлишида дўкони бўлган савдогарнинг олдига бориб келди. У ўт-

ган-кетганлардан эшитиб билдики, бек рост айтган экан: ҳамма уруш ва қандайдир номаълум эл тўғрисида сўзлар эди. Бу эл шарқдан келаётир; кўчманчи қирғизлар, қора хитойлар ёки уйғурлардир, ё бўлмаса неча йилдан бери моли офатга учрамай кўпайганидан кучайиб кетган татарларнинг бир тоифасидир.

Ҳамма ерда бу элнинг аскарлари кишиларга бир ярим баравар келади, қилич ва найза уларга қор қилмайди, қаршилиқ қилишнинг фойдаси йўқ деган гап. Улардан қутулишнинг бирдан-бир чораси баланд ва мустаҳкам қўрғон билан ўралган шаҳарлар ичига бекиниб олиш, ботқоқликларга қочиш.

Қурбон уйига ўйли бир ҳолатда қайтди. Биясига хашак тайёрлади. Қаердандир чопқининг синиқ тиғини топиб, ёғоч учига ўрнатиб найза ясади. Ундан кейин темирчининг дўконига бориб унга кўмаклашди, чунки шоҳнинг буйруғига мувофиқ Бухорога кетадиган дехқонлар шу ерга йиғилишган эди. Темирчига кўмаклашиб Қурбон 9 дирҳам ишлади ва бу пулга қассобдан бир неча пайса гўшт сотиб олишга қодир бўлди.

Қурбоннинг хотини куни бўйи бекнинг даласида ишлаб, кечқурун келди. У гўжа пиширди ва жиззали нон ёпди.

Бола-чақаси сопол товоқ атрофига тизилишганда, Қурбон оила бошлиғи сифатида сипоҳлик билан ҳаммани бирма-бир кўздан кечирди.

Бир четда сочлари оқарган, оғир меҳнатдан букчайиб қолган онаси ўтирарди. У онасининг ёшлиқ чоғини, қорачадан келган юзини, чақнаб турадиган қоп-қора кўзларини, гул-гул очилиб кулишларини эслади. У суғорилган ерларда куёшнинг қизғин нурлари остида поя ёки пичан таший бериб букчайиб қолган.

Бир томонда сўлиб бораётган, чиройли ва нозик юзини ажин босаётганлиги очик-ойдин кўрина бошлаган хотини ўтирарди, У куни бўйи дастгоҳ устида букчайиб ўтириб, кўпроқ мато тўқишга уринади. Унинг қўллари дағал бўлиб қолган, бармоқлари кампирларнинг бармоғига ўхшайди.

Тўрт бола бўтқани мумкин қадар кўпроқ олишга шошиларди. Онаси ҳар қайсисига бир тўғрамдан гўшт бер-

ди. Тўнғич ўғли Ҳасан ўн бир яшар. У отаси билан бирга Бухорога боришни истарди. Бундан мақсади ҳашаматли шаҳарни томоша қилишгина эмас, балки отасининг ингичка найза ушлаб, қалқон тутиб, совут кийиб асов отда қандай чопиб кетишини кўриш ҳам эди.

Ундан ташқари яна уч боласи бор: каттаси – қиз, уялиб рўмолининг учи билан юзини бекитадиган бўлиб қолган. Қолган иккитаси гўдак. Иккови юз-кўзига бўтқани суртиб юборган. Булар нима қилади?

Қурбон кечаси билан ухламай, хотини билан хўжаликни қандай бошқариш, экинларни қайси вақтда суғориш, экинни йиғиб олишда қўшниларни қандай қилиб ҳашарга чақириш ва уларга қандай овқат қилиб бериш тўғрисида гаплашди.

– Яъжуж-маъжужлар бу ерга ҳам келса-чи? – деб сўрарди хотини. – Унда қаерга қочамиз? Сиз билан қандай қилиб топишамиз?

Қурбон хотинига тасалли берди. Ёв Бухорога, исломиятнинг юрагига киради деб бўладими? Хоразмшоҳ ўзининг енгилмас қўшинини йиғиб, душманни чўлда яксон қилиш учун қипчоқлар ери орқали олиб ўтса керак. Шунда Қурбон яхши от миниб, яна турли ўлжалар, оила учун совғалар ортилган бир отни етаклаб қайтади.

Қурбон эрталаб вақтли туриб, яқиндаги чакалакзорга борди ва биясига отнинг тўрт оёғидан бошқа ҳеч қаери кўринмайдиган қилиб шох юклаб келди. Қурбон шохларни қирқиб девор тагига тахлаб қўйди. У онаси ва хотинига, жўхори ва уруғлик буғдой кўмилган ўра тўғрисида ҳеч кимга чурқ этмасликни яна бир мартаба тайинлади. Бу анчага етади, унгача Қурбоннинг ўзи ҳам келиб қолади.

– Узоқ сафарга қандай қилиб жўнайсан? – дейишарди хотини ва онаси. – Ёнингда на нонинг бор, на пулинг! Йўлда очликдан отинг билан бирга бирон ариқ ичида чўзилиб қолмасанг гўрга эди. Жўхоридан олиб кетсанг бўларди!

– Йўк, кўрқманглар! – деб жавоб берди Қурбон. – Йигитни йўл боқади.

УЧИНЧИ БОБ

Уруш бошланди

Қурбон қизиқ ясаган найзасини олиб йўлга чиқди. Қаерда ҳозир бўлиши кераклигини билиш учун бекнинг кўрасига кирди. Бекнинг одами уни сўкиб, бек Инончхон аллақачон йигитлари билан кетиб қолганини айтди. Кечикиб қолганлар Бухоро йўлида унга етиб олишлари керак эди.

Ҳамма йўлларни пиёда, отлиқ дехқонлар ва рўзғор анжомлари, бола-чақа ортилган аравалар босиб кетган. Кексалар, хотин-қизлар дод-фарёд билан кўз ёши тўкиб борардилар. Аравалар турли томонга қараб борардилар: баъзилари шаҳар томонига юрса, баъзилари жанубдан тоғларга қараб йўл солган.

Аввал баҳор пайти эди. Далаларда кузги экинлар кўкариб чиққан. Куюш астойдил қизита бошлаган. Йўллар қуриб қолган, қаёққадир кетаётган одамлар устида чанг булутдек кўтарилади. Кишлоқларга яқин ерларда тақачи, темирчилар учрайди. Қуролланган кишилар, отларида тақа қоқтириш, найзага үч ёки қилич олиш учун бир-бирлари билан жанжаллашардилар.

Эртаси куни кечқурун Бухоро деворлари кўриниб қолганда, Қурбон юк ортилган қора эшак ёнида бораётган қора кўз, серсоқол бир дарвеш билан танишиб қолди. Ўн уч ёшлар чамасидаги бир бола ундан ажрамас эди. Дарвеш қўшиқ айтар, динсиз ёвга қарши курашга кетаётган баҳодирларга бахт ва муваффақият тиларди. Баъзи аскарлар дарвешнинг заранг косасига бир сиқим сўк ташлаб ўтардилар.

Қоронғу тушганда шаҳар атрофида минглаб гулханлар ёқилди. Қурбон дарвеш кетидан юриб, пастак бир бино ёнига келиб қолди. У ердан зикр говуши эшитиларди. Бу ер дарвешларнинг хонақаси эди. Ичкарида одам кўп, булар бўлажак урушда ўлимдан қутқарадиган дарвешлардан дардга дармон сўрар эдилар. Дарвешлар дуо ўқир ва дуо ёзилган қоғозларни уларга берардилар.

Қурбон биясини қўра олдига боғлади-да, гулханлардан айланиб ўтиб, оти билан қора эшак учун ха-

шак йиға бошлади. Дарвеш нони ва қатламасидан унга берди.

Курбон «йигитни йўл боқади» деганини эслади.

Курбон тунни оти ёнида, жиловни қўлига ўраб олгани ҳолда, ухламай ўтказди. Гулхан ёнида ўтирганлар, энди энг ярамас чўлоқ отлар ҳам қиммат бўлиб қолди, чунки ҳамма ҳам Бухородан мумкин қадар узоқроққа, Эрон тоғларига ёки Ҳиндистонга, номаълум ёвнинг қўли етмайдиган жойга қочиб кетишни истайди, деб ўзаро гаплашар эдилар.

Тонг отарга яқин Курбон шу қадар қаттиқ ухладик, ҳатто биров байталини олиб кетганини ҳам билмай қолди.

– Ғазотга кетаётган кишининг отини ўғирлаган уятсиз, Оллоҳнинг ғазабига учрайди дейдилар, – деди дарвеш. – Бироқ, ҳозирча худо мен бечора Ҳожи Раҳимни ҳам ғазаб қилди: ўғри менинг қари эшагимни ҳам олиб кетган. Энди Бухоройи шарифни кўрар эканмиз деб ўзимизни юпатишдан бошқа иложимиз йўқ.

Курбон ўзининг узун найзасини елкасига олди-да, дарвеш ва унинг ёнидаги ёш йўлдоши билан «эрфон осмонидаги ёруғ юлдуз» бўлган «Бухоройи шариф»ни томоша қилгани жўнади.

«Биродарлик камарини маҳкам ушлаган» учала йўловчи сон-саноксиз кишилар орасида Бухоро томонга борар эди.

Шаҳарнинг қадим замонда урилган, янтоғ ва тиканак ўсган баланд кўрғонининг баъзи ерларига раҳна тушган. Шаҳарнинг ўн бир дарвозаси бўлиб, булардан чиқадиган савдо карвонлари «қуввати исломни» ер юзининг барча бурчаклари билан боғлар эди.

Биринчи дарвоза олдига зўр аламон тўпланган. Посбонлар ўткинчиларни суриштирар ва ҳаммага мурожаат қилар эди:

– Шаҳарни мустаҳкамлашга, аскарларнинг озиқ-овқатига, қурол-аслаҳа тайёрлашга иона берингиз! Сахий бўлингиз!

Кекса уламолар кўлбор кўтариб юрар ва ҳар бир кишидан ватан мудофааси учун иона сўрар эди.

Дарвозанинг кира беришидан расталар бошланади. Турли-туман моллар билан лиқ тўлган кичкина-кичкина

дўконлар қатор бўлиб туради. Дўкондорлар бу кунларда керакли молларни яхши билганларидан, арзон газламани пишиқ, йўлга чидамли, деб мақтайдилар, йўлга чиққан одамга наमत зарур, буюм, ширмой нон йўл озиғи деб кичкирадилар.

Теварак-атрофдан бола-чақаси, рўзғори билан қочиб келиб, бошпана ахтариб юрган кишилар ҳамма ёқни босиб кетган.

Ичкари шаҳар аталган Шаҳристонни ташқари шаҳардан ажратувчи иккинчи деворнинг қалин дарвозасидан ўтгач, уч йўловчи сершовкин кўчадан мачит ва мадрасаларнинг баланд арклари билан ўралган жимжит майдонга кириб борди. Бу ерга минглаб ёш-қари муллаваччалар кўп йиллар риёзат чекиб, кичкинагина мачитга имом бўлиш учун арабча диний китобларни ўқир эдилар.

Бу майдонда намоз ўқиларди. Қуръоннинг сатрлари сингари чизилган намозхонлар кекса имомга иқтидо қилганлар. Улар сажда қилганда ёки ўринларидан турганда тош ётқизилган майдон гувиллаб кетарди.

Намоз тамом бўлгач, мачитнинг зинаси олдида думи қизилга бўялган, зарҳал билан гул тикилган қизил ёпик ёпилган чиройли отни олиб келишди.

Мачитдан баланд бўйли, қора соқол Хоразмшоҳ чиқди. бошидаги оқ салласида олмослар ярқирарди.

Шоҳ халойиққа нутқ сўзлади:

– Жамиъ мусулмонлар бир халқдир. Бизни ўтқир қиличимиз энг яхши муҳофаза қилади. Пайғамбаримиз «Ислому аскарлари дунёда яратилганларнинг ҳаммасидан ҳам яхши қилиб яратилган, мусулмонлар ер-кўкка ҳоким бўлсин» деганлар. Мусулмонлар жаҳонга ҳоким бўлиши керак, шунинг учун сизлар ҳеч нарсадан қўрқманглар! Лекин худо «сендан ҳаракат, мендан баракат» ҳам деган... Шунга кўра, душманни яқсон қилиш учун қўлингиздан келганча ҳаракат қилмоғингиз лозим... Пайғамбарга жонини фидо қиладиган мусулмонларга ким қарши тура оларди? Душманни қаерда кўрсангиз ўлдиринг, ҳайданг! Эй даргоҳи кенг парвардигор, кофирлар устидан ғалаба қозонишимизга мадад қил!..

Ҳамма бараварига:

– Ўлдилинг кофирларни! Ҳайданг! – деб кичқирди.

Хоразмшоҳ қизил думли отига миндн-да, сўзида давом этди:

– Мақсадимиз – сизга насиҳат қилиш эди, қилдик. Биз Тянь-Шаннинг қор босган доvonларидан тушиб келаётган ёвни қарши олиш учун Самарқандга жўнаймиз... Шўри қурийди уларнинг! Душман бизнинг шонли аскарларимизга учрагач, ажалга дучор бўлажак... Худога топширдик сизларни!

– Бор бўлсинлар соҳибқирон Муҳаммад! Яшасинлар голиб Хоразмшоҳ! – дея қичқирарди халқ, шоҳга ва унинг безанган қипчоқ жондорларига йўл берар экан. – Ёлғиз сизнинг ўзингиз бизга паноҳ бўласиз.

ТҲРТИНЧИ БОБ

Аскарни ўтқир қилич сақлайди

Бухородан йўлга чиққан Хоразмшоҳ Муҳаммад Самарқандга кетадиган катта йўлга юрмай, тўсатдан жанубга, Қалаф шаҳри томонига отини бурди. Шоҳ юзини шойи рўмол билан ўраб олиб жим, борар, гоҳ отини йўрғалатар, гоҳ чоптирар эди. Мансабдорлари унинг кетидан боришарди. Рўпара келган йўловчилар ўзларини йўл бўйидаги ариқларга ташлар ва таъзим қилар эдилар. Улар худди иблисдан қочаётгандек чопиб кетаётган минг-минг аскарларга ажабланиб қарар эдилар.

Улуғ вазир шоҳнинг ўғли Жалолиддинга, отангиз йўлдан адашдилар шекилли деб бекорга айтарди, Жалолиддин совуққонлик билан:

– Менинг нима ишим бор! Мен отам бошлаган йўлдан кетаётирман, истасалар подшоҳ жаҳаннамга олиб борсинлар, – деб жавоб берди.

– Бу кимнинг боғи? – деди тўсатдан отининг бошини тортган шоҳ. У қамчиси билан узун пахса девор ва унинг орқасидан кўриниб турган мирзатеракларни кўрсатди.

– Темур Маликхоннинг ов боғи. Бу боғда камёб йиртқич ҳайвонлар бор.

– Мен бу боғни кўраман, – деди Муҳаммад. – Баҳодир Темур Маликнинг ўзи қаерда?

– Хўжанддаги аскарларга бош этилиб тайинлангани тўғрисида сизнинг фармонингизни олган куниеқ жўнаган.

– Қайсар! Мен унга шошилгин демаган эдим. Энди мен усиз зерикиб қоламан...

Ўз отлиқдан иборат кўриқчи аскар шоҳни кутиб олиш учун илгари чопиб кетди. Муҳаммад қизишиб кетган отининг тизгинини тортиб, боғ томон секин юрди.

Оғир дарвоза очилди. Хизматкорлар ҳовлида у ёқдан-бу ёққа югуришар, узун айвонга чиқиладиган эшикларни очишар эди. Куллар қоп-қоп арпа ва қирқиб қўйилган беда ташир эдилар. Йигитлар яқин қишлоқларга бориб отларига қўй ўнгариб қайтдилар. Ошпазлар дарҳол ўт ёқиб овқат тайёрлай бошладилар.

Шоҳ боғнинг панжараси олдидаги шийпоннинг зинасидан чиқди. Унинг орқасидан Жалолоддин ва боғнииг кекса боғбони ҳам чиқди.

Шийпонда ўтирган кишига бутун боғ, ҳали япроқ чиқармаган дарахтлар кўринарди. Бир неча кийик кўл бўйида офтобда ётар, уларнинг олдида буғу турар эди.

– Нарирокда, боғнинг тўрида иккита тўнғиз ҳам бор, – деб тушунтирди боғбон. – Яқинда тоғдан ушлаб келтирилган иккита қоплон қафасга солиб қўйилган. Менинг хўжайиним Темур Малик мана шу шийпонда ўтириб, қоплонларнинг тўнғиз ва кийикларни қувиб юришини томоша қилишни яхши кўрадилар. Кўпинча ўзлари боққа кириб ов қиладилар. Хўжайиним аввал ҳайвоннинг фалон ерига ураман деб айтиб қўйиб, сўнг ёй билан худди ўша еридан уриб йиқитадилар.

– Бор ишингга! – деди шоҳ ғазаб билан. У ўғли билан ёлғиз колгач шивирлади.

– Мен хавотирдаман. Ёв уч тарафдан ўраб олгани тўғрисида хабар келди. Қора булут ҳамма ёқдан босиб келмоқда.

– Уруш бўлганидан кейин шундай бўлади-да!– деди Жалолоддин совуққонлик билан.

– Энг аввал келган айғоқчининг хабар қилишига кўра, Чингизхон Ўтрорни олган, Инолчиқ Қохирхонни кўл-

га туширган ва ўч олиш ниятида унинг кўзи ва қулоғига кумуш эритиб қўйишни буюрган. Энди Чингизхон мени қидириб бу томонга жўнаган эмиш.

– Келса кела берсин! Биз ҳам кутиб турибмиз.

– Дунёни сув олиб кетса, сенинг тўпиғингга чиқмайди!

– Қўшинимиз кўп. Хавотир олишга ўрин йўқ.

– Иккинчи айғоқчи жануб томондан келди. Унинг ай-тишига қараганда татар қисмлари юрган эмиш.

– Унча катта бўлмаган бир қисмдир. Ҳозир аввал баҳор вақти, қор босиб ётган доvonлардан катта қисмлар ўта олмаган бўлса керак.

– Тоғ томонидан келган татарлар Ҳиндистонга қочиш йўлимизни тўсиб қўйишлари мумкин.

– Нега биз Ҳиндистонга қочамиз?

– Яна бир хабар бор. Мўғул аскарлари Қизилқумда ҳам пайдо бўлган эмиш.

– Сахро йўлини тўсиш учун ўн мингдан иборат туркман аскари юборилган.

– Бу туркманлар мўғулларни тўхтата олмайдилар.

– Агар шундай бўлса, демак Чингизхон яқин кунларда Бухоро дарвозаси олдида ҳозир бўлар экан-да. Шунга тайёрланамиз.

– Бўрғул соқол йиртқич Бухорога яқинлашиб қолган, унинг аскарлари бизни қидириб юрган бўлса ҳам ажаб эмас. Бу ердан тезлик билан жўнаш керак... – деди Муҳаммад, худди дарахтлар орасидан биров чиқиб ҳужум қилишидан қўрққан кишидек у ёқ-бу ёққа қараб.

Жалолиддин индамас эди.

– Нега жавоб бермайсан?

– Сиз мени ақлсиз деб ҳисоблайсиз-ку Нима дея олардим сизга?

– Мен сенга гапиришни буюраман.

– Ундай бўлса гапирай. Истасангиз мени кечирарсиз ёки бошимни оларсиз. Бадбахт Чингизхон бу ёққа келади-ган бўлса, бизнинг аскарларимиз баланд қўрғонлар орқасига бекинмай, уни қидиришлари керак. Мен бўлганимда бечора деҳқонларнинг терисини шилишда катта маҳорат кўрсатиб, мана бундай пайтларда юраклари теракнинг баргидек титрайдиган қипчоқ хонларининг ҳаммасини

Ўруш майдонига ҳайдаб чиқарардим. Шаҳар дарвозасидан ичкарига кирганлар ўлдирилади деб уларга эълон қилардим. Аскарни қиличнинг тиғи ва тагидаги оти сақлайди. Машак йўлбарс шу ёққа келиптими? Жуда яхши. Демак унинг юрадиган йўли бизга маълум. Унинг кетидан тушиш керак, унинг оёғига чанг солиш, йўлига ғов бўлиш, ҳамма ёқдан унга ҳужум қилиш, карвонларини тор-мор қилиб, терисини шилиб олиш керак. Самарқанд кўрғони ичида юз минг аскар ётишидан нима манфаат? Улар текин овқат ейдилар, отлари эса семириб оғирлашади...

– Сен отангнинг фармонларини таҳқир қиласанми? Буни мен кўпдан бери сезардим. Сен менинг ўлимимни кутяпсан.

Жалолиддин ерга қаради, ғамгинлик билан сўзида давом этди.

– Бундай эмас. Жаҳон ларзага келганда, бошингизга қора кунлар тушганида мен сизни ёлғиз қўймайман.

Бирок, мен севганингиз Искандарни шафиъ келтириб қасамёд этаманки, сизга бўйсуниб, юраксизлик қилиб аҳмоқлик қиялман. Жанг қилгани саф тортмаса сизнинг буйруғингиз билан душманга отилишга тайёр бўлмаса, бу қадар кўп аскарнинг сизга нима кераги бор? Аёлларимиз, болаларимиз ўрнига қуроли кучларимиз иссиқ кўрпа ёғиниб ётадиган бўлса, баланд кўрғонларнинг нима кераги бор? Истасангиз менинг бошимни олинг, лекин айтганимни қилинг. Ота, юринг, Самарқандга борайлик ва у ердан...

– Факат Эронга ёки Ҳиндистонга!..

– Йўқ! Бизнинг иккитагина йўлимиз бор: мардларча курашиш ёки қувғинди бўлиб разилларча маҳв бўлиш... Биз қўшинимиз билан татарларга қарши курашиш учун жанг майдонига чиқайлик... Биз яшиндек шиддатли, тун кўланкасидек туткич бермайдиган бўлайлик... Шунда сиз улуғ саркарда деган шарафга эришасиз. Кечикманг, ҳаракат қилинг!

– Сен саркарда эмассан, – деди шоҳ олмос кўзли узук таққан бармоғини кўтариб, – юракли йигитсан. Ҳеч нарсага қарамай ўзини душман ўртасига отадиган йигитларнинг бир неча мингига бош бўлишинг ҳам мумкин. Мен

ақлини йўқотган довюрак йигитдек иш қила олмайман. Мен ҳамма нарсани ўйлаб, ҳисоблаб иш қилишим керак... Мен бошқача қарорга келдим. Икковимиз Қалафга бориб, Жайхундан ўтиладиган йўлни сақлаймиз.

– Ватанимизни кимга ташлаб кетасиз? Ундай бўлса, халқ, солиқ йиғишга келганда терисини шилиб, ёв келганда татарларга ем қилиб қочган Хоразмшоҳлар авлодига лаънат ўқиса ҳақли бўлиб қолади.

– Эронда кучли қўшин тузаман.

– Йўқ, пушти паноҳ! Ҳозир қўлингизда бор кучнинг ўзи билан иш қилишингиз керак. Ўз аскарларингиз кўрғонларда бекиниб бошлиқсиз қолганида, янги қўшинни машқ қилдиришнинг фойдаси йўқ. Бир кунда ғалаба қозониш учун аскарни йигирма йил машқ қилдирилади. Самарқандга борайлик! Мен сизнинг ёнингизда оддий йигит бўлиб урушаман!..

– Йўқ, йўқ! Балхга бориб янги қўшин тўпла. Бахт менадан юз ўғирди...

– Бахт! – деди жаҳли чиққан Жалолиддин. – Бахт нима ўзи? Довюрак кишидан бахт юз ўғирадими? Бахтдан қочиш ярамайди! Бахтнинг кетидан қувиш, етиб олиб сочларидан бураб, оёқ остига босиб олиш керак... Бахтга мана шундай қилиб эришадилар!

– Бас! Сен шу ақлсизлигингча кетасан! Сен буюк Хоразмни офатдан қутқара олмайсан...

Хоразмшоҳ шошилиб шийпондан тушди-да, гиламлар устига мўл дастурхон ёзилган айвонга югуриб кетди. У ерда намоз ўқигач, овқат емоққа киришди; йўллар, довонлар тўғрисида маълумотлар олгач, овқатини еб бўлмай отларни тайёрлашга буюрди.

БЕШИНЧИ БОБ

Бўйсунмаган Темур Малик

Ўтрорда Чингизхон, ўғиллари Ўғидай ва Чигатойни бир қисм аскарлар билан қолдириб шундай деди:

– Инолчиқ Қохирхонни тирик қўлга туширмагунча Ўтрорни қамал қилиб турасизлар. Тутгач, уни занжирга

боглаб менинг олдимга олиб келасизлар. У қайсарга ўзим мисли кўрилмаган жазо бераман.

Хоқон катта ўғли Жўжига Жанд ва Янгикент шаҳарларини олишни буюрди. Қолган аскарларини турли тарафга бўлиб юборди.

Алақ нойонни беш минг отлиқ билан қипчоқлар қисми турган Бенакент шаҳрига юборди. Шаҳар уч кун қамал қилинган, кексалар чиқиб узр сўрадилар. Алақ нойон шаҳарларга барча эркаклар, аскарлар алоҳида, хунармандлар алоҳида ва қолганлар алоҳида бўлиб далага чиқиб, саф гортсинлар деб буйруқ берди. Аскарлар қуролларини буюрилган жойга қўйиб, ўзлари бошқа ерга тўпланганларида мўғуллар қилич, найза ва ёй билан ҳаммасини қариб ташладилар. Қолган асирлардан эса кучли йигитларни ажратиб, уларни минг ва юз кишидан қилиб, уларга ўз кишиларидан бошлиқлар тайинладилар-да, қамал қилинган шаҳар кўрғонларини буздириш ва шаҳарга аскардан олдин киргизиш учун молдек ҳайдаб кетдилар.

Йўлда буларга бошқа мўғул ва иттифоқчи қисмлар қўшилиб, Алақ нойон қўшини саксон мингга етди.

Улар Сайхун бўйидаги Хўжанд шаҳрига келдилар. Шаҳар аҳолиси кўрғоннинг мустаҳкамлигига ишониб, таслим бўлишдан бош тортди.

Шаҳар қўшинига ҳарбий ишда моҳирлиги, жасурлиги ва шижоатлилиги билан донг чиқарган Темур Малик эндигина бошлиқ қилиб тайинланган эди. У, Сайхун дарёси иккига ажралиб оқадиган ердаги оролга баланд деворли қалъа қуриб, шу ерга барча қурол-аслаҳа ва озиқ-овқатни жойлаштиришга улгурган эди.

Мўғуллар асир олинган одамлари билан келиб, қамчи ва найза кучи билан асир мусулмонларни Хўжандга ҳужум қилишга мажбур этдилар. Шаҳар аҳолиси ўз мусулмон фарзандлари ва ўз биродарларининг қонини тўкишни истамай, урушни тўхтатди.

Темур Малик мингта энг ишончли йигити билан бутун кемаларни банд қилиб, оролга ўтди-да, у ерда мустаҳкамланди. Хўжанд аҳолиси эса мўғулларга мўътабар кишилардан элчи юбориб, узр сўради ва шаҳар дарвоза-

сини очиб берди. Мўғуллар бетўхтов шаҳарни талай бошладилар.

Мўғуллар оролдаги қалъага палахмон билан тош отдилар, лекин тош ва ёйлар етолмас эди. Шундан кейин мўғуллар Хўжанднинг барча ёш-яланларини тўплаб, уларга Бенакент ва бошқа қишлоқлардан келтирилган асирларни ҳам қўшдилар-да, дарёнинг иккала қирғоғига элик мингга яқин киши тўпладилар. Одамларни ўн ёки юзтадан иборат қисмларга бўлиб, уч фарсахлик¹ ердан тоғлардаги тошларни ташиб келишга мажбур қилдилар. Бундан мақсад тошлар билан дарёни бўғиб сув тошириб юбориш эди.

Шу вақт ичида Темур Малик ўн иккита катта сол қурдирди ва солни ўтдан сақлаш учун устидан лой шуватди. Солларнинг икки томонидан душманни ўққа тутиш учун махсус тешиқлар очилган эди. Ҳар куни тонг пайтида Темур Малик ҳар икки қирғоққа олтитадан сол юборар ва солдаги аскарлар мўғуллар билан қизғин жанг қилар эди. Мўғуллар томонидан отилган ёнилғилик ёйлар солларга зарар етказолмас эди.

Темур Малик кечалари ухлаб ётган мўғулларга тўсатдан ҳужум қилар, шунинг учун мўғул аскарлари доимий хавф остида туришар эди.

Мўғуллар билан бирга келган хитой инженерлари яна ҳам каттароқ ва узоқроққа тош отадиган палахмон ясадилар. Бу нарса Темур Малик аскарларига катта талофот етказа бошлади. Иши оғирлашганини кўрган Темур Малик қоронғу кечалардан бирида сол ва қайиқлардан етмиштасини тайёрлаб, барча бойликларини ва аскарларини шуларга жойлади. Барча қайиқ ва солларда тўсатдан гулхан ва машъаллар ёндирилди-да, дарёнинг оқимиغا қараб жўнаб кетди.

Мўғул аскарлари икки томондан дарё бўйлаб уларни қувиб кетди. Темур Малик эса қайиқ ва солларни душман пайдо бўлган томонга сураб, уларни ўққа тутиб қочирарди. Бенакент ёнига келганда Темур Малик аскарлари бир ҳамла қилиб мўғул аскарлари тортган занжирни узиб ташлади-да, йўлида давом этди.

¹ Бир фарсах – 8 километрга яқин.

Душманнинг яна кучлироқ ғов қўйишидан қўрққан Темур Малик Бор-Холиқкент яқинида яйдоқ юрган отларни кўриб кемаларини дарё соҳилига бурди-да, аскарларини отларга миндириб чўлга томон чопдирди; мўғуллар орқадан кува бошладилар. Темур Малик аскарлари гоҳ тўхтаб мўғуллар билан жанг қилишар, уларни ҳайдаб юборар, яна илгари чопар эдилар.

Ҳеч ким таслим бўлишни истамас эди. Фақат озгина киши кечаси мўғуллар қароргоҳини ёриб ўтиб, жон сақлашга муяссар бўлди. Темур Малик бир неча аскарлари билан қолган бўлса ҳам, ўз отининг кучига ишонганидан хужумни қайтарар ва чўлга қочар эди.

Темур Малик ҳамроҳларидан биронтаси ҳам қолмай нобуд бўлиб, ўқдонидан уч донагина ўқ қолганда, орқасидан уч мўғул қувди. Темур Малик бир ўқ билан бир мўғулнинг кўзига уриб йиқитди, сўнг қолган иккисига хужум қилди. Улар эса отларини буриб қочдилар.

Темур Малик икки дона ёй билан қумликдаги қудукқа етиб борди. Бу ерда Қора Ханжарнинг туркман аскарлари бор эди. Улар Темур Маликка бошқа от бердилар. Ў Хоразмга етиб бориб, яна Чингизхонга қарши курашга тайёргарлик кўра бошлади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Мўғуллар чўл бўйлаб келмоқдалар

Бу лаънати халқ отда шу қадар тез юридики, ўз кўзи билан кўрмаган одам бунга сира ишонмайди.

(Клавихо, XV аср)

Ўтрор харобалари тутаётган, қайсар Инолчиқхон қалъага кириб олиб, деворлардан чиқмоқчи бўлган мўғул аскарларини қайтараётган пайтда Чингизхон ўзининг тўққиз думлик оқ байроғини кўтариб туриб: «Кўшин хужумга тайёр бўлсин» деб буйруқ берди.

Чингизхон ўз ўғиллари ва саркардаларини чақиртирди. Булар катта наमतда давра олиб ўтирар эдилар.

Саркардаларнинг ҳар бири қайси томонга юриши, қайси шаҳарга ҳужум қилиши тўғрисида буйруқ олган, лекин ҳеч ким баджаҳл хоқондан: «Сизнинг оқ байроғингиз қайси томонга қараб кетади» деб сўрашга журъат этмасди.

– Мен йўғимда, деди Чингизхон, – бутун қўшин устидан Бугуржи нойон бошчилик қилади. Олдинги қисмларни чаққон Жоба нойон ва қамал қилишнинг ҳадисини олган Субутой ҳужумга олиб боради. Йўлдаги буғдойларни поймол қила кўрманглар, йўқса отларингиз емсиз қолади. Биз Муҳаммадшоҳни Бухоро билан Самарқанд ўртасидаги даштда учратамиз. Биз унга уч тарафдан ҳужум қиламиз. Хоразмшоҳнинг асосий қўшинларини тор-мор қилгач, мен барча мусулмон элларига ҳукмрон бўлиб қоламан.

Чингизхон оқ байроқли жангчиларнинг пири Сулдэ шарафига қимиз ичгач, отига минди. Қўшин жўнади. Баъзи қисмлар Сайхун дарёси бўйлаб, юқорига, баъзилари эса пастга жўнадилар. Чингизхон карвон йўли билан Қизилқумга кириб кетди.

Февраль куёши кундузлари кўзни қамаштирарли даражада ярқирар ва баданга иссиқ югуртирарди. Кечалари қўлмак сувлар музлар, тақир сўқмоқ йўлнинг лойлари қотиб қоларди. Қўшин шовқин қилмай борар, отларнинг кишнаши, қурол-аслаҳанинг жаранглаши эшитилмас, ҳеч ким ашула айтишга ҳам журъат қилмас эди. Қисмлар бир-бирига ёндашиб борардилар. Қўнишлар қисқа-қисқа бўлар, аскарлар ерда, отларининг оёғи остида ётиб ухлар эдилар.

Кечаси айғоқчилар олдинда машъал кўтариб чолиб юрардилар. Қисмлар йўлдан озмасин ва аралашиб кетмасин учун улар тепаликларга чиқиб, машъаллар билан ишора қилардилар. Душман бўлган мусулмон қўшинлари ичида узуноеқ учар отларга минган туркман аскарлари ёмон деб ҳикоя қилар эдилар. Улар коплон сингари қир оркасидан югуриб чиқиб, аскарлар орасига киради, уларни гангитади-да, кишиларнинг бўйнига арқон ташлаб, судраганича бирпасда ғойиб бўлади, дейишар эди.

Аввал мўғуллар, қўшинимиз саҳродан ўтиб, тўғри Хоразмшоҳнинг пойтахти Урганчга кетяпти деб ўйлаш-

ди. Бироқ, икки кун йўл босгач, Сайхунинг лойқа сувлари орқада қолиб, куюш эрталаб орқадан эмас, балки чап томондан чиқа бошлагач, ҳамма ғарбга эмас, жанубга, машхур Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари томонга йўл солганлигини фаҳмлади.

Чингизхон оёқлари бакувват саман от миниб, қўшиннинг ўртасида борарди. Қўшин тез, татарлар тили билан айтганда «аян – бўри юриш» қилиб борарди. Улуғ хоқон от устида осойишта, отнинг жиловини бўш ушлаб борар эди. Унинг кўзлари қисилган, онда-сонда бир оз қовоғини кўтариб қўяр, лекин мудраётибдими, ўйланиб кетяптими, ёки яқин-йироқни синчиклаб қараб бораётибдими – билиб бўлмас эди.

Бу юришда Чингизхон кечикишга йўл қўймас, ўтов тиктирмас, очик ҳавода намат устида ётиб ухлар эди. У ётиш олдида чарм қалпоғини ечиб қўйиб, қора сувсар телпак киярди. У пинакка кетганда содиқ шахсий соқчиларидан тўрттаси наматлар билан хоқонни шамол, ёмғир ва қордан тўсиб турар эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Қамал қилинган Бухорода

Раҳмсизлик керак бўлган бир маҳалда, кўнгилчанлик келишмайди. Кўнгилчанлик билан душманни ўзинга дўст қилолмайсан, аксинча, унинг умидини оширасан.

(Саъди)

Кун билан Ҳожи Раҳим, Тўғон ва Қурбон қизиқ ётар жой ахтариб, Бухорони кезиб юрдилар. Кеч киргач, дўконларнинг эшиклари тарақлаб бекитилди. Халқ шошилиб тарқалар, баланд деворли ҳовлиларга кириб кетар, кўчаларда зоғ учмас эди, Уч йўловчи ётар жой сўраб, бекорга овора бўлардилар, чунки ҳамма хам:

– Меҳмонларимиз кўп, бошқа жой ахтаринглар, – деб жавоб берар эди.

Меҳмонхоналар ва чойхоналар ҳам ёпилган. Уларнинг эгалари тиқилинчда қочоқлар орасида ўтириб, бир кечани ўтказишга бир ҳовуч дирҳам талаб этардилар. Тартиб ва одоб жорий қилувчи раислар эса узун калтак кўтарган қоровуллари билан кўчаларни айланиб, ёмон ниятда юрган шубҳали шахсларни зиндонга солиш билан қўрқитар эдилар.

Ниҳоят, тор кўчанинг ичкарасида қўрғон деворлари ёнидаги вайрона олдига борганда Қурбон қизиқ томлардан бирининг устидаги похол орасига кириб тунашни таклиф қилди. У томга чиқди ва ҳамроҳларини тортиб олди. Ҳаммалари ғуж бўлиб, устларига дарвешнинг жандасини ёпиб ётишди.

Кечаси билан изғирин шамол улар устига қор сепиб, азоб берди. Шаҳарнинг шовқини узоқ вақтгача босилмади. Ярим кечадан ошгач, ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди. Энди фақат қоровулларнинг шақилдоғи ва итларнинг хуришигина эшитилар эди.

Азон айтилганда учала йўловчи уйғониб, шаҳарнинг баланд девори устига чиқдилар. Бесаранжом бўлган ва қўрққан аҳоли шу ерга келмоқда эди.

Шарқдаги дарвоза олдида бўлган майдоннинг ўртасида, тепа устида ғоят катта, сариқ чодир кўринарди. Чодир атрофида жуда кўп отлиқлар у ёқдан - бу ёққа юрарди. Буларнинг айрим қисмлари далаларни айланиб, шаҳар деворининг орқа томонига ўтар эди. Булар бухороликларни ажаблантирарди, кичкинагина отлар, худди қутурган тўнғиздек чопар, эпчиллик билан бурилар ва тўсатдан тўхтаб, яна ўқдай отилиб кетарди. Кўкка кўтарилган чанг орасидан тушган қуёш нурларида уларнинг дубулға ва қалқонлари яркирарди. Яна пайдо бўлган отлиқ қисмлар, кетмон ва пишанг кўтарган мингларча дехқонларни ҳайдаб келар эди.

– Бу пакана от минган одамлар ким бўлса экан? – деб сўради Қурбон қизиқ.

– Сўраб нима қиласан? – деди маъюс бўлиб турган аскар, найзасини ерга уриб, – мусулмонлар эмаслигини кўрмаётибсанми? Булар татар отлиқ яъжуж-маъжужлар. Ана у сариқ чодирда эса уларнинг хони бизни томоша қилиб кулиб ўтирибди. Худонинг ғазабига учрасин!

– Шаҳарнинг дарвозалари берк! Энди мен чиқиб кета олмайман! Болаларимнинг ҳоли қима кечди экан? Бу ерда балки бир йилгача туриб қолишга тўғри келар! – деди Қурбон қизиқ.

Девор устидан дубулға ва кумуш совут кийган бир аскарбоши келарди. Қурбон қизиқ қўл қовуштириб югуриб унинг ёнига келди-да, этагини ўпиб деди:

– Эй, улуғ бек Инончхон, мени танидингизми? Мен сизнинг батрагингиз Қурбон қизиқман. Саломат бормисиз!

– Сен нега ўз қисмингга борма, бу ерда юрибсан?

– Подшоҳ амрлари билан мен Бухорога ёв билан урушиш учун пиёда келдим. Йўлда худонинг ғазабига учрагур ўғрилар биямни ўғирлаб кетишди. Икки кундан бери ўз қисмимни қидириб тополмай, сарсонман. Ҳеч ким менга қайрилиб қарамайди ҳам. Подшоҳимиз учун жонини фидо қиламан деб келган киши билан ҳеч кимнинг иши бўлмаса, бу яъжужларга қарши ким урушади?

– Бундай сўзларни сендан эшитганимга хурсандман, Қурбон қизиқ, – деди Инончхон. – Билагингда куч бор, зўр меҳнатда қаддинг букилган. Сен жангда буюк баҳодир бўласан. Сени ўз қисмимга оламан. Бу ёққа юр.

Қурбон шундай қилиб дарвеш ва унинг ҳамроҳи Тўғон билан ажрашди.

Қурбон Инончхон кетидан юриб, катта бир майдонга келди. Бу ерда боғланган отлар турар, гулханлар ёнар, қозонларда гуруч қайнар ва қўй ёғининг доғ бўлган ҳиди келарди. Қурбон қизиқ: «Бу ерда одамларни фақат ўлимга ҳайдамай, зиёфат ҳам қилар эканлар» деб суюнди.

Инончхон баланд бўйлиқ, қора соқолли маъюс турган туркманга қараб:

– Ҳой, Ўроз човуш¹! – деб қичқирди. Туркман ўз бошлиғини кўриб таъзим қилди. – Мана бу баҳодир аскар Қурбон қизиқни сенинг ихтиёрингга бердим. Далада яхши ишлар эди, жангда ҳам яхши иш кўрсатади.

– От берайми ёки пиёда аскарларга қўшиб қўяйми?

¹Човуш – жангчи.

– Килич, от ва нима керак бўлса ҳаммасини бер. Худога топширдим сизларни! – деди-да, Инончхон жўнаб кетди.

Ўроз човуш ўнбоши эди. Унинг аскарлари гулхан атрофида давра олиб ўтиришарди. Катта ёғоч қошиқ ушлаб ўтирган бир аскар Қурбоннинг саломига алик олиб:

– Ажаб қилибсан, катта найза олиб келибсан. Паловга ўгин етишмай туриб эди, – деди ва Қурбоннинг оғир найзасини олиб, болта билан майда-майда қилди-да, гулханга қалади.

– Мана бу от сеники, – деди Ўроз Қурбонга, отлардан алоҳида ерга боғлаб қўйилган катта тойни кўрсатиб. – Отинг жуда асов, унга орқасидан яқинлаша кўрма – ўлдиради! Фақат олдидан келиб, дарров жиловини ушлаб ол. Сенга кейин-кейин ўрганиб кетади. Шуниси ёмонки, бу от сафда юрмайди, чоптирсанг илгарига суриб кетади. Шунинг учун жиловини сира бўш қўйма, бўлмаса уруш вақтида тўппа-тўғри татарлар томонига олиб кетади.

Қурбон кўрқа-кўрқа отга яқинлашди. Уни кўрган от кулоқларини чимирди, тишларини ғижирлатиб шатта отди. Қурбон: «Худойим, ўзинг асра», деб гулхан ёнига қайтиб келди. Ўроз унга каттакон эски килич, эски сарик этик берди-да, кечки овқатта чақирди. Мана шунда Қурбон ўзини бошқалар қаторида хақиқий аскар йигит эканини сезди.

Кечқурун аскарлар отларига тўйғизиб арпа бердилар, ортган арпани тўрваларига солдилар. Қурбон ҳам шундай қилди.

– Ҳозир иш қизиб кетади! – деди Ўроз човуш, сўнгра: – Отланинглар! – деб қичқирди.

Ҳамма отланди. Қурбон чарс тойига зўрға миниб, шериклари билан Бухоронинг тор кўчаларига йўл солди.

– Хужум қиламиз, – деди ёнидаги йигит. – Қанчамиз қайтиб келаркинмиз?

Аскарлар шаҳар дарвозаси олдида тўхташди. Бу ердаги майдонга бошқа қисмлар ҳам йиғила бошлади. Беш мингга яқин аскар тўпланди. Қисм бошлиқлари Инончхон олдида келишар, у фармойиш берар эди:

– Биз татарлар хоқони ўтирган сариқ чодирга хужум қиламиз. Тўғри келганни чошиб ташлай беринглар! Асир олиш керак эмас! Биз татарларни саросимага солсак бас, бу мажусийларни бошқа аскарларимиз осонлик билан тор-мор қиладилар. Жасоратли, юракли йигитларни худонинг ўзи қўллайди!

Оғир темир дарвоза очилди, отликлар шаҳардан чиқа бошладилар. Далага чиқилганда Қурбон тонг қоронғусида олдинда кетаётган йигитларни аранг кўрди. Узоқда эса татарлар қароргоҳида сон-саноксиз гулханлар кўринар эди. Отлар аввал йўртдирилди, кейин чошиб кетди. Қурбон тойининг жиловини нақадар тортишга ҳаракат қилса ҳам, от сўликни тишлаб олиб, ёнидаги отлардан ўзиб кета бошлади.

Беш минг отлик, татар қароргоҳини қуюндек босди. Шовқин-сурон билан гулханлар орасига отилиб кирди ва одамларни ағдариб, юклардан ошиб ўта бошлади.

Татарлар отларига миниб, турли томонга қоча бошладилар. Қурбон эски, оғир қиличини ўйнатиб, отликлар орасида шовқин солиб борарди; кимгадир қилич солди, кимнидир йиқитди ва татарлар хоқони турган сариқ чодирга томон чопди.

Бироқ, қарасаки, аскарлар татарларни қувламай, тўсатдан бурилиб, бошқа тарафга қараб кетяпти. Унинг асов оти ҳам бошқа отлар кетидан чопа кетди. Қурбон, отим билан бирор зовурга тикилиб қолмасам эди, деб худога ёлворарди.

Отлар анча вақтгача чопди, кейин секинлаб, йўрта бошлади. Кўшин катта йўл билан Бухородан ғарб томонга қараб йўл олди.

Туни билан тинч йўл босишди. Эрталаб Инончхон дам олишга буюрди.

– Отларга дам бериб, кейин Жайхун бўйига борамиз, дарёдан ўтиб, Хоразмшоҳ аскарларига кўшиламиз, – деди.

Шу пайтда шовқин-сурон кўтарилди, дод-вой овозлар эшитилиб қолди. Узоқда татарлар кўринди. Дам олаётган қароргоҳ томон улар даҳшатли шовқин билан келардилар. Бухоролик аскарлар отларига миниб олишга зўрға улгурдилар ва қўрққанларидан душман билан урушиш ўрнига

ҳар тарафга қоча бошладилар. Шу билан ўзларини ўлимга тутиб бердилар. Бутун аскарларни деярли татарлар қириб ташладилар. Шоир дебдир:

«Кимки ўлимдан қўрқар экан, қочиб осмонга чиқиб кетса ҳам барибир ўлим панжасидан қутулолмайди!».

САККИЗИНЧИ БОБ

Бухоро урушмай таслим бўлди

Кимки ўз қудуғини қурол билан баҳодирона қўриқламас экан, ундай кишининг қудуғи вайрон бўлади.

Кимки ўзгага ҳужум қилмас экан, оёқ ости бўлади.

(Араб мақоли)

Инончхоннинг беш минг аскарлари «Бухоройи шариф»-ни мудофаа қилиш ўрнига жанговарлик шавкати қўлдан бериб, шармандаларча қочганларидан кейин, мачит жомияга шаҳарнинг кўзга кўринган кишилари: беклар, имомлар, олимлар, уламолар ва бадавлат савдогарлар йиғилишди. Улар узоқ маслаҳатлашгач:

– Эгилган бўйинни қилич чопмайди. Чингизхонга таслим бўламиз, – деган қарорга келишди.

– Ҳамма одам – бир одам дейишарди. – Татар хони арзимизни тинглар, кексаларимизнинг илтимосини қайтармас, «Маърифат осмонининг ёруғ юлдузи» деб ном чиқарган кўҳна шахримизнинг таслим бўлган халқига раҳм-шафқат қилар.

Кимхоб ва адрас тўнлар кийиб ясанган беклар, имомлар, уламо ва савдогарлар шаҳарнинг ўн бир дарвозасининг олтин калидларини кумуш товоққа солиб, шаҳардан чиқдилар ва сариқ чодирга томон йўл солдилар. Шу ондаёқ улар ёнига хоқоннинг бош тилмочи от чопдириб етиб келди. Кексалардан бир қанчаси уни танир эдилар. Бу собиқ урганчлик бадавлат савдогар Маҳмуд эди. Унинг лақаби Ялвач бўлиб, тилмочликда ном чиқарган, чунки ўз карвонлари билан узоқ юртларга саёҳат

қилиб, тижорат билан шуғулланганида, кўп тилларни ўрганган эди.

Кексалардан энг мўътабари деди:

– Шаҳримизнинг кўхна кўрғони шу қадар мустаҳкам ва баландки, шаҳарни кўп йиллар қамал қилиб, бениҳоя кўп куч сарф қилгандан кейингина қўлга кириши мумкин. Шунга кўра, халқнинг қони тўкилмаслиги ва улуғ подшоҳ Чингизхоннинг баҳодир аскарларига кўп талафот етмаслиги учун, хокон таслим бўлганларнинг гуноҳини кечириши шарти билан биз шаҳримизни урушсиз топширишга розилик билдирамиз.

– Шошманглар! – деди тилмоч ва шошилмай сариқ чодирга қараб кетди. Бирпасдан кейин яна, кўрқувдан титраб турган кексалар ёнига келди.

– Кулоқ солинглар кексалар, улуғ хокон: «Кўрғоннинг мустаҳкам ва баландлиги, муҳофаза қилувчиларнинг кучи ва маҳорати билан баравар, агар урушсиз таслим бўлишни истасаларинг, дарвозаларни очиб, кутиб туришни буюраман» – деди.

Мағрур ва мўътабар кексалар соқолларини сикимлаб бир-бирларига қараб қўйдилар. Улар кўнгиллари ғаш ҳолда шаҳарга қайтиб келдилар. Шаҳар аҳолисининг пешанасига қандай кулфатлар ёзилганини билмас эдилар.

Бухоронинг кўхна кўрғони шу қадар баланд ва мустаҳкам эдики, шаҳар халқини бир неча ойларгача муҳофаза қилиши мумкин эди. Бироқ, бу кун фақат кўрқоқлар тилга кирган, курашишни талаб этган кишилар телба ҳисобланар эди.

Мудофаа бошлиғи ва унинг билан бирга қолган аскарлар шаҳар калидини душман кўлига тутқазиб қўйган имомлар ва мўътабар кексаларга лаънат ўқидилар ва жонлари борича душманга қарши курашишга қарор қилдилар. Улар Шаҳристон ўртасидаги кичкинагина қалъага бекиниб олдилар.

Ўн бир дарвоза бараварига очилди ва минглаб татар аскарлари тор кўчаларга кира бошладилар. Улар тартиб билан юрар ва турли қисмлар айрим маҳаллаларни ишғол қиларди.

Томга чиқиб олган аҳоли пакана, ёли узун отларга минган кўса аскарларга қараб даҳшатга тушарди. Шаҳар жимжит бўлиб қолди. Фақат тумшуғи ингичка, юнги ҳурпайган қизил кўзли сариқ итлар, таниш бўлмаган кишиларнинг бадбўй ҳидини сезиб, у томондан бу томонга сакрар ва ҳурарди.

Мўғул аскарлари барча катта кўчаларни ишғол қилганидан кейин, оқ отларга минган жондорлар қисми шаҳарга кирди. Булар отлари сингари ўзлари ҳам тиззаларигача совут кийган эдилар.

Хилланган бир минг аскар ўртасида Қизилқум саҳросидан алангадек чиққан Шарқ ҳукмрони ҳам бор эди. Олдинда тўққиз думли катта оқ байроқ кўтарган, баҳодирона кўринишли мўғул борарди. Ўнинг орқасидан икки отлиқ яланғоч, қора кўзлари чақнаб турган оқ отни етаклаб борардилар. Кейинда қора либос кийган Чингизхон ўзининг содда жабдуқли саман отида шошилмай келар эди.

Бироқ бу букчайган Чингизхоннинг қовоғи солиқ эди. Чарм камарига қора қинли шамшир осиб олган. Елкасига осилиб тушган қора чарм қалпоғи, бурнига тушиб турган пўлат стрелкаси, қотиб қолган қора юзи, оқара бошлаган узун соқоли ва қисик кўзлари олтин ва жавҳар билан безанган Хоразмшоҳлардан уни ажратиб турар эди.

Чингизхон ўрда майдонида келди. Бу ерда унинг жондор аскарлари уч қатор бўлиб тизилиб, йиғилган оломонни тўсиб турарди. Жомийнинг зиналарида уламо-фузалолар, қозилар ва шаҳарнинг мўтабар кишилари турарди.

Мўғул ҳукмрони мачитга яқинлашганда, аҳоли ўз подшосини кутиб олганда қиладиган одатини қилиб, ерга бош қўйди. Фақат илм даражаси юқорилигидан подшоҳ олдида – ерга бош қўйишда озод этилган бир неча уламогина қўл қовуштириб тикка турар эди.

– Яшасин подшоҳ Чингизхон! Яшасин шарқнинг офтоби! – деб кексалардан бири ингичка овоз билан қичқирди. Унга бошқалар ҳам қўшилиб қичқира бошлашди.

Чингизхон қисик кўзлари билан жомийнинг баланд аркини чамалаб кўрди-да, отига бир қамчи уриб зинага чиқиб кетди.

– Бу баланд иморат шаҳар ҳокиминикими? – деб сўради хоқон.

– Йўқ, бу Оллоҳнинг уйи, – дея жавоб беришди имомлар.

Шахсий қоровуллари ўраб олган Чингизхон мачитга кирди ва қиммат баҳо гиламлар устидан ўтиб, одам бўйи келадиган баланд тош устида турган ғоят катта Қуръон олдига борганида отдан тушди. Кенжа ўғли Тулихон билан бирга, имомлар амри-маъруф қиладиган минбарга чиқди. Оқ ва кўк салла ўраган қариялар кўзларини катта очиб, хоқоннинг бўрғул соқоли ва қотиб қолган қора юзига тикилар ва халқларни ҳокитуроб қилувчи бу кишидан, ё марҳамат ёки зўр ғазаб кутар эдилар.

Чингизхон кўлини кўтариб бармоғи билан кекса имомлардан бирининг салласини кўрсатди.

– Нега бу одам бошига шу қадар кўл газлама ўраб олибди?

Тилмоч чолдан сўраб, хоқонга тушунтириб берди:

– Бу имом ибодат ва Муҳаммад пайғамбарнинг қабрини зиёрат қилгани Арабистонга, – Маккага борган экан. Шунинг учун катта салла ўраб юрар эмиш.

– Ибодат қилиш учун аллақаерларга бориб юришнинг ҳожати йўқ, – деди Чингизхон. – Ибодатни ҳар ерда қилса ҳам бўлаверади.

Ажабланган имомлар оғизларини очиб жим колдилар. Чингизхон сўзида давом этди:

– Шохингизнинг гуноҳи жуда катта. Мен худо томонидан унинг бошига юборилган офат. Унинг жазосини берман. Бугундан бошлаб ҳеч ким Муҳаммадшоҳга бошпана ҳам бермасин, бир бурда нон ҳам.

Чингизхон яна икки поғона юқорига чиқди-да, мачит эшигида турган аскарларига қараб кичқирди:

– Кулоқ солинг енгилмас ботирларим! Буғдойни ўриб олишибди, отларимизга ўт йўқ. Лекин бу ердаги омборлар тўла дон, бизлар учун унинг эшиклари очик. Отларингизга тўйгунича ем беринглар!

Майдонда аскарлар қичқира бошладилар:

– Бухоро омборларининг эшиги бизга очик! Улуғ хоқон отларга буғдой беришни буюрдилар!

Чингизхон минбардан тушиб буюрди:

– Мана бу кексаларнинг ҳар бирига биттадан киши қўшилсин. Булар, ҳеч нарсани яширман бийларнинг уйлари, дон омборларини ва моли кўп дўконларни кўрсатиб беришсин. Мирзалар бадавлат савдогарларнинг исмларини ёзиб олишсин. Улар Ўтрорда, менинг савдогарларимдан тортиб олган молларини қайтариб берадилар. Бойлар овқат ва май келтирсинлар. Менинг аскарларим еб-ичиб хурсандчилик, ўйин-кулги қилсинлар. Мен бугун Бухорони олиш тантанасини мусулмонлар худосининг мана шу уйида ўтказаман.

Мўғул аскарлари билан бирга кетган кексалар ҳадемай туяларга мис қозонлар, қоп-қоп гуруч, қўй намталари, кўзаларда асал, ёғ ва мой ортиб қайта бошладилар.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

«Қурулун чўллари қандай яхши!»

Жомиънинг олдидаги майдонга гулханлар ёқилди, қозонларда думба ёғи, гуруч ва тўғралган қўй гўшти қовурила бошланди.

Чингизхон мачит дарвозаси олдидаги баланд супада, шоҳи ёстиқлар устида ўтирарди. Унинг атрофида сардорлар ва шахсий соқчилар. Бир четда қариялар топиб келган Бухоро созандалари машқ қилар ва турли қабила қизлари чилдирма ва ноғора чалиб, ашула айтар эдилар.

Мўътабар уламолар ва имомлар мўғул отларига қараб туришар, уларга арпа ва хашак беришар эди. Чингизхоннинг тилмочи Мақмуд Ялвач ҳоконга яқин ўтириб, ҳар тарафга кўз ташлар эди. Унинг орқасидан, илгариги гу-машталаридан бўлган уч мирза чўққайиб ўтириб, шитоб билан фармон ёки мўғул постларидан ўтиш учун гувохномалар ёзар эдилар.

Узун пўстин кийган, бошдан-оёқ қуроолланган бир мўғул, ўтирганлар орасидан ўтиб, Мақмуд Ялвач ёнига келди ва энгашиб қулоғига шивирлади:

– Менинг айғоқчиларим икки кишини ушлабди – бири шомон башара узун қалпоқ кийган, иккинчиси ёш

Чингизхон

бола. Биз уларни ўлдирмоқчи бўлиб турган эдик, каттаси мўғулчасига: «Бизга тегманглар! Маҳмуд Ялвач бизнинг тутинган отамиз, – деди. Шомонлар ва сеҳргарларга тегилмасин деган буйруқ борлиги ва унинг сизга қариндош эканини назарда тутиб, уларга тегманглар, дедим. Нима қилай?

– Олиб кел!..

Мўғуллар Ҳожи Раҳим билан Тўғонни олиб келди. Маҳмуд Ялвач қўли билан ишора қилиб, мирзалар ёнидан жой кўрсатди.

Чингизхон ҳеч маҳал, ҳатто маст бўлганида ҳам ақлини йўқотмас ва ҳар нарсадан хабардор бўлиб турарди. У, Маҳмуд Ялвачга кўзи билан имо қилди. Маҳмуд Ялвач келди.

– Булар қандай одамлар?

– Мени саҳрода қароқчилар ярадор қилганларида бу одам жонимга ора кирган эди. Энди мен ҳам унга яхшилик қилай-да!

– Шу қилган иши учун унга амал беришингга ижозат бераман. Менга қара, нега бу узун қалпоқ кийиб юрибди?

– Бу мусулмонларнинг дарवेशи ва баҳшиси. Ўйнайди, ҳақ гапни гапирари. Бунга ўхшаш кишиларни қора халқ ҳурмат қилади ва қўллаб-қўлтиқлайди.

– Бўлмаса менга ўйнаб берсин. Мусулмонларнинг ўйинини бир кўрай.

Маҳмуд Ялвач жойига бориб ўтирди-да дарवेशга:

– Ҳоқонимиз дарवेशлар ўйинини кўрсатиб берсин, деб буюрди. Ўзингга маълумки, Чингизхоннинг амрини бажармасанг бошингдан ажрайсан. Яхши ўйнаб беришга ҳарақат қил, мен най чалиб тураман, – деди.

Ҳожи Раҳим гилам устига тўрвасини, товоғини, кашкул ва ҳассасини қўйди. У индамай, атрофда гулханлар ёниб турган майдонга чиқди. Бағдод дарवेशлари сингари қулочини ёзиб, ўнг қўлининг кафтини пастга, чап қўлининг кафтини юқори қилди. Шу тарзда бирпас жим турди. Маҳмуд Ялвач найда ҳазин бир куйни чала бошлади. Куй гоҳ чақалоқнинг йиғисини, гоҳ зарғалдоқнинг қичқирғини эслатарди. Созандалар аста чилдирма чертиб турдилар. Дарवेश гишт ётқизилган майдонда давра олиб

йўргалай бошлади. Борган сайин тезлади, этаклари учиб чамбарак бўлди. Най овози тобора ҳазин бўлиб эшитилар, чилдирмалар зарб билан урилганда тўхтаб қолар, кейин яна йиғлагандек маъюс куйни бошлар эди.

Нихоят дарвеш пилдиروقдай турган жойида айланди-да, кафти билан ерга йиқилиб тушди.

Навқарлар уни кўтариб олиб, мирзалар ёнига ётқизиб қўйдилар. Чингизхон деди:

– Бухоро ўйинчисига бир коса шароб ҳадя қилдим, токи унинг айланган боши ўрнига келсин. Лекин бизнинг мўғул ўйинчиларимиз ундан яхши сакрайдилар ва баланд овоз билан хушчақчақ ашула айтадилар. Энди мўғул ашулачилардан эшитайлик.

Майдонга, хоқоннинг рўпарасига икки мўғул чиқди: бири кекса, иккинчиси ёш эди. Иккови бир-бирига қараб, чордана куриб ўтирди. Ёши ашулани бошлади:

Аргумоқлар ер тепишар, кишнашар,
Уюрлару, яйловларни соғиниб.
Ёш йигитлар оҳ чекишар – йиғлашар,
Туққан она, қишловларни соғиниб.

Атрофда давра олиб ўтирган мўғуллар нақаротини кўтардилар:

Оҳ бойлигим, довругим!

Гали келганда кекса мўғул бошлади:

Аргумоқнинг чопқирлиги билинар –
Тепалардан қуюн каби ўтганда.
Йигитларнинг ботирлиги билинар –
Хон кетида жаҳон кезиб кетганда

Барча мўғуллар яна нақаротини айтдилар:

Оҳ бойлигим, довругим!

Ёш ашулачи давом этди:

Узоқ йўлни яқин қилар тулпар от,
Тулпар минмай манзилингга етмайсан.
Ёвни енгмай битмас уруш – адоват,
Енгмас эсанг юртингга ҳам кетмайсан...

Мўғуллар яна нақаротини такрорладилар. Кекса ашу-
лачи яна бошлади:

Ботирларнинг баҳодир Чингизхон
Қойил ҳамма, қойил отлик, пиёда.
Қани куйланг, қўшиқлар ҳам армугон,
Бундан ўтар баҳодир йўқ дунёда.

– Чингизхонга шарафлар бўлсин! – дея қичқирдилар
мўғуллар. – Бугун айш-ишрат қиламиз! – деди аламон.
Ҳамма ёқни шовқин, ҳуштак овозлари босди, ҳамма ча-
пак чалди.

Ўртага ўйинчилар чиқиб, бир-бирларига қарши икки
саф бўлиб тизилдилар. Мўғулларнинг ашуласи ва чил-
дирмаларнинг садоси остида ўйинга туша бошладилар.
Буларнинг ўйини айиқларнинг курашига ўхшар, ер тепи-
нишар эди. Бараварига қиличларини қинидан суғуриб,
гулханнинг қип-қизил шуъласида пўлат қиличларини
ярқиратиб баланд ирғишади. Бошлари устида қилич ўй-
натишади.

Чингизхон қаттиқ, бўрғул соқолини тутамлаб, чўғдай
яшнаб турган кўзларини ўйинчиларга тиккан ҳолда жим,
қимирламай ўтирар эди.

Ўйин ва қийқириқлар тўсатдан тўхтади... Яна бир
ашулачи Чингизхон севган тантанали ва ғамгин ашулани
бошлади:

Эсда турсин,
Мўғул эли, саҳролар,
Олтин Онон, Курулундай дарёлар.
Эсда турсин,
Тўқсон осий қабила,
Топтаб ўтдик
Бўлди тоза расволар...
Олов қўйдик,
Офат солдик жаҳонга.

Ўлим сочди,
 Хонзодалар ҳар ёнга.
 Қонга ботди,
 Чингиз ўтган қирқ сахро
 Ўлик тўлди,
 Чингиз ўтган ёбонга...
 «Уринг, чопинг,
 На ёш деманг, на қари!
 Қул бўлади,
 Мўғулларга кенг жаҳон!»
 Фармон шундай,
 Бошлаб кирар ўт сари,
 Кўк ғазаби,
 Ғазаб ўқи – Чингизхон...
 У дейдики:
 «Ошатаман сизга бол,
 Мен бераман,
 Шоҳи тўн ҳам қўра мол.
 Бутун олам
 Менга қарам бўлади.
 Мен аёвсиз,
 Мен қўркувсиз, мен баттол!»
 Арғумоқлар –
 Сакранг, чопинг йўл узун.
 Салом берсин
 Соянгизга ўлкалар...
 Сўнгги денгиз –
 Қирғоғига етган кун –
 Тўлқинлари
 Сизни ювар, эркалар...

Ашулани тинглар экан, Чингизхон тебранар ва паст, бўғиқ овоз билан ўзи ҳам қўшиларди. Кўзларидан дона-дона ёш томчилари чиқиб, соқолидан оқиб тушарди. У, кўз ёшларини сувсар тўнининг этаги билан артиб, ашулачининг олдига олтин динор ташлади. Ашулачи олтинни илиб олди-да, йиқилиб ер ўпди. Чингизхон деди:

– Узоқ Қурулун ашуласини эшитгач, юрагимни ғам босди... Мен хурсанд бўлишни истайман! Ҳой, Маҳмуд Ялвач! Мана бу қизларга айт, шўх ашулалар айтиб, кўнглимни ёзсинлар!

– Хоқоним, сиз қандай қўшиқларни хоҳлашингизни яхши биламан, ҳозир ашулачи қизларга ўзим тайинлайман...

Маҳмуд Ялвач улуғвор юриш билан бухоролик аёллар ёнига борди ва уларга шивирлади:

– Шундай ашула айтингларки, боласидан ажраган бўридек улинглар. Сизларга кексалар ҳам қўшилиб улинлар... Йўкса, янги подшоҳнинг ғазаби келиб, бошларингни олади...

Аёллар пиқ-пиқ йиғлай бошладилар, Маҳмуд Ялвач сипоҳлик билан ўрнига келиб ўтирди.

Ашулачи қизлар олдига кўк салла ўраган, йўл-йўл шохи тўн кийган бола чиқди. У аёлларга қараб: «Кўрқманглар! Мен ашула айтиб бераман!» деди. У беғубор ва майин овози билан ашула бошлади. Унинг ҳазин ашуласи, гулханларнинг чарсиллаб ёниши, отларнинг пишқириши, аста чертилаётган чилдирманинг садоси остида алоҳида эшитилиб, жимиб қолган майдон устида парвоз қилар эди:

Шеър ўлкаси, шодлик юрти, эй ажойиб гулистон,
Боғлар бугун ўт ичида, чаманзорлар – биёбон.
Салтанатни қурди мунда пўстин кийган мўғул хон
Қонинг оқар, жон бўғзида, эй ярадор Хоразм!

Қизлар нақаротини айтарди:

О,Хоразм! О,Хоразм!

Қизларга эргашиб, майдондаги барча бухоролик кексалар ҳам ашулага қўшилдилар. Улар овозларининг борича:

О,Хоразм! О,Хоразм!

деб қичқиришар эди. Бола давом этди:

Қорли тоғлар эриганда тошар эди Зарафшон,
Эл қонидан, кўз ёшидан тошқинларда захар – қон!
Тоғларингда, боғларингда кўгарилар чанг – тўзон
Ўғилларинг ўлди жангда, эй хокисор Хоразм!

Кизлар яна нақаротини такрорладилар:

О, Хоразм О, Хоразм!

Бухоролик кексалар яна баланд овоз билан такрорлардилар:

О, Хоразм О, Хоразм!

Хоразмлик Маҳмуд Ялвачгина жим, кексаларга ер остидан қараб, хўмрайиб ўтирар эди.

– Бу бола нима тўғрисида ашула айтяпти? – деб сўради Чингизхон ўпкасини туюлмади. – Нега кексалар мунча нола қилишади?

– Улар сизга хуш ёқадиган ашулани айтишяпти, – дея тушунтирди Маҳмуд Ялвач. – Бу ашула ватанларининг ҳалок бўлгани тўғрисидаги марсия. Кексалар эса шон-шавкатдан ажрадик, «Оҳ, Хоразм!» деб йиғламоқдалар...

Чингизхоннинг чеҳраси очилиб, юзида ажинлар пайдо бўлди. Лаблари илжайган сингари қийшайди. У бирдан қорнига шапалатиб, бўри босар ит хурганга ўхшаб қаҳқаҳ уриб кулиб юборди.

– Мана, бу мени хурсанд қиладиган қўшиқ экан! Бола яхши хониш қиляпти! Худди йиғлаганга ўхшайди! Майли, Чингизхон кулар экан, бутун жаҳон йиғласин!.. Эгилмас бошларни тақимимга босганимда душманнинг афв сўраб нола қилишини, нурсиз юзларидан ожиз кўз ёшлари тўкишини яхши кўраман!... Бу ҳазин куй менга ёқди! Уни тез-тез эшитиб тургим келади... Бу бола қаерлик?

– Бу ўғил бола эмас, қиз бола, бухоролик Бент Занкижа. У ўқиш ва ёзишни яхши билади. Шунинг учун билимли мирзаларга ўхшаб салла ўраган... Бу қиз илгари шоҳ тарихчисининг хаттоти эди.

– Бунақанги асира кам учрайди! Айт, бундан кейин мен кўнгил ҳуши қилган вақтларда ҳазин ашуласини айтиб бериб юрсин: шундай бўлсинки, мусулмонларнинг ҳаммаси йиғласинлар, мен хурсанд бўлай! Бухорода

қўлга киритилган барча қизлар аскарларимга берилсин.
Бу қиз мен билан бирга борсин...

– Айтганингиз бўлади, хоқоним! .

Чингизхон ўрнidan турди. Атрофда ўтирган мўғуллар ҳам бараварига ўринларидан туриб, ичилмай қолган майларни «ғалаба худоси» шарафи учун тўкиб ташладилар.

– Мен йўлга чиқаман, – деди Чингизхон. – Отимни келтиринг. Бу шаҳарда Тохирхон ҳоким бўлиб қолади, ҳамма унга итоат этиши керак.

Чингизхон гулханлар шуъласи ва ойнинг хира ёруғида кенг кўкракли саман отига минди. Шахсий соқчилар гулханлар орасида, Бухоро кексалари қараб турган отлари олдида чопиб бордилар-да, отларига миниб, бир неча дақиқадан сўнг саф-саф бўлиб тош йўлини тарақлатиб майдондан жўнадилар ва қоронғу кўчаларга кириб кетдилар.

ИККИНЧИ КИТОБ
МЎҒУЛ ҚАМЧИСИ ОСТИДА

Биринчи қисм

ХОРАЗМДА ДОВУЛ

БИРИНЧИ БОБ

Қуролини ташлаганларнинг шўри қурийди

Ё биз душманнинг бошини тошга уриб янчамиз, ёки улар бизни шаҳар деворларига осадилар.

(Қадимги Эрон шеърдан)

Мўғул кўшинида Чингизхон ўрнатган тартиб бор эди. Ҳар бир сарбоз, ўнбоши, юзбоши мингбошилардек ўз ўрнини билар эди; минглаб лашкарлар кўшиининг ўнг ёки сўл қисми бошлиғидан, хатто мўғул хоқонидан махсус буйруқ оловчи саркардалар кўл остидаги катта отрядларга тўпланган эдилар.

Мўғул сарбозлари бой ва ҳалқи кўп Бухоро шаҳрининг барча даҳа ва кўчаларига от солиб кирдилар. Улар билан бирга Бухоро қарияларидан иборат воситачилар ва илгари мўғул кўчманчилари ўртасида савдо-сотик қилиб юрган мусулмон савдогарларидан тилмочлар бор эди.

Бу тилмочлар кўркиб, уйларига кириб олган халойиққа шаҳарнинг янги ҳокимлари чиқарган буйруқларни баланд овоз билан тушунтирар, чорраҳаларда эса тартиб сақловчи қоровуллар пайдо бўлган эди.

Мўғуллардан қўйилган шаҳар ҳокими Тоҳирхон, катта мачитга жойлашди. Бу ерга Чингизхоннинг фармонини ижро этиш юзасидан Бухоро аёнлари чақирилган эди. Улар шаҳардаги барча бойларнинг муфассал рўйхатини топширишди. Хоразмшоҳ қўшинлари учун аввалдан тайёрланиб қўйилган махфий яроғ-аслаҳа омборларини, шунингдек, хусусий омбор ва қиммат баҳо моллари бўлган дўконларни айтиб бердилар.

Шаҳарнинг ҳар тарафидан юк ортилган туялар, от ва аравалар катта майдон сари қатор бўлиб кетмоқдалар. Ҳанг-манг бўлиб қолган халойиқ қопларда ғалла, тўп-тўп газлама, кийим-бош, гилам, қиммат баҳо идишлар, озиқ-овқатлар ва шунинг сингари турли нарсалар келтирилди. Бу нарсаларнинг ҳаммаси мачитларга жойлаштирилди ва ҳамма молнинг учдан бир улуши мўғул ҳоқони Чингизхонга ажратиб қўйилди.

Аҳолининг ишга яроқли қисми, саркаш Ихтиёр Кушлу бекинган қалъа теварагидаги чуқур жарликни кўмишга жўнатилди. У, бутун лашкарлари билан таслим бўлмаслик ва сўйиги нафаси чиққунча олишмоққа қарор қилди. Қалъани ҳимоя қилувчи хонлар орасида Чингизхондан қочиб, Хоразмшоҳ хизматига ўтган баҳодир мўғул Гурхон ҳам бор эди.

Мўғуллар минглаб, ёш ва қари бухороликларнинг чуқур жарни тупроқ тортиб ва хода ташлаб кўмаётганларини кузатиб турдилар ва уларни қийин-қистовга солдилар. Икки кундан кейин, устида қуроли ҳимоячилар турган қалъанинг баланд деворларига яқинлашиш мумкин бўлди.

– Биз-ку ўз ишимизни тезда тамомладик-а, – дедилар бухороликлар, – энди мўғулларнинг бу баланд деворларига нечоғлик тезлик ила чиқишларини кўрайлик.

Мўғулларнинг буйруқларига биноан, Бухоро дурадгорлари кўпгина узун нарвонлар тайёрладилар. Шундан кейин мўғуллар аламон устига ёпирилиб, уни ваҳшиёна суратда қамчилашга тутиндилар.

– Нимани кутяпсанлар? Нимага анқайиб турибсанлар? Нарвонларни қўйиб, деворга чиқинглар.

Бухороликларнинг биронтаси ҳам устидан тош, қайноқ сув ва эритилган мум қўйилиб турган девор тагига яқинлашишга ботина олмасди.

Лекин мўғуллар қиличларини яланғочлаб, отлари билан аламоннинг устига бостириб келдилар ва шафқатсиз суратда бухороликларнинг бошларига ура бошладилар. Бухороликлар қўллари билан бошларини бекитиб, олдинга қараб чопдилар. Мўғуллар эса уларнииг бармоқ ва қафтларини чопиб ташлай бердилар.

Тилмочлар аламонни девор устига чиқишга ундадилар. Бухороликларнинг баъзилари:

– Деворга чиқиш ҳам ўлим, пастда туриш ҳам ўлим! Қалъадаги ўз лашкарларимиз олдига чиқайлик. Эҳтимол, бизга раҳм қилиб, урушни тўхтатурлар! – деб кичкирдилар.

Бухороликлар нарвонларни олиб деворга қўйдилар ва:

– Биз ҳам сизларга ўхшаш мусулмонмиз! Қуролларингизни ташланг ва таслим бўлинг! – деб ҳайқириқ солиб, юқорига чиқа бошладилар.

Юқорида турган лашкарлар чиқиб келаётганларни яқин келтириб туриб тошбўрон қилдилар, хариларни думалатиб юбордилар, нарвонларни улоқтириб ташладилар-да:

– Қўрқоқ итлар! Орқага қайтиб, мўғулларни саваланглар! Кўряпсизларми, ҳаммамиз ҳам шаҳид бўлишимизга қарамай, таслим бўлмаётирмиз! Душманларга қул бўлманг! – деб жавоб бердилар.

Девор устида турган мўғул баҳодири Гурхон катта тошларни думалатиб юбориб:

– Нима учун мўғуллар қўйга ўхшаш бу мўъмин одамларнинг орқасига яширинаётирлар? Улар ўз ботирликларини биринчи бўлиб кўрсатсинлар! Бадбуруш чол, сарик ит, гўдакхўр Чингизхон қаерга яшининди? – деб кичкирди.

Гурхон зўр бериб қилич солар, қиличи сингандан кейин эса болта билан урарди, муғуллар ўқи уни тешиб ўтмагунча юқорига чиқиб келаётганларни пастга думалатиб турди.

Шу он мўғуллар хитой палахмонини судраб келдилар-да, қалъага турли нарсалар ва мумга ўралган ёнувчи ўқлар, ёнилғи солинган хурмачаларни ота бошладилар. Қалъага ўт кетди.

Қалъа ўн икки кун қуршовда ётди. Оқибат, мўғуллар даярли барча ҳимоячиларни ағдар-тўнтар қилиб ўтиб, қалъага ёпирилдилар ва ярадор бўлган, куйган озгина одамни қўлга олдилар. Улар, катта мўғул қўшинидан фақат тўрт юзгина киши қалъани ҳимоя қилганини билиб ҳайрон бўлдилар. Улар ҳалок бўлсалар бўлдиларки, лекин таслим бўлмадилар. Агарда ҳамма халойиқ шаҳарнинг мустаҳкам баланд деворлари устида туриб шундай мардлик ила курашса, мўғуллар эски Бухорони олти ой тугул, бир йилда ҳам ололмас эди, бухороликлар ҳам ўзлари учун ўзлари тайёрлаган даҳшатли азобни кўрмаган бўлур эдилар.

Бухоро аҳолиси мўғулларга келтирган инъомлари билан мачитларни тўлғазгач:

«Барча аҳоли хотин, бола-чақаси билан, мол-мулкни уйида қолдириб, фақат устидаги кийим-боши билан шаҳардан ташқаридаги яланглика чиқсин!» деган янги буйруқ чиқди.

Тилмочлар тушунтирдилар:

– Ҳеч нарсадан хавотир олманглар, ҳамма жойда қоровуллар турибди. Мол-мулкингиз туради. Яланглика чиқиш, халққа солиқни тўғри солиш учун аҳолини ҳисобга олиш ва рўйхат қилиш ниятида қилинаётир. Кимки буйруқни менсимай шаҳарда қолар экан, турган жойидаёқ ўлдирилажак.

Бухороликлар эрталабдан бошлаб шаҳардан аламон бўлиб чиқа бошладилар. Оталар болаларини етаклаб, оналар чақалоқларини кўтариб, ҳатто йиллаб ўз кулбасидан чиқмаган қари чоллар ва кампирлар ҳам бир-бирларига суянишиб борардилар.

Мўғул жарчилари кўчаларда изғиб, дарвозаларни тақиллатар ва:

– Бўлинглар, тезроқ! – деб қичқирар эдилар. Халойиқ Бухоронинг ўн бир дарвозасидан чиқиб, шаҳарни ҳалқа-

дай ўраб олди. Шаҳарга қоровуллар қайтиб ҳеч кимни киргизмади.

Шундан кейин «Бухоройи шариф»да халқ кўп эканлиги – бухороликлар мўғуллардан икки-уч ҳисса ортиқ бўлганлиги маълум бўлди.

Аввало мўғуллар тилмочлари билан аҳоли ўртасида кезиб, кимнинг қандай ҳунари бор ва ким нимага уста эканини суриштириб чиқдилар. Омилкор ҳунармандларни айрим гуруҳга ажратдилар. Сўнгра ёш ва бақувват эркаклар ажратилиб, уларнинг теварагини сарбозлар ўраб олдилар.

Охирида мўғуллар аҳоли ичидан чиройли хотинлар, қизлар ва болаларни ажратиб ола бошладилар. Шунда улар ўз ота-оналаридан ажралаётганликларини, эҳтимол, умрбод жудо бўлаётганликларини фаҳмладилар. Шовқин-сурон, оҳ-фиғон кўтарилди, кўзлардан ғазаб ёша оқди.

Қассоблар бозорга бориб, маъраётган сигир ва ёки аянч бир ҳолда маъраётган кўзини танлаб олиб қушхонага ҳайдаганларидек, Бухоронинг янги хўжайинлари аҳолини туртиб, бўйинларига сиртмоқ солиб, қамчилаб ҳайдар эдилар.

Ваҳима шу қадар эдики, бухороликлар мўғулларга қаршилиқ ҳам кўрсата олмадилар.

Баъзи эрлар ва оталар мўғуллар орқасида чангда боғиб кетаётган қизлари ва хотинларини кўриб, яқин одамларини қутқозиш ниятида, ўзларини уларга ташлардилар. Лекин мўғуллар уларни отга босдириб ўтар ёки чўқмор билан бошларига уриб сулайтириб қўярдилар.

Шаҳардан қувиб чиқарилган бухороликлар орасида, умрининг кўп йилларини мадрасада ўтказган олимлар ҳам бор эди, бу олимлар мадрасаларда шогирдларига бой илмларини ўргатганлар. Аламон орасида, теварак-атрофда инсониятга хилоф зўравонликни ўз кўзи билан кўраётган икки киши турарди.

– Бу мажусийлар мачитларни хароб қилаётирлар, мўътабар китобларимизнинг саҳифаларини оёқ ости қилаётирлар. Гўдакларни ўғирлаётирлар ва эзаётирлар, ота-оналарининг кўзи олдида ёш қизларнинг номусига

тегмоқдалар, ахир мен буларга тоқат қилиб тура оламанми? – деди бири.

Энг машхур мударрислардан бўлган Рукниддин Имомзода:

– Жим бўл! Оллоҳнинг қаҳр шамоли елмоқда! Шамол учираётган сомонга нима ҳам дер эдинг! – деб жавоб қайтарди.

Кекса Рукниддин ҳам узоқ чидаб туролмади. Мўғулларнинг хотинларга қилаётган тавфиксизликларини кўриб, ўғли билан бирликда, уларни ҳимоя қилишга киришди. Лекин шу ернинг ўзидаёқ ўлдирилди. Ўз оила аъзоларининг хўрланганини ва таҳқирланганини кўрган кишиларнинг кўплари ҳам шу тахлитда уларни ҳимоя қилишга уриндилар ва мўғулларнинг ўлим даражасидаги зарбаларидан йиқилиб қолдилар.

Бу жон бераётганларнинг дод-фарёдлари, инграшлари, оталари, эрлари, оға-иниларидан умрбод жудо бўлаётган хотинлар ва болаларнинг йиғилари кўкларга кўтарилган даҳшатли кун эди. Эркаклар бирор ёрдам беришга ожиз ва шоирнинг: «Кимики қиличнинг қора дастасини тутишни хоҳламаса, унинг тиғига дуч келар», деган сўзини хотирлардилар.

Мўғуллар аҳоли ташлаб кетган бўм-бўш кўчаларга келиб кирдилар. Улар уйларга кириб, ўғирланган молларни отларига ортганда, шаҳарнинг тўрт томонидан ўт кўтарилди. Қуёш юзини бекитган аланга ва қора тутун қадимги Бухоро устини қоплаб олди. Уйлар енгилгина, ёғоч ва лойдан ясалганликдан шаҳар бирданига катта гулханга айланди. Катта мачит ва пишиқ ғиштдан қилингаа саройларнинг деворларигина бузилмай қолди.

Мўғуллар даҳшат билан кўтарилган ўтдан кўрқиб, талаган нарсаларигача ташлаб, шаҳардан чиқиб кетдилар. Шаҳар бир неча йилларгача қашқир ва бойқушлар макони бўлган хароба ҳолида қолди.

Самарқанд саркардалари шаҳарни бердилар

Шўхлик, бебошлигизнинг қурбони бари.
Хина эмас қўлингизда қип-қизил қон-ку!
(Риза Тавфик)

– Чингизхон Бухородан Самарқандга илон йилининг бошида жўнади. Қўшин Зарафшоннинг ҳар икки соҳили бўйлаб юрди. Хоқон таслим бўлганларга бу сафар жабр-ситам ўтказмай, мўғулларни киргизмаслик учун дарвозаларини ёпиб қўйган Сарипул ва Дабусие шаҳарларини қамал қилиш учун аскар қолдирди.

Чингизхон Самарқандга келиб, Хоразмшоҳнинг шаҳардан ташқаридаги «Кўк саройи»га тушди. Тўрт ўғлининг аскарлари ва мўғуллар қамчиси остида ҳайвондек сурилган асирлар шу ерга кела бошлади. Бу аскарларнинг ҳаммаси шаҳарни ўраб олди.

Самарқанд Хоразмнинг бошқа шаҳарларидан мустақамроқ эди. Ниҳоят баланд, қалин эски қўрғоннинг ҳар икки томонига тўпхона ўрнатилган қуббали темир дарвозалари бор эди. Гарнизонда 110 минг лашкар бор эди. Буларнинг 60 минги турк лаҳжасида гапирадиган қипчоқлар бўлиб, бошқа қўшинлар эса тожиклар, курдлар, қора хитойлар ва бошқа тоифалардан эди. Йигирмата баҳайбат уруш фили ҳам бор эди. Хоразмшоҳ буларнинг кўмакларига ниҳоят даражада ишонарди. Булардан ташқари, ҳунарманд ва уларнинг қулларидан иборат бўлган кўнгилли қўшинни тўплаш мумкин бўларди.

Самарқандни мудофаа қилиш ишининг тепасига Қоҳирхон ёки Темур Малик сингари синалган ва жасур саркардалар қўйилганда, шаҳар узоқ вақт – бир йилча – озиқ-овқат етгунча турарди. Бирок, Хоразмшоҳ Самарқанд қўшинларининг бош кўмондонлигига, ўз тоғаси, ҳеч қачон лашкарбоши бўлмаган, Туркон хотуннинг укаси, такаббур Тўғайхонни тайинлади.

Чингизхон шаҳар атрофини икки кун айланиб, деворларни, қўрғон тепаларни, сув қўйилган чуқур жарларни

кўрди; мудофаанинг заиф жойларини излади ва ҳужум қилиш режаларини ўйлади. .

Ўзининг ҳақиқий кучларини яшириш ва қамалда қолганларни чўчитиш учун, мўғуллар ҳайдаб келинган асирларни жанговар сафга тиздилар, ҳар ўн кишига биттадан байроқ бердилар. Бу саф тортиш узоқдан Самарқанд аҳолисига, шаҳарни душманнинг сон-саноксиз қўшини қуршаб олгандек кўринди.

Турк лашкарбошилари Алп Эрхон, Суюнчхон ва Баланхонлар ўзларининг қипчоқлардан иборат қўшинлари билан шаҳар дарвозаларидан чиқиб, мўғулларга ҳужум қилдилар, жанг қизиб кетди. Мусулмонлар мўғуллардан бир неча кишини асир олган бўлсалар-да, ўзлари мингга га яқин кишини қўлдан бериб, қалъа деворлари орқасидан паноҳ топиш учун қайтиб келдилар.

Эртасига қипчоқ лашкарлари шаҳардан чиққилари келмади. Самарқанд аҳолисидан тузилган кўнгиллилар қўққисдан ҳужум бошладилар. Мўғуллар жўрттага қочган бўлдилар. Самарқандликлар уларни қувиб бориб, қамалга тушиб қолдилар – пойлаб турган мўғул сарбозлари ҳар томондан ҳужум қилди, орқадан тўсиб ҳаммасини қирди. Шаҳарга озгина киши қайтиб келди, холос. Уч кун ўтгач, эрталаб Чингизхон отга миниб, Самарқандга ҳужум қилишга ўзи раҳбарлик қилди. Қўшиннинг ҳаммасини қалъа деворлари ва барча дарвозалар рўпарасига келтириб қўйди. Мўғуллар шаҳардан чиққанларга ҳужум қилдилар ва ўткир, узоққа отувчи камон ўқлари билан уларга талафот етказдилар; ботирлар билан эртдан кечгача урушдилар.

Шу кеча Самарқанднинг энг машҳур кишилари – қозикалон, шайхулисом ва мачитларнинг кекса имомлари тунги кенгаш ўтказиб, таслим бўлишга қарор бердилар. Улар эрта билан шаҳардан чиқиб, хоқоннинг қароргоҳига жўнадилар. Улар қамал қилинган шаҳарга мўғул хоқонининг раҳм-шафкат қилишини илтимос қилдилар. Чингизхон «ўз қаҳридан хавотир олмасликни ваъда қилди ва уй-уйларига тарқалиб кетишни буюрди». Элчилар шаҳарга қувонч билан келдилар. Шунда қалъага яширинган жасур аскарлар отрядидан ташқари, қипчоқ хонлари ҳам,

барча қўшинлар бошлиғи Тўғайхон бошчилиги остида мўғуллар ҳузурига бориб сажда қилишга ошиқдилар ва ўзларининг мўғул қўшинига қабул қилинишларини илтимос қилдилар. Бунга Чингизхон заҳархандалик қилиб, розилик берди.

Орадан олти кун ўтгач, эрталаб, бош «Намозгоҳ дарвозаси» очилди ва мўғуллар Хоразмшоҳнинг пойтахтига ёпирилиб кирдилар. Улар асирларни ҳайдаб келиб, деворларни бузишни буюрдилар.

Чингизхон шаҳарга ёмонлик қилмасликни ваъда этган бўлса-да, юзлаб тўдаланган Самарқанднинг эркак ва аёллари ялангликка ҳайдалди, у ерда мўғуллар уларнинг бутун борлиқларини таладилар ва зўрладилар. Хоинлар кўрсатган қози калон, шайхулислом сингари кишиларгагина имтиёз берилди. Мўғуллар уларга тегмадилар.

Ҳамма халойиқ ялангликка чиққанда уйларида яшириниб қолмоқчи бўлганларнинг қонини тўкиш мўғулларга ижозат этилган деб халққа эълон қилинди. Шу фармондан фойдаланиб, мўғуллар озмунча ҳам тинч аҳолини қиймалаб ташламадилар.

Ўттиз минг кишилик қипчоқлар қўшини, хотин, бола-чақаси билан Хоразмшоҳнинг тоғаси – Тўғайхон бошчилиги остида душманга хизмат қилиш учун шаҳардан ташқарига чиқди. Мўғуллар қуроолларини ташлашни буюришди ва мўғулча қуроолларга алиштириб беришни ваъда қилишди. Чингизхон хизматига ўтган қипчоқлар, мўғул қиёфасига ҳам киришлари керак деб эълон қилдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг сочларини ярим ой шаклида олдилар. Қароргоҳ қилиш учун мўғуллар уларга алоҳида майдон кўрсатдилар. Қипчоқлар у ерга чодир қуриб, оилалари билан жойлашиб олдилар. Эртасига мўғуллар кўққисдан босиб келдилар-да, ҳаммасини қиличдан ўтказиб, мол-мулкларини олдилар.

Тирик қолганлар, ўлган қипчоқлар тўғрисида: «Улар на жангда мардлик кўрсата олдилар, на қочиб қутула олдилар» дер эдилар.

Шу кечасиёқ, гарнизоннинг қалъага яширинган мард жангчиларидан мингтачаси Алп Эрхонга эргашиб хужумга чиқди. Улар мўғуллар орасига мардона

кириб бордилар, кеча қоронғусидан фойдаланиб яшиндилар ва охирида Жалолиддиннинг қўшини билан бирлашдилар.

Қолган ҳимоячилар урушни давом этдирдилар. Шунда мўғуллар Жарверж канали тўғонининг қўрғошиндан қилган сув йўлини буздилар. Сув қалъа теварагини босиб кетди ва қалъа деворларини ювиб юборди. Мўғуллар шу ювилган жойлардан шаҳар ичкарасига кириб, учратган одамларини қийма-қийма қилдилар.

Мўғуллар, ялангликка чиқарилган аҳоли ичидан узоқ Мўғулистонга жўнатмоқ учун наққош хунармандларни ажратдилар. Хунармандлар эса оқ қоғоз, газлама, ипакчилик, чодир, кўнчилик, эгар-жабдук, катта мис қозон, кумуш ва мис идиш, қошиқ, нина, тўп, камон, ўқдон сингари кўп қиммат баҳо нарсаларни ишлашда шухрат қозонгандилар. Энг яхши усталар Чингизхоннинг ўғил ва қариндошларига қул қилиб берилиб, Мўғулистонга юборилди ва у ерда улар махсус хунармандлар қишлоғи туздилар. Мўғуллар кейин ҳам Самарқанддан ёш, бақувват хунармандларни кўп марталаб олиб кетдилар, шунинг орқасида Самарқанд ва унинг атрофи узоқ вақтларгача одамсиз қолди.

Чингизхон Самарқанд қўрғонини ишғол қилгандан кейин одам жасадлари уйилиб ётган шаҳардан ўтиб, саройга келди. Унинг соя берувчи боғлари, мўғул хоқони чидаш бера олмаган иссиқликни сарин шабада билан алиштирарди. Мурдаларнинг сасиб кетганидан одамлар қочиб чиқаётган шаҳарда туришга имконият йўқ эди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Хоразмшоҳ ҳеч қаерда тинчлик тополмади

Кишининг руҳи тушса, оти ҳам чополмайди.
(Шарқ мақоли)

Мўғуллар Хоразмни талон-тарож қилаётган вақтда Муҳаммадшоҳ узоқда эди. У, бир оз аскар билан хун бўйидаги Халаф шахрини эгаллаб, бундан сўнг нима бўлишини кутиб турар эди.

– Менинг мақсадим, – дерди у, – мўғулларнинг Жайхун дарёсидан ўтишларига йўл қўймасликдир. Яқин фурсат ичида Эронга бориб, каттакон янги қўшин тузаман ва ўшанда бу мажусийларнинг адабини бераман.

Дарёга томон чиқиб турган қоя чўққисидаги минора атрофида кичкина пастак уйлар бор эди. Қадимги ғишт девор буларни ўраб олган.

Ғам-ҳасратини ичига сиғдира олмаган Хоразмшоҳ шу ерга жойлашган. Минора устида ҳамма вақт турадиган соқчи шимол томонни кузатиб турарди. Узоқдаги адирларда кечалари ўт ёнар, кундузи эса осмонга кўтарилган тутун душман қўшинининг ҳаракатини билдирарди.

Муҳаммад баъзан тумшуклари чўзиқ, бесўнақай кемалар тўпланиб турган дарё бўйига тушар, тош қирғоқлар сиқувида мавж уриб оқаётган лойқа сувга қарарди. Қўшинининг кўпчилиги секин-аста Жайхуннинг нариги бўйига – адирлар устида иморатлар кўриниб турган қадимги Халаф шаҳрига ўта бошлади. Бир замонлар ғолиб Искандар ва унинг қўшини, ичига ҳаво тўлдирилган мешкоплар ёрдамида тез оқар дарёнинг шу еридан кечиб ўтган.

Самарқанд қамал қилина бошлаганда Хоразмшоҳ душман қуршовида қолганларга ёрдам бериш учун, аввал ўн, сўнгра йигирма минг отликдан иборат аскар юборди, лекин ҳар иккала отряд ҳам Самарқанднинг қўлдан берилишини кун сайин кутиб туриш керак ва ёрдамга юбориладиган куч мушкулни осон қила олмапти, деб пойтахтга боролмай Халафга қайтиб келди.

Кечаси Бухородан чиққан Инончхон, азобланган ва яраланган икки юз кишилик отряди билан Халафга келиб кирди. Татарлар Жайхун бўйида бу отрядни тўзитиб юборди, ҳаммасини деярли қирғинга дучор қилди, озгина киши омон қолди. Омон қолганлар ичида Қурбон қизик ҳам бор эди.

Бухорони сақлаш учун қолдирилган катта отряднинг бекорга нобуд бўлганини эшитган Хоразмшоҳ, ортиқ даражада таъсирланди. Шоҳ узоқ вақтгача на ўйлай олди ва на фармон бера олди, шунингдек, яқин вилоятларнинг хонлари фармонларидан бош тортганларини ва чақирга-

нида келмаганларини сезиб олди. Ҳар томондан хиёнат ва Чингизхон томонига ўтиш ҳодисалари ҳақида хабар келиб турарди. Хоразмшоҳ ўзи ўрнатган тартибнинг йўқолганлигини, ҳукмронлиги асосларининг емирилганлигини ва садоқатдан асар қолмаганлигини кўрди.

Хоразмшоҳ Муҳаммад каттакон кемага тушди. Йигитлар кемага унинг кичкина тери қутиларга солинган олтин ва қиммат баҳо нарсаларини юкладилар, севган отини чиқардилар. Кема қадрдон қирғоқдан жилиб кетди. Сув уни пастга оқизиб кетса-да, кемачилар, эшкак ва ходалар билан нариги қирғоққа томон жадал йўллардилар.

Сув остидаги тошлар оғир кемани Эрон қирғоғигача олиб боришга имкон бермади. Вакил, эшкакчилик қилаётган новча, қотма аскарга шоҳни кўтариб қирғоққа олиб чиқишни буюрди. У, барваста Муҳаммадни орқалаб, сув кечгани ҳолда қирғоққа олиб чиқди.

Шоҳ тушаётиб:

– Отинг нима, қаерликсан? – деб сўради.

– Мен қўшчи, батрак Қурбон қизиқман. Оиламни Инончхондан ижарага олган бир парча ерга ташлаб келганман. Бухородан қочгандан кейин у билан бирга жон сақладим. Ўша кечаси, хужум вақтида мен татар хонининг сариқ чодири ёнига бориб қолган эдим ва хонни чопиб ташламоқчи бўлган эдим, қарасам, йигитларимиз нима учундир кўрқоқлик қилиб Жайхун томонга қочдилар. Менинг кўк тойчоғим ҳам шуларнинг кетидан суриб кетди. Шундан кейин аранг қочиб қутулдик.

– Нега сени Қурбон қизиқ дейдилар – қиёфанг хушчакчақ эмас-ку? – деди шоҳ.

– Мен бахтга қарши, фақат тўғри гапни гапирман, лекин ҳамма вақт ўринсиз бўлиб чиқади. Қачон нимани гапириш ва нимани гапирмаслик кераклигини билмайман. Шунинг учун менга «қизиқчи» деб лақаб қўйишган ва кўпинча ҳақ гап учун калтак ейман. Лекин мен ҳам бўш келмайман.

– Сен мени илгари ҳам кўрганмидинг?

– Кўришга кўрганим йўқ-ку, лекин тез-тез хотирлаб турардим. Хоким биздан солиқ ундираётганида, «бу шоҳ учун» дерди. Шунда сизни хотирлардик...

Хоразмшоҳ кулиб қўйди. Вакилидан бир олтин диноро олиб, Қурбонга берди.

– Қурбон мен билан кетсин. У мени ариқлардан олиб ўтади, менга ҳақ гапларни гапириб бериб юради.

– Бош устига, улуғ подшоҳ, – деди Қурбон, – сизни олиб ўтиш қийин иш эмас, ғалла солинган қанорни кўтаргандай гап. Лекин этигим нариги томонда қолган эди, олиб келишга ижозат берсангиз.

– Олиб кела қол.

Подшоҳ отга миниб, бели букилган, новча, узун ва ингичка бўйинли Қурбоннинг ҳўл иштонининг почаларини тизза-сагача шимариб, киммат баҳо нарсалар солинган тери қутиларни кирғоққа келтиришга ёрдам беришини кузатиб турди.

Сўнгра кема Қурбонни олиб, дарёнинг нариги юзига кетди.

Хоразмшоҳ тикка ён бағирликдан кетаётганида Жайхун бўйида тревога кўтарилди. Ҳамма узоқда, шимол томонда, адирлар устида беш жойда кўтарилаётган тугунни кўрсатарди. Бу – душманнинг катта отряди яқинлашиб келаётганининг даҳшатли белгиси эди.

– Ҳамма кемаларни дарҳол оқизиб юборинглар! Таттарларни дарёдан ўтказманглар! – деди шоҳ ва отини чоптириб кетди.

Хоразмшоҳнинг изига тушган йигирма минг татар Жоба нойон ва Субутой баҳодир раҳбарлиги остида Жайхун бўйига келди.

Уларнинг дарёдан ўтишларига ҳеч ким халақит бермади. Дарё бўйи бўш, Халафнинг аҳолиси қочиб кетган эди. Кема йўқ эди, бироқ, Чингизхоннинг «чопилсин, ҳеч ерда тўхталмасин» деган буйруғини бажариб, мўғуллар ёғочдан силов қилдилар ва уни тери билан қоплаб, қурол ва кийим-кечакларини шунга солдилар.

Отларни сувга тушириб, отнинг думини ва ҳалиги силовларни ушлаб олдилар. Отлар одамларни, одамлар эса силовларни тортиб борардилар.

Татарларнинг ҳаммаси шу усул билан тез оқар Жайхундан бир кун ичида ўтиб олдилар.¹

¹ Рашидиддин.

Лекин Хоразмшоҳ узоққа, ғарб томонга кетиб қолган эди.

Муҳаммаднинг орқасидан кетаётган қўшиннинг кўпчилиги қипчоқлардан иборат эди. Улар фитна уюштирдилар. Шундай бўлса ҳам кимдир Муҳаммадга эҳтиёт бўлишни тайинлаган эди. Муҳаммад ҳеч кимга сездирмай ҳар кеча ўз ётоғи бўлган чодирдан чиқиб кетарди. Бир куни эрталаб қарашса, қипчоқлар чодирни ўққа тутишибди, унинг кигизи илма-тешик бўлиб кетибди.

Хоразмшоҳ ниҳоятда хавфсираб қолди. У қаерга қочишини билмай, ҳамон ўз йўлини ўзгартиришга уринарди. У ҳамма ерда аҳолига шаҳарни мустаҳкамлашни, қўрғондан чиқмасликни ва жанг қилмасликни уқтирар эди. Бундан аҳоли катта хавфга тушиб, кўплари тоққа қочиб кетди.

Тоғлар қуршовидаги Нишопур шаҳрига келгандагина Муҳаммад кўнглини ёзиш учун айш-ишрат қилди.

Татарлар Муҳаммаднинг изидан тушиб, йўл-йўлакай уни сўроқлаб борар эдилар. Нишопурда ҳам татарлар келаётганидан хабардор бўлган шоҳ, овга чиқаман деб кичик бир отряд билан тезда жўнаб кетди.

Татарлар Нишопурга кетаётиб, Тус, Зов, Рей ва бошқа бирмунча шаҳарларни таладилар. Хоразмшоҳнинг қайси томонга қочганини билиш учун улар Нишопурдан ҳар тарафга кичик отрядлар юбордилар. Улар ҳар бир шаҳар ва ҳар бир қишлоқни таладилар, куйдирдилар, аёллар, чоллар ва болаларга ҳам раҳм қилмай қириб ташладилар.

Муҳаммад яна кўпгина отряд йиғди. Хамадон шаҳрига яқин Давлатобод воҳасида йигирма минг аскари билан, Хоразмшоҳ қўққисдан татарлар қуршовига тушиб қолди. Татарлар унинг кўпчилик аскарини қирғин қилдилар. Муҳаммад деҳқон кийими кийиб, оддий, лекин бақувват от миниб жангда иштирок қилди. Бу, Хоразмшоҳнинг татарлар билан энг сўнгги учрашуви эди. Мўғулларнинг кучи мусулмонларникидан устун бўлмаса-да, ғалабага эриша олмаган шоҳ ўзининг қутулишинигина кўзлаб қолди.

Шоҳни танимаган баъзи бир татарлар унга ўқ узиб отиб ярадор қилдилар, лекин Муҳаммад отини чоптирганича тоғ ораликларига кириб кетди. Шу ерда татарлар Хоразмшоҳ қўшинининг изини бутунлай йўқотиб қўйдилар.

Татарлар олға, ғарб томонга, Зенджон ва Казвинга қараб юрдилар. Хоразмшоҳнинг Бектегин ҳам Кучбукахон бошчилигидаги қўшинини тор-мор қилдилар ва Озарбайжон орқали Мурон саҳроларига томон юриб, грузинлар билан жанг қилдилар.

Татарлар ҳеч қаерда тўхтамадилар, ўзларига зарур озиқ-овкат, кийим-кечак ҳамда олтин-кумушларни олиб, йўлларида давом этдилар. Чингизхон топшириғининг муҳимлигини эсда тутиб, манзилларда салгина тўхташар, Хоразмшоҳ Муҳаммад изидан кечаю кундуз юришар эди.

Аҳоли яшайдиган жойларда татарлар энг яхши отларни олиб, илгарига қараб кета бердилар. Ҳар бир чавандоз иккитадан, баъзи бирлари эса бир нечтадан от олиб борардилар. Улар йўлда пойга қилар, бир отни қўйиб иккинчисига минар, шунинг учун ҳам суткасига катта масофани босиб, кутилмаган жойлардан чиқиб қолар эдилар.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Ҳазар¹ денгизининг бир оролида

Кўшинимни менга ким берур.
Ким олади енгилиш ўчин?
Подшоҳ бўлган еримни ёвдан
Кимлар энди қайтариб олур?

(Турк афсонасидан)

Муҳаммадшоҳ Диануй вилоятига келди ва яширинча Амол шаҳри ёнида тўхтади. Маҳаллий амирлар унинг ҳузурига келиб, эҳтиром арз этар ва шоҳга хизмат қилишга тайёр эканликларини билдирар эдилар. Шоҳнинг илгариги арбобларидан деярли ҳеч ким қолмаган. Ғоят ҳолсизланган ҳаста шоҳ, ишонган кекса амирлари билан кенгаш қилди ва умидсизлик билан:

¹ XIII асрдаги мусулмон ёзувчилари Қора денгизни Хазар денгизи, Кримни эса, Хазаристон деб атар эдилар. Кейинроқ Каспий денгизни Хазар денгизи деб атай бошладилар.

– Ер юзида татар яшинидан бекиниб, дам оладиган бирор тинч жой топилармикан? – деб сўради.

Шунда ҳамма, шоҳ кемага тушиб Хазар денгизининг бирор оролидан бошпана топса яхши бўлишини билдирди. Бу маслаҳатни маъқул кўрган шоҳ кичкина, кимсасиз бир оролга жўнади.

Тез вақт ичида бу оролга Муҳаммадшоҳнинг ўғиллари: Ўзлокшоҳ, Оқшоҳ ва Жалолиддинлар келди. Бу ерда Хоразмшоҳ фармон ёзиб, ёш Ўзлокшоҳнинг ўрнига илгари ёмон кўрган ва масхаралаган ўғли Жалолиддинни янгидан валиаҳд қилиб тайинлади.

– Ҳозир давлатни сақлаб қолиш Жалолиддиннинггина кўлидан келади, – деди шоҳ икром бўлиб, – у душмандан кўрқмайди, аксинча, ўзи унга рўбарў бўлишни хоҳлайди. Онт ичиб айтаманки, Жалолиддин ғалаба қозонгандан кейин парвардигор менга яна қудрат ато қилса, менинг қўл остимда фақат шафқат ва ҳаққоният ҳукмрон бўлади.

Сўнгра Хоразмшоҳ Жалолиддиннинг белига ўзининг олмос дастали қиличини тақди ва унга «Султон» номини берди. Унинг укаларига: «Акаларингга содиқ бўлинглар ва итоат қилинглар» деб буюрди.

Султон Жалолиддин қилични олиб, шундай деди:

– Мен Хоразмни татарлар ишғол қилган бир вақтда подшоҳликни олаётирман. Мен жисми кетиб, исми қолган кўшинга бошлиқ бўлаётиман. Бу кўшин, бўрон учирган хазондай тўзиб кетган. Лекин, мусулмонлар мамлакатларини қоплаган бу қоронғу кечада тоғларнинг тепасига жанг гулханларини ёқаман ва довюрак кишиларни йиғиб оламан.

Жалолиддин отаси билан хайрлашди ва янги жангларга отланди. Бошқалар ҳам кетиб, Хазар денгизининг қумли оролида Муҳаммаднинг ўзи танҳо қолди.

Мумланган бесўнақай кема жўнаб кетганда, Хоразмшоҳ Муҳаммад маъюс ва хаёл сурган ҳолда қумтепада турарди. Туркман эшкакчилари каттакон кулранг елканни кўтардилар, шахзодалар ва Астробод амири кемада қўлларини қовуштириб турар ва подшоҳ томонга қайрилиб қарашга ботина олмас эди.

Елканни шамол шиширди, кема чайқалиб, тўлқинлар орасидан туман билан қопланган каптар ранг тоғлар томонга илдам кета бошлади.

Хоразмшоҳнинг ўз ватани ва доимо қўзғолон кўтарувчи норози аҳолиси билан сўнгги алоқаси узилган эди. Бундан кейин уни на татарларнинг босиб келиши кўрқита олади ва на малла Чингизхоннинг қора кўланкаси. Муҳаммаднинг изига тушган Жоба ва Субутоилар энди бу ерга от қўйиб кела олмайди.

Бундай бепоён денгиз буйида ўтмишни эслаб афсус қилиш, ҳозирги пайтга баҳо бериш ва келажак тўғрисида шовилмасдан ўйлаш мумкин. Хоразмшоҳ бир ойлик озиқ-овқат билан таъминланди; Астробод ҳокими қум тепаликлари орасидаги жилғага ўтов тикиб берди, қозон, бир қоп гуруч, қўй ёғи, тери челақ, болта ва бошқа зарур нарсаларни юборди. Энди шоҳ дарвеш бўлиб, кундалик овқатини ўзи пиширадиган бўлди.

Кема жуда узоққа кетиб қолди. Муҳаммад эса ҳамон хаёлга чўмган ҳолда турарди; кейинчалик иссиқ, куруқ қумга ётди-да, иссиқ қуёш ва майин денгиз шабадаси остида уйқуга кетди.

У, кишиларнинг ўзаро сўзлашуви ва оёқ товушидан уйғониб кетди. Кимнингдир «у катта киши, кучли» деган товуши эшитилди.

Бу кимсасиз оролдагилар ким экан? Яна ўша душманларми? Шоҳ атрофга қаради. Тепаликда, оқ буталар орасида қора телпакли киши кўрингандек бўлди. Муҳаммаднинг ёнида ҳеч нарсаси йўқ – камони, болтаси ўтовда эди. Шоҳ дарҳол тепаликка чиқди. Жулдур кийим кийган, яланг оёқ бир неча киши жилғадаги ботқоқликни кечиб ўтди. Булар орасида қандайдир бир ваҳимали одам эмаклаб, бесўқақай равишда лапанглаб борарди. Шоҳ, «мен Астробод ҳокимига, мени кимсасиз оролга элтиб қўй дегандим, бу одамлар қаердан пайдо бўлди?» деб ўтовига қараб кетди. Унинг ўтовидан тутун чиқмоқда эди. Ўтов олдидаги сахнда ўнтача ғалати одамлар давра олиб ўтирарди. Одам қиёфасини қарийб йўқотган бу одамлар кимлар? Юзлари шишиб кетган, яра босган.

– Кимсан? – деди ўтирганларнинг бири, – не сабабдан бу ерларга келдинг? Бизни ҳамма ердан ҳайдаб юборган-ликлари учун бу ерга келганмиз.

– Ўзларинг кимсизлар?

– Биз худонинг ғазабига учраган одамлармиз. Бугун келдик, шу ерда балиқчилик қилмоқчимиз.

– Кўрмаётибсанми? Ҳаммамиз ҳам моховмиз; тирик-лигимизча ўликдай иримоқдамиз. Мана буни кўр, бутун бармоқлари ириб тушган. Мана бунинг эса оёқ-қўли ириган, шунинг учун айиққа ўхшаб эмаклаб юради. Мана бунинг кўзи оқиб тушди. Бунинг тили ириб, соқов бўлиб қолди...

Муҳаммад индамади, у узоқда қорайиб турган кемани ўйлар эди.

– Ҳаммамиз Олло таолога сиғинган эдик, раҳм қилиб сени юборди.

– Сизларга қандай нафим тегиши мумкин?

Ўтирганларнинг бири ўрнидан турди. У ҳаммадан кучли, ҳаммадан новча ва қўлида болтаси бор эди.

– Мен бу ернинг шайхиман, бу даргоҳда ҳамма менга бўйсунishi керак. Қимки менинг фармонимни бажармасан ўлдирилади. Сен соғ ва бақувватсан. Биз сени ичимизга оламиз, сен тўрвамизни кўтариб, сув ва ўтин ташиб юрасан. Бу иш ҳар қайсимизнинг ҳам қўлимиздан кела бермайди. Оллоҳи таоло берган бу ўтовда қозон, гуруч, ун ва қўй ёғи бор экан. Энди сен биз билан яшайсан ва бутун кийимингни бизга ечиб берасан, биз навбатма-навбат киямиз. Сенга кийим ҳам керак эмас.

Муҳаммад орқасига қайрилди ва нафаси ичига тушиб, қирғоққа томон чоңди. Моховлар унинг кетидан юрдилар ва тепаликка чиқиб, уни кузатиб турдилар. Хоразмшоҳ қумлоққа бориб, денгиз тўлқинлари чиқариб ташлаган чўпларни йиғиштирди ва катта гулхан ёқди. Хоразмшоҳ, бу тутунни кўриб, кема қайтади ва мени бу ердан олиб кетади» деб ўйларди. Шунинг учун бутун ўй-хаёли узоқда туман ичида йўқолган кемада эди. «Майли, у ерда уруш бўлса ҳам, татар чавандозлари изғиб юрса ҳам майли; ҳар ҳолда у ердаги одамлар соғ ва саломат. Улар бир-бирларига душман, азоб чекишади, йиғлашади, кулишади; бу

тирик мурдалар орасида юргандан кўра ўшалар орасида бўлган яхши».

Ваъдага мувофик, орадан ўн беш кун ўтгач кема келди. Кемада Хоразмшоҳ лашкарбошиларадан Темур Малик ўз йигитлари билан келган эди. Хоразмшоҳни дарров топиб олиш мумкин бўлмади. У, қирғоқда қип-яланғоч ҳолда ётар, бошига қўнган қузғун кўзларини чўқир эди.

Темур Малик оролни айланиб чикди ва кўрқиб буталар орасига яширинган моховларни топиб олди. У оролда нима воқиа бўлганини сўради. Улар сўзлаб бердилар: – Кемада келганларнинг ҳаммаси, оролда қолган кишига таъзим қилганликларини ва уни подшоҳ деб атаганликларини биламиз. Боболаримиздан, мохов подшоҳнинг тўнини кийса, касали тузалади ва яралари битади, деган гапни эшитган эдик, шунинг учун бу одамнинг тўнини ечиб олдик. Уни овқатга чақирдик, томоқ келтириб бердик, емади, нуқул гулхан ёқиб мана шу хилда, индамасдан ёта берди. Ҳамма кийимлари бут-бутун. Бирортамининг ҳам тузалмаганлигимиздан билдимки, бу одам султон эмас экан.

– Рухсат этинг, ҳаммасини ўлдирамиз! – деди йигитлардан бири.

– Қиличларимизнинг даммини буларнинг захарланган қони билан ифлос қилмайлик, – деди яна бир аскар ва моховлар шайхининг қорнига ўқ отди. Шайх вой-войлаганича қочди. Бошқа моховлар ҳам унинг кетидан югурдилар.

– Қўйингла! – деб қичқирди Темур Малик, – улар бусиз ҳам Оллоҳнинг қаҳрига учраганлар. Мен улардан ҳам бахтсизроқман! Бутун умрим бўйи Хоразм шоҳларининг улуғворлиги учун курашдим. Мен Хоразмшоҳ Муҳаммад янги чиққан енгилмас Искандар, халқимизнинг бошига кулфат тушган, жасур мусулмон қўшинларини шарафли ғалабаларга олиб боради, деб ишонган ва шу йўлда қон тўккан эдим. Яраларимни кўриб энди уяламан, саҳронинг саробини химоя қилиш учун фойдасиз исроф бўлган ёшлик йилларимга ачинаман. Бу ётган одам ўзининг каттакон қўшини билан хоҳлаган ерини забт қила оларди, энди эса бошидаги қузғунни ҳайдагани кўлини ҳам қимирлата олмайди. У, ҳатто авратини ёпиш учун лозимга,

жасадини кўмиш учун ўз ватанининг бир ховуч гупроғига зор, ҳамманинг назаридан қолган бир ҳолда ётибди. Менга нима азоб! Юрагимни ачитаётган хатоларимни ювиш учун кўз ёшим камлик қилади.

Темур Малик қиличини оёғи остига ташлади ва босиб синдирди. У, Хоразмшоҳнинг жасадини салласидан қилган кафанга ўраб, ўзи билган қисқа бир сурани ўқиди. Йигитлар қиличлари билан қумдан гўр кавладилар ва қассоб бўғизга пичоқ қадаганда титраган эчки сингари, ҳаётини шон-шарафсиз тамомлаган мусулмон хоқонларининг энг қудратлиси Хоразмшоҳ Муҳаммадни дафн қилдилар.

Темур Малик султон Жалолиддинга отасининг ўлдирилганлигини билдириш учун уни излаб кетди. Ривоятларга қараганда, у кейинчалик оддий дарвеш бўлиб, Арабистон, Эрон ва Ҳиндистонда кўп йиллар дайдиб юрган.¹

БЕШИНЧИ БОБ

Қурбон қизиқ уйига кетди

– Ҳайданглар! Қани, ҳа!

Жайхуннинг кучли оқимига қарши бораётган кема секин-аста қирғоққа яқинлашди.

Қурбон ўйлар эди:

– Шоҳга эргашиб ёт элларда саргардон бўлиш – иш эмас! Ўз ватанингда очликдан ўлганинг яхши! Ипак тўрқовоқда чойхона эшиги устига осиб қўйилган бедананинг кунини кўраётибман. Подшоҳ менга олтин динор инъом қилди. Ҳаётимда бундай кун жуда кам учрайди. Лекин бу динорни уйимга қандай қилиб олиб бораман? Лунжимдагина олиб бориш мумкин. У менга кемани дарёнинг оқимига – Хоразмга томон жўнатишни буюрган эди... Йўқ! Мен у томонга бормамайман. Йўқ, Қурбон бундан кейин шоҳни деб урушмайди ҳам, қочмайди ҳам. Бу кетишда, энг сўнгги улуғ денгизгача бориш мумкин, сўнг-

¹ Баъзи бир тарихшуносларинг айтишача, бир неча йил ўтгач, Темур Малик дарвеш кийимида Ўрта Осиёга келган. Хўжандда уни жангда ёй билан кўзини чиқариб қўйгани мўғул тапиган. Мўғул ҳокими уни ўз ҳузурига келтиришни буюрган ва кибр-ҳаво билан гапиргани учун ўлдиртирган.

ра қаерга боради киши? Қурбон ўз қишлоғига қайтиб бола-чақасини кўргиси келади...

Қурбон, Муҳаммад кўк от миниб турган нариги қирғоқдаги тепаликка қарарди. Қурбон ўзини сувга ташлаб қирғоққа чиқиб олди. Қалъадан, адир бўйлаб саросимага тушган одамлар, елкаларига тугунларини кўтариб келар ва бир-бирларини итариб кемага интилар экан, қайта-қайта:

– Татарлар яқинлашди! Тезроқ қочинглар! – деб кичқирарди.

Қурбон билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Қурбон қирғоқ бўйлаб чопди ва бошқалар билан турган чайласига бориб, похол ичидан этиги солинган қопини топди, яна бир марта дарё томонга қараб, кемаларнинг бирин-кетин қирғоқдан жўнаётганлигини кўрди. Шунда у иккиланмай, янги ташвишлар бўсағасига қадам қўйди.

У қалъа деворининг ёнидаги тепаликка чиқди. У ердан сап-сарик даштда, қизил ва чипор тўнли одамларнинг тум-тарақай бўлиб қочиб кетаётганини кўрди. Нарироқда эса чанг кўринди. «Булар – татарлар» деб ўйлади Қурбон ва яланг оёқ тош, тиканга қарамай далага қараб чопди.

«Нарида тепалик, унинг орқасида эса жарликлар бўлса керак. Татарлар қалъани ишғол қилиш ва сувдан ўтиш билан овора бўладилар. Уларга менинг нима керагим бор?»

Қурбон бир сағана ёнига борди ва унинг орқасига яшириниб, нафасини ростлади-да, атрофга қаради.

Чанг ичида чопиб бораётган отларнинг ёлига етиб олган сарик пўстинли одамларни кўрди. Баъзи бирларининг устларидаги совутлари ярқирарди. Татарларнинг «ку-ку» деган ҳайқириқлари, чанг босган пакана итларнинг туёқ товуши барала эшитила бошлади.

Баъзи бир отлиқлар қочганларнинг йўлини тўсиш учун кўпчиликдан ажралиб, чопиб кетдилар. Қиличлар ярқираб кўтарилди. Унинг зарбидан одамлар йиқилди. Татарлар атрофни ўраб тўхтадилар ва отларидан тушмай энгашиб, ташланган тугунларини олиб яна қўшинларига қўшилиб кета бердилар.

Қурбон эмаклаб сойликка тушди-да, ўрnidан туриб яна чопди.

Курбон куни бўйи биёбон кезди. Баъзан, ташлаб кетилган экин ерлари учраб қоларди. Йўлда гоҳ якка, гоҳ тўп-тўп одамлар дуч келарди. Булар Курбоннинг «қайғу ва кўз ёшлари водийсидан» келаётганини билиб тўхташар, Бухоронинг тақдири ва Хоразмшоҳнинг қочиб кетганлиги тўғрисида саволлар беришар ва Курбонни гулхан ёнига чақириб, кўмач беришар, унинг сўзларига берилиб кулоқ солишарди.

Курбон, танҳо ўзи бир неча татар билан олишгани, уларни енггани ва отининг ҳалок бўлганини гапириб берди; энди ҳеч нарсага қарамай, ўз ер-сувини, бола-чақасини кўриш учун уйига кетаётганини айтди. Айтган гапларига ниҳоят ўзи ҳам ишона бошлади, лекин, ҳамма шундай оғир кунда ватанини ташлаб қочиб кетган шоҳни қарғаётгани учун, Хоразмшоҳ Муҳаммадни кемадан қирғоққа орқалаб олиб чиққани ҳақида ғинг демади. Шоҳ жанг майдонида азоб чекиб, шаҳид бўлишдан кўрқиб, халқни мўғул ва татарлар салтанатига топшириб қўйди.

Бир жойда Курбон сойликка йиғилган одамларни кўриб, уларга яқин борди, улар Курбонга гулхан ёнидан жой бердилар. Ҳаммалари ҳам татарлар ва улар билан учрашувлар ҳақида гапирардилар.

– Бизлар ҳамқишлоқмиз. Шундай бўлди: кўчада беш-ўн киши гурунглашиб ўтирган эдик. Қишлоққа бир татар кириб келди. Тўппа-тўғри устимизга бостириб келди-ю, бирин-кетин ҳаммани чопа берди. Якка чавандозга қўл кўтаргани ҳеч ким журъат эта олмади. Бизга ўхшаб девор ошиб қочганларгина омон қолди.

– Бир татар далада ишлаб юрган бир деҳқонни кўриб қолибди. Татарнинг ҳеч қандай яроғи йўқ экан. У ваҳимали овоз билан «мукка тушиб, қимирламай ёт», деб пўписа қилибди. Ҳалиги деҳқон мукка тушиб ётибди. Татар эса нарироқда турган, ўғирланган моллар юкланган от ёнига бориб, юк орасидан қилич топиб олибди-да, қайтиб келиб деҳқонни ўлдирибди.

Улар гулхан ёнида ўтиришиб, ватандошларнинг азоб чекаётганликлари ҳақида гапиришар эди. Курбонга бир бурда нон билан бир коса суюқ атала беришди.

Бирданига юқоридан ваҳимали хириллаган бир овоз эшитилди:

– Ҳой! Қани, қўлларингни орқаларингга боғланглар-чи!

Юқорида, жар бўйида саман от минган татар турарди.

– Офат! Кунимиз битди, – дейишди одамлар ва бел боғларини ечиб, бир-бирларининг қўлларини боғлашга ҳозирландилар.

– Тўхтанглар! – деди Қурбон. – Унинг битта ўзи-ку. Наҳотки уни ўлдириб қочиб кета олмасак?

– Қўрқамиз!

– Агар қўлларимизни боғласак, бизни ўлдиради. Ундан кўра ўзини ўлдирганимиз яхши. Эҳтимол қочиб қутулиш мумкин бўлар.

– Йўқ, йуқ! Ким бунга журъат эта олади. Ҳаммалари қалтираб, бир-бирларининг қўлларини боғлай бошладилар.

Қурбон қўлига тугунни тутгани ҳолда инъом қиладиган киши сингари энгашиб юқорига чикди-да, татарнинг олдига борди.

Татар анча ёшга бориб қолган, сийрак оқ сочлари иягига тушган ва шамолда қорайган юзини ажин босган, қисқ кўзлари чақнаб турарди.

– Нима бу? – деди татар тугунга қўл узатиб. Қурбон унинг боши ва қўлидан тутди. От ҳуркиб ўзини четга олди. Қурбон татарни қўйиб юбормай, отдан йиқитди-да, қўйдек сўйиб ташлади.

Қурбон ўрнидан туриб орқасига қаради. Гулхан олдида ўтирган одамларнинг бири жони борица қочиб кетмоқда, бошқалари эса писиб қараб турардилар. Сўнгра иккиси Қурбоннинг ёнига келди.

– Ўлибди! – деди бири энгашиб.

– Энди бунинг устидаги кийимларини бўлиб олайлик, – деди яна бири ва ўликнинг устидан, яланғоч баданга кийилган барра пўстинни ечиб олди.

Ҳаммалари от томонга бордилар ва отни тутишда Қурбонга кўмаклашдилар. Шунда Қурбон:

– Сизлар хоҳлаган нарсаларингизни олинглар. Саман от эса меники бўлади. Кўряпсизлар-ку, бу мўғул оти эмас,

деҳқонларимиздан тортиб олинган от. Бу билан ер ҳай-дайман, – деди.

– Чек ташлаймиз, – деди бири отнинг юганини қўлига ўраб.

– Эҳтиёт бўл, татар тирик, ўрнидан туряпти, – деб қичқирди Қурбон. Ҳалиги одам қўрқанидан юганни ташлаб қочиб кетди.

Қурбон отнинг устидаги қоп ва қутиларни ташлади, фақат оғир бир нарсани қолдирди, сўнгра отга миниб қичқирди:

– Қанақанги йигитсизлар! Сизлар кўтарилган таёқдан ҳам қочадиган қуёнсизлар. Агар шер юрак бўлганларингда, биргалашиб татар ва мўғулларнигина эмас, ерларимизни тортиб олган Хоразмшоҳлар, султонлар, беклар ва хонларни ҳайдаб юборардик. Сизлар суваракка ўхшаб ҳар бир овоздан қўрқиб яширинасизлар! Анчайин бир татар сизларни янчиб ташлайди. Хайр, баҳодир Қурбон қизикни унутманглар!

Қурбон қўл силкиб, от қўйганича кетди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Қурбон бола-чақасини излайди

Қурбон Бухорога яқинлаша борган сари хароб бўлган қишлоқлар, ириб кетган мурдалар кўпроқ учрай бошлади. Семирган итлар қоринларини осилтириб, думларини судраб ўликлардан узоқлашар ва хурмасдан жимгина ётарди.

Қурбон татарнинг ўғирланган олтинлари бордир, деган умид билан отда қолган тери халтани холи бир жойда очди. Халтадан оддий темирчи болғаси, эгов, омбир, сўк, бир парча яхна гўшт ва ўнточа нон чиқди. Олтин қани? Қурбон ўроғлик бир латта ичидан чарм катмон топди. Катмонда пул бор эди, лекин тилла эмас, бир ҳовуч танга ва чақа. Ҳар ҳолда, рўзғорда бунинг ҳам ўрни топилади. Хоразмшоҳ берган олтин динори ҳам бор.

Баъзи бир қишлоқлар ёнидаги ерларда деҳқонлар ишлардилар. Улар Қурбонга, ариқларга сувнинг нотўғри

ва ҳам келиши, сувсизликдан баъзи ерларда экинларнинг қовжираб қолгани, баъзи жойларда эса ҳайдалган ва экилган ерларни сув босиб кетгани ҳақида шикоят қилдилар, ҳамма ерда жарлар пайдо бўлганини айтдилар.

Қурбон ўз қишлоғига яқин кимсасиз бир қишлоқда Қувонч деган бир деҳқон ошнасини учратди. У хирмон бўлиб ётган, ис босган тош ва кулни кўрсатди.

– Уйимдан қолгани мана шу бўлди? – деди маъюсона бош чайқаб. – Тўрт томонга югуриб бола-чақамни чақираман. Ҳеч қайсисидан дарак йўқ. Мўғуллар босиб кетган кунни далада эдим. Тутунни, саросимада қолган қўшниларимни кўриб, менинг бола-чақам ҳам шуларга қўшилиб қочиб кетгандир, деган хаёл билан чопиб келдим. Кечаси қайтиб келсам уйим шу аҳволга тушибди. Билмадим, бола-чақамни мўғуллар олиб кетганми ёки ҳаммаси ҳам ўт ичида қолиб кетганми... Келиб қолар дейман, а?..

Қурбон ҳаяжон ичида йўлига равона бўлди ва қоронғу тушганда, ерига сув боғланадиган даҳана бўйидаги кекса терак тагига келди.

Ариқда сув оқарди. Жим, ойдин кечада уйига яқинлашди. Дарвоза катта очик, У, отини бостирмага боғлаб, уйининг эшиги томон борди. Эшик тахта билан михлаб ташланган. Ичкаридан, гинг деган товуш ҳам эшитилмас эди...

Унинг олдига ҳатто ит ҳам чиқмади.

Қурбон отининг олдига бир кучоқ похол ташлади. Сўнгра ўзига маълум бўлган жойдан томга чиқди. Томда, эски поя устига чиқиб ётди. Уйқуга кетар экан, Қувончининг «келиб «қолар дейман, а?» дегани кулоғига эшитилиб кетди.

Эрта саҳарда, Қурбон совқотиб уйғонди-да, инграш товушини эшитиб қолиб, кулоқ солди. Инграш яна такрорланди. Овоз пастдан чиқарди. Ким инграётир? Татарлар ярадор қилган кишими? Ёки ўлаётган татарми?

Қурбон томдан тушиб, отининг олдига югурди. От похолни аллақачон еб бўлган, бетоқатлик билан депсинарди. Қурбон тери халтадан болғани олди, эшигини бузиб ичкарига кирди. Ичкари қоронғу эди. У сўрини пайпаслаган эди, қўли одамга тегди. Юзини сийпалаб, онаси эканлигини билди. Онаси ўликдай ётарди, у зўрға:

– Келишингни билардим, ўғлим. Қурбон бизни ташлаб кетмайди... – деди.

– Бошқалар қаерда?

– Ҳаммаси тоққа қочиб кетди. Мен уй пойлаб қолдим, ҳолдан тойдим. Мени ўлик деб, эшикни миҳлаб кетдилар. Энди ўғлим ўзинг келдинг, бу кунларни кўрмагандай бўлиб кетамиз...

Қурбон қумғон топиб, ариқдан сув келтирди; янтоқ йиғиб олов ёқди-да, қозончага сўк солиб ўтга қўйди. Уй ёриди ва исиди. Онаси озиб кетган, қимирлагани мажоли келмай, чўзилганича ётарди. Унинг бурни узун бўлиб кетган. Қуруқшаб кетган лабларини қимирлатиб:

– Келдинг-а, ўғлим! – деди.

Қурбон отини тушовлаб, яйловга қўйиб юборди. Наридан бир парчагина ери бор, бу билан оила боқиш мумкинми? Яна ҳосилнинг ярмини ер эгаси – бекка бериш ҳам керак! Ерни ўт босган. Ундан нари қўшнилари ерлари. Бу ерларни ҳам ўт босган, эгаларидан дом-дарак йўқ. Кекса темирчи Соқов қулининг уйи куйган, унинг атрофидаги дарахтларнинг барги қовжираб кетган.

Бир одам оҳиста қадам ташдаб, дала бўйлаб келар, ҳар замон тўхтаб, кетман урарди – ариқларни тузатиб юрган бўлса керак.

– Ҳой! – деб қичқирди Қурбон.

Ҳалиги одам қаддини ростлади-да, қўлларини соябон қилиб қаради:

– Иййе! Қурбон қизик-ку, – деб қичқирди у киши. Ҳар иккаласи ҳам ариқ бўйлаб бир-бирига қараб юрди ва қучоқлашиб кўришди. Бу одам неваралар кўрган чол Соқов қули эди.

– Қандай замон келди-а! – деди чол енг учи билан кўз ёшини артиб.

– Бола-чақангиз омонми, сигирингиз тирикми, эшагингиз ишляптими, қўйларингиз қўзиляптими? – деб сўради Қурбон.

– Анови пўстинли кишилар келиб, қўшнилари мизнинг молларини ҳайдаб кетишди, тўртта қўйимни отларига ўнгариб, неварамни ҳам олиб кетишди, хотиним қолган болалар билан тоққа қочди. Очликдан ўлмаган бўлса, ке-

либ қолар деган умиддаман. Сигирим билан эшагим қу-
тулиб қолди.

– Менинг бола-чақам қаердайикин? – деди Қурбон.
Жавоб олгунча нафаси ичига тушиб кетди.

– Суюнчи бер, хотининг кеча қайтиб келиб, менинг
чордеворимда ётди. Ҳа, ана, ўзи ҳам дала бўйлаб кела-
ётир...

Қурбон узоқдан хотинининг таниш қизил кўйлагини
кўрди. Нега у гандираклаб келаётир? Қурбон дарҳол жид-
дий қиёфага кирди: ахир у оила бошлиғи, ҳаммани ўз қўл
остиға йиғиб, хароб бўлган хўжалигини тиклаш керак.

– Нима бўпти, Соқов қули, – деди у чолга, – сизнинг
сигирингиз билан эшагингиз, менинг отим бор. Биргала-
шиб, бир парча еримизни ҳайдаб олармиз. Бутун атрофда
уруш, босқинчилик; кеча қипчоқларнинг беклари келган
бўлса, бугун мўғул хонлари келди. Булардан қачон қуту-
ламиз? Биз деҳқонлар кутиб туролмаймиз. Бизнинг иши-
миз – дон экиш; ўз ғамимизни ўзимиз емасак, ким томоқ
берарди?

– Рост айтасан! Фурсатни қўлдан бермаслик керак:
ерга уруғлик, омов ва сув керак.

ЕТТИНЧИ БОБ

Туркон хотуннинг қочиши

Шу даҳшатли илон йилининг баҳоридаёқ, Мовароун-
наҳрнинг ҳаммаси Чингизхон қўлида эди. Мўғул хоқо-
ни ўз қарамоғига ўтган қиммат баҳо меросга ғамхўрлик
қилган киши сингари, бу юртда тартиб ва осойишта ҳаёт
ўрнатиш тараддудини кўра бошлади. Улуғ хоқон ғафлат-
да қолмаслик, ҳамма нарсани билиб туриш учун, барча
шаҳарларга татар гарнизонлари қўйди, маҳаллий ҳоким-
лар белгилади ва уларга ўз одамларидан мўғул бошқарув-
чилари бирқитди.

Кўрққан ва ишончи қолмаган деҳқонларнинг баъзи
бирлари секин-аста қишлоқларига қайтиб, деҳқончилик-
ларига киришдилар. Тартиб эса жуда секинлик билан
тикланарди: бутун мамлакатда очлар тўдаси, уй-жойсиз

қолган қочқинлар кезиб юрар ва мўғуллар кетидан хона-вайрон бўлган қишлоқларни талаб, овқат қилар эди.

Жайхуннинг этагидаги Хоразмнинг туб ери, Хоразмшоҳларнинг бой пойтахти Урганчгина забт этилмай қолди. У, мўғуллар қўл остидаги ер ўртасида арқонлари қирқиб ташланган чодир сингари турарди. Чингизхон бу ерга ҳам қўл узатишга қарор берди ва бу вилоятни забт этишни ўзининг уч ўғли, Жўжи, Чиғатой ва Уғидайга топширди. Ўғилларига ўз қўшинининг кўпчилик қисмини ажратиб берди. Чиғатой билан Ўғидай Хоразмга жануб томондан, Жайхун соҳили бўйлаб кетди. Муттасил саркашлик қилувчи Жўжи эса, юришни секинлаштириб, ўз отряди билан Жанд яқинида қолди, қулонларни ов қилди, кўчманчиларнинг отларини тортиб олди ва хоқон севган оқ ва саман отлар талаб қилди.

Чингизхон асосий қўшинини юришдан тўхтатди ва Жайхун дарёси бўйида қишлашга қарор берди. У, Хоразмшоҳ тўраларидан ўз томонига ўтган донишманд Ҳожибни Урганчга юборди. Тўра қариб қолган Туркон хотун хузурига келиб, улуг хоқон у билан эмас, балки унинг ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳ билан урушаётганини, унинг қилган жиноятлари учун эмас, балки ўз онасининг сўзига кирмаганлиги ва уни ҳақорат қилганлиги учун унга жазо бериш мақсадида иш кўраётганлигини билдирди. Яна донишманд, агар Туркон хотун таслим бўлса, Чингизхон унинг қўл остидаги вилоятга қўл теккизмасликни ва вайрои қилмасликни ваъда қилганини ҳам айтди.

Лекин маккор Туркон хотун, ўз мўғулларинигина инсофли, бошқаларни эса домига илинтириб, гўштидан кабоб қиладиган мўғул хоқонига ишона олмас эди.

Донишманд Ҳожибнинг Урганчга келиши билан Халафдан ҳам кема келди. Буларнинг бирида оддий батракча кийинган Инончхон ҳам бор эди. У Хоразмшоҳдан хат келтирди. Подшоҳ Жайхун бўйидаги заставадан кетишини, катта қўшин йиғиш учун Хуросонга боришини онасига билдирган ва Чингизхонга ишонмай, барча ҳарами билан ўзининг келишини сўраган.

Бу хабар Туркон хотунни шу қадар ҳаяжонга солдики, чиройли кўзларини яна чиройлироқ қилиш учун сур-

ма тортиш ҳам юрагига сиғмади. Хоразмда қолишнинг хавфли эканини фахмлаб, катта карвон тузишни буюрди, Хоразмшоҳнинг ҳамма хотин, бола-чақаларини йиғди, туяларга қиммат баҳо молларни юклаб, Қорақум орқали жанубга, Копет-даг тоғларига томон жўнади.

Жўнаб кетиши олдидан қари Туркон хотун ўз невараларини, рўй бериши мумкин бўлган ёмон оқибатлардан сақлашга қарор берди.

Бош жаллодга, шоҳ саройида ҳаёт кечирган барча гаровга қўйилган ўспиринларни ёшига қарамай, кемада Жайхуннинг энг чуқур ерига олиб бориб, оёқларига катга харсанглар боғлаб, сувга ташлашни буюрди. Хоразм йирик феодал ҳукмдорларининг йигирма еттита ёш ва ўспирин болалари сувга чўктирилди.

Гаровга қўйилганлар ичида, Туркон хотун, туркман еридаги Язер¹ шаҳри хокимининг ўғли Умархоннигина ўлдиртирмади. Туркон хотун бу ишни ўзи ўша ерга бораётганлиги учун қилди. Умархон ва унинг хизматкорлари биёбон йўлини яхши билардилар. Ўн олти кунга чўзилган уқубатли Қорақум йўлида улар, қари Туркон хотунга садоқат ва итоат билан хизмат қилдилар.

Лекин карвон Язерга яқинлашиб қум тепалар орқасидан тоғ чўққилари кўриниши ҳамоно, Туркон хотун Умархоннинг уйқуга кетишини пойлаб, унинг бошини кесиб ташлашни буюрди.

У, карвонни тоғнинг устига солинган ва одам йўламайдиган Илон қалъаси томонга йўллади. Бу ерда у одамлари билан бирликда, шоҳ Муҳаммадни қидириб юрган мўғул отрядлари яқин ўртада пайдо бўлгунча пойлаб турди.

Туркон хотуннинг соқчибошиларидан бири унга, мўғуллар билан урушиш мақсадида Эронда аскар йиққан невараси Жалолиддиннинг ҳимоясига қочиб боришни таклиф қилди. Ҳамма ҳам унинг мардлиги, қўшиннинг кучи ва душманни тор-мор қила олиши тўғрисида гапирарди.

– Ҳеч қачон! – деди кампир ғзаб билан қичқириб, – унинг паноҳига боргунча, мўғулнинг қиличи зарбидан

¹ Я з е р – ҳозирги Ашхобод билан Марв ўртасидаги тоғ этагида эди.

ўлганим яхши! Нима? Душманам туркман хотини Ойчакнинг ўғлидан паноҳ тилармишманми? Олижаноб қипчоқлардан бўлган невараларим турганда, унинг паноҳига сиғинайми? Бундан кўра Чингизхоннинг қўлига тушиб, таққир этилганим, маломатга қолганим яхши.

Тез орада мўғуллар келиб қалъани қамал қилдилар. Улар қалъанинг атрофини ўраб, ташқи олам билан алоқасини уздилар. Қамал тўрт ой давом этди, идиш ва ертўладаги эҳтиёт қилиб қўйилган сувнинг энг сўнгги қатраси қуригандан кейингина, Туркон хотун таслим бўлишга қарор берди. Мўғуллар Туркон хотун билан бирликда барча ҳарамни ва Хоразмшоҳнинг ёш болаларини қўлга олдилар. Ўғил болаларнинг ҳаммаси ҳам ўша соатдаёқ сўйиб ташланди, Хоразмшоҳнинг хотини ва қизи ҳамда Туркон хотуннинг ўзи Чингизхон қароргоҳига жўнатилди. Мўғуллар барча маҳрам ва соқчиларни қириб ташладилар.

Мўғул хоқони, Хоразмшоҳнинг қизларини ўз ўғиллари ва яқин кўрганларига улашди. Туркон хотунни эса ўз базмларида намойиш қилиш учун сақлади. Туркон хотун чодирнинг эшиги олдида мунгли ашула айтиб ўтириши керак эди; Чингизхон эса унга кемирилган суякларни ташлаб турарди.

Илгари Хоразмнинг шоҳи бўлган ва ўзини «бутун жаҳон хотинларининг маликаси» деб атаган Туркон хотун шу хилда тирикчилик қиларди.

Иккинчи қисм

БУЮК ХОРАЗМНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

БИРИНЧИ БОБ

Жалолиддин Чингизхонни жангга чақирди

Дон сепмасанг, ҳосил ололмайсан, жонингни аясанг, душманни енга олмайсан.

(Саъди)

Хоразмшоҳ билан ажралишгандан кейин Жалолиддин ва унинг ўғай укалари Ўзлокшоҳ ва Окшоҳ етмиш отлиқ аскар билан бирга Манғишлоққа етиб келди. Маҳаллий кўчманчилар уларга бошқа отлар бердилар. Шу отларда ёш хонлар Қорақумдан ўтиб, Хоразмнинг пойтахти Урганчга келдилар.

Бу ерда улар отоқли бекларга, Хоразмшоҳ Муҳаммад илгариги васиятини бекор қилди ва ўз меросхўри қилиб Султон Жалолиддинни белгилади, деб эълон қилдилар.

Собиқ меросхўр Ўзлокшоҳ буни инкор қилмаса-да, қипчоқ беклари қипчоқ тоифасидан бўлмаган султон билан келиша олмас эдилар. Улар яширин равишда тил бириктириб, Жалолиддинни ўлдирадиган бўлдилар.

Халафдан келган Инончхон уни суиқасддан огоҳлантирди.

– Ҳатто хавф-хатар бўлмаган бу чаён ва заҳарли ўргумчаклар шаҳрида нима ҳам қилай? – деди Жалолиддин.

У, шу куни кечаси Темур Малик ва уч юз туркман отлиқлари билан бирга Урганчдан киши билмас чиқиб кетди ва Қорақум орқали жануб томонга йўл солди.

Карвонлар ўн олти кунлаб юрадиган оғир йўлни кичик отряд бир неча кун ичида босиб ўтиб Неси¹ шаҳрига етди. Отряд олдида кетаётган айғоқчи, Копет-даг этагиндаги ўтлоқда қандайдир ўтовлар кўрингани, уларнинг ёнида,

¹ Неси шаҳрининг қум тагида қолиб кетган харобалари 1931 йилда Ашхобод туманидаги Копет-даг этагидан топилган.

оёқлари тушовланган ғалати отлар ўтлаб юргани ҳақида хабар берди. Эҳтимол булар мўғуллардир. Агар шундай бўлса, етти юз кишидан кам бўлмаса керак.

Темур Малик шундай деди:

– Оғир йўл босиб отларимиз чарчаган бўлса-да, мўғуллар қароргоҳига босиб кириш учун кучлари етар. Бизларда эса душманни қиличдан ўтказиш учун етарли моҳирлик бўлмоғи керак.

– Мард омадли бўлади! – деди Жалолиддин. Жалолиддин қумлиқдан бирданига чиқиб қолган туркман отряди, мўғуллар қароргоҳига тўсатдан ҳужум қилди. Жанг кириб кетди, ҳар иккала томон ҳам жонини аямай урушди. Мўғуллар чидай олмай тартибсиз ҳолда ер остидан ўтказилган ариқлар – коризларга томон қочдилар. Озгинагина киши қутулиб қолди.

Бу, туркманларнинг мўғуллар устидан қозонган биринчи тўқнашиши эди. Бунга қадар мўғуллар одамларни шу қадар қўрқитиб олган эдиларки, ҳамма уларни енгилмас деб ҳисобларди.

Жалолиддин деди:

– Агар мўғуллар очик яйловда бўлмай, Неси қалъасининг ичида бўлганларида, чарчаган отларимиз билан уларнинг ёнларидан ҳам ўта олмас эдик. Тезроқ отларини қўлга туширинглар ва эгарлаб олинглар. Йўлимиз ҳали узоқ.

Жангчиларнинг ҳаммаси ҳали бақувват мўғул отларига миниб олдилар ва тоғ сўқмоқлари билан жанубга, Нишопур шаҳри томонга жўнадилар.

Бир неча кун ўтгандан кейин, қипчоқ хонларининг хиёнат қилишларидан чўчиган Хоразмшоҳнинг икки ўғли Ўзлоқшоҳ билан Оқшоҳ Урганчдан Несига келди. Буларни кўп соқчилар кузатиб келдилар; мўғулларнинг қоровул отряди турган ердан сездирмай ўтиб кетишга уринган эдилар, қамалда қолиб, тор-мор қилиндилар.

Бу орада Жалолиддин ҳеч қаерда тўхтамай, Нишопур, Зузен ва Ҳирот вилояти орқали олға қараб юрди. Қадимги деворларнинг мустаҳкамлигини билган бир тоғ қалъасининг бошлиғи, унга шу ерда қолишни таклиф қилди.

Жалолиддин:

– Лашкарбоши қалъа ичига яширинмай, майдонда ҳаракат қилмоғи керак, қалъа нақадар мустаҳкам бўлмасин, мўғуллар унга кириш йўлини топадилар, – деб жавоб берди.

Жалолоддин Бустга келганида, Хоразмшоҳнинг тарқалиб кетган қўшинидан хийла катта бир қўшин тuzиб олган эди. Бу ерда Аминал-Мулк қўшинига қўшилди. Қандаҳорни қамал қилган мўғуллар отрядини ҳайдаб, бир вақтлар Хоразмшоҳ белгилаб берган вилоятнинг бош шаҳри бўлган Ғазнага келди. Бу ерда, барча маҳаллий бекларга садоқат тўғрисида қасамёд этдирди.

Энди Жалолоддиннинг ўттиз мингдан ошиқ туркман аскарлари бор эди. Афғон, Қарлуқ ва бошқа қабилалардан ҳам шунча аскар қўшилган эди.

Жалолоддин ўзининг олтмиш минг пиёда ва отлик аскарлари билан мўғулларга қарши чиқди ва Қобил дарёсига тушадиган Лугар наҳрининг бошидаги Парвона шаҳрида жойлашди.

Бу ердан у Тоҳаристонга ҳужум қилди ва Варион қалъасини қамал қилган Мукажбек мўғул отрядини тор-мор келтирди. Мўғуллар бу ерда минггача аскардан айрилиб, шошилиш суратда Пандшер дарёсидан ўтдилар, кўприкларни бузиб, Чингизхон ҳузурига қайтдилар.

Жалолоддин Чингизхонга:

«Урушадиган жойингни кўрсат. Ўша ерда ҳозир бўла-миз» деб қисқагина нома юборди.

Чингизхон номага жавоб бермади, лекин Мукажбек отрядининг енгилиши ва Жалолоддиннинг жасурлигидан хавотир тортиб қолди. Чингизхон Жалолоддинга қарши, ўғай укаси Шики Хутуху нойон бошчилигида қирқ минг отлик юборди.

Жалолоддин мўғулларга қарши жасурлик билан кўзғалди. Жанг Парвондан бир фароҳ узоқликдаги водийда бўлди. Жанг олдидан Жалолоддин қўшинларга қуйидагича фармон берди:

«Баҳодирлар, довул чалингунча отларга дам бериб туринглар, минманглар. Шунгача отларнинг жиловини орқа томондан камарингизга боғлаб, тайёр ҳолда пиёда жанг қилинглар».

Жанг икки кун давом этди. Шики Хутуху нойон ўз аскарларининг чарчаганликларини ва ҳолдан тояётганликларини, душманга зарба бера олмасликларини кўриб, эртасига хийла-найранг йўлига ўтди. У, кигиздан кўғирчоқ қилиб, эҳтиёт учун ажратиб қўйилган отларга миндирди. Бу айёрлик аввал иш берди ва мусулмон қўшинлари иккиланиб қолдилар. лекин Жалолоиддин уларга далда берди ва улар яна жадал билан урушишда давом этдилар.

Жалолоиддин ниҳоят довул чолдирди. Ҳамма отлана бошлади. У аскарларини ҳужумга йўллади. Ўзи эса мўғул қўшинининг ўртасига ўзини урди ва уни иккига айириб ташлади. Мўғуллар «отларининг туёғи остидан чақмоқ чиқариб» қоча бошладилар. Жалолоиддиннинг жангчилари чарчамаган отларида душманга осонгина етиб олди ва қириб ташлади. Шики Хутуху нойон тор-мор қилинган қўшинининг қолдиқлари билан Чингизхон қароргоҳига қайтиб кетди.

– Парвондаги жангнинг овозаси ва енгилмас мўғулларнинг тор-мор қилиниши тоғ чўққилари ва яйловлардан ўтиб, узоқларга эшитилди. Балх қалъасини қамал қилган мўғул отряди дарҳол шимолга жўнади. Мўғуллар ишғол қилган баъзи бир шаҳарларда аҳоли кўзғолон кўтариб, мўғул гарнизонларини тор-мор қилди. Шу вақт Чингизхон ўзининг одатдаги айёрлигига ўтди, у Жалолоиддинга иттифоқчи бўлган хонлар ҳузурига жосуслар юборди ва жасур султондан юз ўғирганларга туя-туя олтин ваъда қилди.

Кўп вақт ўтмай, Жалолоиддиннинг қароргоҳида ўлжа улашилаётган вақтда арзимаган нарсалар устида жанжал чиқди. Араб оти тўғрисидаги жанжалда бир қипчоқ хони, катта отряд бошлиғи бўлган Агракнинг бошига қамчи билан урди, Жалолоиддин уларни яраштира олмади. Шундан кейин афғонларнинг бошлиғи Музаффар Малик, Аъзам-Малик, Аграк ўз аскарлари билан, Чингизхоннинг макрига ишониб, бошқа тоифа жангчиларни қамчилашга журъат қилган қипчоқларнинг ўзбилармонликлари ва қўполликларига норозилик билдириб, Жалолоиддиндан ажралдилар.

– Бу турклар (яъни кичоқлар) илгари мўғуллардан кўрқардилар. Улар, мўғуллар оддий одамларга ўхшамайдилар, уларга қилич кор қилмаганлиги учун енгилмайдилар, шунинг учун ҳам улар дунёда ҳеч кимдан кўркмас ва дунёда улар билан кураша олгудек бошқа бир куч ҳам йўқ дейишарди. Мўғулларни тор-мор қилганимиздан кейин кўрдикки, улар ҳам бошқа одамларга ўхшаш кишилар экан, ярадор ҳам бўлар экан, бизга ўхшаган қонга беланар экан. Ишни биз қилдик-ку, қипчоқлар мақтанишади ва бизларни ҳақорат қилишади...

Жалолиддин ҳеч нарса қила олмади. У, агар Чингизхон, бизга айрим-айрим ҳужум қилса бизни енгиши осон бўлади, деб минг гапирса ҳам кор қилмади. Қўшинининг ярми уни ташлаб кетди. У, Аминал-Мулкнинг туркманлари билангина қолди.

Шики Хутуху нойон Чингизхон ҳузурига қайтиб келгач, унга Парвон жангининг тафсилотини сўзлаб берди. Чингизхон қадимгидек беғам ва сирни бой бермай шундай деди:

– Хутуху доимо ғолиб ва қўли баланд бўлишига одатланган. Энди енгилиш кулфатини кўриб, ҳар ишда ҳушёр ва тажрибакор бўлади.

Чингизхон бунинг билан тинчимасди, йиғиши мумкин бўлган қўшинининг ҳаммасини тўплади ва зўр куч билан жангга чиқди. Жангчиларни шу қадар тез олиб кетдики, ҳатто йўлда овқат пиширишнинг ҳам иложи бўлмади. Хоқон тўппа-тўғри Ғазнага қараб юрди ва арава йўли тамом бўлгач, бутун юкларини ташлаб, тоғ сўқмоқлари билан кетди.

ИККИНЧИ БОБ

Синд¹ бўйидаги жанг

Сени отим демайман, акам дейман,
менга акамдан ҳам яхшисан.

(Китоби Қўрқуд)

Иттифоқчи отрядлар кетиб қолгандан кейин, Жалоллидин мўғуллар билан очиқ жангга чиқа олмай, жанубга томон кетди. Уни тоғлар орасидаги тез оқар, тошқин Синд дарёси тўхтатди. Султон қўшинини дарёдан ўтказиш учун кема ва соллар топдириб келди, лекин тўлқинлар кемаларни баланд қирғоқларга уриб парча-парча қилдилар. Охири яна битта кема топиб келдилар. Жалоллидин бунга онаси Ойчечак, хотини ва бошқа хотинларни туширмоқчи эди. Лекин бу кема ҳам қирғоққа урилиб тор-мор бўлди, хотинлар ҳам қўшин билан бирликда қирғоқда қолдилар.

Қўққисдан чопар келиб қолди ва: «Мўғуллар яқинлашмоқда!» деб қичқирди. Борган сайин қоронғу тушмоқда эди.

Чингизхон султон Жалоллидиннинг дарёдан ўтмоқчи эканини билиб, уни тутмоқчи бўлди. У қўшинини кечаси билан олиб юриб, эрта саҳардагина душманини кўрди. Мўғуллар султон қўшинига уч тарафдан яқинлаша бошладилар. Улар дарё бўйига келиб, ярим доира шаклида, худди камон сингари бўлиб тўхтадилар.

Чингизхон Унар Гулижу ва Гугус Гулижунини отрядлари билан султонни дарё томондан қисгани юборди, ўз қўшинига эса: «Султонни тирик қўлга туширинглар», – деб буюрди.

Жалоллидин етти юз мард отлиқ аскар билан ўралган мусулмон қўшинининг ўртасида эди. У тепалик устида туриб, жангга раҳбарлик қилаётган Чингизхонни кўргач, йигитлари билан шундай шиддатли ҳужум қилдики, мўғул хоқонининг ўзи ҳам отига қамчи уриб қоча бошлади.

Лекин узоқни кўрувчи ва эҳтиёткор Чингизхон жанг олдидан ўн минг сараланган аскарни пистирма қилиб қўйган эди. Улар ёнбошдан чиқиб Жалоллидинга ҳужум

¹ Хинд дарёси.

Чингизхон

қилдилар, уни четга чиқариб, Аминал Мулк бошчилигидаги туркманларнинг ўнг қанотига томон отилдилар. Мўғуллар уларнинг сафларини бузиб, қўшиннинг ўртасига томон қисиб бордилар. Бу ерда улар бир-бирларига аралашиб чекина бошладилар.

Сўнгра мўғуллар чап томонни ҳам яксон қилдилар. Жалолиддин йигитлари билан тушгача олишди, одатдаги осойишталигини йўқотгач, қутурган йўлбарс сингари гоҳ ўнг томонга, гоҳ чап томонга ҳамла қила бошлади.

Мўғуллар хоқоннинг султонни тирик тутиш ҳақидаги амрини эса тутиб, Жалолиддинни борган сайин ўраб бормоқда эдилар. У эса душман сафини ёриб ўтишга уриниб, жон-жаҳди билан олишарди. Аҳволнинг ёмонлигини фаҳмлагандан кейин Жалолиддин севикли туркман отига минди, қалпоқ ва бошқа ҳарбий кийимларини ташлаб, фақат қиличини қолдирди. Отни буриб, баланд қоядан Синд дарёсининг мавж уриб турган тўлқинларига қараб отилди. Нариги қирғоқнинг баланд ерига чиқиб, Жалолиддин қиличи билан Чингизхонга таҳдид қилди ва от чоптириб, чакалакзор ичига кириб кетди.

Чингизхон ниҳоятда ҳайратда қолганлигидан бармоғини тишлаб қолди ва, болаларига Жалолиддинни кўрсатиб:

– Ўғил деган мана шундай бўлиши керак!¹ – деди.

Мўғуллар султон ўзини дарёга ташлаганини кўргач, уни қувмоқчи бўлдилар, лекин Чингизхон йўл бермади.

Улар Жалолиддиннинг бутун қўшинини тор-мор қилдилар. Аскарлар унинг онаси билан хотинини, мўғуллар қўлига тушмасин деб дарёга ташладилар, Жалолиддиннинг етти яшар ўғлигина мўғуллар қўлига тушиб қолди. Улар болани Чингизхон олдига келтириб қўйдилар. Бола унга ён боши билан туриб жасурана ва нафрат акс этувчи назар билан қаради.

– Душманмизни таги-томири билан қуритиш керак, – деди Чингизхон, – бундан жасур мусулмон авлоди невараларимни сўяди. Шунинг учун бу боланинг юрагини този итимга беринглар.

¹ Рашидиддин.

Мўғул жаллод севинчидан оғзини кулоғига етказиб, улуғ хокон олдида ўз санъатини кўрсатиш учун енгини шимарди ва боланинг олдига борди: уни елкасидан тутиб, чалқанча ётқизди-да, бир зумда, мўғулчасига пичоқ уриб кўкрагини очди; қовурғаси тагига қўл узатиб, юрагини узиб олди ва буғи чиқиб турган кичкина юракни Чингизхонга элтди.

У қари чўчқа сингари бир неча мартаба «кху-кху» деб томоғини қирди ва кўк отини буриб сўқмоқдан юқорига томон чиқиб кетди.

Синд бўйидаги жангдан кейин ҳам Жалолиддин турли мамлакатларда дайдиб юриб, мард йигитлардан отряд тузди ва кўп йилларгача мўғуллар билан урушди. Лекин ҳеч қачон ҳам мўғулларни енга оладиган катта қўшинга бошчилик қила олмади.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Ҳожи Раҳим мирза бўлди

Маҳмуд Ялвач Бухорода Ҳожи Раҳимни мўғул қоровулининг қиличи остидан озод этгани ва ўзининг саховат этагини тутиб, унга эргашиб юришга ижозат этгани ўша кечадан бери, дарвеш унинг кетидан қолмади, дарвешнинг кетидан эса укаси Тўғон ҳам соя сингари эргашиб юрди.

Маҳмуд Ялвач Мовароуннаҳр вилоятининг янги подшоҳи Чингизхоннинг ўғли Чиғатойхонга вазир бўлди. Чиғатойнинг ўзи ов ва базм билан овора бўлар, Маҳмуд Ялвач эса унга солиқ йиғар, татарлар томонидан қўлга туширилган қиммат баҳо молларнинг ҳисобини олар, Мўғулистонга қуллар жўнатар, беклар ташлаб кетган уйлар ва турар жойларни хатга олар, аҳолига янги солиқларни эълон қилар ва уларни тўплаш учун ўлпончилар юборарди.

У, илгариги бекларнинг мулкларига қайтиб келмасликлари ва ер учун уларга солиқ тўланмаслигини ваъда қилиб, деҳқонларни ўз ерларига қайтиб дон ва пахта экишга чақирди.

Лекин бу гаплар, қочиб кетаётган халқни юпатиш, кўрқиб қолган деҳқонларни ўз экин ерларига қайтариш ва дайдиб юриб карвонларга ҳужум қиладиган очлар галасини йўқотиш учун айтилган эди, холос. Кейинчалик буларнинг ҳаммаси ҳийла эканлиги маълум бўлди. Туркман, тожик ва қипчоқ беклари ўрнига, секин-аста мўғул шаҳзодалари ва хонлари ер эгаси бўлиб қолдилар, қайтиб келган аҳоли эса илгаригидек бутун ҳосилини деярли уларга бериб, батрак бўлиб ишлай бошладилар.

Маҳмуд Ялвач Ҳожи Раҳимни ўз девонхонасига мирза қилиб тайинлади, у ширин ғазаллар ёзишни вақтинча тўхтатиб қўйиб, ҳар куни эртадан кечгача эски гилам устида бошқа мирзалар қаторида ўтириб, кўнгил бериб ишлар, ҳисобот тузар, мол-мулкни хат қилар, фармон ва ҳар хил муҳим хатлар ёзар эди.

Маҳмуд Ялвач дарвешга мояна тўламади ва бир куни шундай деди:

– Сенга моюнанинг нима кераги бор? Кимки бойликка яқин юрса, қўлига тилланинг чанги юқади...

– Лекин дарвеш шоирнинг қўлига юқмайди, – деди Ҳожи Раҳим. – Эски чакмонимни кўп йиллар жаҳонгашта бўлиб босган йўлимнинг чанги босган.

Маҳмуд Ялвач унга янги банорас тўн инъом қилди ва кўп йиллар жаҳонгашталиқда юриб йиққан чанги иш қоғозларига тўкилмасин деб дарвешга ҳар пайшанба куни эрталаб келиб ноғ, чой ва ҳаммом учун уч танга олиб туришни буюрди.

Ҳожи Раҳимнинг ўрнида бошқа биров бўлганда ўзини бахтли деб ҳисобларди: у, эгаси ташлаб кетган кичкинагина уйда турар ва билганини қиларди. Идорадан қайтиб келгач айвоннинг зинасида, токнинг тагида ўтирарди. Узум шу қадар кўп қилган эдики, ҳосили бемалол бир йилга етарди. Уйи ёнидаги чинор жуда ҳам катта бўлиб, қўшни мачитга ҳам соя берар, дарвешнинг кичкина уйини ҳам салқин қиларди. Ҳовлидан ариқ ўтарди. Ҳожи Раҳим кечқурун салқиида ўтириб, укаси Тўғонга алжабр ва хуснихатдан таълим берарди.

Бироқ, Ҳожи Раҳим осойишталикни эмас, фавқулодда ходисаларни изловчи киши эди, унинг юрагида безовта-

лик ўти ловуллаб ёнарди. Тез орада ўзи қилаётган ишдан норози бўлди. Ҳар куни идорага юзлаб киши арзга келар ва мўғуллар маҳаллий аҳолини сиқаётганлигидан шикоят қиларди. Бутун мамлакат фотиҳлар қўли остида бўлиб, улар қўй терисини ёпинган бўрилардек халққа ҳукмронлик қилар эдилар.

Ҳожи Раҳим ўз-ўзига: «Етар дарвеш! Кимки ўз халқининг душманига хизмат қилар экан, раҳмат ўрнига лаянат эшитади» деди ва юрагини ёндираётган бутун нарсаларни ҳаққоният билан сўзлаб бергани Маҳмуд Ялвач хузурига кетди.

У Маҳмудни, катта боғининг ишқомлари оралаб, тоқнинг қуриб қолган шохларини кесиб ҳордиғини чиқариб юрганда учратди. Маҳмуд дарвешнинг сўзларини эшитиб бўлгач:

– Ярадор ва азоб-уқубатдан дармони қуриган онангизни ташлаб кетмоқчимисиз? – деди.

– Халқни қул қилувчиларга хизмат қилмоқчи эмасман...

– Эҳтимол, кадрдон халқимизни қул қилувчилар хизматида бўлганим учун мени ҳам бадкор деб ҳисобларсиз? Бу ҳақда мен сизга шундай жавоб бермоқчиман: хоқонимиз Чингизхоннинг Елю-Чу-цай деган бир хитой маслаҳатчиси бор. У, кўрқмасдан Чингизхонга доимо ҳақиқатни гапирарди. Шаҳарларнинг аҳолисини қириб ташлашдан Чингизхонни бир ўзи тўхтатади ва «бутун аҳолини қириб юборсанг, сенга ва невараларингга ким солиқ тўлайди?» дейди. Унинг сўзидан кейин Чингизхон юз мингларча аҳолини афв қилади... Мен ҳам Чингизхоннинг ўғли Чиғатойхон ёнида туриб мусулмон халқимизни қирғиндан сақлаб қолишга ҳаракат қиламан. Сиз Чиғатойхонни кўрдингизми? Кўзлари нақадар жоҳиллик билан тўлган! Ҳар кун қабул вақтида кимни бўлса-да, бармоғи билан кўрсатиб: «Олиб боринг» дейди. У бахтсизни ўлдиргани олиб кетадилар. Мен ҳар куни уни инсофга келтиришга уринаман.

– Мен ўз ватанимда қоламан, – деди Ҳожи Раҳим, – лекин менга бошқа иш беринг: одам қони тегиб доғ бўлган кийимлар ҳисоботини ёзиш ва одамларнинг кўз ёшларини кўришга тоқатам йўқ.

– Яхши, мен сизга муҳим иш бераман.

– Хўп бўлади, тақсир.

– Чингизхонинг катта ўғли шимол ва ғарб мамлакатларининг ҳукмдори Жўжихон ўз ҳиссасига тушган шимолӣ Хоразмни тоби қилгани келаётган эмиш, дейдилар:

– Урганчнинг темирчи ва мискарлари Самарқанд ва Бухоро аҳолисидек эмас, улар ўз шаҳарларини жангсиз бермайдилар.

– Жўжихонга хат юборишим керак эди, лекин йўлда, Қизилкумда мўғулларга ҳужум қиладиган ва уларни ўлдирадиган отрядлар пайдо бўлиб қолди. Уларга ажойиб қора от минган «Қора чавандоз» бошчилик қилар эмиш. У ҳеч тутқич бермас эмиш. У Қизилқумнинг турли бурчакларидан қўққисдан чиқиб қолиб кўз очиб-юмгунча йўқолармиш. Аҳоли ўртасида, уни шайтон қўлларкан деган гап тарқалган.

– Бу «Қора чавандоз» – деди Ҳожи Раҳим, – мусулмонлар ўртасида мард йигитларнинг ҳали ҳам борлигига далилдир.

– Сизга Жўжихоннинг худди ўзига ёзилган хатни бераман. Бу хатни шундай яширасизки, на мўғул қоровули ва на «Қора чавандоз» қўлга тушира олсин. Йўқса икковимиз ҳам хароб бўламыз.

Ҳожи Раҳим ерга қаради ва ичида: «Бу қандоқ хат эканки, юборган кишисини хароб қилади?» деб қўйди. Сўнгра осмонга қаради. Ток новдалари орасидан кечки шафақ кўриниб турарди. Маҳмуд Ялвач кимрламай турар, дарвешнинг қўлидан ўтганларни фаҳмлаётгандай кўринарди. У оқ оралаган соқолини тутамлаб жилмайди.

– Мен хатни Жўжихонга етказаман, – деди Ҳожи Раҳим, – уни ҳеч ким ўқий олмайди Ҳассамни тешиб хатни бекитаман ва устидан мум суркаб қўяман. Бироқ буюк хоннинг ҳузурига етиб бориш насиб бўлармикин? У ҳозир қипчоқ даштида жанг қилиб юрибди. Бу ерда эса тўдалар изғиб, учраган одамни ўлдирмоқда. Мен оёғингиз остида, боғнинг хиёбонида кезиб юрган қўнғизнинг худди ўзиман. Сизнинг қудратли қўлингиз остидан чиқиб кетгач, бошимга нелар тушаркин? «Қора чавандоз»дан кўрқмайман, лекин учраган бир мўғул қоровули мени қиличи

билан қийма-қийма қилиб ташлайди. Маҳмуд Ялвач эн-гашиб ердан бир қизил қўнғизни олди-да, оппоқ кафтига қўйди. Қўнғиз лапанглаб панжасининг учига борди-да, қанотларини ростлаб учиб кетди.

– Шу қўнғизга ўхшаб, мингларча лашкар ўта олмаётган жойлардан ҳам ўтиб кетасиз. Сиз яна устингизга эски чакмонингизни ташлайсиз, ўзингизга содиқ эшагингизга китоб юклайсиз. Мўғул қоровуллари йўлингизни тўсмасликлари учун сизга лочин сурати солинган тилла тамға бераман.

– Укам Тўғонни нима қиламан?

– Шогирд қилиб ёнингизда олиб кета берасиз. Жўжи-хоннинг қароргоҳида у ҳарбий ишни ўрганиб олади. Тажрибали йигит бўлиб қолади. Йўлингиз хайрли бўлсин.

– Хотиржам бўлинг, бажараман.

– Бориб етгач мени дуо қилинг. Мен сизга хайрихоҳ бир қари кишиман.

ТЎРТИНЧИ БОБ

«Қора чавандоз»

Ҳожи Раҳим билан Тўғон йўлга кечқурун чиқишди ва бозорда бўш саватларини кўтариб келаётган қишлоқларга қўшилиб олишди. Буларнинг йўлдошлари отларининг бошини куйиб кул бўлган қишлоқларига буриб кета бошладилар.

Ҳожи Раҳим салмоқли қадам ташлаб, одатича араб ашуласини айтиб борарди. Тўғон хийли ўсиб қолган. Кўк салласи остидан чиқиб турган ёшларга хос жингалак сочлари елкасига тушиб турарди. У хуржунини елкасига ташлаб, ҳассасига суянганича учраган тепаликка югуриб чиқар, ҳамма нарсани билиш ва фаҳмлаш учун тевакатрофга, узоқдаги кўкимтир тоғларга қарарди. Урганчининг зах ва қоронғу зиндонида ойларча ётган Тўғон ҳозирги ҳаётидан бениҳоя хурсанд эди.

Қора эшак узун кулоқларини кимирлатиб, йўрғалаб борарди. Эшакка китоблар, араб ва форс шоирларининг тўпламлари, озиқ-овқат солинган қоплар юкланган.

Баъзан узоқдан чанг кўринар, сўнгра дарахтлар орқасидан машхур карвонбошини қуршаган ёки ғалла қанорлари юкланиб, секин-аста кетаётган туяларни кўриқлаган мўғул отлиқлари намоён бўларди. Бир мўғул Ҳожи Раҳимга томон югуриб келиб:

– Кимсан? Қаёққа кетаётибсан? – деб қичқирди.

Ҳожи Раҳим индамай кулоҳини орқага сурган эди пешонасида учиб кетаётган лочин сурати солинган тилла тахтача кўринди. Мўғулнинг юқорига кўтарилган қамчиси шу онда пастга тушди. У «Байартай! Урагш!¹ деди-да, отининг бошини бирданига буриб, ўз отрядининг кетидан чопиб кетди.

Дарвеш эса кўҳини пешонасига тушириб, янги ашула бошлади.

Хих эшагим – қора Бакир, йўрғала,
Мени элтгин манзилгаки, хатарнок.
Тўшагида ётиб ўлган одам мўл,
Чўлда фақат, бўла олур мард халок...

Тепалик орқасидан кўққисдан тўрт отлиқ чиқиб йўлни тўсди.

– Тўхтанглар! – деб қичқирди қоп-қорайиб кетган юзларини ажин босган чол. – Отинг нима?

– Танисихатлик, хотиржамлик берсин сизга, – деди дарвеш, – менинг отим нимага керак бўлиб қолди?

– Мен сени танидим! Мендан қутула олмайсан! Сен, уятсизларча мўғулларга сотилиб кетган мусулмон Маҳмуд Ялвачнинг мирзаси эдинг. Халқни талашда унга кўмаклашдинг, шунинг учун ҳам киличимнинг ўткир тиғига дучор бўласан.

– Сўзларингнинг икки қатраси ҳақиқат, қолгани эса ёлғондан иборат.

– Ёлғонинг нимаси? – деб жаҳл билан ўшқирди чол ва шамширини суғурди.

– Мусулмон Маҳмуд Ялвачнинг мирзаси бўлганим, ўлимга сазовор эканлигим рост, ундан ким ҳам қочиб қутула олур эди? Лекин мен ҳеч кимни талаганим йўқ, балки,

¹ Хайр, илгарига.

узун дафтарларга мўғулларнинг ўғирлик молларини ёздим ва Маҳмуд Ялвачдан ёрдам сўраб, унга шикоят қилиб келган жабрдийдаларнинг ҳаммасига ариза битиб бердим.

– Агар шу ернинг ўзида, ҳозир бошингдан жудо бўлмаслигингни истасанг бизга эргашиб юрасан ва қочишга уринмайсан.

– Мен, ким кел бу ёққа деса, боравераман, – деди дарвеш бамайлихотир, – лекин сиз отингизни айтинг. Бизни ўлдиргундай бўлсангиз, худога кимнинг номини айтиб арз қиламан?

– Оллоҳдан бурун «Қора чавандоз»нинг қиличи жазонгни беради, – деди отлиқларнинг бири, – бизнинг бошлиғимиз билан ҳазиллашма.

Отлиқлар йўлдан бурилиб, шимолга, сап-сарик жазирама қумликка томон йўл олдилар. Сийрак гиёҳлар, буталар буларни оралаб чошиб юрган калтакесаклар бу ерларни ваҳимали кўрсатарди. Тўғон Ҳожи Раҳимга шивирлаб:

– Ажалимиз етганмикин-а? Бу беҳуда сафарга нега розилик бердингиз? Самарқандда қандай тинч ва бахтли ҳаёт кечираётган эдик, – деди.

– Бемаҳал вайсама, – деди дарвеш, – бугунги кун ҳали тугагани йўқ; эртага кунимиз эса қутилмаган воқиалар билан лиқ тўла.

Йўлчилар ҳамон шимолга қараб борардилар. Отлиқлар кўзга зўрға кўриниб турган икки сўқмоқнинг бир-бирига қўшилган ерида тўхтадилар. Уларнинг бири тепаликка чиқди-да, тўрт томонга кўз ташлагач, ғарб томонни кўрсатиб:

– Тезроқ шу ёққа борайлик! Кун ботаётир, – деб қичқирди.

Қоронғу тушганда Ҳожи Раҳим бошқалар билан birlikда алангаланиб ёнаётган гулхан ёнига келди. Улар сойликда эдилар. Дарвеш билан Тўғоннинг қўллари орқаларига боғланган ва қоронғуда қочиб кетмасликлари учун бўйинларига арқон ҳам солинган эди. Уларни тутган чол гулхан ёнига келтирди ва тиз чўкиб туришни буюрди. Эшакларини уларнинг ёнига келтириб қўйди.

Гулхан ёнидаги кичкина гиламчада, ориқ, қора бир туркман чордана қуриб ўтирарди. Унинг юзи буғдой ранг-

ли, юмалоқ кўзлари ёнар эди. Ёнида, гилам устида ханжар ётарди.

«Бу мағрур йигитни қаерда кўрганикинман?» – деб ўйлади Ҳожи Раҳим, туркманни кўздан кечириб, – ҳеч шубҳасиз бу «Қора чавандоз»... Унинг устида қора чакмон, бошида қора телпак. Новча учар оти нарироқда боғлаб қўйилган эди. Гулхан атрофида жулдур кийимли, лекин кумушдан нақш солинган ажойиб яроқ тутган йигирматача йигит ўтирарди. Келтирилган асирларга баъзилари кулиб, баъзилари ғазаб билан қарардилар.

Йигитларнинг бири отдан гилам хуржунни олиб, унинг ичидан бир нечта нон, тугунчада узум, қовун ва бир бурда пишлоқ олди. Сўнгра охисталик билан ўқ солинган халтани олиб қўйди ва учинчи гилам хуржунни бўшатди. Ундан қаламдон, довот, бир неча дафтар, китоб ва қурол устасининг асбоблари чиқди.

Юмалоқ кўзли йигит бу китобни бир-икки варақлади-да: – Бу ерда, эҳтимол, семиз ва узун соқол имомлар, ориқ ва оч шогирдларнинг қулоқларига қуядиган ҳадис ва қоидалар битилгандир? – деди.

– Йўқ, шавкатли соҳибқироним, – деди Ҳожи Раҳим, – бу китоб оламни забт этган улуғ Искандар Зулқарнайн ҳақида ёзилган.

– Шу мард жангчи ҳақида нималар ёзилганини эшитишни хоҳлардим! Лекин гапириб беришга вақтинг йўқ, кунинг битган. Ҳозир азраил жонингни олади.

Ҳожи Раҳимни келтирган чол эшакни чеккароққа элтиб қўйди-да, шошилмасдан, белбоғидан қассоблар қўй сўядиган ингичка ва узун пичоғини олди ва дағал қўли билан Ҳожи Раҳимнинг илгидан тутди.

– Ҳой бобо, сўймай турунг! – деб қичқирди кимдир. – Бошлиғимиз бошқа китобларда нималар ёзилганини билмоқчилар.

Ўлар ҳолатга етган дарвеш хириллаб:

– Китобларнинг бирида карвонларнинг офати бўлган, дашту биёбон қоплони Қора Бургутнинг қахрамонликлари тасвир этилган... – деди.

– Тўхтанг! Қўйиб юборинг уни, бобо, – деди бошлиқ ва китобни диққат билан варақлаб, аскарларнинг урушлари-

ни тасвирловчи суратларни кўздан кечира бошлади. Чол Ҳожи Раҳимни итариб юборди-да, сўкиниб четга кетди.

Ҳожи Раҳим юлдузлар чакнаб турган қоронғу осмонга, гулханнинг чарсиллаб ёнаётган қизил алангасига, давра олиб ўтирган одамларнинг дахшатли қиёфаларига, атрофдаги қумликка қарар ва ўйларди: «Қутулишнинг иложи борми? Агар мен жаҳонгаштага ҳеч ким раҳм-шафқат қилмаса, булар шохнинг қоронғу зиндонидан қутулиб чиққан яроғ-аслаҳа устаси бўлган болага раҳм қилишар, лекин чоҳга тушиб кетаётиб ҳам ноумид бўлмайман, чакмонимнинг этаги тошга илиниб қолар ёки парвоз қилган бургутнинг қаноти жонимга ора кирар...» Тўғон эса унинг ёнида туриб секин:

– Кунимиз битганини биялпсизми? – деди.

– Ҳали кунимиз тугагани йўқ, – деди дарвеш, – ҳали узундан-узоқ кеча бор. Нима бўлишини олдиндан ким айта олур?

«Қора чавандоз» сариқ чарм муқовали китобни гиламга қўйиб деди:

– Ҳадемай тонг юлдузи чиқади. Бу кофирлар малайини ўлдиришга шошилмасак ҳам бўлади. Бу жаҳонгаштани гапга солайлик, бизга бирор довюрак баҳодирнинг қаҳрамонликларини сўзлаб берсин.

Тўғон дарвешнинг кулоғига пичирлади:

– Наҳотки сиз тубанлик билан, тиз чўкканингиз ҳолда сўзлаб берсангиз? – Лом-мим деманг. Ўлдира қолганлари яхши!

– Сабр қил, – деди Ҳожи Раҳим, – тун узун, фавқулодда ҳодисалар бўлиши мумкин.

– Гапира қолсин, – дейишди одамлар, – қафасдаги булбул эркинликдагидан яхшироқ сайрайди.

– Бўлмаса кулоқ беринглар, – деди Ҳожи Раҳим, – ҳозир мен сизларга шохли Искандар, Рустам ва Сухроб тўғрисида эмас, балки, чўл қароқчиси, шонли Қора Бургут ва туркман қизи Гулжамол тўғрисида сўзлаб бераман.

Гулжамол деган номни эшитиши билан бошлик дарвешга кўз ташлади ва қошларини чимирди. Ўнг томонига ёнбошлаб ётди; қўлини иягига тириб, ёниб турган қора кўзларини бандда бўлган эртақчига тикди.

Ҳожи Раҳимнинг эртаги

У тез ўтиб кетаётганида этаги менга тегиб кетди.

(Шарқ эртагидан)

– «Гулжамол, кенг туркман чўлидаги камбағал овулнинг фақир подачиси эди, – деб гап бошлади Ҳожи Раҳим: – Гулжамол кўпгина ашулаларни биларди.

Унинг кўзиларни суғоргани олиб кетаётганида айтадиган айрим кўшиғи бор эди. Яна бир қувноқ кўшиқни, кўзилар узоққа кетиб қолмай, бир жойда тек ўтлаб юришлари учун айтарди.

Лекин бир ҳаяжонли, қайғули ашуласи бор эдики, бу адашган кўзиларга шу ўртада бўри борлигини билдирарди. Қуриб қолган буталар кўлагасида ҳузур қилиб ётган кўзилар буни эшитганда, қўлига катта таёқ ушлаб, тепа устида турган Гулжамол ёнига чопиб кетардилар, учта катта ит эса орқада қолган кўзилар теварагида вовуллаб юриб, ҳаммасини бир ерга йиғарди.

Гулжамол бу ашулаларнинг барчасини кўп йиллар подачилик қилган ва узун най чаладиган бобоси Кўркуд чўпондан ўрганди. У, бутун умрини бечораликда ўтказди, овул подачиси бўлди, овул четида эски, ўзи сингари хароб ўтови бўлса-да, ўтовма-ўтов юриб қорнини тўйғазди.

Аввал унинг хотини вафот этди, сўнгра Хоразмшоҳ афғон тоғлиқлари билан жанг қилганда икки ўғли ўлди ва якка ўзи қолди.

Чўпоннинг узоқ бир элатга эрга берган қизи, бир куни чақалоғини кўтариб келди ва бир неча кун бетоб ётиб, вафот этди. Унинг юзи кўкариб кетган, қон талаш бўлиб қолган эди. Нима воқиа бўлганини ҳеч ким билмасди. Кўркуд чўпон сўраганларга:

– Худойи таолонинг иродаси шу экан! Ҳар бир қиз ҳам яхши эрга учрай бермайди, – деб жавоб берар ва кенг енги билан ажин босган юзидан оқиб тушаётган кўз ёшларини артарди.

Кўрқуд чўпон неварасини худди майиб қўйдаи авайлаб тарбиялади, қўйлар билан ўтлоқдан-ўтлоққа кўчиб юрганида баъзан касал қўзичоқ билан бирга чарм қопга солиб, орқалаб олар эди.

Гулжамол секин-аста ўса борди, унинг ёнида чопкиллаб юрадиган бўлди. Бобоси най чалганда, ингичка овози билан ашула айтар ва орқада қолган қўйларни итлар билан бирга ҳайдаб юарди. Гулжамол вояга етганда, Кўрқуд, бундан кейин чўпонлик қилмаслигини, эски ўтовни ёнида кигиз солиб ётишини ва унинг ўрнига қўзиларни ўтлатгани невараси боришини арз қилиб қолди. Шу вақтда, хариш эшакка миниб, қари опаси келиб қолди ва унинг эски ўтовига жойлашди.

Бутун овулда, Кўрқуд чўлда шайтонни кўрибди ва неварасини унга сотибди деган гаплар тарқалди. Баъзи бировлар эса, чол хазина топиб олибди дейишарди. У ҳақида яна турли-туман гаплар тарқалди. Лекин, Кўрқуднинг ўтовида кўққисдан қадимги мис қозон пайдо бўлиб қолгани, ўтовдан тутун чиқиб турадиган бўлгани ва чўпон келиб-кетганларни чой билан сийлаб тургани аниқ эди.

Ниҳоят, чол учун муҳим бир кун келди – бўйига етиб қолган неварасини эрга бериш вақти етди. Бундай қиз учун у қалин тарзида туя ҳам, от ҳам, сигир ва қўй ҳам олиши мумкин эди. Шундай бўлса ҳам чол бутунлай беғам бўлди, хоҳлаганича қимиз ичди, кундузи булутга, кечаси сайёраларга қараб ёта берди. Подани эса опаси, қизи ва куёви боқа берди.

Кўрқуд Гулжамолни эрга беришга шошилмади. Келган совчиларнинг ҳар бирига қалинни ошириб айта берди, совчилар собиқ чўпоннинг очкўзлигига ҳайрон бўлиб, ноумид кетишарди. Лекин, яна қайтиб совчилик қилган одамлар ҳам бўлди. Бу киши катта йўлларнинг машҳур қоплони, карвонларнинг офати қароқчи Қора Бургут эди.

– Қизни севган киши, – деди Қора Бургут, – қалин тўғрисида савдолашмайди. У кекса Кўрқуд сўраган молларнинг ҳаммасини беришга ваъда қилди. Лекин чол, ҳар кеча Қора Бургут келганда, ўйлаб кўрамиз деб, қатъий жавоб бермас эди.

Бироқ чолни жин урдими, нима бало бўлди-ю, юлдузларга қараб санаб қўйган туя, от, сигир, қўиларидан ажради. Овулга, ўтган, ҳозирги ва келгуси йиллар учун солиқ тўлагани шохнинг йигитлари келдилар. Улар аҳоли бир қанча от ва молларни ва улуғ шоҳга энг гўзал қизларни элтиб бериши керак деб Гулжамолни ҳам олиб кетдилар.

Ярим кечада Қўрқуд чўпоннинг ўтовига Қора Бургут от чоптириб келди. У, кечаси билан чолдан йигитларнинг бошлиғи ким экан, от ва эгалари қанақа эди деб суриштирди. У чолдан ҳамма гапни сўраб олганидан кейин деди:

– Энди мен уларни қоронғуда ҳам танийман. Агар Хоразм денгизига тушиб кетган бўлса ҳам бирма-бир ҳаммасидан қасос оламан. Гулжамолни эса, Қўрқуд тоға, топиб ўзингизга келтириб бераман. Катта тўй қиламиз. Сўнгра уни хотин қилиб, ўз ўтовимга олиб кетаман. Сизга туя, тойлик бия, бузоғлик сигир ва тўққизта қўй ваъда қилган эдим, энди ҳаммасини тўққиз баравар ортиқ бераман. Лекин сиз неварангизни мендан бошқа ҳеч кимга ваъда қилиб қўйманг.

Қора Бургут чолнинг олдига бир халта танга – закат ташлаб, отига минди-да, тун қоронғулигининг қаърига кириб, кўздан ғойиб бўлди...»

Ҳожи Раҳим ҳикоясини шу ерга етказиб жим қолди ва инқиллаб ёнбошлади.

– Сўнгра нималар бўлди? Қароқчи қизни топа олдим? – дедилар гулхан ёнида ўтирган йигитлар.

– Э, воҳ! Ботир қароқчи ва гўзал қиз бошларидан не кунларни кечирмадилар – деди Ҳожи Раҳим инграб, лекин мен нарёғини сўзлай олмайман, арқон баданимни қийиб юборди, чарчадим.

– Қўл-оёғини ечинглар! – деб амр берди «Қора чавандоз».

– Укамнинг яраланган қўлларини ҳам бўшатишлар! – деди Ҳожи Раҳим ва чалқанча ётиб, кўзини юмди.

Чол туркман дўнғиллаб, ҳар икки асирнинг ҳам қўлларини ечди. Иккаласи қумга қулайроқ ўрнашиб ўтирди. Дарвеш сўзида давом этди:

«Сахар чоғи Қора Бургут даштда кетаётганида шаҳзода Жалолиддинни учратди. Ёш йигит кийик овлаб юриб адашган, йўлдошлари орқада қолиб кетган эди. Очлик ва ташналигидан ўлар ҳолатга келгач, чарчаган отини етаклаб юриб, Қўрқуд чўпоннинг ўтовини кўриб қолди. Чўпон уни яхши кутиб олди. Шаҳзода дам олди, овқат еди ва отига ем берди. Айни шу вақт ўтовга қўққисдан Қора Бургут кириб келди. Ким эканлигини билмасдан, ўз душманининг ўғли билан узок вақт суҳбатлашди. Хайрлаша-ётиб шоҳнинг ёш валиаҳди уни шаҳардан ташқаридаги Тиллалик саройига таклиф этди. Шундагина қароқчи, бу одам ашаддий душманининг ўғли эканини фаҳмлади. Лекин меҳмондўстлик қондаси меҳмонга ҳурмат билан қарашни талаб қилганлигидан, Қора Бургут уни хафа қилмади ва ёш хоннинг меҳмондорчилигига албатта боришини ваъда қилди.

Кўп вақт ўтмай, Қора Буррут шаҳзоданинг меҳмондорчилигига бориш учун пойтахтга жўнади. Лекин ёш хон хижолатда қолди, чунки отасига унинг энг оддий одамлар билан иноқлашиши, шаҳардан ташқаридаги саройида саҳро кўчманчиларини ҳам, жаҳонгашта дарвешларни ҳам, узок мамлакатларда учратган йўлдошларини ҳам қабул қилиши ёқмади. Шоҳ, «ўғлим менга қарши фитна уюштираётганмикан» деган ўйда унинг ҳар бир қадамини кузатиб юрди. Шунинг учун ҳам сарой ва чорбоғ тева-рагига яширинч қўйилган қоровуллар кирган ва чиққанларни кузатиб турардилар.

Қора Бургут Тиллалик саройга келганда шаҳзода уни вақти чоғлиқ билан кутиб олди, яхши зиёфат қилди. Созандалар қадимги жанговар куйларни чалиб ашула қилдилар. Кечаси Қора Бургут йўлга чиқмоқчи бўлганида, хон эрталабгача қолишини таклиф этди, хавф-хатарсиз шаҳар чегарасига бориш учун аскар қўшиб беришини билдирди.

– Қора Бургутга ким ҳам тегарди? – деди қароқчи, – биров хужум қиларкан, қиличим йигирма йигитдан ҳам кўрқмайди...

Қора Бургут боғ эшигидан чиқиши биланоқ унинг устига пухта тўқилган балиқчи тўри ташланди ва шундай

ўраб олиндики, қиличини ҳам ололмай қолди. Йигитлар уни судраб, суд ва сўроқ қилинадиган ерга келтирдилар.

Кечаси жаллодбоши, «газаб князи» Жаҳон Паҳлавон, ёш хон ҳузурига нима учун келганини билиш учун Қора Бургутнинг баданига чўғ босиб тергов қилди.

– Бекка татарларнинг отларидан энг яхшисини ўғирлаб беришни ваъда қилганман, – деди Қора Бургут. Жаҳон Паҳлавон тергаш ва қайсар йигитни жазолашдан чарчаб, уни «Жазо минораси»га олиб боришни буюрди.

Қора Бургутни қоронғуда баланд минора ёнига олиб бордилар, жаллодлар уни ўраб олган эдилар. Кимдир унинг қулоғига: «Кўлингни ўнг томонга узатиб, темир илгакка ёпишиб ол», деб шипшиди. Шу он у қўли боғланган арқоннинг бўшаганини сезди. Ўзини мудофаага тайёр эканлигини билдирмай, Қора Бургут минорага кирди ва айланма зинадан чиқиб кетди. Юқорида, машъалнинг хира шуъласида кичкина бир эшик очилди.

Ичкарига томон итараётганларида Қора Бургут зўр бериб қаршилиқ қилди. Машъал кўққисдан ўчди, қароқчи қўлини дарҳол бўшатиб ўнг томонидаги темир илгакни пайпаслаб кўрди. Кимдир: «Бир ит камийди!» деб қичқирди. Эшик қаттиқ ёпилди ва Қора Бургут қоронғуда ҳалиги илгакка осилганича қолди.

Қора Бургут осилиб турганида чап қўлини арқондан бир оз бўшатишга уринди, жуда қийинлик билан бўлса-да, ниятига етди ва шундан сўнггина икки қўллаб осилиб туриш анча енгил бўлди. Тонг отиб, эски миноранинг ёриқларидан қуёш нурлари тушганда, йигит, миноранинг энг тепасида турганлигини билди. Пастда одамларнинг овозлари эшитилар, қора сояларнинг юргани ва одамларнинг суяклари кўзга кўриниб турарди. Агар дўстлар ёрдамга келмаса, темир илгакка шу тахлитда осилиб туриш ҳолдан тойдирарди».

Ҳожи Раҳим яна сўзидан тўхтаб, гулханга қараб қолганида кишилар:

– Кейин нима бўлди? Қора Бургут ва Гулжамолга нима бўлди, тезроқ гапирсанг-чи! – деб сўрадилар.

– Боламга бир хўплам сув билан бир бурда нон берсаларинг-чи. Ўзим ҳам томоғимни хўллаб олсам бўларди, эрталабдан бери бир хўплам ҳам сув ичганим йўқ...

– Нон, майиз ва нимаики бўлса беринглар, – деб буюрди «Қора чавандоз». – Сўзингда давом этавер дарвеш, тонг ҳам ёришиб қолиш олдида...

Ҳожи Раҳим бир пиёла қатикни шошилмай ичди-да, сўзида давом этди:

– Айни шу вақтда шаҳзода бепарволик билан қайрағоч тагида сайр қилиб юрар ва севган отларига қовун пўчоқ берарди. Қўққисдан унинг ёнига, ҳамма ёғини ўраб олган ўзининг содиқ дўсти келди ва секингина: «Чўлдан келган меҳмонни, боғ ёнида тутиб, шоҳ навкарбошиси олдига олиб боришди ва у ердан «жазо минораси»га олиб кетишди», деди.

Шаҳзода қаттиқ ғазабланди. У бутун йигитларига отланиш ва жангга тайёр бўлиб туришни буюрди. Жалолиддин юзтача қуролланган отлиқлари билан шаҳарга от кўйди, дуч келган кўча қоровулларини ҳайдаб, тўппа-тўғри, одам ўлдириладиган баланд эски минора олдига борди.

Минорани кўриқлаётган чол кўрққанидан қочиб кетди. Йигитлар минора эшигини болта билан уриб буздилар. Жалолиддин минора зинапояси билан тепага чиқиб кетди ва юқоридаги эшикни ҳам бузиб гашлади.

Бўсағанинг у томони қоп-қоронғу, ўнг томондаги илгакка бир одам осилиб турарди. Йигитлар уни охисталик билан кўтариб олдилар ва зинапояга келтирдилар. Жалолиддин ёнаётган машъални олиб пастга қаради. Пастда ёниб турган кўзлар юқорига қарар ва итларнинг ириллаган товушлари эшитиларди. Хон машъални ерга отди. Машъал пилдираб ерга тушган ҳамона одамхўр итлар вовкляб, ўзларини четга олдилар.

– Қасамёд этаман, – деди у, – агар мен шоҳ бўлсам, ана шу баҳайбат итларни бу минорани бунёд қилганларни едириш учун сақлаган бўлардим.

Шаҳзода минорадан тушиб отига минди. Эгарланган отнинг яна бири Қора Бургутга аталган эди. Йигитлар шаҳардан ғуж бўлиб ўтдилар. Тош дарвозадан ўтиб бепонё сахро кўринганида, Жалолиддин озод қилинган Қора Бургутга қараб деди:

– Мени шоҳ жаллодлари қўлига тушириш учун ўз саройига таклиф қилган экан, деб ўйлаганинг йўқми? Ушим-

нинг Тиллалик саройимга сени яна таклиф қилардим-у, тағин жаллод боши Жаҳон Паҳлавон итваччалари қўлига тушиб қоларсан деб қўрқаман.

– Мен бундай қора ўйда эмас эдим. Ўз юртимга кетгани рухсат берсангиз. У ер яланғоч қумлик, камгиёх, шўр сувлик жой бўлса ҳам ажойиб саройи, юксак миноралари вз мустаҳкам деворлари бўлган бу ерлардан эркинроқ ва киши бахтиёр умр кечиради.

– Йўлингни тўсмайман. Мен туфайли азоб чекканинг учун яна бирор талабинг бўлса бажо келтирсам деган эдим.

– Биттагина илтимосим бор. Мени балиқчи тўрига ўраган киЗшилар ёнимдан ханжаримни олиб қўйдилар. Уни тақишга журъат этган мақтанчоқнинг қўлидан тортиб олгунимча, йигитларингиздан бирининг ханжарини олишга рухсат берсангиз?

Шаҳзода феруза ва ёқутлар билан безалган қиличини белбоғидан ечиб, Қора Бургутга берди.

– Шараф билан тақиб юр ва уни тинч карвонларга эмас, бизнинг қабиламиз душманларига қарши кўтар. Тагингдаги саман от сеники. Шу отда ватан хоинларига қарши урушларга чиқасан.

– Яна бир илтимосим бор, – деди Қора Бургут.

– Хўш?

– Шоҳ саройида бўлаётган ишларнинг ҳаммасидан хабардорсиз, туркман қабиласидан келтирилган Гулжамол деган қизнинг аҳволи не тариқа эканлигини айтиб берсангиз. Уни мажбуран олиб кетган шоҳ қароқчилари, қиз кекса шоҳнинг кўнглини олиш учун сарой хизматига киради, деган эдилар.

– Биламан. Шоҳ Гулжамол деган қиз учун сарой боғларининг бирида махсус ўтов қурдиришни буюрди. Лекин қиз мағрур ва матонатли экан. Шоҳимизнинг бошқа асаралари бошига тушган кулфат, унинг ҳам бошига тушмагай деб қўрқаман.

– Раҳмат сизга, мушкулимни осон этган дўстим! – деди Қора Бургут. – Керак бўлиб қоларканман, чақиртиринг, тоғ ва жарликлардан ўтиб бўлса-да, дарҳол етиб келаман.

Қора Бургут отининг жировини ўз саҳроси томонга бурди. Тез фурсат ичида тўғри йўлга чиқиб олди. Бу йўл

шахарларнинг шоҳи – боғларга кўмилган Самарқандга олиб борарди.

Оти сокин қадам ташлар, йигит эса куйларди:

Севгавимдан салом айтар боди-сабо қулоғимга...
 Ёр саломни тинглаганда, тоқат битар, тоқат битар.
 Ҳар довоннинг орқасида бир ҳалокат турсин, майли,
 Ёр туфайли, йўл кезаман, чунки йўлда ёрим кутар...¹

Қора Бургут шу қадар хаёлга чўмган эдики:

– Йўл! Йўл беринг! Подшоҳга чопар кетаётир! Подшоҳнинг ўз қўлига бериш учун хат олиб бораётир! – деб хайқириқ билан от қўйиб келаётган йигитлар уни мажағлайёздилар.

Отликларнинг бир нечаси чанг ичида, узун ташланган арқонни тортиб борарди. Арқоннинг учи эгарга ҳалқа қилиб боғланган. Отга қаттиқ боғланган чопар, тез чопаётган отда тебраниб, бошини ликиллатганча қаттиқ ухлаб кетар эди.

Чопарнинг оти шаҳар дарвозасига етиб олиш учун охирги кучини сарф қилаётганлиги кўриниб турарди.

У пишқирар, дум силкитар, одатда шоҳ чопарини бир қишлоқдан иккинчи қишлоққа кузатиб борувчи йигитлар арқон билан тортиб бораётганлари учунгина чопар эди.

Тез чопиб бораётган от мункиб кетиб йиқилди. Суворилар тўхтаб отларидан ирғиб тушдилар-да, мадори қолмаган, ўласи қилиб ҳайдалган отни турғизишга уриндилар, лекин уриниш бекорга кетди, унинг бурнидан тупроққа қон қўйилиб оқарди.

Чопар йиқилганича ёта берди. У фақат шу сўзларни айта олди: «Исёнчилар томонидан қамал қилинган қалъа минораси ичида ётган шоҳ қизидан унга муҳим нома бор. Самарқандда барча аҳоли шоҳ жаллодлари ва солиқ тўпловчиларига қарши қўзғалди. Аҳоли уларнинг каллаларини танларидан жудо қилиб, жасадларини бурдалаб, теракларга осиб қўймоқдалар. Мен барибир ўламан...»

Бу сўзларни айтиб, чопар бошини муштига қўйди ва кўзларини юмди. Қора Бургут чопарга яқинлашиб деди:

¹ Қадим араб ашуласидан.

– Менга лифофангни¹ бер. Мен номани шоҳга етказаман. Сен бу ерда, ҳаром ўлган отнинг ёнида чўзилиб ётма, анови дарахтнинг соясига бориб уйқуни ур. Билишимча, номани олиб бориб топширишга у қадар хоҳишинг йўк, ўзингни зўрлаб кетаётибсан, чунки шоҳ ёмон, «қора» хабар учун чопарнинг бошини олади.

– Мен ҳам бу ерда дам олишни яхшироқ деб ўйлайман, – деди у халтасини Қора Бургутга бериб. У бир чеккага бориб, дарахт остидаги майсага ўзини ташлади-да, хуррак отиб уйқуга кетди.

Қора Бургут арқоннинг бир учини эгарнинг қошига илиб:

– Олға! – деб қичқирди. Ҳамма суворилар яна шоҳ, пойтахти томон от қўйиб кетдилар.

Қора Бургут суворилар билан бирга саройнинг баланд дарвозаси томон от солди. Подшоҳнинг кизидан муҳим хабар келтирган чопарга ҳамма эшиклар очилди. Хоразмда қадимдан хизмат қилиб келган ғулом, калитларни шиқирлатиб, чопарни айланма йўллар билан бошлаб борди. Қора Бургут энди мамлакатнинг мудҳиш ҳукмдорига рўпара бўлиши лозим эди, йигит тўсатдан девор орқасидан: «Ёрдам беринг! Умримнинг охир соати яқинлашди» деган аёл товушини эшитиб қолди.

Қора Бургут ваҳима акс этган ва шафқат сўраган бу майин овозни танимаслиги мумкин эмас эди! У Жалолиддин ҳадя қилган қилични кинидан суғурди, қари ғулом бошида ўйнатиб, эшикни очишни буюрди. Қора Бургут шердай сакраб, зич қилиб гиламлар осилган уйга ўзини урди. У туркман қизини таҳқир қилишга журъат этган шоҳни чопиб ташламоқчи бўлиб излади. Бироқ уйда ҳеч ким йўк эди. Бурчакда эроний шолчалар устида қорахолли қоплон ётар ва остидан бўғиқ нола эшитилган гиламни тирноқлари билан дабдала қилишга ҳаракат қиларди.

Йигит қилич билан икки марта уриб, йиртқич хайвонни ўлдирди-да, гиламни ирғитиб ташлади. Унинг кўз ўнгида ранги оппоқ оқарган, нафаси чиқар-чиқмас Гулжамол ётарди.

¹ Хат ўралган конверт.

Қора Бургут:

– Қандай ёвуз, заиф қиз олдига йиртқич ҳайвонни қўйиб юборди! – деб бақирди ва шу вақтгача унинг фикри-зикрини ўзига тортиб келган қиз устига энгашди.

Уйга катта-катта қадам ташлаб, шоҳ кирди. У дарғазаб бўлиб севимли қоплонини чопиб ташлаган йигитни шу ондаёқ ўлдирмоқни истади. Лекин Қора Бургут жиддият билан унга номани узатди. Самарқанддаги қўзғолон ва қизига бўлган ҳужум хабарини билиб, таажубда қолган шоҳ, исённи бостириш ва исёнчиларни жазолаш учун дарҳол сафарга отланишни қўшин бошлиғига буюрди ва йигитга ортиқ диққат қилмай қўйди. Қора Бургут Гулжамолни ётган еридан кўтариб олди ва шафтолизордаги оқ ўтовга олиб борди, сўнгра канизақларга эрта саҳарда обрўли қарвон билан қари-қартанглар келиб, Гулжамолни ўз юртига олиб кетишларини билдирди.

Лекин эртаси куни қари-қартангларни Гулжамол ёнига киргани қўймай, саройдан итариб чиқардилар. Уларга, Гулжамол буюк подшоҳ ҳаётига суиқасд қилгани учун харсангдан ясалган «Абадий жудолик минораси»га қамаб қўйилганини, бу ерда умрбод қолишини билдирдилар...»

Кимдир:

– Қиз ўша ерда ўлдими? – деб сўради.

Ҳожи Раҳим овозини пасайтириб, деди:

– Йўқ, Гулжамол ҳали ҳам тирик, у Урганчининг харсанг минорасида қамалиб ётибди. Шоҳнинг бераҳм оғаси Туркон хотун уни бу ерда сақлашга амр берган, кампирнинг ўзи Хоразм пойтахтидан қочиб кетган. Миясиз қозилар, раислар ва соқчилар манфур мамлакатнинг амрини ўзгартишга журъат қилмай, Гулжамолни ҳамда бирталай бошқа гуноҳсиз асирларни қамокда сақлаб турадилар.

– Қани менга айт-чи, сен бу воқиаларни қаердан билдинг? Ахир сен ҳикоя қилган нарсалар эртак эмас, бўлган воқиа-ку... – деди ўрнидан тураётиб «Қора чавандоз».

– Биз жаҳонгаштамыз, одамлар орасида тентираб юриб, ҳар хил суҳбатларни эшитамиз. Бундан ташқари дашту-биёбон шамоли бу эртакни бир неча марталаб менга қуйлаб берган.

«Қора чавандоз» ўтирганларга мурожаат қилиб:

– Бекзода йигитлар! Сафарга отланинглар! Тонг отиши билан Урганчга жўнайман, – деди.

Ҳожи Раҳим:

– Агар Урганчга боришни истасангиз, тезроқ боринг, татар хонининг ўғиллари катта қўшин билан Урганчга уч томондан ҳужум қилмоқчилар... Улар қалъани ўраб олсалар, шаҳарга киролмай қоласиз, – деди.

– Дарвеш, сен мен билан бирга борасан, – деб «Қора чавандоз» сўз бошлади. – Мен сенга ва сенинг ҳамроҳингга бир жуфт от бераман, уч кундан кейин биз Урганч дарвозалари олдида бўламиз. Жўраларим, сизлар ўз элатларингга жўнанглар ва чақириб олишимни кутинглар. Мен сизларнинг олдиларингга қайтиб бораманми, ёки азроил жонимни олиб, мени жаҳаннамга ташлайдими – бу ёғини бир худонинг ўзи билади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Чингизхоннинг уч ўғли Урганчни талашиб душманлик қилишади

Чингизхон кенжа ўғли Тулихонга, қадимги шаҳар бўлган Марвни забт этиб, талон-торож қилишга фармон берди. Кейин катта ўғиллари Жўжи, Чиғатой ва Ўғидайга Хоразмнинг пойтахти бўлмиш Урганчни олиш учун ўз қўшинлари билан жўнашга ижозат берди.

Карвонлар орқали бутун жаҳонга нафис матолар юбориб турган, ўз совутлари ва бошқа қиммат баҳо моллари билан донғи кетган мусулмон ўлкасининг бундай бой шаҳарига қилинадиган уруш сафарига қатнашмоқни ҳамма мўғуллар орзу қилардилар. Хужумга қатнашган ҳар бир кимса у ёқдан, кам деганда ипакли кийимлар, ёқут ва забаржаддан қилинган зеб-зийнатлар, турли идишлар ҳамда нодир буюмлар ортилган жуфт от ёки туя олиб келиши керак эди. Бундан ташқари ҳар бир одам ўз юртига бир қанча ҳунарманд қулларни ҳайдаб келтириши, бу қуллар эса, матолар тўқиши, этик ёки пўстин тикиши, уларнинг хўжаси эса ўша ёқдан келтирган гилами

устида ёнбошлаб, Урганчдан асир қилиб олиб келган созанданинг танбур чалганини эшитиши керак эди.

Бой Хоразм ўлкасининг шимолидаги Жайхун дарёси соҳилларига юриш қилган мўғул қўшини шундай хаёл сурар эди.

Чигатой билан Ўғидай бу шаҳарни акалари Жўжидан бурун забт этмоқ учун шошилиб йўлга тушдилар. Улуғ хоқоннинг васиятига кўра, Қипчоқ чўллари билан бутун Хоразм Жўжихонга инъом қилинган эди.

Бўлажак пойтахтда тақсимланадиган бойликка укаларининг ҳам шерик бўлиши рухсат этилганлигига жаҳли чиққан Жўжихон, шошилмасликка қарор берди, у ўзи севган машғулоти бўлган ёввойи отларни ов қилиб юраркан:

– Барибир улар Урганчни менсиз ололмайдилар. Бошлари ёрилади, – деди.

Ҳасадчи ва очкўз Чигатой эса бир айш-ишрат мажлисида:

– Жўжига жуда катта ҳисса тегди, яхши нарсаларга бир ўзи эга бўлмоқчи. Мен Урганчни унга бериб қўймайман, уни хароб қиламан. – деди.

Хоразмшоҳлар сулоласининг пойтахти бўлмиш Урганч шаҳри қипчоқ хонлари, бой савдогарлар, уста хунармандлар ва турли қабиладан бўлган қулларга тўлган шаҳар эди. Мўғуллар Мовароуннаҳрга бостириб киргандан кейин, шаҳар оғир аҳволда қолган эди.

Шаҳар идорасини ўз қўлида қаттиқ тутган Туркон хотун қочгандан ва Хоразмшоҳлар насабининг ҳамма қариндош-уруғлари кетиб қолгандан кейин, халқи кўп пойтахтнинг идораси қипчоқ бошлиқларининг қўлида қолди. Буларнинг ҳар кайсиси бир ойгина, ҳатто бир кун бўлса-да, мусулмон ўлкасига ҳоким бўлишни орзу қиларди. Бироқ, хонлар билан беклар бир-бирлари билан машмаша қилиб юрганларида, қипчоқ беги Хумор Тегин, ўзини оқ кигизга солиб кўтаришларини кутиб турмасданок, ўзини Хоразм султони деб эълон қилди. Ҳамма унга итоат қилди. Мўйсафид имомлар мачитларда унинг номини зикр қила бошладилар.

Хоразмнинг янги хоқони Хумор Тегин дастлаб, ислом дини устида ҳукмронлик қилди: ҳар куни мачитга келиб

тоат-ибодат қилмайдиганларни топиб, жазолашни буюрди. Шаҳарда қуролли соқчилар билан бирга раислар изғишиб қолди. Улар таёқ билан тартиб ўрнатар ва тоат-ибодат қилмайдиган кишиларни жазолардилар. Янги султон шаҳар муҳофазаси учун бошлиқ қилиб, ўз қариндоши Аловиддин ал Ҳаёгини тайинлади ва солиқлар ҳисобидан тунги қоровулларни кўпайтирди. Аммо, шаҳарда ўғирлик канда бўлмади, хусусан ғалла ва шоли омборлари кўпроқ таланди. Ҳаяжон кучайди, даҳшатли мўғул сарбозлари беҳосдан келиб қолса, улуғ шаҳар аҳолисини ҳоли нима кечади, деб ҳамма ташвишда эди.

Султон Хумор Тегин жарчи чақиртиб ва мачитларда имомларни ваъз-насиҳат қилдириб, мўғуллар Урганчга асло яқин келмайдилар, улар Бухоро, Самарқанд ва Марв шаҳарларини талон-торож қилиб кўзлари тўйди, энди ўз саҳроларига қайтишга ҳозирлик кўрмоқдалар, деб халққа таскин берарди.

Урганч гўё бурунгидай ҳаёт кечирарди: хар кун сўфи минорага чиқиб азон айтар, бозорларда савдогарлар молларини ёйиб қўйиб, харидор чақирардилар. Тор кўчаларда халойиқ зўр бериб қатнар, лекин шаҳарда савдо-сотик ва косибчилик кундан-кунга сусайиб борар эди.

Савдогарлар бозорнинг мазаси йўқлигидан шикоят қилар, баъзилари эса савдо ишларини буткул йиғиштириб қўйган эдилар. Харидорлар нарх-навони сўраб, бош қайқар, лекин молларнинг нархи ярим баравар тушган бўлса ҳамки, сотиб олншга қурблари етмас эди.

Фақат озиқ-овқатларнинг нархи кўтарилиб кетганидан одамлар шаҳарга мол кирмай қолишини сезиб, шошиб-пишиб ун, оқшюк, майиз сотиб олмоқда эдилар.

Чорраҳаларда тўпланган одамлар шивирлашиб:

– Татарлар яқинлашиб қолибди, улар кўп эмиш. Шаҳримизни ўраб олармиш. Деворлар баланд ва маҳкам бўлгани учун бу аҳвол узоққа чўзилармиш. Биз қўй ва отларимизни еб бўлгандан кейин, ҳолимиз нима кечаркин? Қаёққа қочамиз, қаёққа яширинамиз? – дер эдилар.

Ҳар хил миш-миш хабарлардан одамлар дам хафа, дам хурсанд бўлардилар:

Қора Бургут:

– Қандай ёвуз, заиф қиз олдига йиртқич ҳайвонни қўйиб юборди! – деб бақирди ва шу вақтгача унинг фикри-зикрини ўзига тортиб келган қиз устига энгашди.

Уйга катта-катта қадам ташлаб, шоҳ кирди. У дарғазаб бўлиб сеvimли қоплонини чопиб ташлаган йигитни шу ондаёқ ўлдирмокни истади. Лекин Қора Бургут жиддият билан унга номани узатди. Самарқанддаги қўзғолон ва қизига бўлган ҳужум хабарини билиб, таажжубда қолган шоҳ, исённи бостириш ва исёнчиларни жазолаш учун дарҳол сафарга отланишни қўшин бошлиғига буюрди ва йигитга ортиқ диққат қилмай қўйди. Қора Бургут Гулжамолни ётган еридан кўтариб олди ва шафтолизордаги оқ ўтовга олиб борди, сўнгра канизақларга эрта саҳарда обрўли қарвон билан қари-қартанглар келиб, Гулжамолни ўз юртига олиб кетишларини билдирди.

Лекин эртаси куни қари-қартангларни Гулжамол ёнига киргани қўймай, саройдан итариб чиқардилар. Уларга, Гулжамол буюк подшоҳ ҳаётига суиқасд қилгани учун харсангдан ясалган «Абадий жудолик минораси»га қамаб қўйилганини, бу ерда умрбод қолишини билдирдилар...»

Кимдир:

– Қиз ўша ерда ўлдими? – деб сўради.

Ҳожи Раҳим овозини пасайтириб, деди:

– Йўқ, Гулжамол ҳали ҳам тирик, у Урганчнинг харсанг минорасида қамалиб ётибди. Шоҳнинг бераҳм оғаси Туркон хотун уни бу ерда сақлашга амр берган, кампирнинг ўзи Хоразм пойтахтидан қочиб кетган. Миясиз қозилар, раислар ва соқчилар манфур мамлакатнинг амрини ўзгартишга журъат қилмай, Гулжамолни ҳамда бирталай бошқа гуноҳсиз асирларни қамокда сақлаб турадилар.

– Қани менга айт-чи, сен бу воқиаларни қаердан билдинг? Ахир сен ҳикоя қилган нарсалар эртак эмас, бўлган воқиа-ку... – деди ўрнидан тураётиб «Қора чавандоз».

– Биз жаҳонгаштамыз, одамлар орасида тентираб юриб, ҳар хил суҳбатларни эшитамиз. Бундан ташқари дашту-биёбон шамоли бу эртакни бир неча марталаб менга кўйлаб берган.

Қора ханжар жумбоқни ечмоқчи

Гўзал рафторингга хушторман,
Ширин каломингга хумморман.

(Форсча қўшиқ)

Мўғуллардан эҳтиёт бўлиш учун Қора Ханжар кумлар орқали Жайхун дарёси томонга жўнади. Узоқдан, турнадай чўзилиб кетаётган мўғул қўшинлари кўринарди. Улар ҳаммаси шимол томонга, Урганчга кетмоқда эдилар. Улар гоҳ йўлларидан орқага қайтишар, гоҳ узоқ масофани айланиб ўтишар, ҳамма ёқдан босиб келаётган мўғуллардан қути учиб, Қизилқум саҳросида қочиб кетаётган тасодифий учраган кўчманчилардан йўлда мўғуллар бор-йўқлигини суриштиришар эди.

Офтобда қорайиб кетган, қўй терисидан тикилган катта калпоқ кийиб олган икки киши ҳам Қора Ханжар билан бирга кетмоқда эди. Буларнинг бири – доим хафа бир бола ва иккичиси – серсоқол дарвеш эди.

Қечаси ойнанинг хира ёруғида йўловчилар ёйилиб оқаётган дарё бўйига қараб йўл олдилар. Улар қамишзордан, тўнғизларнинг изидан юриб, сув бўйидан чикиб қолдилар. Тўмшуғи чўччайган бир неча беўхшов қайиқлар уларнинг ёнгинасида сузиб юрарди. Уларда одамлар, отлар, қўйлар бор эди. Қайиқларингга бизларни ҳам туширинглар, деган ёлворишларга: «Жой йўқ, Оллоҳ ўзи ёрдам қилсин» деб жавоб қайтарардилар.

Бир қайиқдан:

– Бошга кулфат тушганда мўминлар мўминларга ёрдам бериши керак! – деган овоз эшитилди ва қайиқ ҳайдовчи қайиқни қирғоққа қараб ҳайдади. У ҳаммаларини Урганчга олиб бориб қўйишга кўнди.

– Қанча кира оласан? – деб сўради Қора Ханжар.

– Нима деб жовраяпти-я! Бугун на пул, на буюм, на молнинг қадри-қиммати қолди, ҳамма нарсанинг чатоғи чикиб кетди. Ҳозир сизларнинг ҳам, менинг ҳам бошимга кулфат тушган; мени хонавайрон қилишди.

Пулни нимаям қилдим, ким учун даркор қиламан? Тушинглар қайиққа!

Йўловчилар отлари билан мустаҳкам қайиққа тушдилар, қайиқ кенг Жайхун тўлқинларида лапанглаганича физиллаб сузиб кетди.

Баъзан ўнг қирғоқда мўғул соқчилари кўриниб қолар, шунда қайиқ ўзини чап қирғоққа оларди. Тўрт кундан кейин қайиқ Урганчни икки қисмга: баланд деворли эски шаҳарга ва уйлари тутзорлар ичида кўмилиб ётган киш-локқа ажратиб турган кенг каналга чикиб олди.

Қора Ханжар белбоғининг қатидан чарм ҳамённи олиб, ўнта олтин динорни санади-да, қайиқчининг қўлига берди.

– Билмайман, сен билан яна кўришамизми йўқми? Отинг нима?

Қайиқчи мийиғида кулди-да, қизил салласини бошининг орқасига суриб қўйди.

– Отим Каримқул, касбим темирчи. Сен номингни айтмасанг ҳам таниб турибман. Сенинг кийик сингари отингнинг исми эртақларда зикр қилиниб, қўшиқларда айтилиб юрилган кимсага қарашли. Агар сен бунда мажусийларга қарши урушсанг, мен келиб қўшиламан.

Унинг гапи Қора Ханжарнинг қулоғига кирмас эди. У астойдил тикилиб узоқларга қарар, каналнинг нарёғида чанг пайдо бўлган эди.

Чанг ичида отларнинг боши ва отларнинг ёлига ётиб олган қипчоқ сарбозлари кўринди. Улар қичқирар, отларини қамчилар, узоқдан хириллаган овоз келарди.

Олдинда катта оқ от минган киши от солдириб келарди. У йиқилиб кетгудай бўлиб, эгарда чалғирди. Оқ қалпоқ билан сариқ тўнда қон доғлари; отнинг қип-қизил қонга бўялган бўйнига узук камон ўқи санчилган эди.

Қипчоқлар кўприкдан қуюндай ўтиб келишди.

– Улар яқин кепқолишди мана, орқамизда келишяпти! Қочинглар! – деган ҳайқириқ эшитилди.

Қора Ханжар дарвоза олдида учқур отининг тизгинини тортди. Унинг оти ўқдай учиб кетаётган оқларни кўриб, ўйноқларди.

Кипчоқлар дарвозага қараб от солдириб кетишди, улар кетидан ўз ҳамроҳлари билан Қора Ханжар ҳам от кўйиб дарвозага кирди. Дарвоза қаттиқ ғирчиллаб ёпилди, қоровуллар дарвоза орқасига катта хариларни тираб кўйдилар.

Сарбозлардан бири қоровуллар олдида тўхтади.

– Янги султонимиз Хумор Тегин бизларни икки юз чоғлик мўғулларни ушлаб келишга буюрди. Улар бизнинг молларимизни ҳайдаб кетишувди. Бизни кўриб қолиб, подани ташлаб чўчиган каламушдай уриб қочишди. Уларнинг тузоқ қуриб бизни қалок қилмоқчи бўлганларини ким билибди дейсиз! Пистирмада ётган икки минг кутурган мажусийлар Тиллалик саройнинг ёнида бизга бехосдан ҳужум қилиб қолди. Улар бизни ҳар томондан ўраб олиб, йироқдан узун ёйлар отиб, шикаст етказдилар, сарбозларни ишдан чиқаздилар, отларни тутиб олдилар. Ботирларимиз ҳаммаси ўша ерда ҳалок бўлди! Одамларимиздан қолгани мана шулар, холос. Султонимиз бизни нега шундай қирғинга юборди экан? – деди.

– Нечун шундай бир махлуқни султон қилиб кўтардинглар? – деб хитоб қилди Қора Ханжар.

Султон тўғрисида бундай сўз айтишга ким журъат қилди экан, деб ҳамма қайрилиб қаради. Қора Ханжар яна қичқирди:

– Тангрининг лаънатиға учраган ва қўрқоқлик қилган ёвуз малика Туркон хотун ва унинг ҳамма шериклари Хоразмдан қувилди. Пўрдоқ Муҳаммадшоҳ қочди, унинг ўлиги итларга ем бўлди! Ҳамма кашқирлар галасини бўрон ер юзидан супуриб ташлаган бир вақтда, сизлар ола бўжи Хумор Тегинни султон ҳилиб кўтардиларинг! Жиндек эси бор одам унга ҳатто қўтир эчкини ҳам ишониб топширмаган бир вақтда, сизлар уни лашкарбоши қилдиларинг, шаҳар ҳимоясини унга топширдиларинг!.. Сизлар кулсизлар! Бошларингда таёқ синмаса гуролмайсизлар...

Қора Ханжарнинг ҳамроҳларидан икки йигит уни тўхтатмоқчи бўлди.

– Бас қил, Қора Ханжар! Теварак-атрофимиз ҳаммаси кипчоқ. Ҳаммаси шохга қариндош. Юр, кетайлик бу ердан!

Дарвоза олдидаги аскар ва соқчиларнинг «Қора чавандоз» сўзларидан нафаслари ичларига тушиб кетди.

– Зап довюрак йигит эканми! Бор ҳақиқатни айтди кўйди-я. Хумор Тегин илгари ўзини жангда ҳеч кўрсатганмиди? У ўзининг тамъасизлиги ёки ақллилиги билан танилганмиди? Унинг ҳамма кучи шундаки, Туркон хотуннинг орқасидан судралиб юрарди. Султонимиз шундоқ бўлгандан кейин, аҳволимиз нима бўлиши маълум.

Қора Ханжар Урганчнинг катта кўчасидан секин кетаркан қора, даҳшатли кўзлари билан оломонга назар ташларди. У ўз ҳамроҳига:

– Бозорга бориб, Мардоннинг чойхонасини топинглар. Уни ҳамма билади. Мени ўша ерда кутинглар. У ёғига ёлғиз ўзим кетаман, – деди.

Бозордаги дўконларнинг ярми ёпиқ эди. Ипакли моллар уйилиб ётган жойларда савдогарлар харидор топа олмасдилар. Улар аҳволимиз нима кечар экан, деб давра қуриб ҳасратлашиб ўтиришарди.

– Агар ёв шаҳарни ўраб олса, савдо касод бўлади. Қофирлар ваҳший ҳайвондай шаҳарга кириб ҳамма нарса-ни босиб олаётган бир пайтда, бирор нарса харид қилиш кимнинг юрагига сиғарди? Ҳали ўзимизнинг бошимиз омон қоладими– йўқми?

«Ўлим минораси» Хоразмшоҳ саройи ёнида эди. Унинг бир томони майдонга чиқарди. Қора Ханжар унга яқинлашиб бораркан, кичкина туйнукка назар ташлаб, ўйларди: «Саҳромизнинг гули қайда экан, қайси дарча орқасига яширинганикин? Тирикмикин? Мабодо тирик бўлса, масъум юзлари, ёниб турган кўзлари ва қизларга хос мулойим билакларидан асар қолганмикин? Бу даҳшатли минорада одамлар ақлдан озадилар, хотинлар эса кампир бўлиб қоладилар... Эҳтимол, Гулжамол ҳам кишандадир, – унинг аъзойи-бадани жувуллаб кетди. Гулжамолни шу аҳволда кўргандан кўра урушда тил тортмай ўлган афзалроқ...

Миноранинг зинапояси ёнидаги пастак темир эшикка яқин жойда, эски шамширини тиззасига қўйганича серсоқол қоровул мудраб ўтирарди. Унинг ёнидаги гиламда бир нечта қоқ нон ва заранг косада иккита қора чақа ётар-

ди. Маҳбусларнинг қариндошлари улардан хабар олишмай қўйишган! Улар фақат ўзларини кутқазиш тўғрисида ўйлаб қолишган!

Туйнукдан суякдан иборат бўлиб қолган қўллар кўринди ва товушлар эшитилди:

– Бизни ҳам унутманглар! Ёруғ дунёдан маҳрум бўлганларга бир бурда нон узатинглар!

– Ҳой чол, қани бери кел-чи! – деди қоровулга Қора Ханжар.

Чол кўзини очиб, оппоқ соқолини силади, ўрнидан тургиси келмай, йигитга қаради.

– Нима дейсан?

Қора Ханжар чолнинг олдига борди. Чол ўрнидан турди.

– Мана бу пулни олгину, зиндонга яна қанча маҳбус келганини айтиб бер.

– Қанча маҳбус келганини сенга нима тегишлиги бор?

– Эски маҳбуслардан ҳам оз қолмаган бўлса керак?

– Кимики ифлослик, кана ва очликдан ўлмаган бўлса, ҳали дунёдан оз-моз умиди бор.

– Мана бу пулни ҳам ол-да, маҳбуслар орасида хотин-халаж бор-йўқлигини айтиб бер.

– Иккита кампир бор. Буларни янги султон қамаган. Иккови жодугарлик қилиб, султонни касал қилмоқчи бўлишган экан.

– Ёш жувонлардан йўқми?

– Мен билан мунча пашшалашиб қолдинг? Қимсан ўзинг, қозими, жаллодлар бошлиғими ёки имоммисан? Сен билан гаплашиб ўтиргани вақтим йўқ. Эҳтимол қароқчидирсан, бошқа каллакесарларни қутқазмоқчидирсан. Мана пулингни ол, жўна бу ердан.

Қора Ханжар қоровулни қамчин билан урмоқчи эди, бироз ушлаб қолди. У кайрилиб боқди.

Сочлари ўсиб елкасига тушган, эски қўйлак кийган новча чол, Қора Ханжарга чақчайиб қараб турарди.

– Сиз бу ернинг тартиб-қоидаларини билмасангиз керакки, чол билан бу тарзда гаплашяпсиз. Нарироққа бо-райлик, ҳамма воқияни гапириб бераман. Қарасангиз-чи, гап билан овора бўлиб турганингизда, дарвозадан сул-

тоннинг ўнта жаллоди чиқиб, сизга ҳужум қилишга тайёр бир ҳолда шу томонга қараб турибди... Тезроқ бу ердан кетайлик, юринг, гапларимни тингланг.

Қора Ханжар отига қамчи уриб, бу ғалати чолнинг кетидан жўнади. Муюлишга етганда чол қадамни яна тезлатиб, камқатнов кўчага бурилди ва бир неча қадам юриб:

– Сиз билан гаплашганимга ҳайрон бўлманг. Мен бир йилчадан бери мана шу зиндонга катнаб, унда ётган хўжамга нон ташийман. У кишининг номлари Мирза Юсуф, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг солномачиси эдилар. Шоҳ унга шафқат ва марҳамат кўрсатди. Йиртқич ва золим кампир Туркон хотун Хоразмга хон бўлгандан кейин, қарилиги ва заифлигига қарамасдан Мирза Юсуфни зиндонга солди.

– Нечун?

– Мирза Юсуф ўз китобида уни «қудратли Хоразмга қора доғ» деб атаб, ҳамма кирдикорларини очиб ташлади. Имомлар буни шоҳга етказдилар; ҳозир мен, бечора чолни боқмоқ учун шаҳарда кезиб юриб, топган-тутганларимни келтириб тураман. Бу шаҳарга кўчманчилар бостириб киришларини кутиб турибман. Улар аҳолини қирғин қилиб жондорлар қуённинг уйини ижара оладиган вақтда мен дарҳол зиндонга келаман, аблаҳ чолни ўз қўлим билан бўғиб ўлдираман-да, ҳамма маҳбусларни, улар билан бирга кекса Мирза Юсуфни ҳам қутқараман. Кейин ўз юртимга жўнайман.

– Юртинг узоқми?

– Узоқ! Рус юртиданман. Номим Сақлаб, бизнингча Славко бобо.

Қора Ханжар ўйга чўмди.

– Менга қаранг, бек йигит, кимни ахтариб юрибсиз? Эҳтимол ёрдамим тегиб қолар? – деди чол.

– Зиндонда хотинлар кўпми? Қоровулнинг айтишича, иккита кампир бор экан, холос.

– Ёлғон айтибди! Минорадаги кичкина туйнукларга кўзингиз тушдимми? У ерда кичкина ҳужралар бор. У ерга шоҳ ҳарамдаги итоатсиз хотинлар қамаб қўйилган. – Уларнинг орасида туркман хотинларидан борми?

Чол ўйланиб қолди.

– Мен ҳаммасини сўраб биламан. Бу қоровул пулни яхши кўради. Кийими жулдур бўлса ҳамки, ўзи бой. Маҳбусларга келган нарсалардан ярмини ўзи олиб қолади. Унинг уй-жойи, боғи, ҳарамиди саккизта хотини бор. Мен сизга бир ёрдам қилай. Дарахтнинг тагидаги эски эшикчани кўряписизми, илгари бу ерда менинг хўжам – солномачи Мирза Юсуф турарди. Мен унинг уйи билан китобларини эҳтиёт қилиб сақлаяпман. Унинг Бент Занкижа деган шогирди бўларди. Шогирди унга китоб кўчиришда ёрдам берарди. Бу аёл Бухорога кетганича, дом-дараксиз бўлиб кетди. Шундай қилиб ўзим танҳо қолдим...

– Мен сенга ишонаман, Сақлаб бобо, менинг ҳалок бўлишимни истамасанг керак деб ўйлайман. Эртага эрта билан шу ерда ҳозир бўламан.

САККИЗИНЧИ БОБ

Урганчни олмоқ учун уни аввал бузмоқ керак

Хоразмга келган мўғул қўшини пойтахтни дарров қамал қилмади. Мўғуллар аввал Урганчга яқин бир қишлоққа тушиб, асир қишлоқларни шу ерга ҳайдаб келишди. Ўгидай билан Чигатой шаҳар ташқарисидаги Тиллалик саройга тушдилар. Қадан, Богуржи, Тулан-Жарби, Тожибек ва шу каби лашкарбошилар шошиб-пишиб қамал машиналари, палахмон ва манжаниқлар тайёрламоқда эдилар. Хитойнинг узоқ-узоқ жойларидан олиб келинган инженерлар шаҳарни тезда олишга ёрдам берадиган хужум машиналари қуришни ваъда қилдилар.

Яқин орада тош йўқлигидан бу машиналарга солиб отадиган нарса йўқ эди. Шунда хитойлар тутларни кесиб катта ғўлалар қилишни ва бу ғўлаларни то қотгунча сувга солиб қўйишни таклиф қилдилар.

Мўғулларнинг айрим отрядлари шаҳарнинг турли томонида пайдо бўлиб, дарвозадан чиқиб келаётган сарбозлар билан жанг қилдилар ва ҳийла қилиб уларни яна қамалда қолдириш учун орқага чекиндилар. Аммо Урганч лашкарлари хушёрлик қилиб қўрғонга қайтдилар.

Шаҳарда қўшинга бош бўлиб султон Хумор Тегин турар, Ўғул Ҳожиб (Бухоро ҳимоячиси) Эр Бўка Паҳлавон, Али Дуруғи ва бошқалар унинг энг яқин ёрдамчилари эди. Ҳарбий кенгашда султон Хумор Тегин мўғуллар шаҳарга отган хатни кўрсатди. Бу хатда хилойқни дарвозани очиб беришга ва мўғулларга ишонишга даъват қилинган. Мўғуллар ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмайди, деб ваъда берилган эди.

– Улар билан келишсак не бўлур экан? – деди Султон. – Бутун халойқнинг бошига кулфат келтириб, хунрезлик қилиш ва ёнғин ичида колдиришдан кўра, уларга кўп хирож тўлаб ишни тинчлик йўли билан бир ёқлик қилсак тузук бўлур эди.

Ўғул Ҳожиб ва бошқалар эътироз билдирдилар:

– Сиз, подшоҳ, ҳазратлари, мўғуллар Бухоро, Самарқанд, Марв ва шу каби бошқа шаҳарларни қандай аҳволга солганлигини унутган чиқарсиз? Бу шаҳарларнинг аҳолиси ҳам кечирим сўраб, яроғ-аслаҳаларини ташлаб эдилар. Мўғуллар энг яхши ҳунармандларни териб олиб, Мўғулистонга жўнатдилар, қолганларни чўқмор билан уриб ўлдирдилар.

– Ҳар ҳолда мўғулларнинг муддаосини билмоқ керак.

Кечаси султон Хумор Тегин бир неча азизлар билан Урганчдан жўнаб, Чиғатой билан Ўғидай базм кураётган саройга кириб борди. Султон уларнинг олдида арзга келган кишидай қўл қовуштириб турди.

– Хўш, қани, сен бизга нима келтирдинг? – деб жилмайди Уғидай. Дарвозанинг олтин калитлари қаёқда?

– Мен Шарқ хоқони Чингизхоннинг қудрати ва улуғворлиги олдида бўйин эгиб, бошқа беклар сингари у жаноби олийга садоқат билан хизмат қилишга тайёрман.

– Бизга Урганч шаҳри керак, сендай тулкининг даркори йўқ! – деди ғазаб билан Чиғатой. – Ўз халқингга хиёнат қилиб, ҳатто унга қарши боришга тайёр турган сендай бадбахтнинг сўзига ишониб бўладими? Буни олиб чиқиб адабини беринглар.

Жаллодлар Хумор Тегинни ва у билан келганларни олиб чиқиб кетдилар. Жаллодлар уларнинг кийим-бошларини ечиб олдилар, қон чиқармасдан, умуртқала-

рини синдириб, чала ўлик ҳолда жарга ирғитдилар. Этлари қашқир ва итларга ем бўлди.

Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўжихон қўшин тортиб Урганчга келганда, мўғуллар бу шаҳарни қамал қилиб олган эдилар. Шаҳарга тош ва ғўла отадиган машинани қўрғон тагига ўрнатиш учун уч минг чоғлиқ мўғул ва асир тушган халқ қўрғон атрофидаги зовурга кўприк солмоқда эди. Шу пайтда бехосдан Урганч дарвозасини очиб, ичкаридан туркман Кора Ханжар бошлиқ жасур сарбозлар ўқдай отилиб чиқишди. Улар кўприк солаётган мўғулларга кўққисдан ҳужум қилиб, ҳаммасини қириб ташладилар. Кўприкнинг усти ўликка тўлиб кетди. Бу муваффақият муҳофазада қолганларга жон киргизди.

Мўғуллар ўз қўшинларини шаҳарга яқин олиб бориб, асир олинган неча минглаб қишлоқиларни қўрғон атрофидаги зовурларни кўмишга мажбур қилдилар. Шундан кейингина қамал машиналарини қўрғон тагига ўрнатиб, шаҳарга ҳужум қилиш мумкин бўлди. Палахмонлар ҳўл ғўла ва ёнилғи солинган хитой кўзаларини шаҳар ичига улоқтирдилар. Ундан кучли ўт кетиб, ёғоч-иморатлар гувиллаб ёниб кетди, ўчиришнинг иложи бўлмади.

Жўжихоннинг қўшини шимол томондан қаттиқроқ ҳаракат қилди. У ерда асирлар шаҳар деворлари тагига яширин йўллар қазимоқда эдилар. Мўғуллар шаҳарга бостириб кирдилар, бирпаслик қаттиқ жангдан кейин шимол томондаги минора устида буюк хоқон ўғлининг катта оқ байроғи ҳилпиради.

Бу нарсага Чиғатойнинг ҳасади келиб, дарғазаб бўлди. У Урганч деворларига лашкар устига лашкар ёғдирди, бироқ, қўрғон ҳимоячилари зўр сабот кўрсатиб, қўрғонга чиққанларга ғишт отдилар, қайноқ сув ва иссиқ мум сочдилар, ҳужум қилганлар куйганларича гўнтарилиб тушавердилар.

ТЎҚ ҚИЗИНЧИ БОБ

Қора Ханжар «Ўлим минораси»да

Қора Ханжар Сақлаб бобо билан учрашмоқ учун да-
рахт тагидаги эски эшик ёнига бир неча марта келиб ово-
ра бўлганидан кейин топди. Чол бурунгидай жулдур ки-
йимда эмас, балки адрас тўн кийган кўк салла ўраб олган
эди. Уни дарров таниб бўлмади.

– Кечиринг мени, довюрак бек йигит, мен билган
нарсаларим ва қилган ишларимнинг ҳаммасини сиз-
га илгари гапириб бера олмадим. Зиндон қоровули ҳеч
гапирмади. Ё жондорлардан кўрқди ёки ўшалар билан
тили бир. Мен у билан ҳар мақомда гаплашиб кўрдим.
Зиндонга фаррош бўлай дедим. Бироқ унинг жаҳли чиқ-
ди. Уйингизда ишлай, бир кунга иккита нон беринг дега-
нимда хурсанд бўп кетиб, мени саккизта хотинига пой-
лоқчи қилиб қўйди... Мен унинг катта, баджаҳл хотини-
ни кўрган эдим. Мана шу тўн билан эски саллани инъом
қилди.

– Алақандай хотинлар ва тўн тўғрисида қаёқдаги
гапларни гапирасан! – деб қичқирди Қора Ханжар. – Мен
сенга беш тилла бердим. Эвазига нима қилдинг? Ҳамма
гапни билдингми, йўқми?

– Ҳаммасини билдим, Назар бобо индамаса хотин-
лари ҳам индамасмиди? Улар аллақачон ҳаммасини су-
риштирдилар, мен ҳам улардан суриштириб билиб ол-
дим... Мана шу зиндон минорасида бир қанча ҳужра
бор. Миноранинг ўртасидаги хари чириб, поли тамом
ўпирилиб тушган.

– Ўзинг ҳам ўпирилиб гумдон бўл!

– Ҳужраларга чиқиш қийин, чириган арқондан қилин-
ган шотидан чиқилади. Илгари бу шотидан қоровул На-
зар бобонинг ўзи чиқаверарди, энди эса у ҳам кўрқади...

– У ҳужраларда кимлар бор?

– Хоразмшоҳни дарғазаб қилган кишилар. Энг тепада
ёш туркман хотин...

– Оти нина?

– Айтишларича, оти... Гулжамол.

– Мени ҳозир унинг олдига бошлаб борасан,

– Ҳозир иложи бўлармикин? Икки юз чоғлик жондор сарой дарвозаси олдида бекорчиликдан эснаб ўтирибди. Улар кимга ёпишишларини билмай ўтиришган бир пайтда, сиз тўппа-тўғри авахтага бормоқчи бўласиз! Сизни ҳам зиндонга қамаб қўядилар.

– Товушингни ўчир, қўрқоқ! Зиндоннинг олдига бориб, мени кутиб тур. Ҳозир бориб, ҳаммасининг адабини бераман!.. – деди-да, Қора Ханжар отига қамчи берди ва чанг ичида тор кўча бўйлаб жўнади.

У шаҳарнинг турли касбдаги ҳунармандлари: темирчилар, мискарлар, яроғ-аслаҳа, қалқон, зерҳ, совут ясовчи усталар турадиган ва ишлайдиган қисмига келди. Сандонларга урилаётган сон-саноксиз болғаларнинг зарбидан ҳамма ёқ ларзага келар эди.

Бу ерда ҳам ишлар унча жўнашмаган, фақат яроғ-аслаҳа тайёрловчи ҳунармандларгина зўр бериб ишламоқда эдилар. Ростдан ҳам шундай оғир кунларда гулдор мис тоғоралар, кўзалар ёки от асбоблари яшаш кимнинг юрагига сиғарди?

Қора Ханжар жанжаллашиб, шовқин-сурон кўтариб турган темирчиларни кўриб қолди. Қоп-қора сарбознинг пайдо бўлиши ҳаммани ҳайратга солди, ҳамма жимиб қолди.

Қора от минган «занги йигитга» нима керак экан?

Қора Ханжар оломоннинг орасига кириб, гап бошлади.

– Эй, темир қўлли, мис кўкракли темирчилар! Қачонгача хон ва бекларга масхара бўласиз? Аввал Хоразмшоҳ Муҳаммад солиқлар билан сиқиб, сувингизни ичган эди. У бир сандиқ тўла олтин билан Эронга қочиб кетди. Хайриятки унинг кетидан онаси ялмоғиз кампир ҳам жўнаб қолди. Эндиликда эса ўзини-ўзи султон кўтарган Хумор Тегин душманларимиз томонга ўтиб кетиб, Урганчнинг кўрғонларини қандай қилиб осонликча бузиш йўллари-ни айтиб берди. Яна бирор султон чиқиб сизларга тағин хиёнат қилгунча мушшайиб тураверасизларми? Нимани кутяпсизлар? Юринглар, саройга бориб, бу ифлос уяни ер билан яксон қилайлик, зиндонларнинг темир дарвозаларини йиқитайлик, маҳбусларни қутқарайлик. У ерда

қамалиб ётганлар босмачи ва каллакесарлар эмас, улар султонга қарши ҳақ гапни гапирган кишилар.

– Юринглар, борайик! Хоразмшоҳ саройининг кулини кўкларга совурайик. Зиндонни бузайлик! – деб қичқирдилар темирчилар.

– Болға, омбир ва босқонларингни олиб юринглар. Занжирларни мажақлашга керак бўладиган нарсаларнинг ҳаммасини олинглар. Зиндонларда инграётган ака-укаларимизни озод қилиш учун керак бўлган нарсаларнинг ҳаммасини олинглар!

Ҳамма темирчилар ва яроғ-аслаҳа усталари, мискарлар ва бошқа ҳунармандлар болға, қилич, найза кўғариб, оломон бўлиб даҳшат билан саройга қараб жўнадилар.

Баъзи жондорлар оломонга қарши чиқиб, уни тўздириб юбормоқчи бўлишди. Шундай қилганлар оёқ остида пийпасланиб кетди. Темирчилар саройни вайрон қилаётган бир пайтда, бир қанчалари зиндоннинг темир дарвозасини очиш учун Қора Ханжарга ёрдам қилишди. Қўлоёғи боғланиб ташланган Назар бобо бир четда ётарди. У, маҳбусларга ҳамма вақт ўз болаларимдай қараганман деб йиғлаб, қасамёд қиларди.

Темирчилар бирпасда темир дарвозани очдилар.

Темирчилар билан бирга келган Тўғон:

– Тезроқ пастга, зиндонга тушайлик! Қоронғуда узок ётиб кўзлари хира бўлган ожиз дўстларим бор. Баъзилари ўзлари юриб чиқиша олмайди, оёқдан ажралишган... – деди.

Бир неча киши зиндоннинг қоронғу тешигидан пастга тушиб кетди.

Маҳбуслар бир-бирларига тирмашиб, зиндондан судралиб чиқа бошладилар, уларнинг: кийимлари жулдур, ифлос, тирноқлари ўсиб, сочлари чигал бўлиб кетган эди. Кўп йил қоронғуда ётиб кўзлари хираланган маҳбуслар каллаларини уриштириб олишар, атрофни пайпаслар; дам йиғлаб, дам кулиб ёруғ дунёга, озод кишилар орасига чиқиб келардилар.

Халойиқ орасидан:

– Бозорнинг ўртасидан юринглар, Хоразмшоҳ ўз фуқароларининг бошига кулфаглар солганини халойиқ

кўрсин. Савдогарлардан озода кўйлак-иштон сўранглар, – деган товуш эшитилди.

Қора Ханжар қўлида ловуллаб ёнаётган машъал билан минорага чиқиб кетди. У ёқдан муздек шабада ва зах хиди эсди. Йўлда ранги-қути ўчиб, ўзича оятларни пичирлаб, ўқиётган қоровулни олдига солди. У лапанглаб турган кичкина шотидан ўрмалаб чиқа бошлади. Унинг кетидан Тўғон юриб, хужраларнинг эшикларидаги қулфларни болға билан чилпарчин қилмоқда эди. Азоб-уқубат тортган ва ориқлаган, жулдур кийимли бечора хотинлар, титраб-қақшаб, деворларни ушлай-ушлай йиғлаб пастга тушиб келардилар.

Қора Ханжар гумбазга етай деганда, қоровул темир дарвоза олдида тўхтади. Кичкина тўрт бурчак тешикка темир панжара тутиб қўйилган эди.

– Мана шу жойга, – деди у, – сарой ҳарамидан бўлган бир хотин умрбодга қамаб қўйилган. Бу хотин Муҳаммадшоҳга қарши қўл кўтарган экан.

– Нимага қараб турибсан? Оч!

– Менга захрингизни тўкманг, ботир йигиг. Бу эшикнинг калити подшоҳнинг ўз қўлида.

– Демак, калит сенда эмасми?

– Йўқ, бегим! Менда эмас.

Шунда Қора Ханжар:

– Ундай бўлса қуртларга ем бўл! – деб қоровулни тегиб юборди. У чириган хариларга урилганича дод-фарёд қилиб пастга қараб тушиб кетди-да, зулмат орасида ғойиб бўлди.

Қора Ханжар эшикнинг кичкина ёруғидан ичкарига қаради. Куёш нури қийрихон тушиб турган бир парча гиламга кўзи тушди.

– Оҳ, у қаёқда экан? Хужрада ҳеч ким йўқ... Наҳот нобуд бўлган бўлса?

Бирданига рўпарада «лип» этиб, бир шарпа кўринди. Бир қора гавда пайдо бўлди. Катта қора кўзлар катта очилиб тикилиб қаради.

Қора Ханжар бурунги қўшиқлардан ажойиб сўзларни териб, тайёрлаб қўйган эди, шу дамда бу сўзлар асаларидай тўзиб кетди. У фақатгина:

– Мен! – дейолди холос.

Мажолсиз, босинқи бир товуш:

– Юзингизни ёруққа тутинг, юзингизни кўрай, – деб шивирлади.

Қора Ханжар ёниб турган машъални юқори кўтариб юзига тутди.

– Юзингизда йиртқиш панжаларидан ҳосил бўлган жа-роҳат ўрнини кўрдим. Ҳеч ким, ҳеч нарса йўлини тўса ол-майдиган ўша Қора Ханжарсиз.

– Эшиқдан нари тур, ҳозир озод бўласан.

Қора Ханжар жуда ориқлаб, соядек бўлиб қолган қиз орқага қайтиб, бир парча ола-була гиламга секин йиқил-ганини кўрди. Қорачагина яланғоч баданига қуёш нури тушди. Унинг катта қора кўзлари жовдирар эди.

– Қоч, Қора Ханжар, менга йўл бер, – деди ҳамроҳла-ридан бири, – Қорақум ботиридан кўра, яроғ-аслаҳа ясов-чи уста қулфни тезроқ оча олади.

Темирчи болға билан қулфга қараб туширди. Темир эшик очилиб кетди. Гулжамол эса ҳамон юзига қўлини тўсиб ўтирарди.

– Ҳамма кийимларим чириб битган. Олдингизга чиқа олмайман.

Қора Ханжар нарироқ бориб, ёш темирчига:

– Сен хотинга назар ташлама. Чопонингни унга узат, мен сенга ипакли чопон бераман, – деди ва бурилиб, ярим валангор бўлган зинадан минорага қараб чиқиб кетди.

У теварак-атрофдан тутун чиқаётганини кўрди. Тутун аланга ва учқунлар ичида қуюнга ўхшаб осмонга кўта-рилларди. Шаҳар ўт ичида қолган. Қўрғон атрофида тўзон ичида сарбозлар кетмоқда эди. Узоқда минора устида Жўжихоннинг етти думли оқ байроғи ҳилпилларди.

Гулжамол кўк салла ўраб, эркакча чопон кийиб май-донга чиқди. У, келишган ва ихчам ўғил болага ўхшар эди. Қайрилма қошларини таажжуб билан кериб, узоқларга назар солди.

– Урганчда нима воқиалар бўлипти? Шаҳар қўрғони атрофида чопиб юрган баҳайбат одамлар кимлар?

– Уруш бу ерларга ҳам етиб келди, – деди Қора Хан-жар. – Ёв Урганчни ўраб олди. Энди биз ҳамма вақт сен

билан ёнма-ён туриб ёвга қарши курашамиз. Уруш олови ва сенинг кўз ёшларинг бизни бир-биримизга яқин қилди.

– Мана шу машъум минорада ҳамма нарсани унутиб, юрагимда ўч ҳосил бўлди. Энди мен илгаригидай Бепарво Гулжамол бўлиб эмас, балки ғазабланган йўлбарс боласидай, ҳар ерда сиз билан бирга бўламан.

Кора Ханжар энди унинг сўзларини эшитмас, қошига қўлини қўйиб, тутун ва чанг кўтарилган томонга тикилиб қарар эди.

– Бу тентаклар нима иш қилиб қўйдилар! Қара: зўр Жайхун дарёси гошиб кетиб, устимизга босиб келяпти, уйларни қулатмоқда... Қара: баланд тераклар худди арралагандай йиқилаётибди. Бу раҳмсиз ёввойи бетамизлар, суви тошиб оқадиган қудратли дарёни¹ минг йиллардан бери йўлга солиб келган қадимги тўғонни бузиб юбордилар... Энди дарё йўл-йўлакай ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб, обод шаҳарларни вайрон қилади... Гулжамол, бу эски минорадан тезда қочайлик, сув уни қулатиб юборса, тагида қолиб кетамиз...

Шаҳарнинг кўп қисмини мўғуллар ҳайдаб келган асирлар тўхтовсиз ҳужум қилиб, бузиб юборган эдилар. Бирок, Урганч аҳолиси зўр бериб ўзини ҳимоя қилмоқда эди. Мўғуллар маҳалла кетидан маҳаллаларни ишғол қилмоқда эдилар. Кенг майдонда отлиқ жанг қилишга одатланган мўғуллар тор кўчалар, қулаб тушган уйлар орасидан ўтиб, не-не машаққатлар билан олдинга ҳаракат қилиб, қаттиқ ҳужум қилар ва ҳимоячиларни ўқ-ёйлар билан ҳалок қилардилар.

Урганч ҳунармандлари жуда қаттиқ жанг қилдилар. Улар асир тушсалар, тақдирлари нима бўлишини яхши билардилар. Энг ҳунарманд ва бақувватларини мўғуллар ўзларининг узоқ юртларига жўнатадилар, қолганларни, ишга ярамайдиганларни ўлдирадилар.

Хотин ва қизлар ўз оталари, эрлари ва ака-укалари билан ёнма-ён туриб, девор устларида ҳамда томларда

¹Тўғонни мўғуллар ўзлари буздилар, кейин сув тошиб бутун шаҳарни босди. Тўғон бузулиб, сув тагида қолди. (Ибн ал Асир XIII аср).

жанг қилдилар Хотин-қизлардан биттасига ўқ тегиб ағанаб қолса, бошқа хотин-қизлар дарров ярадорни яна ўқ тегишдан сақлаш учун унинг олдига ғишт ва тупроқдан девор қилиб тўсар эдилар.

Урганчнинг қахрамонона мудофааси буюк Хоразмнинг ҳалокати тўғрисидаги қайғули дostonнинг фавқуллодда бир саҳифасини ташкил этди. Бошқа шаҳарлар кўпинча мўғулларга кўр-кўрона ишониб, бепарволик қилди ва заифлик кўрсатди, шунинг учун ҳам ному нишонсиз бўлиб кетди. Урганч атрофида мўғуллар жуда кўп лашкарларини йўқотдилар, ўликларнинг суяклари тоғ бўлиб уюлиб, харобалар орасидан узок йилларгача кўриниб турди.

Уч маҳалла қолганда, Урганчни мудофаа қилиб азобланган ва ярадор бўлган кишилар таслим бўлмоққа қарор бериб, шафқат ва мурувват сўраб, Жўжихонга вакил юбордилар. Чингизхоннинг ўғли шундай жавоб берди:

– Илгари қаёқда эдиларинг? Кўшимини шаҳарга яқин борганда нега дарров таслим бўлмадинглар? Энди энг яхши лашкарларимдан айрилганимдан кейин, шафқатсизлик қилиб талаб, ҳордиқларини чиқаришларига монълик қилайми? Сизларга ҳеч қандай раҳм-шафқат йўқ.

Мўғуллар шаҳарнинг омон қолган қисмига ҳужум қилиб, ҳимоячилардан баъзиларини асир олдилар, баъзиларини қийма-қийма қилдилар, ҳамма мол-мулкларини таладилар.

Хоразмнинг дури-гавҳари бўлган Урганчни, акаси Жўжихонга ўтишини истамаган Чиғатойхон фармониға мувофиқ, мўғуллар бутун Хоразмға сув берадиган катта тўғонни емириб ташладилар. Азамат шаҳарни сув босиб, иморатларни кулатди. Шаҳар анча йилларгача сув ичида қолиб кетди. Татарлардан қутулиб қолганлар тошқинда ғарқ бўлиб ўлди ёки харобалар остида қолиб кетди. Фақат бир неча иморат: ғиштдан солинган Қишки Ахчак деган эски саройнинг бир қисми ва шоҳнинг иккита мақбараси бутун қолди.

Хоразмнинг яна бир неча шаҳарларини қутурган дарёнинг суви босиб кетди. Дарёнинг оқими ўзгариб, анчагача Хазар денгизига қумлар орасидан оқиб ётди.

Урганч зўр бериб ҳимоя қилинаётган бир вақтда Ҳожи Раҳим шаҳар ичида, ҳимоячилар орасида эди. У, ярани арабча боғлаш ва даволаш усулини билганидан, ярадор бўлганларга ёрдам берарди.

Жайхун дарёси бирданига тошиб кетган вақтда у икки кунгача Такашхоннинг ғиштдан қилинган мақбара-си устида ўтирди. Ёнидан бир киши қайиқ ҳайдаб ўтди. Бу одам дарвешнинг ошнаси темирчи Каримқул эди. Темирчи уни қайиғига солиб олди. Улар жўшқин дарё ичида сузиб юриб, кўп кишиларни қутқазиб қолдилар. Қора Ханжар билан Гулжамолни яна кўриш уларга насиб бўлмади. Орадан анча вақт ўтгандан кейин Ҳожи Раҳим Қорақумда мўғулларнинг пайига тушган Қора Ханжарнинг қахрамонликлари ва унинг чўпон қиз Гулжамолга бўлган чексиз муҳаббати тўғрисида маддоҳларнинг ваъз қилганларини эшитган.

Маддоҳ ўз ваъзини сув тошқини бўлиб, гўзал ва бой шаҳар бўлган Урганчни ювиб кетганлигини тасвирлаш билан тамомлади. Қора Ханжар мана шу сув тошқини гирдобига гушиб кегган. Гулжамолни қутқазмоқ учун тўлқинда қандай жонбозлик қилганини баъзи одамлар кўришган, лекин оқибатда ҳар иккови ҳам сувга ғарқ бўлиб кетган... Сувдан чиқиб турган бир тепалиқдан иккита жасад топганлар: Гулжамол билан Қора Ханжар ёнма-ён ётишар ва Қора Ханжар кучли қўли билан туркман қизнинг нозик билагидан маҳкам ушлаб олган эди...

Маддоҳ ваъзини: «Ҳақиқий ишқ ўлганда ҳам кўнгилдан чиқмайди»¹ деб тугатди. Аммо шунда қизлар кўз ёши қилганларида маддоҳ: «Баъзи билган, кўрган одамлар менга айтишларича, Қора Ханжар Жайхун дарёси тўлқинида ўлгани ҳақидаги хабар нотўғри эмиш. У ўзининг қора отида Гулжамолни тўлқин ичидан эсон-омон қутқазган. Қорақумда Бола Эшим қудуғига яқин жойдаги ўз юртига олиб кетган. У ерда иккови кўп йиллар бахтли ҳаёт кечирганлар, сизларнинг ҳам шундоқ бахтли ҳаёт кечиришларингизни тилайман», – деган.

¹ Ибн Хазм (XI аср) таълимотидан.

УЧИНЧИ БОБ

Ҳожи Раҳим ёш Ботухон ҳузурида

Болани бола дема, шернинг боласи ҳам бола.

(Араб мақоли)

Ҳожи Раҳим уруш қилаётган мўғул отрядлари орасидан не-не машаққатлар билан ўтиб, Жўжихон қароргоҳига келди. Дарвешнинг кулоғига қадалган олтин жиға уни кўриқлаб, буюк мўғул подшоҳлиги ғарби-шимолий улусининг ҳукмдори турган оқ ўтовта келиб олишига имкон берди. Ҳожи Раҳим, даҳшагли Чингизхоннинг катта ўғли Жўжихонни, мўғул салтанатидаги кишилар орасида хоқон билан баҳслашишга журъат қилган бирдан-бир кимса деб эшитган. Айтишларига қараганда, Чингизхон ўзининг тўнғич ўғлига ишонмас ва доим ундан хавотирланиб юрар экан. Шу сабабдан ҳам уни энг олисдаги улусга ҳукмдор қилиб юборган. Бу жойда кўп ерларни урушиб олишга тўғри келган эди. Ўшанда Чингизхон ўғлига: «Мен сенга мўғул отининг туёғи етадиган Ғарбдаги энг узок ерларни инъом қилдим!» деган.

Жўжихон оқ ўтовдаги пастак тахтда чордана қуриб ўтирарди. У отасига ўхшаган баланд бўйли, бесўнақай ва кўм-кўк кўзлари совуқ эди. Узун мўйлови ва қора эчки соқоли билан кўса мўғуллардан фарқ қиларди. Отнинг қилидан қўшиб майин қилиб ўрилган соқоли ингичка кокилга ўхшар, уни Жўжихон ўнг кулоғидан ошириб, ташлаб қўйган эди. Улуғ хоқондан шафқат кутиб хонлар ҳам, уламолар ҳам, савдогарлар ҳам, бошқа оддий фуқаролар ҳам тиз чўкиб, таъзим қилиб турардилар.

Ҳожи Раҳим қаттиқ: «Ё Олло, ё Ҳақ!» деди-да, одамларнинг орқасидан ўтиб, Жўжихоннинг тахти олдида келди ва ҳассасига суяниб турди.

Жўжихон дарвешга қоғоғини солиб қараб қолди-да:

– Қипчоқ шомони, матлабинг нима? – деди. Ҳожи Раҳим буюк вазир Маҳмуд Ялвачдан хат олиб келганини айтди.

– Нега бунчалик кеч? Мен кўпдан бери хат кутаман.
– Мен қуршовда қолган Урганчда эдим.
– Демак, сен менинг душманларим билан бирга экансан-да?

– Шундоқ, мен табиб бўлганим учун ярадорларга кўмак бердим.

Ҳожи Раҳим ҳассанинг мум билан бекитилган ерини очиб, ичидан қизил муҳр босилган ўроғлиқ қоғозни олди.

Жўжихоннинг мирзаси қоғозии ёзиб, таажжуб билан қараб қолди.

– Бунда: «Бу одамга ишонинглар!» – деб учтагина сўз ёзилган, холос.

– Бас ва кифоя! – деди Жўжи. – Ўғлим Ботухонни олиб келинглар.

Навқарлар ғизиллаб чиқиб кетишди-да, бир оздан сўнг қайтишди. Қўлида камон ва учта қизил ўқ¹ билан тўққиз яшар бир бола чопқиллаб келарди. Бола ўзининг қўлидан етаклаб келаётган чолларнинг қўлидан чиқиб кетди-да, югуриб Жўжихоннинг олдига келди, одатдагича чўкиб таъзим қилди ва ўтирганларга назар ташлади.

– Мана менинг ўғлим Ботухон! деди Жўжихон, болага кўз қирини ташларкан, – мен садоқатли Маҳмуд Ялвачдан бир ўқимишли мирза юборишни ва бу мирза, ўғлимга менинг янги фуқароларим – хоразмликлар гапиришадиган тилда ўқиш ва ёзишни ўргатишини илтимос қилдим. Сен шундоқ устоз бўла оласанми?

– Мен ўғлингизни жон-дилим билан туркманча, форсча ва арабча китобларни ўқийдиган қилиб тарбия қиламан, – деди Ҳожи Раҳим. – Аммо мударрислар сингари катта китоблардан дарс бера олмайман. Мен дунё саёҳати тасвирланган, яхшилик ва ёмонлик нима экани ватанга муҳаббат ва ҳар бир инсоннинг бурчи қандай бўлиши керак эканлиги таъриф этилган китобларни ўқитаман.

– Булар жуда фойдали ва яхши нарса! – деди Жўжихон. – Бундай устоз ўғлимни жуда олғир, халқларга ҳукмдор қилади. Боту, устозинг гапларига қулоқ ос! Мирза, ўғлимнинг суяги меники, эти сеники.

¹ Учта қизил ўқ – хон авлодининг аломати.

Бола юзини ўгирди.

– Агарда у менга баҳодирлар ва урушлар тўғрисида гапириб берса, гапларига қулоқ осаман!

Ҳожи Раҳим болага жавоб берди:

– Мен сизга Рум саркардаси шохли Искандарнинг қилган ишларини гапириб бераман. Бу подшоҳ ёш бўлса ҳамки, қурол-аслаҳаси ва дунёси ўзиникига қараганда анча кўп бўлган подшоҳларнинг юртларини олди ва ҳаммасини қириб ташлади.

Бола дарвешга қайрилиб қараб, унинг юзларига ҳавас билан тикилди.

– Искандар бундай ғалабаларга қай йўл билан эришди? – деди Жўжихон.

– Айтишларича, бу тўғрида Искандарнинг ўзидан сўраганларида, у: «Мен бунга забт этган мамлакатларининг фуқароларига зулм қилмасдан эришдим», – деган экан.

Жўжихон ўғлига қаради.

– Менинг буюк ва ягона отам Чингизхон дунёнинг ярмини забт этди, шохли Искандар эса қолган ярмини олди, сен нимани забт этасан энди Ботухон?

Бола ўйлаб-нетиб турмасдан:

– Мен Искандардан ҳамма ерларни тортиб оламан!.. – деди.

Шу кундан бошлаб Ҳожи Раҳим Жўжихоннинг қароргоҳида Ботухонга муаллим бўлиб қолди. Жўжихон яширин юборилган қотиллар қўлида тўсатдан ўлгунга қадар, Ботухон билан бир неча йил шуғулланди. Кийик овида Жўжихон кийикнинг орқасидан қувиб, қамишлар орасида адашди ва навкарларидан узоқлашиб қолди. Уни зўрға топдилар. У мўғуллар одатича умуртқа суяги синдирилган ҳолда ётарди. Унинг қотиллари топилмади. Баъзиларнинг айтишича, уларни Чингизхоннинг ўзи юборган эмиш¹. Жўжихон ҳали тирик бўлса-да, бир оғиз ҳам гапира олмади, ҳатто қўлини ҳам қимирлата олмади. Лекин кўзлари абадий уйқуга юмилгунча, ғамгин ва хафақон ҳолда жовдираб турди.

¹ Шарқ солномаларида Жувайни ва бошқаларнинг ривояти (XIII аср)

Худди шу вақтда, машхур саркарда Субутой баҳодир ғарбга қилган сафаридан қайтиб келган эди. У Ботухонни отига мингаштириб оларкан:

– Бу ерда сенинг ҳам қисматинг ҳукмдорим Жўжихонникига ўшаган бўлади. Сен мен билан Хитойга бориб, уруш илмини ўрганасан. Мен сени ўз ўғлимдай тарбиялаб, лашкарбоши қилиб етиштираман, – деди.

Ботухон билан видолашгандан кейин, Ҳожи Раҳим яна танҳо жаҳонгашталигича қолди. У Урганчда сув тошқини вақтида ғойиб бўлиб кетган укаси Тўғон тўғрисида каттиқ қайғирар эди.

Тўғон ҳалок бўлдими, ёки дарё тўлкинидан, мўғуллар қиличидан омон қолдимикин? Озод ёки қул бўлиб бошқа жойларга кетиб қолдимикин? Ҳожи Раҳим доим шу тўғрида ўйлар ва укасини яна кўрар кунни кутарди.

Ҳожи Раҳим турли шаҳарларни кезди, раҳмсиз мўғуллар босиб кирган вақтда Хоразм халқларининг кечирган қора кунлари тўғрисида кўрган-билганлардан суриштириб юрди. У тайинли кишиларнинг ҳикояларини ёзиб олди ва ниҳоят, Чингизхон тўғрисида унинг қандай қилиб қудрат эгаси бўлиб, бутун дунёни забт этмоқчи бўлгани, мўғулларнинг қадами етган жойлардаги ҳамма нарсалар нобуд бўлиб, дашт-биёбонга айлангани хақида катта бир китоб ёзмоққа қарор берди.

Учинчи қисм

КАЛКА ЁНИДАГИ ЖАНГ

БИРИНЧИ БОБ

Чингизхоннинг фармони

Уларнинг важоҳати хунук ва қўрқинчли эди. Уларда соқол деган нарса йўқ, баъзиларининг лабида ва иягида бир неча мўй ўсиб турарди. Кўзлари қисик ва жонли. Овозлари кескин ва ингичка. Гафдалари бардам ва мустаҳкам.

(Киракос. XIII аср арман тарахчиси).

Илон йилининг Сафар ойида¹ Чингизхон энг мушкул топшириқларни яхши бажариб келган саркардаларидан иккисини: картайиб қолган, бир кўзи кўр Субутой баҳодир билан ёш Жоба нойонни ўз ҳузурига чақиртирди².

Улар, «жаҳонни ларзага солган саркарда»нинг шоҳи ўтовига дарҳол етиб келиб, олгин тахт остидаги наमतга тиз чўкдилар. Чингизхон чўнқайиб, ўнг тиззасини қучоқлаб ўтирарди. Бошидаги юмалоқ катта зумрад қадалган калпоғидан қора тулкиларнинг думлари осилиб ётар эди. Мушукники сингари кўк кўзлари таъзим қилиб турган икки мард баҳодирга тикилган. «Ягона ва буюк хокон» паст, бўғиқ овоз билан сўз бошлади:

– Айғоқчиларимнинг хабар беришига қараганда, итдан тарқаган Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳеч кимга билдирмай,

¹ Сафар ойи – апрель

² Шу вақтларда Чингизхон Бухоро ва Самарқандни олиб, Хиндистонга ҳужум қилишга тайёрланаётган эди.

ўз кўшинини ташлаб қочган эмиш. Муҳаммад қочаётган йўлидаги изини чалғитиш учун, яқинда, Жайхун соҳилида кўриниш берган. У Хоразм шоҳларининг юз йиллаб тўплаган бойликларини олиб кетаётган эмиш. Уни, яна катта кўшин тўплашидан илгари ушлаб олиш керак... Мен сизларга йигирма минг сарбоз кўшиб бераман. Агар шоҳнинг кўшини ҳам шундай кўп бўлса: «урушайликми, йўқми» деб иккиланиб қоладиган бўлсанглар, яхшиси урушманглар... Дарҳол менга хабар қилинглар!.. Унда мен Тохучар нойонни юбораман, сиз иккалангиз бир бўлиб удда қила олмаган ёвни, у ёлғиз ўзи енгади. Бироқ, мен аминманки, бизнинг фармонимиз Муҳаммаднинг барча кўшинидан ҳам кучлироқ бўлса керак. Муҳаммадни занжирга боғлаб келмагунча, қайтманглар!.. Агарда енгилган шоҳ баланд тоғлар ёки зулмат ғорлардан бошпана ахтариб, ўзининг бир неча яқин кишилари билан қочиб кетар экан, ёки айёр жодугар сингари кўздан ғойиб бўлса, тупроғига кучли бўрон сингари отилиб киринг. Йўлингизда қайси шаҳар сизга итоат қилса, одиллик қилинг ва қаттиққўл кишилардан бирини озгина кўриқчи билан ҳоким қилиб қолдиринг-да, яна юришни давом этдиринг... Лекин қайси шаҳар бўйсунмай қаршилиқ кўрсатса, босиб олинг! Ундай шаҳарга биронта ҳам иморатни қолдирмай куйдириб, кулини кўкка совуринг!.. Ўйлайманки, бизнинг бу фармонимиз сизга оғирлик қилмас...

Жоба нойон қаддини ростлаб олди-да, сўради.

– Агарда Хоразмшоҳ Муҳаммад айёрлик қилиб ғарб томонга қочиб кетаверса, қаергача қувиб борайлик? Сизнинг олтин ўтовингиздан қанчалик узоқлашишимиз мумкин?

– Қочаверса, дунёнинг нариги чеккасигача, сўнгги денгизгача қувиб борасиз.

Букчайган, буранг Субутой баҳодир бошини кўтариб, хириллаб:

– Агарда Муҳаммадшоҳ балиқ бўлиб денгизнинг тагига кириб кетса-чи? – деб сўради.

Чингизхон манглайини қашлади-да, ажабланиб Субутойга қаради.

- Уни илгарироқ тутиб олишга ҳаракат қилинг!
Жўнасаларинг бўлади энди.

Икки саркарда ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

Ўша куниеқ, улар йигирма минг мўғул ва татар сарбозлари билан ғарбга равона бўлишди.

ИККИНЧИ БОБ

“Улуғ хоқонга” маълумот келди

Чингизхоннинг амрини бажо келтириш учун, унинг саркардалари Жоба нойон билан Субутой баҳодир икки туман сарбоз билан Шимолий Эроннинг тоғлари ва водийларида икки йил айланиб юрдилар. Қочиб кетган Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг изини ахтардилар. Лекин топа олмадилар. Ўз юртини ташлаб қочган ва охири ёлғиз қолган Хоразмшоҳ Хазар денгизининг оролларида бирида ўлган, деган гапни халқ оғзидан эшитар эдилар.

Жоба билан Субутой баҳодирларнинг жангларини тасвирлайдиган, эски ашулаларни яхши айтадиган мўғул бахшисини чақириб келиб, «ягона ва буюк хоқонга» юбормоқчи бўлган маълумотларини шошилмай айтиб бердилар. Улар бахшига айтган сўзларини тўққиз мартабадан тўққиз марта¹ такрорлатиб, кейин уни кўм-кўк майсазорлари ва мусаффо сувлари билан машҳур бўлган Насаф шаҳари ёнидаги ялангликда турган Чингизхонга жўнатдилар. Йўллар ҳали бирмунча хатарли бўлганлиги сабабли (чунки мўғуллар ёндириб юборган шаҳарларнинг оч-яланғоч қочоқлари йўлларда босмачилик қилардилар) чопар ёнига ишончли навкарлардан уч юзтаси қўшиб берилди.

Чопар йўл бўйи Мўғулистоннинг қирлари, гўқайзор тоғлари, юзлари гулхан алангаси сингари товланган қизлари тўғрисидаги эски қўшиқларни айтиб борди-ю, би-

¹ Мўғул йўлбошчилари саводсиз бўлганларидан, муҳим маълумот ёки хабар юборадиган бўлсалар, чопар адаштириб юбормасин деган ният билан байг қилиб айтар ва чопарга ёдлатар эдилар. Тўққиз рақами мўғулларда муқаддас рақам ҳисобланар эди.

роқ¹ ўзини жўнатган баҳодирларининг маълумотларини сира ҳам оғизга олмади. Хоқон турган манзилга етиб келиб, саккиз ерда муҳофазачилар кўригидан ва муқаддас гулханларнинг тутуни орасидан ўтгач, чопар сариқ чодир олдига келиб, унинг олтин эшиги олдида тўхтади. Эшикнинг икки ёнида жуда чиройли иккита от турарди: бири – оппок, иккинчиси саман, иккала от ҳам оқ жун арқон билан олтин қозикларга боғланган.

Бундай дабдабали зийнатдан ҳайратда қолган мўғул чопари муккасича ерга йиқилди, сўнгра уни сокчилардан иккитаси кўтариб, ўтов ичига олиб кирдилар ва Чингизхон оёқлари остидаги гиламга ташладилар.

Мўғул хоқони олтин билан қопланган кенг тахт устида чордана қуриб ўтирар эди.

Кўзларини юмиб олган чопар тиз чўкиб турганича ёдлаб олган маълумотини баланд овоз билан, худди ашула айтгандай айтиб берди:

Зоти олийларига, тиришқоқ навкарлари бўлмиш
Субутой баҳодир ва Жоба нойондан маълумот:
Думсиз тулкининг ўғли – Хоразмшоҳ Муҳаммад –
Моховлар чайласида ўлди ниҳоят,
Илон боласи илон – қайсар Жалол ҳам
Қочди Эрон тоғидан йўл солиб нари,
Тутундай беиз кетди, ўша томонга...
Ўлар – тамом! Биз эса Кавказ қасдида
Йўлда дуч келса хар эл қиламиз уруш
Пайқаймиз қудратини ва лашкарини,
Жадал етиб оламиз Қипчоқ даштига,
Арғумоклар дам олар ўша яйлоқда.
Ўтган йўл эса қолар; ўтлоқ топилар,
Яйлов топилар сизнинг саман отингизга,
Кун ботишда чакмоқдай учишингиз учун,
Дунёни тугал қарам қилишингиз учун,
Мўғул хоқони учун очмоқчимиз йўл...²

¹ Насаф – Бухоронинг жануб томонидаги ҳозирги Қарши шаҳри.

² Баъзи ҳарбий тарихчиларнинг фикрича, Калка ёнидаги жанг билан тугаган Субутой баҳодирнинг Шарқий Европага бостириб кириш мақсадида қилинган чуқур стратегик разведкаси эди: бу юриш Чингизхоннинг ўлимидан 12 йил ўтгандан сўнг, невараси Ботухон томонидан 1237 йилда уюштирилган. Бу юришда Субутой баҳодир асосан ҳарбий маслаҳатчи ва раҳбар бўлган.

Йўлимиз тўсарлик куч йўқ жаҳонда,
 Сўёгги денгизга қадар чопар отимиз,
 Туёқларин ювармиз яшил сувларда,
 Қиличимиз зарбаси кесган бошлардан –
 Ясагаймиз баҳайбат ва баланд тепа,
 Тегага ўрнатгаймиз қоя парчасин,
 Тошга сизнинг муқаддас номингиз ёзилур,
 От бошини бурамиз, кейин шарқ сари
 Ўша йўллардан ўтиб манзиллар кечиб,
 Борамиз сизнинг олтин чодирингиз томон...

Ашулани айтиб бўлгач, чопар кўзини қисиб, оддий мўғуллар яқинига йўлай олмайдиган хоқоннинг баджаҳл кўзларига назар ташлаш билан даҳшатни кўриб, яна мук-касидан тушди. Чингизхон тошдек қотиб, қисик кўзларини озгина очиб ўтирар ва оқара бошлаган малла соқолини силкилатиб, оёғининг кафтнни қашлар эди. У олдида узала тушиб ётган чопарга ҳорғин кўзларини тикиб, худди ўз-ўзига гапиргандай деди:

– Овозинг ёввойи ғозниқига ўхшайди... Мукофотлашга арзийсан...

У тахтга осиб қўйилган сариқ шоҳи халтача ичидан чанг босган бир парча қанд олди-да, уни титраб-қақшаб турган чопарнинг оғзига тикди, сўнгра деди:

– Жоба нойон ва Субутой баҳодирларни мақташга ҳали вақт эрта. Кўрамиз, уларнинг юришлари муваффақият билан тугармикан?... Жавобини махсус чопардан юборамиз.

Чингизхон бармоғи билан ишора қилиб чопарга жавоб берди. У чопарни ва унинг билан келган кўриқчиларни овқат ва қимиз билан яхшилаб зиёфат қилишни буюрди. Эртасига келганларнинг ҳаммасини, ўз қисмларингизга етиб олинглар деб жўнатиб юборилди.

Орадан бир йил ўтди. Ғарбга жўнатилган мўғуллардан дарак бўлмади. Бир куни Чингизхон ўзининг котиби – уйғур Исмоилхўжага бир-икки оғиз сўз айтиб, муҳрланган мактубни қалпоғига лочин патлари ва қўнғироқлар осиб олган, (муҳим иш билан жўнатилиш аломати) чопар орқали юбортиришни буюрди. Чопарни кўриқлаб бориш-

ни туманбоши Тохучар билан унинг бир туманли¹ сарбозларига топширди-да:

– Сен Жоба нойон билан Субутой баҳодирни топмагунча, дунёнинг нариги чеккасигача бўлса ҳам борасан. Уларни топгач, кўз олдингда чопаримиз ўз қўли билан мактубни Субутой баҳодирнинг қўлига топшириши керак. Улар шу қадар узоқлашиб кетдиларки, ўттиз уч хил душман орасида қолган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Уларни кутқазмок керак, – деди.

Тохучар ўша куниёқ ўзининг сарбозлари билан дунёнинг нариги чеккасига ўтиб кетган мўғулларни қидириб, ғарб сари равона бўлди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Сўнгги денгизни ахтариб

Олға, учар отлар. Соянгиз халқларни дахшатга солади.

(Мўғул ашуласидан)

Киш бўйи уйқуда ётиб, баҳорда кекса дарахт илдизи остидан чиқиб ўзини қуёшга тоблайдиган, гоҳ, бир-бирига яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб йўл устидан сургалиб, юриб атрофдаги жониворларни, осмонда чирқиллаб айланиб юрган паррандаларни дахшатли ҳаяжонга соладиган иккита катта қора илон сингари, учар Жоба нойок билан ҳийлакор ва эҳтиёткор Субутой баҳодир ўзларига қарашли икки туман мўғул аскарлари билан гоҳ арқондек чўзилиб, гоҳ бир ерга тўпланиб, ҳаяжонда қолган шаҳарлар атрофидаги далаларни поймол қилиб, ҳамма ёқни вайрон-валонгор қилиб, ўт қўйиб, одам ўлдириб, ғарбга томон борар эдилар.

Чингизхонни бу илғор қисми Шимолий Эрондан ўтиб Хар, Симнон, Қум, Зинжон ва бошқа шаҳарларли тор-мор қилди. Мўғуллар фақат бой шаҳарлардан ҳисобланган Хамадонга тегмай ўтдилар, чунки шаҳарнинг ҳокими элчи

¹ Бир туман – ўн минг киши.

лар чиқариб, бир тўда от, кийим ортилган икки юз туяни ҳадя қилди. Казвинда қаттиқ курашишга тўғри келди. Шаҳар аҳолиси узун пичоқлар кўтариб, шаҳар ичида жанг қилдилар. Казвинга ўт қўйилди.

Мўғуллар совуқ қиш фаслини Рей¹ шаҳари атрофида ўтказдилар. Уларга ҳамма ёқдан қўй, яхши отлар ва кийим ортилган туялар келиб турарди. Мўғуллар баҳорни ўша ерда кутиб олдилар.

Баҳор қуёшининг нурлари остида Эрон тоғларининг ён бағирлари ўт-ўлан билан қопланганда, мўғуллар Озарбайжонни босиб ўтдилар. Қатта ва бой шаҳарлардан бири бўлган Табриз мўғулларга қимматли совғалар ҳадя қилди, шунда мўғуллар сулҳга рози бўлиб, шаҳарга тегмай ўтиб кетдилар. Улар Кавказ томон йўл солиб, Аррон пойтахти – Ганжга яқинлашдилар. Бирок, мўғуллар шаҳарга ҳужум қилмадилар, кумуш ва кийим-бош беришни талаб этдилар. Бу талаб қондирилгач, Гуржистон томон йўл солдилар.

Гуржиларнинг кучли қўшини улар йўлига ғов бўлди. Асосий қисмлар билан Субутой илгариди борар, Жоба эса беш минг отлик аскар билан пистирма бўлган эди. Уруш бошланиши биланок, мўғуллар ёлғондан орқага қоча бошладилар. Эҳтиёт бўлишни унутган гуржилар улар орқасидан қувишга тушдилар. Жобанинг пистирмада ётган татарлари гуржиларга қарши отилдилар. Субутой аскарлари орқага қайтиб, гуржиларни ўраб олдилар-да, қириб ташладилар. Шу жангда ўн уч минг гуржи ҳалок бўлди.

Бирок, мўғул аскарлари тоғлар ва жарлар орасига жойлашган ва жанговар халққа эга бўлган бу мамлакатнинг ичига босиб киришдан қўрқиб, олган ўлжалари билан йўлга тушдилар. Жангчилар, Кавказ тоғларининг ораликлари бизга торлик қилади, деб нолирдилар. Улар отларини қўйиб юборса бўладиган яйдоқ даштларни ахтарар эдилар. Шемаха шаҳридаги халқни қириб бўлган мўғуллар Шервоншоҳлар пойтахти Дарбандга томон юрдилар. Бу қўрғон чиқиб бўлмайдиган баланд тоғ устида жойлашган бўлиб, шимолга кетадиган йўлни тўсиб турарди. Жоба нойон қалъага бекиниб олган Шервоншоҳ Рашидга чопар орқали:

Рей – ҳозирги Техрон шаҳри ёнидаги бурунги шаҳар.

– Донгдор бекларингни менинг олдимга юбор. Сен билан дўстона сулҳ тузаман, – деган буйруқни юборди.

Шервоншоҳ кекса беклардан ўн кишини юборди. Жоба бошқалар кўз олдида беклардан бирини чопиб ташлаб:

– Бизга ишончли етакчилар берингки, улар аскарларимизни тоғардан олиб ўтиб қўйсинлар. Шундагина сизлар омон қоласизлар. Агар йўл кўрсатадиган кишиларинг алдаса, ҳаммангизнинг қисматингиз – ўлим, – деди.

Шервон беклари бу талабга бўйсуниларини билдирдилар. Мўғул аскарларини Дарбанд ёнидан, тоғ йўллари-дан олиб ўтиб, қипчоқ чўлларига кетадиган йўлга солиб юбордилар. Шундан кейин мўғуллар кекса бекларни қўйиб юбориб, шимол томон жўнадилар.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Алан ва қипчоқлар юртида

Шимолий Кавказда Жоба билан Субутой аланлар¹ мамлакатига етиб келдилар. Бу ерга аланларга кўмаклашиш учун шимолдаги кенг даштлардан лазгинлар, черкаслар ва қипчоқ қисмлари тўпланган эди.

Мўғуллар улар билан қоронғу тушгунгача урушдилар, лекин кучлар баравар келганидан ҳеч қайси тараф енга олмади. Шундан кейин Жоба машҳур қипчоқ хони Котянга одам юбортирди. Бу одам Котянга ушбу хатни ўкиб берди:

«Биз татарлар, сиз қипчоқлар каби бир халқ, – ҳаммамизнинг қонимиз бир. Сизлар бошқа тоифа халқлар билан бирлашиб, ўз қардошларингизга қарши турибспзлар. Аланлар сизларга ҳам ёт, бизга ҳам. Келинлар, бир-биримизга зарар етказмаслик тўғрисида ахдлашайлик. Шунга рози бўлсангиз сизларга истаганингизча олтин ва қиммат баҳо қийим-кечак берамиз. Сизлар аланларни ташлаб кетинглар, уларни бизга қўйиб беринглар».

¹ Аланлар – қадимги замон осетинлари.

Мўғуллар қипчоқларга қиммат баҳо моллар юклатилган кўпдан-кўп отларни ҳадыя қилиб юбордилар, совғадан эриб кетган қипчоқ хонлари кечаси аланлардан хоинларча ажралиб, ўз аскарларини шимолга олиб кетдилар.

Мўғул қисмлари аланларга ҳужум қилдилар, қишлоқларни босиб ўтиб, ҳамма ерга ўт қўйиб, тўғри келгани ўлдира бошладилар. Аланлар ўзларининг Чингизхонга бўйсуниларини билдиришди, бир қисм аланлар эса мўғул қўшинига қўшилдилар.

Орқада қиличини қайраб турган аланлар таслим бўлгач, Жоба билан Субутой тўсатдан ўз туманларини шимолдаги даштларга, қипчоқ юрти томон сурдилар. Сулҳга ишонган, ўзини ҳужумдан холи деб билган қипчоқ хонлари ўз қисмлари билан уйма-уй тарқалиб кетган эдилар. Мўғуллар изма-из уларни қувиб, қипчоқларнинг асосий овулларини босиб, хоинлик учун берган мукофотларига бир неча баравар ортиқ мол-мулкни қўлга киргиздилар.

Даштнинг ичкарасида яшовчи қипчоқлар мўғулларнинг босиб келганини эшитиб, қўр-қутларини туяларга юклаб, ҳар тарафга тўзиб кетдилар; бировлар ботқоқликларга бекиндилар, бошқалари ўрмонларга¹ қочдилар. Кўплари рус ва венгрия тупроғига қочиб ўтдилар.

Мўғуллар қочиб кетаётган қипчоқларни Дон дарёси бўйлаб қувдилар. Шундай қилиб, уларни Хазар денгизигача қувиб бориб, ўша ерда денгизнинг кўм-кўк тўлқинлари ичида кўпларини ботириб юбордилар. Тирик қолган қипчоқларни ўзларига чўпон ва отбоқар қилиб олдилар. Қипчоқлар уларнинг подасини ва отларини боқар эдилар.

Сўнг мўғуллар Хазар ярим оролига кириб, қипчоқларнинг денгиз соҳилидаги бой шаҳари – Судакка ҳужум қилдилар. Бу шаҳарга илгари бошқа давлатларнинг кўп кемалари, газлама, кийим-кечак ва бошқа моллар ортиб келар эди. Қипчоқлар бу молларни қуллар, қора бурул

¹ Кальмиус ва Самара (Днепрнинг тармоғи) дарёларининг юқориларида қадим замонларда катта ўрмонлар, ботқоқликлар ва кемаларни тортиб келишга хизмат қиладиган «Волок»лар бўлар эди. Азов денгизи атрофидагилар билан Днепр соҳилидагилар орасидаги савдо йўли қадим замонларда мана шу дарё орқали ўтилар эди. (Проф. Брун.)

тусли тулки, олмахон мўйнаси, шунингдек, қипчоқ элининг донғи кетган чармларига айрибошлаб олар эдилар.

Мўғулларнинг келаётганини эшитгач, Судак аҳолиси қочди, бир қисми тоғлар орасига бекинди, қолганлари кемаларга тушиб, денгиздан Требизонга қараб кетди. Жоба билан Субутой шаҳарни талон-торож қилиб, дам олиш учун яна шимолга – қипчоқ даштларига қайтиб кетишди. Улар бу ерда бир йилга яқин туриб қолишди.

Бу ерда бепоён ўтлоқлар, қуллар обод қилган экинзорлар, тарвуз ва ковоқ экилган полизлар, шунингдек, семиз ва йирик сигирлар, майин юнгли қўйлар сероб эди. Мўғул аскарлари бу ерни мақташар, бу ер ватанимиз Онон ва Қурулун соҳилидаги даштлардек кенг ва серҳосил дер эдилар. Лекин ўз ватанлари, мўғул чўллари ҳамма ердан ҳам яхши, у ерни ҳеч қайси чўлга алиштирмас эдилар. Жаҳонни забт этиб бўлгач, ҳар бир мўғулнинг орзуси – ўз юрти Қурулун соҳилларига қайтишдир.

Жоба ва Субутой ўз қўшини билан қипчоқларнинг пойтахти бўлган Шаруканьда¹ узоқ тўхтамадилар. Бу шаҳарда ярми ер остига ўйиб ишланган ғишт иморатлар, бошқа юртлардан келтирилиб босиб қўйилган моллар турадиган омборлар ва ҳаммадан ҳам кўпроқ, қипчоқ хонлари ҳам, оддий қипчоқ аҳолиси яшайдиган ўтовлар кўп эди. Қипчоқлар баҳорда даштларга кўчиб чиқиб кетишар, қишда яна қайтиб шаҳарга келишар эди.

Мўғуллар келгандан кейин денгизнинг нариги ёғидаги савдогарлар урушдан кўрқиб қипчоқлар билан савдо қилишни тўхтатдилар. Шарукань шаҳри талон-торож қилиниб, ёниб битгач, мўғуллар Лукоморьега² қараб йўл солдилар.

У ерда мўғуллар шамолдан яшириниб, ўтовларини жилғаларга тикладилар. Қипчоқлардан тортиб олинган юзлаб ўтовлар тўп-тўп қилиниб тикилди. Ҳар тўпда бир минг аскар жойлашарди. Доира шаклида тикилган ўтовларнинг ўртасида мингбошининг от думидан тўқилган

¹ Айрим олимларнинг фикрича, қипчоқ шаҳри Шарукань (яъни Шарухахон) ҳозирги Харьков шаҳри ўрнида бўлган бўлса керак. Харьков номи ҳам ўшанга боғлиқ бўлса эҳтимол.

² Лукоморье – Азов денгизи қирғоқлари.

туғли ўтови турарди. Ўтовлар олдидаги темир қозикларга айили маҳкам тортилган, эгарланган йўлга тайёр отлар боғланиб қўйилган. Ортиқча отларни қипчоқ отбоқарлари яйловда боқардилар.

Мўғул қўшини «Чингизхон ясоғи»¹ни қўллашда давом этар эди. Қароргоҳлар атрофини уч қатор қоровуллар сақлаб турарди. Булғорлар, руслар ва угрлар² элига бориладиган даштдаги катта йўлларда яширин соқчилар бекиниб ётар эдилар. Улар ўткинчиларни тутиб сўроқ қилишар ва қўшни эллардаги янгиликлардан хабардор кишиларни Жоба нойон олдига жўнатиб, қолганларининг калласини олар эдилар.

Навкарларнинг кўпчилиги ўтовларида ўз юртларидан биргалашиб келган мўғул хотинлари, шунингдек йўлдан эргаштириб олган хотин ва болалар билан яшар эдилар. Мўғул хотинлар худди навкарлар сингари кийинардилар, шунинг учун уларни тезда эр ёки хотинлигини ажратиш олиш қийин эди. Улар гоҳо жангларда ҳам қатнашар, лекин одатда тунлар, юк ташувчи отлар ва ўлжа юкланган аравалар устидан назорат қилиб турардилар. Бундан ташқари аёллар, сонига тамға босилган қулларга ҳам қараб, уларга иш буюриб турардилар. Улар асирлар билан бия, сигир ва туяларни соғишар ва дам олиш ерларида мис ёки тош қозонларда овқат пиширар эдилар.

Юриш вақтида туғилган ёки йўлда топиб олинган ёш болалар араваларда ўтирар ёки иккитадан қилиб чарм хуржунларга солинган ҳолда отда борар, баъзиларини мўғул аёллар мингаштириб олардилар.

Даштда мўғул қароргоҳидан нарироқда, йўлдан мўғулларга эргашган турли-туман миллатлардан бўлган аскарларнинг қароргоҳи бор эди. Бу ерда туркманларнинг ола ўтовлари, танғитларнинг сариқ чодирлари, булужиларнинг қора юртлари, аланлар ёки миллати номаълум аскарларнинг оддий чайлалари кўринарди. Мўғуллар ҳайдаб келган бу турли-туман кишилар жангга

¹ Я с о қ – Чингизхоннинг ўйлаб чиқарган, барча мўғуллар учун мажбурий бўлган қонунлар мажмуаси. Ҳозир ясоқ мутлақо унутилган. Айрим парчаларигина сақланиб қолган.

² У г р л а р – венгерлар.

хаммадан илгари жўнатиларди. Урушдан кейин мўғуллардан қолган-қутган ғаниматларни шулар йиғиштириб олар эдилар.

БЕШИНЧИ БОБ

Калка ёнидига татар қароргоҳида

Субутой баҳодир ўз ўтовини денгизнинг баланд қирғоғига, лойқа ва секин оқадиган дарёнинг денгизга қйиладиган ерига тикишни буюрди.

Узоқ туриш ва дам олишни пайқаган навкарлар бу буйрукни хурсандлик билан бажардилар. Ўтовнинг керакли қисмлари ўн икки туяга ортилиб келтирилди. Уялар устида кигиз қалпоқ кийган, ниҳоятда қўрққан қипчоқ асиралари ўтирардилар. Ўтовнинг панжарали деворлари тикланар, оқ наматлар тортилар ва унинг устидан рангдор тўқима белбоғлар боғланар экан, мўғулларнинг буйруғи билан улар ашула айтишар эди.

Субутой қовоғини солиб:

– Нега учта ўтов тикилпти? – деб сўради.

– Бирида сиз ўз ўйларингизни ўйлайсиз, иккинчиси га яхши кўрган овчи қоплонларингизни қамаб қўямиз, учинчиси ҳам ниҳоят зарур – унда сизга аталган ўйинчи ва ашулачи энг чиройли қипчоқ асиралари туради.

Субутой навкарнинг сўзини бўлди:

– Йўқ! Иккинчи ўтовда қоплонлар турса майли, лекин учиичисини мен учун овқат тайёрлайдиган кекса Сақлабга беринглар. Юриш вақтида қипчоқ асиралари менга халакит бермасинлар. Уларни юзбошиларга бўлиб берингиз.

Сақлаб қозонлари, белига осиб оладиган катта ёғоч қошиқлари ва узун ингичка пичоқлари билан учинчи ўтовга жойлашди. Баланд бўйли, ориқ, сочлари оппоқ кулни татарлар Астрободга яқин ерда, йўлда қўлга туширган эдилар. Ўшанда навкарлар Субутойга шундай деган эдилар: «Бу чол асли ўрус. У Хоразмшоҳ мирзасининг ошпази бўлиб, ўз юртига қочмоқчи бўлган. У кўп тилларни ва турли овқатлар пиширишни яхши билади.

Чол, истасангиз сизга кишмиш солинган палов ҳам қилиб беради, олхўри солиб чилов ҳам, ёнғоқдан қайла, сутдан қаймоқ, халво ва пахлава пиширишни ҳам билади У билан бирга Тўғон номли камгап йигит ҳам бор. У Сақлабга овқат пиширишда қарашиб туради». Шунда Субутойнинг газаби келиб шундай деган, эди:

– Менга Сақлабнинг ўзи овқат пишириб берса ҳам кифоя. Ҳеч қандай ёрдамчининг кераги йўқ. Кимнинг қозон бошида ёрдамчи бўлгиси келмайди? Тўғон деган йигитга қурол-аслаҳа бериб, тулаб кетган қирчанғи отлардан бирига миндириналар. Уни энг илгариде борадиган юзбошининг қўлига топширингики, уруш илмини ўргансин. Агар яхши жангчи бўлиб етишса яхши отга ҳам, яхши эгар, яхши қалқонга ҳам эга бўлади. Агар ярамас жангчи бўлса, биринчи урушдаёқ ўлиб кетади. Ўлса сатқай-сар!..

Эшиги жанубга, денгиз томонга қараб тикилган оқ ўтов олдида, тагига ёстиқчасини қўйиб, Субутой ўтирарди. У анча вақтгача шўх мовий денгизга ажабланиб қараб ўтирди. Денгизнинг суви ҳам, шамоли, балиғи ҳам, ҳатто тўлқинлар устида учиб юрган қушлар ҳам бошқача, мўғул даштларидаги кўм-кўк мовий кўллардагилардек эмас эди. Тўлқинлар қирғоққа узоқлардан кетма-кет келиб урилар, баъзан кўм-кўк туман орасида хорижий мамлакатларга қарашли кемаларнинг оқ елканлари кўриниб қолар эди. Булар татарлар босиб олган ерга яқинлашишдан қўрқар эдилар.

Бу ернинг дашти кенг, серўт ва кўлларида қушлар сузиб юради. Атрофда қипчоқлардан тортиб олинган чорвалар ўтлаб юради: оппоқ, шохи узун ҳўкизлар, семиз думбали оппоқ қўйлар; ҳатто қипчоқларнинг намаглари, ўтовлари ҳам оқ эди. Субутой аскарлари кунда гўштли овқат ер эдилар, қилар иш бўлмаганидан, эрон гиламларга узала тушиб дам олиб ётардилар. Баъзан мўғул хонлари – мингбошилар лочинлари билан овга чиқар ёки ўзлари миниб келган мўғул отлари, йўлда босиб олинган туркман, эрон, кавказ отларини синаш учун пойга қилар эдилар.

Калка дарёсининг юқорироғида, даштнинг ўртасидаги тепаликка иккинчи саркарда – Жоба нойон ўтов тикиб олган. Атроф кўм-кўк майсазор. Унинг шимол томонида соқчи тепаликлар тизилиб кетган.

Жоба ва Субутой Чингизхон томонидан Ғарбга бир ишни бажариш учун бир маҳалда юборилган бўлсалар ҳам, иккита саркарда бир-бири билан кўпинча чиқиша олмас, доим масала талашар ва бири иккинчисининг янглишини амалда исбот этишни истарди. Чингизхон томонидан икки рақибнинг баравар юборилиши бежиз эмас эди. У кўпинча бошқа навкарларига ҳам иш буюрганда шундай қилар, бир ишни икки кишига топширарди. Шундай қилсам рақибларнинг ҳар бири ўзини кўрсатиш учун тиришади, деб ўйлар эди.

Тез йўл босадиган Жоба, кўпинча душман ичига ҳаммадан аввал кириб кетарди. Унинг қисми кўпинча хатарли аҳволда қолар эди. У босиб келаётган душмандан усталик билан қочишни ҳам яхши билар эди. Хавф кучайиб, ўлимдан бошқа чора қолмагандагина Субутой пайдо бўлиб, уни қутқариб оларди. У душманга отлари ҳам, суворилари ҳам хитойи темир совут кийган аскарлар билан ҳужум қилар эди.

Баланд бўйли, қадди расо, ҳеч кулмайдиган, назари совуқ, бақрайган кўзли Жоба, жангдан кейин чанғ босган, ҳамма ёғи қон бўлган ҳолда Субутойнинг олдига келар эди. Гулхан ёнида ўтираркан, ҳеч қандай хато қилмаганини, душман аскарлари кўп эканини Субутойга тушунтирар эди. Субутой эса, Жобани муқаррар ўлимдан яна кутказганига мағрур бўлиб кулар ва хатоларига изоҳ бериш ўрнига Хоразм подшоҳиникидан қолишмайдиган пиёз ва писта қўшиб пиширилган кабобнинг таъмини тотишни таклиф қилар эди.

Жоба мағрур, ўзига ишонган, қизиққонли киши эди. У, олтмиш қадам ердан чопиб кегаётган куённи ўқ-ёй билан урган одам ҳеч қандай хато қилиши мумкин эмас, деб ўйларди. Чаққон ва мерган бўлгани учун ҳам унга «Жоба»-найза¹ деб ном берилган. Гарчи унинг ўз исми бошқа бўл-

¹ "Жоба оддий навкарлардан кўтарилган. Жоба ботир, довжурак бўлгани учун Чингизхон уни ўнбоши қилиб тайинлади; яхши хизмат қилгани учун юзбоши бўлиб белгиланди; жон-дили билан меҳнат қилгани учун мингбоши бўлди. Шундан кейин Чингизхон уни туманбоши қилиб қўйди-да, Жоба узоқ вақтгача амалдорлар орасида лашкарбоши бўлиб яхши хизмат қилиб юрди" (Рашидиддин).

са ҳам аскарлар унинг шу исминигина билардилар. Жанг бошланмасдан илгари ўзининг катта тўрик отида уруш бўладиган ерларни айланиб чиқар, энг олдинги ва хавfli жойларни кўрарди. Уни шахсий соқчилари – турғоудлари бир неча марта ўлимдан қутқариб қолганлар.

Бир тутам оқ чўкки соқолли Субутой кекса кўринар, ҳеч ким унинг неча ёшга кирганини билмас эди. Ёшлигида елкасидан ярадор бўлган, елкасидаги гўшти лат еб, ўнг кўли қайрилиб қолган. Шундан бери у чап кўли билангина иш қила оларди. Юзи чап қошигача ямоқ, шунинг учун ҳам чап кўзи ҳамма вақт қисилиб турарди; катта очилиб турадиган ўнг кўзи эса қараган ерини тешиб кетгудай бўлиб кўринар ва ҳамма нарсани кўриб турар эди.

Аскарлар, Субутой бир оёғи чўлоқ тулки сингари айёр, қоплондек ғазабли, Субутой бор жойда ҳар қандай душман ҳам хавfli бўлмайди, у билан бирга бўлган киши ўлмайди, дер эдилар.

Жоба дунёнинг у бурчагидаги Сўнгги денгизга етиб бориш йўллариини ўйлашдан чарчамас эди. Байт шаклида чопарга ёдлатилиб Чингизхонга юбориладиган маълумотларни ҳам Жоба тўқир, Субутой эса бошини қимирлатиб маъқуллар ва:

– Қаергача бора олардинг? Сайғоқ¹ сингари орқага қараб қочиб қоларсан. Ана ўшанда ўлимдан яна ўзим қутқариб қоламан, – деб куларди.

Даштда айғоқчилик қилиб юрганлар ўтган-кетганини тутиб, Жоба ёнига олиб келар эдилар. Жобанинг ўзи улардан ғарб ва шимол томонда қандай халқ яшайди, у ерларга қайси йўл билан борилади, қаерларда дарёлар бор, уларнинг қайси еридан кечиш мумкин. Отларга ем топиладими, қаерда бой шаҳарлар, кучли ва мустаҳкам кўрғонлар бор, аскарлари қандай қуролланган ва яхши урушадими, мерганми, Сўнгги денгизга яна қанча қолди деб сўрар эди.

¹ С а й ғ о қ – антилопалар жисмидан бўлган ёввойи кийик.

Жаҳонгашта Пლოსкия татарлар қўлида

Бир куни айғоқчилар Жобанинг олдига илгари ҳеч уч-ратилмаган тоифа кишилардан асир олиб келдилар. Улар йўловчиларни қайиқларда ва кемаларда дарёдан ўтказиб қўйиш билан оввора эканлар. Ҳаммаси баланд бўйли, кенг елкали, малла тусдаги серсоқол кишилар эди. Қўй терисидан тикилган эскириб кетган калта пўстин, чарм шим, юмшоқ чориқ кийган бўлиб, кул ранг жун қалпоқларини чаккаларига қўндириб олган эдилар.

– Кимсизлар? Қаердан келдинглар? – деб сўради Жоба.

Ҳаммасидан бўйи баландроғи қипчоқ тилида жавоб берди:

– Бизни «жаҳонгашта» дейдилар, чунки даштларда кезиб, саёҳат қилиб юрамиз. Ота-боболаримиз озодлик ахтариб, князлардан қочиш шу ерларга келиб қолишган...

– Ўз бошлиқларингга бўйсунмай, қочган бўлсаларинг ўғри, саёқ одам экансизлар-да?

– Йўқ, биз ўғри ҳам эмасмиз, саёқ дегудай ҳам... Биз дорхон кишилармиз, эркин овчи ва балиқчилармиз.

– Кимсан? – деди Жоба, ҳаммасидан новчасига қараб.

– Отим Пლოსкия. Бизнинг жаҳонгашталар мени ўзларига бошлиқ қилиб сайлаганлар.

Жоба дарҳол Субутой баҳодирга навкар юбориб, «айт, тезда етиб келсин! Бизга керакли кишиларни қўлга туширдик», деди.

Навкарлар қайтиб келиб Жобага: «Субутой баҳодир гилам устида фол очиб ўтирган экан. Бормайман, бандман деди», деган жавобни бердилар...

Пლოსкия лукма ташлаб.

– Демак, «бола йиғламаса, онаси сут бермас» экан-да... – деди.

Жоба бандиларга қоровул қўйиб, ўзи Пლოსкияни олиб, Субутойнинг олдига жўнади. Буларни навкарлар кузатиб бордилар.

Ботиб бораётган куёшнинг қизғиш нурида Субутойнинг учта ўтови қорайиб кўринарди. Утозлар устига ҳарбий аломатлар – туғ ва қўтос шохи ўрнатилган. Субутой

эрони ипак гилам устида ўтирарди. Гулханнинг қизғиш шуъласида у чап қўли билан халтадан лўвияларни олиб, гилам устига ипга тизгандек терар эди.

– Ким бу? – деди Субутой. У бир дақиқа Плоскиняга тикилиб турди-да, яна ўйини билан машғул бўлди, – ўтир, Жоба нойон.

Жоба Субутой ёнига ўтирди-да, баҳодирнинг қилаётган ишига лоқайд қараб турди. У ҳеч маҳал айёр, чўлок тулкининг нима қилмоқчи эканини олддан билмасди.

Баланд бўйли, қадди расо, малла соқоллари кўкрагига тушиб ётган жаҳонгашта Плоскиня ўйноқи кўзлари билан ўтовнинг у ёқ-бу ёғига қаради-да, нимадир ўйлади. У ҳамон таъзим билан эшик ёнида турар эди. Уни иккита мўғул кўриқлаб турарди.

Субутойнинг тез-тез ҳаракат қилиб турган кўлига қарар экан, Жоба бандилардан эшитганларини айтар ва Плоскиняни етакчи қилиб олишни тавсия қилар эди.

Субутой унинг сўзини бўлиб:

– Қипчоқ хонлари ҳозир нима билан машғуллар? – деди.

– Қўрқиб кетишибди, – деб жавоб берди Плоскиня, – Сизнинг татар аскарларингиз Шарукань шаҳарига босиб кирганларидан кейин, қипчоқ хонлари қочиб кетишди. Баъзилари руслар тарафига, баъзилари ботқоқликка қочишди.

– Ўруслар томонига кимлар ўтиб кетди?

– Кўплари ўтиб кетишди. Котянбойдан тортиб Лукоморье қипчоқлари, Токсебинлар, Багубарсовлар, Бастеев авлоди, ҳаммаси, ҳаммаси.

Субутой ўйинидан кўзини олиб, Плоскиняга қаради.

– Ўрус аскарлари ҳозир қаерга тўпланган?

– Худо билмаса, мен қаердан билай?

Субутой ғазабланди, юзи буришиб, кўзида олов чакнаб кетди. У эгри бармоғини бигиз қилиб таҳдид қилди.

– Сен билганингни айта бер! Айёрлик қилма! Йўқса, тахтанинг тагига ётқизиб, устингга йигирмата навкарни чиқариб қўяман...

– Билганимда сиздан яшириб нима қилардим?

– Ўрус князлари ҳозир қаерда? Ўруслар урушга гайерланяптими, йўқми?

– Ўйлаб олай бўлмаса! – деди Плоскиня ва узун оёқларини кериб, бошини баланд кўтарди.

Субутой жаҳонгаштага бир-икки кўз югуртириб олди-да, яна ўйини билан овора бўлиб кетди. Ниҳоят деди:

– Менга қара, саёқ! Агар менга ҳаммасини айтиб берсанг, сени мукофотлайман. Мана бу лўвияларга қара. Мана бу тизилган лўвияларни кўряпсанми? Бу Дон дарёси... Мана бу эса Днепр дарёси... Қани, яқинроқ келиб менга кўрсатиб бер-чи, ўрусларнинг Киев деган шаҳари қаерда?

Плоскиня олдинга бир қадам қўйган эди, икки мўғул кўриқчиси бир нафасда унинг белбоғи билан қиличини ечиб олдилар. Шундан кейин жаҳонгашта тиз чўқди ва эмаклаб Субутойга яқинлаша бошлади.

– Ҳа! Фаҳмладим! – деди у, пешонасини тириштириб ва кенг қалпоғини чеккасига суриб қўйди. – Мана бу бизнинг Днепр. Мана бу эса Днепрнинг денгизга қуйиладиган жойи – Олеше... Мана бу кичик дарё ҳозир биз турган ердаги Калка дарёси... Бирок, менга қаранг, ҳурматли хон! Днепр дарёси шимолдан жанубга тўғри оқмайди, эгилган кўлдек бурилиб оқади. Мана бу елка бўлса, Киев шаҳари шу елкада. Мана бу панжа – Қора денгиз, мана бу тирсак Днепр дарёсидаги Хортниа ороли. Мана шу Хортица оролида, демак тирсакда ҳозир рус аскарлари йиғилмоқда. – Плоскиня лўвияларни суриб, Днепр дарёсининг қайрилишини кўрсатди.

– Киев бу ердан қанчалик йўл? – деб сўради Субутой. У, халтасидан лўвиялар билан бирга бир сиқим олтинни олиб, бир оз кўз-кўз қилди-да, ёнига қўйди.

Плоскинянинг кўзлари чзқнади, қуруқшаган лабини ялади.

– Киевни сўраб нима қиласиз? Киевлик руслар ўринларидан силжимайдилар. Киев бу ердан жуда узоқ, олти юз чақирим келар...

– «Чақирим» деганинг нима? – дея ғазабланди Субутой. – «Чақиримингга» тушунмайман!.. Киев отликқа неча кунлик йўл эканини айт.

– Агар бир от билан Киевга бораман десангиз, роса ўн икки кун йўл юрасиз... Отни бир мартаба алиштириб олишнинг иложи бўлса, олти кунда етасиз.

– Мана бу гапинг дуруст.

– Лекин руслар Киевдан тўғри даштга томон чиқмай-дилар. Улар кемаларда Днепрдан мана бу «тирсак»гача, Хортица оролигача борадилар. Бу ерда улар дарёнинг нариги юзига ўтадилар-да, энг қисқа йўл ҳисобланган «Залозний шлях»¹ билан тўғри мана шу ерга,

Лукоморьега келадилар. Бу, яхши оти бор, одамга уч-тўрт кунлик йўл. Агар отни иккита қилсангиз, икки кунда етасиз.

– Икки кунлик дейсанми? – деб ажабланди Субутой, – ўрислар Днепрдан шу ерга икки кунда кела оладими?

– Мана шу қайрилган жойдан, Хортицадан бизнинг русларимиз кипчоқ кўчманчиларига тез-тез хужум қилиб турадилар. Агар қўш-қўлонсиз юрсангиз, икки-уч кунда етасиз.

Субутой керакли маълумотларга эга бўлганидан хурсанд бўлиб, тиззасига уриб куларди. Қимиз келтиришни буюрди, У Пლოსкиядан йўллар, дарёдан кечиб ўтиладиган ерлар, рус аскарларининг қуролланиши ва кучи тўғрисида батафсил сўраб олди.

– Аскарлари бақувват бўлади, қилич билан ёки оддий болта билан бўлса ҳам ёмон урушади, – деди Пლოსкия.

– Ўрусларнинг қўшини қанча келади?

– Агар яқин ўртадаги князлар: Киев, Чернигов, Смоленск, Галич, Волинь ва бошқа майда князлар ўз аскарларини Хортицага йиққан бўлсалар, пиёдалар-у, ўкчилар, отлик аскарлар бўлиб ҳаммаси эллик минг аскар бўлади².

– Демак, ўрус аскарлари беш туман экан-да? – деди Субутой ва даштга юриш бошладиган ерга, Днепрнинг «тирсаги» олдига, аскар тўпланадиган Хортица ёнига беш

¹ Залозний шлях – Азов денгизи билан Днепр ўртасидаги эски савдо йўли. «Залозний» деган сўз «темир» деган сўздан келиб чиққан. Илгари шу йўл билан Хитойдан ва Осиёнинг бошқа ерларидан, ўша вақтда энг қиммат маъдан ҳисобланган темир олиб келинар эди (Заблен, Брун). Ҳозирги «Лозовая» станциясининг номи ҳам қадимги «Залозний» сўзидан келиб чиққан.

² «Рус ва кипчоқ аскарларининг сонини Пლოსкия жўртгага, мўғулларни кўрқитиш учун кўпайтириб айтди. Ҳақиқатан улар оз эди. Уларнинг аниқ сони тарихда айтилмаган.

дона олтин қўйди, – Қипчоқларнинг қанча отлиқ аскарлари бор экан?

– Уларники ҳам эллик минг чиқар. Днепрнинг бериги қирғоғига тўпланган қипчоқларнинг сони-саноғи йўқ.

Субутой яна беш дона олтин қўйди.

– Шундай қилиб бизга қарши фақат ўн тумангина ўрус ва қипчоқ аскарлари бор экан, – деди Субутой ва қимирламай ўтирган Жобага қаради. – Эсингдами Жобанойон, Қора Иртишдан Хоразмга хужум қилганимизда қанча аскаримиз бор эди... Энди биз «жаҳонни титратган» Чингизхоннинг яхши шогирдлари эканимизни исбот этамиз!

Плоския тиз чўкиб тураркан, гоҳ олтинларга, гоҳ хаёлга чўмган мўғул хонларига қарарди. У муғомбирлик билан:

– Ҳурматли татар саркардаси, нега сиз ўз қўшинингиз турган ерга ҳам олтин ташлаб қўймадингиз? Қанча аскарингиз бор эканини билдириб, мақтанмайсизми? – деди ва кўзлари чақнади.

Субутой эгри қўлини мушт қилиб Плоскиянинг бурни олдига олиб келди.

– Бизнинг татар аскарлари мана шунча! Ўрус ва қипчоқларни мен бундай қиламан!

Субутой ерда ётган олтинларни жаҳл билан йиғиб олди-да, халтасига солди.

– Уларнинг ҳаммасини мана шундай халтамга соламан-да, пишлоқни ҳазм қилгандек ҳазм қилиб юбораман.

Плоския орқага чекинди.

– Хизматим учун менга бирор нарса инъом қилмайсизми?

– Йўқ! Мен ҳеч кимга пул бермайман. Пулни менга берадилар. Топган пулимни мен ҳукмдоримиз – енгилмас Чингизхонга олиб бориб бераман... Истасанг мукофот олишинг мумкин. Уғилларинг борми?

– Худога шукур, гўрт болам бор.

– Қаерда? Иирокдами?

– Дон дарёсидан кечиб ўтиладиган жойда.

– Мен юзта йигит юборсам уларни бир зумда олиб келишади. Сен уларни ўрус элига айғоқчи қилиб юборсан. Улар ўруслар қанча ва қаерга тўпланганини билиб келадилар. Айт – ўрус лашкарбошилари нима қилмоқчи-

лигини билиб, тезда менинг олдимга келсинлар. Шундан кейин сени ҳам, болаларингни ҳам озод қилиб, бир тўда от, ҳар бирингга олтин инъом қиламан. Розимисан? Нега индамайсан?

Плоскиня узун оёқларини кериб тураркан, уф тортиб:

– Бошимни олсангиз ҳам майли муҳтарам хон, лекин болаларимга тегманг! – деди.

Субутой ғазабланиб ерга муштини урди.

– Менга шундай жавоб беришга журъат этдингми? Навкарлар! Мана бу азиз меҳмонни қоплонлар бор ўтовга қамаб, учта соқчи қўйинглар. Сақлабга айтинглар, буни зиёфат қилсин!..

– Оёқларини боғлаб қўяйликми? – яеди навкар. – Бўл-маса, бу бўри қочиб кетади!

– Оёғига кишан солишни унутманглар!..

ЕТТИНЧИ БОБ

Киевда тревога

Рус ерига мажусийларнинг бостириб киришига, сизлар ўз фитналарингиз туфайли йўл қўйдингиз. Ўзаро низолар сабабли қипчоқ ерида зулм авж олди.

Рус тупроғи учун, баҳодир Святославич Игорнинг жароҳатлари учун барча дарвозаларни найзаларингизнинг ўткир тиғи билан беркитинг.

(Игор лашкарлари жангномасидан)

Киевнинг қаршисида, Днепрнинг дашт қирғоғига турган кемани тўсатдан ёпирилиб келган қипчоқлар, эрта-лабоқ қўлга олиб қўйган эдилар. Улар кемага тушиб олиб, қочиб кетишга уринган кемачиларга дўқ ура бошладилар. Одам кўп бўлганидан, кема бир ёнбошига қийшайиб, ичига сув тўла бошлади. Қоплон сингари чипор от минган қипчоқларнинг норғул, кекса хони чопиб келди. Уни юзга яқин йигитлари ўраб олган эди. Булардан бири хоннинг туғ ва қўнғироқлари осилган байроғини баланд кўтарганича олдин чопиб келарди. Иккинчиси чилдирма чалар-

ди. Йигитлардан бири пишқирган отда қўлидаги қамчи-си билан дуч келганини савалаб, кема ёнига бориш учун хонга йўл бўшатарди.

Бир чеккада, одамлар тўпланиб турган ерда озгин, чанг босган, елкасига халта осиб олган бир қаландар: «Ваҳший дала»¹лик қипчоқлар қочиб келяпти, уларни «татар» деб аталган, шу вақтгача эшитилмаган даҳшатли бир тоифа қувиб келибди, «улар кўса, бурни пучук, алвастига ўхшаган – сочлари тўзиган. Буларга кўзи тушган одам қўрққанидан юраги ёрилиб ўлади» деб ҳикоя қиларди.

– Қандай одамлар экан, улар? Бизга сўзлаб бер-чи, доно, китоб кўрган одамга ўхшайсан.

Қаландар ҳассасига таяниб туриб, сўз бошлади:

– Шарқдан, бизнинг элларда сира эшитилмаган, «татарлар» деб аталадиган номаълум, мудҳиш бир тоифа етти хил миллатни эргаштириб, сон-саноксиз аскарлари билан бизга ҳужум қилиб келипти. Шу вақтгача қипчоқлар атрофдаги халқларни қандай эзиб, қийнаб келган бўлсалар, энди ўзлари жазоларини тортадилар. Татарлар қипчоқларни енгиб, ёки қувиб юборибгина қўймай, уларни қириб битирди ва ерларига эга бўлди...

– Бу халқ қаердан пайдо бўлди экан?

– Бу тўғрида муқаддас китобларда ҳам ёзилган, ҳатто епископ Мефодий Патарийский ҳам айтганларки, қадим замонда юнон шоҳи – Искандар Зулқарнайн яъжуж-маъжуж деган ярамас бир тоифани ер юзининг бир чеккасига, шарқ билан шимол ўртасидаги Етриевск саҳросига ҳайдаб юборган экан. Сўнг уларни баланд тоғлар билан тўсиб қўйиб, «муддат бўлмагунча, чиқмайсизлар» деб буюрган экан. Епископ Мефодий шунини ҳам айтар эдиларки, муддат битгач, тоғлар ёрилади, шундан кейин яъжуж-маъжужлар чиқиб бутун ер юзини шарқдан Ефрат наҳригача, Тигр наҳридан Понть денгизигача қоплайди, фақат Эфиопье қолади, холос...

– Бутун ер юзини! – дейишди тинглаб турганлар, – демак, бизнинг элни ҳам денг?..

¹ «Ваҳший дала» – Қора денгиз бўйидаги даштлар.

Қаландар сўзида давом этди:

– Атрофда нималар бўлаётганини кўряписизларми? Бу охир замонанинг аломати! Янги юлдуз пайдо бўлибди, унинг шуъласи фақат шарқ томонга тушармиш, бу эса христианлар бошига яна бир бало келиши, янги-янги ёв босишининг аломати эмиш... Ана ўша ёв тоғ орқасидан чиқиб, бизга хужум қилаётган яъжуж-маъжужлар бўлади! Замона охир бўлиб қолгани рост. Яқинда қиёмат қойим бўлади!..

Кўрқинчли садолар эшитилди. Қаландар телпагини тутди, кишилар нон ва майда чақа беришди.

Дарёнинг нариги қирғоғидан Улуғ Киев князининг аскарлари қора мой суртилган кемаларда бу ёққа ўтди. Улар оломонни ҳайдаб, кема турган ерни бўшатдилар ва кекса қипчоқ хонининг кемага чиқиб олишига ёрдам бердилар. Эгнига ола байроқ тўн, бошига қизил тулки думи осилган учли оқ қалпоқ, оёғига марварид иплар билан гул тикилгал эгик кийган хон, чарм «кўлқоп» кийган қўли билан кема панжарасини ушлаб, гердайиб турарди. Мағрур хоннинг бир қўли шамширнинг бриллиантлари ярқираётган дастасида.

Барваста, улуғвор кўринишли хон осойиштага ўхшар, фақат ўйнаб турган кўзлари Днепрнинг қора сувларига тикилган эди. Шамол тобора кучаяр, сув тўлқинланар, тўлқинлар устида оқ кўпиклар ўйнар эди.

Хон сахийлик қилди. Кемачилар ундан кўп пул олдилар, шунинг учун жонларининг борича тиришиб ишладилар. Улар куни бўйи тинмадилар; гулдор ёпиқларга ўралган чопар отлар, сувдан кўрқиб бўкираётган туялар, узун шохлари бўйнига қайрилиб тушган қўтослар, сабзак, қош-кўзи қоп-қора ва маржонлар билан безанган, шу ерда яхши кийим кийдирилган асираларни олиб келдилар. Буларнинг ҳаммаси Улуғ Киев князига ва бошқа рус князларига тортиқ қилиб олиб борилар эди.

Одамлар бу киши бепоён «вахший дала»да ўтлаб юрган юз мингларча отларнинг эгаси, қипчоқарнинг энг кекса хони – Котян, у ўз отларига тақага ўхшаш тагига иккита чизик тортилган тамга босиб қўйган, дер эдилар.

– Котян даштнинг хўжайини! Унинг ёлғиз ўзи тўплаган қўшини дунёга сиғмай кетади. Киевга келиши ҳам бежиз

бўлмаса керак. Мажбур бўлгандир. Бошқа қипчоқ хонлари ҳам уруғ-аймоқлари билан рус элига йўл солдилар. Ҳозир Днепрдан кечиб ўтиладиган ерларнинг ҳаммаси ўшаларга банд. Қипчоқ аскарлари от устида, қурол-аслаҳалари, қалқон ва найзалари билан сув кечмоқдалар... Бир балоси бўлса керак? Яна ёмон ният билан келаётган бўлсалар-а? Аскарлари шўх ашулалар ҳам айтишмай қўйди. Айтадиган ашулалари туянинг нолишига ўхшайди, яна узоқдан, даштдан биз томонга келишаётганларида айтишади, холос.

Улуғ Киев князи. Мстислав Романовичнинг¹ саройида кенгашига тайёргарлик бормоқда эди: катта-кичик князларнинг келиши кутилди. Ҳамма керакли кишиларга чопар юборилиб, рус элини мудофаа қилиш кераклиги хабар қилинган эди.

Донгдор меҳмонларни кутиб олиш Киев князи учун осон эмас эди. Уларнинг ҳар бири ўзининг аскарлари билан келарди. Ҳар бири ўз даражасига кўра, кўпроқ аскари билан келарди. Князь ясовуллари барча нонвой ва қассобларга; гўштли сомса ва буғдой нон пишириб князь саройига элтишни буюрди. Ҳозир Киев князининг кучи, бундан юз йил илгариги Мономах замонидагидек эмас эди. У замонда бутун Рус эли улуғ Киев князининг қўли остида эди; Киев, Переяславль, Смоленск, Суздаль, Ростов, ҳатто Новгороддек йироқ ва бой шаҳар ҳам унга қарар эди. У вақтларда барча князлар унга бўйсунардилар, қипчоқлар эса чурқ эта олмас эдилар. У русларнинг шуҳратини ҳамма мамлакатларга тарқатган эди. Бироқ, йиллар ўтди, мономахлар авлоди бўлиниб-бўлиниб кетди. Айрим князлар шаҳар ва волостларни ўгиллари, жиянлари ва набираларига бўлиб беришди, Мстислав Романович ажралиб кетган ва заифланиб қолган Киевгагина эга бўлган эди. Сўнги йигирма беш йил ичида рус князлари томонидан қилинган хужумлар Киевни шундай хароб қилдиларки, галичликлар ҳам, владимирликлар ҳам, суздалликлар ҳам, ҳатто ноинсоф князлар томонидан чақириб келтирилган ваҳший қипчоқлар ҳам кўҳна пойтахтни таладилар ва

¹ Мстислав Романович (1214 – 1223) – Мономахлар сулоласидан сўнги Киев князи.

ёндирдилар¹. Мана шу урушлар ва офатлар натижасида Киев князлиги жуда ҳам кучсизланиб қолди.

Шунча ҳужумлардан кейин Киев халқига ўзини ўнглаб олиш оғир эди. Кўп иморатлар деразасиз, эшиксиз, вайрон бўлганича ётар эди...

Энди дашт томонидан яна ёв келиб қолди. У сер аҳоли волость, даромади катта шаҳар, яхши тахт учун умр бўйи бир-бирлари билан урушиб келаётган мағрур ва қайсар князларнинг ҳаммасини бирлаштирган эди. Энди эскидан душман бўлиб келган қипчоқлар киевга бўйин эгиб, ёрдам сўраб келдилар. Қипчоқлар князь саройининг дарвозаси олдида чордана қуриб, ғамгин ҳолда бошларини қуйи солиб ўтиришар эди. Рус князлари келганда қипчоқлар югуриб бориб отларининг тизгинини ўпар ва:

– Аскар тўпланглар! Бизнинг даштга боринглар! Бизни мудофаа қилинглар! Ёвни ҳайдаб юборишга кўмаклашинглар! – дейишарди.

Ўз мансабдорлари билан келган князларнинг ҳаммаси Қнязь саройининг саҳнига тўпланишарди. Улар алоҳида-алоҳида туришар, ўзаро мунозара қилишар ва қаерда нима гап бўлаётганини эшитиш учун бошқа томонларга боришар, лекин хизматкорларга нақадар илтижо қилсалар ҳам саройининг ичкарасига киргани унамас эдилар.

Қипчоқлар хони Котян ҳам ховлида, ҳамма вақтдагидай мағрур ҳолда турарди. Унинг атрофида узунчоқ қалпоқ кийган, чўл шамоли ва офтобдан юзлари қорайган маслаҳатгўйлари қўл қовуштириб турар эдилар. Дашт сакёларидан бўлган тилмоч, князлардан қайсиси келганлиги, унинг исми, қайси бири обрўли ва кучли эканини хонга айтиб турар эди. Котян князлардан қайси бирини иззат қилиш кераклигини аввалдан белгилаб, сўнг йўрғалаб унинг олдига борар, таъзим қилар, яна қаддини мағрурона тиклаб, мошгуруч соқолини силаб дер эди:

¹ Киевда зўр вайронагарчилик 1162, 1169, 1202, 1204, 1207, 1210 йилларда бўлган. Айниқса катта вайронагарчилик, Рюрик Ростиславичнинг салтанатни эгаллаш учун чўл қипчоқларини ёрдамга чақиргани 1204 йилда бўлган. Улар шаҳарни ёндириб, халкни қириб, мол-мулкларни талаб, ёш болалари билан бирга кўлгина киевликларни асир олиб кетганлар.

– Ёрдам қил, оғайним бўл! Фалокат ҳаммамизнинг ҳам бошимизга баравар келган. Ёнма-ён турсак фалокатни дафъ қиламиз. Оз тухфамни кўп ўрнида кўр. Хурматимни қабул қил! Ҳеч кимни унутмадим, ҳаммага ҳам мол-мулк, от-улов ва асираларимни ҳадя қилиб, кўнглини олишни истайман.

Киём вақти яқинлашган бўлса ҳам айрим-айрим турган князлар, Киев князининг серғавғо ҳовлисида бўғилиб бахслашишларини қўймас эдилар. Киев князининг саройи ичига ким аввал кирар экан деб ҳаммалари бир-бирларини кутадилар. Князь Мстислав Романович яна кимнидир кутмоқда, шимолдан, мағрур Суздаль князи Юрий Всеволодовичдан чопар кутилмаётганмикин, у таҳқирланган Киев князининг кенгашига келишни истамай, Владимир шаҳарида ўзи кенгаш чақирган бўлса керак, деган сўзлар ҳам йўқ эмас эди. Галич князи Мстислав Удатний¹ ҳам ҳали келмаган – у ҳаммани Снем (съезд) чақиртириб, чопарлар орқали: Фалокат яқинлашиб қолди, тезлик билан етиб келинглр! – деган эди.

Тўсатдан ҳамма князлар:

– Мстислав Удатний келибди! – деб, бир-бирларини туртиб, угрлар ва ляхларни² бир неча марта энгиб чиққани учун донғи кетган князни кўришга уринардилар.

Мстислав Удатний қариб қолган бўлса ҳам энгил қадамлар ташлаб кирди. Тўхтаб йиғилганларга қоп-қора, ўткир кўзлари билан худди бировни қидираётган кишидек қараб чиқди-да, узоқ вақтгача узун мўйловини бураб турди. У, жангга ҳозир кишидек, бошига зарҳал дубулға, устига совут кийган эди, олтин суви югуртирилган бу либос қуёш нурида ярқирар эди. У тез юрганида қизил плашчининг бари учарди. У, ҳовлининг бир бурчагида турган Котян хонни кўриб, тўғри унинг олдига борди. Котян эса шошилиб қолиб, қўлини чўзганича Мстислав қаршисига юрди. Улар қучоқлашиб кўришдилар. Котян бошини Га-

¹ Замондошлари Галич князи Мстислав Мстиславовични Удатний (бахтли) даб атар эдилар, кейинги тарихда бу лақаб “Удалой” бўлиб кетган.

² Ляхлар – поляклар.

лич князининг кўксига қўйди. Котяннинг оқ қалпоғи ерга тушиб кетди, атрофда турганлар қипчоқ хонининг елкалари учиб, йиғлаётганини пайқадилар.

– Йиғлаяпти! Майли, йиғлаб олсин! – дейишарди одамлар. – Бу бадкорлар кўп одамларимизни ўзларига асир қилиб олганлар. Мана энди ўзлари ҳам тотиб кўрсинлар-чи, етимнинг кўз ёшлари қанақа бўлар экан! Мстислав Котян хоннинг қизига уйланган, шунинг учун ҳам бадавлат қайнатасини ҳурмат қилади!

Аскарлар Киев князига Мстислав Удатнийнинг келганини айтдилар. Бироқ, Мстислав Романович амакиваччасини кутиб олиш учун айвонга чиқа олмас, бунга эски беклар йўл қўймас эди. Мстислав Котяни қучоқлаб олганича, ҳовлининг бир четига олиб кетди ва иккови узоқ вақтгача суҳбатлашиб ўтирди.

Яна ҳамма қўзғалиб, овозлар эшитила бошлади.

– Суздалликлар келишди! Кучли ёрдам бўлади! Суздалликлар бўлмаганда юриш қилиб бўлармиди! Йўқ, бу суздалликлар эмас. Ростовнинг ёш князи Василико Константинович.

Ҳовлига келишган, ёш аскар кирди. Унинг сариқ соқоли эндигина сабза урган. У ҳам галичли Мстислав сингари жангга тайёр бўлиб, совут ва дубулға кийган, белига узун қилич тақиб олган. У одмигина кийинган: кизил кийими ўнгиб кетган эди. Кийим-боши чанг, ҳамма ёғига лой сачраган, – ҳозиргина отдан тушгани кўриниб турарди. Унинг ёнида оқара бошлаган узун сочлари елкасига тушган, кифтидан ўтган камарига гусли¹ осилган кекса бир киши юрар эди.

– Бу кўр бахши! Гремислав деган машҳур бахши! Илгари аскарбоши бўлиб, қипчоқларни кўп мартаба енгган, кейин Рязань князи Глеб кўра олмай уни қаматган, кўзларини ўйдириб уч йил қамокда сақлаган. У ерда Гремислав ашулалар тўқий бошлаган, шундан кейин уни қутқариб олганлар. Шундан бери у шаҳарма-шаҳар юриб, ўтган замон воқиалари тўғрисида ғазал айтиб юради... Бугун ҳам Гремислав қўшиқ айтса керак!

¹ Музыка асбоби.

Ёш князь Василико юмшоқ табассум қилиб, ўзидан катта князларга ҳурмат сақлаб, ҳаммани айланиб чиқди. Князлар уни кутиб олишар ва сўрашарди:

– Нега суздалликлар келишмади? Сен уларнинг қўш-нисисан-ку, нега келмаганликларини билсанг керак? Улуғ Суздаль князи Юрий Всеволодович сенинг амакинг-ку, сен уни йўлга солмадингми?

– Мулоҳаза қилиш билан овора! Лекин келиш-келмасини ҳеч ким билмайди.

Дубулға кийган, калта қилич билан қуролланган, совут кийиб қалқон тутган ўнта аскар жуфт-жуфт бўлиб, князь саройининг айвонига чиқди. Улар зинадан пастга тушиб, икки томонда тўхтадилар ва князь Мстислав Романовичнинг чиқишини кутдилар, Князь боши олтин бургутли ҳассасига суяниб, оҳиста қадам ташлаб чиқди. Унинг ўт-кир кўзлари ва узун қошларидан ҳорғинлик ва маъюслик акс этарди. Оқара бошлаган соқолининг иккига ажралиб туриши, бўйнига осилган бути ва санами, кимхоб, тўни ва умуман қиёфаси унинг урушга ҳозирланганидан эмас, тоат-ибодат қилиб, тунлари худога нолиш билан овора бўлганидан хабар берарди. Князь оқсоқланиб зинадан тушди-да, энг сўнгги поғонада тўхтади.

– Қимматли меҳмонлар, хуш келибсизлар! – деди у маъюс ва ғамгин овоз билан.

Ҳовлидаги князларнинг барчаси бараварига:

– Бизни нега чақирдинг? Ёввойи қипчоқларни қутқариш учунми? Улар қирилиб кетса яхши бўларди! Жонимиз ором топарди! Ўзларини ўзлари муҳофиза қилиша берсин, биз томоша қиламиз, – деб қичқирдилар.

Гавдали Котянхон ўртадан чиқиб, лапанлаганича айвон олдига келди. Икки букилиб таъзим қилди-да, князнинг зарбоп кимхоб либосини тавоб қилиб, энтикиб сўзлай бошлади:

– Шавкатли князь! Илгари менга дўст эдингиз, мен ҳам сизга дўст эдим! Энди бизнинг отамиз бўлинг! Бадбахт Чингизхон қўшинини қувиб чиқаришга ёрдамлашинг. Бу татар деган ёвузлар бизнинг элимизда оч бўридек изғиб юришибди. Бугун бизнинг еримизни тортиб олди, эртага бориб сизнинг Россиянгизни ҳам босиб олади. Бизни

мудофаа қилинглари! Агар бизга кўмаклашмасаларинг ҳаммамизни қириб юборади, эртага сиз русларни ҳам қиради! Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб, ўзимизни мудофаа қилайлик.

Оломон ичидан овозлар эшитилди:

– Пинғиллама! Нима деяпсан ўзинг! Жим, қани, гапирсин! Билмай туриб вайсашнинг нима кераги бор! Қипчоқлар бизга душман! Улар ҳозир бизнинг еримизда дармони қуриб қолган. Ҳаммасини ўлдириб, мол-мулкни тортиб олиш керак!

Ғала-ғовур бўлиб кетди. Киев князи ночор қўлини кўтарар, ҳаммага қарарди. Шовқин-сурон тобора авж олди.

Князь Мстислав Удатний шахдам ва эпчиллик билан айвоннинг зинасига чиқди.

– Шавкатли князлар, ҳалол саркардалар, рус соҳибқиронлари! – деди Мстислав. – Ҳаммамиз ҳам Улуғ рус элининг фарзандлари эмасми? Эски низоларни, жанжалларимизни ва қипчоқлар билан урушганлигимизни эсга олмайлик! Биз ҳам уларни уриб пачақлаганмиз, улар ҳам бизни тор-мор қилишган... Ҳозир қипчоқларнинг ҳам, бизнинг ҳам бошимизга оғир кунлар тушди. Янги, номаълум ёв ҳужум қилаётган бир пайтда, қипчоқлар билан урушиш эмас, дўст бўлишимиз керак. Агар биз уларнинг, Чингизхоннинг имонсиз татарларига қарши курашларига ёрдам қилмасак, қипчоқлар улар томонига ўтиб кетиши мумкин, унда душман яна ҳам кучайиб кетади.

– Татарлар ўзи қандай одамлар? Балки қипчоқларга қараганда содда, тўпори жангчилардир. Қанча экан ўзи?

– Котянхон аланлар билан Чағониз татарларига қарши курашган. Айтишларига қараганда, улар ғуж бўлиб ҳужум қилар ва эпчиллик билан урушишар эмиш. Улар узоқдан, Обез¹ ва Темир дарвозанинг у томонидан келишган. Қипчоқлар татарларни тўхтата олмаганлар. Татарлар қипчоқларнинг бор-йўғини талаб, Котян ва бошқа қипчоқ хонларига қарашли хотин-қизлар, от-улов ва бошқа барча бойликларни тортиб олганлар... Ҳозир татарлар шу қадар бойиб кетганки, йиққан дунёсини ҳеч қаерга сиғдира ол-

¹ Обез – Шимолий Кавказда яшовчи қабила.

май гаранг, ҳозир ҳаром ўлган молнинг гўштига тўйган итдек бўлиб қолишган. Бутун тўплаган мол-мулкни татарлар Хазар денгизининг қирғоғидаги Лукоморьега тўплаганлар... Юқдан бўшаб, енгиллашиб олган татарлар, энди рус элига кўшин тортиб келаётирлар. Кимки менинг муқаддас ватаним – Россия учун эмас, ҳозир қашшоқ бўлиб қолган қайнатам Котянхон учун жон-куйдирипти деса, бўҳтон!..

Оломон донгдор князь Мстиславнинг сўзини тинч туриб тинглади. Онда-сонда одамлар луқма ташлай бошладилар:

– Хазар денгизи узок, бу ердан йигирма кунлик йўл.

– Кутилмаган меҳмонларни биринчи мартаба кутиб олаётганимиз йўқ! Киев князи кутиб олиши керак экан, бу тўғрида ўзи қайғура берсин!

Оломон яна ғовур кўтарди. Князларда биродарлик муҳаббати, ягона ироданинг йўқлиги булар бир-бирига азалдан душманлиги, кек сақлаши ҳаммага маълум эди.

Ашула овози эшитилди. Кимхоб либос кийган ахли динлар жуда яхши вақтда етиб келиб, князлар орасида борган сайин кучайиб келаётган мунозараларнинг тўхташига сабаб бўлди. Истриғдонларни салмоқлаб келаётган кўкраги кенг тўрт дьякон¹; йўғонлиги билакдек келадиган ёниб турган мум шамларни кўтарган болалар, темир бут кўтарган кекса протопоплар² ва ниҳоят, икки қўлтиғидан икки бола суяб келаётган, катта зар камзул кийган, қорачадан келган қора соқолли грек митрополит³ ашулани чўзиб келиб, айвон олдида тўхтадилар. Бир нафасда ҳамма жимжит бўлиб қолди.

Киев князи митрополит олдида келди, қўлларини қоуштириб таъзим қилди, чолнинг чўқинтираётган қалти роқ қўлини ўпиб, оҳиста шивирлади:

– Амр-маъруф қилинг, авлиё ота! Князларни дўст бўлишга, эски адоватларни унутиб, бир-бирига муҳаббат қўйишга кўндиринг!

¹ Дьякон – бутхона сўфиси.

² Протопоп – бутхона имоми.

³ Митрополит – бош имом.

Митрополит айвонга чиқди, уч томонда турганларнинг ҳаммасини чўкинтириб, дуо қилди ва русча чаларим билса ҳам, ёдлаб олган нутқини айта бошлади.

– Азиз укаларим, ўғилларим! Инжилнинг айтганларига амал қилиб, тамиз одам бўлишга ўрганинглари! Худо йўлига, яхшилик қилиш учун ҳеч нарсани аямангиз! Тилингизни тийинг, ақлингиз итоаткор бўлсин, танингизни азобланг, ғазабни йўқотинг!..

Киев киязи бошини қуйи солиб, тинглаб турарди. Галичлик Мстислав у ёқ-бу ёққа кўз ташлади, кишиларнинг юзида норозилик акс эта бошлаганини сезди. Митрополит давом этарди:

– Агар бирор нарсангдан маҳрум бўлсанг, ўч олма, сабр қил. Агар ғазабга қолсанг дарбадар қилинсанг, сабр қил! Гуноҳ қилган бўлсанг, ибодат қил! Худойи таоло душманни енгиш учун бизга уч йўл кўрсатган: тавба қилиш, кўз ёши тўкиш ва садақа бериш...

Мстислав секин тўрттала дьякон олдига келиб шивирлади:

– Грекингиз ақлидан озибди! Гапларини адаштириб юборди! Кимга кўз ёши тўкиш ва тавба қилишни тавсия этади? Ахир у қора фукарога эмас, князларга гапиряпти! Тезлик билан псалом ёки тропарьга¹ ўхшаш бир нарса бошланглар, ҳар бирингизга биттадан қўй бераман!

Митрополит алланималар деб вайсамоқда эди, тўртта дьякон гўсатдан тропарь айта бошлади, уларга баланд, паст овоз билан барча протопоплар ва болалар қўшилдилар.

Князнинг хизматкорлари ажабланган митрополит олдига келиб, уни уйга олиб кириб кетдилар.

Зинанинг юқорисига ростовлик ёш князь Василико чиқди.

– Мен узоқ шимолдан, буюк Ростовдан келдим. Азбаройи рус элини деб, христиан динидагиларни деб, сизларга шундай демоқчиман. Бизнинг олдимизга Киев князи Мстислав Романовичдан чопар келиб, Россияни мудофаа қилиш учун тезда куч тўплаш ҳақида хабар кел-

¹ Псалом, Тропарьга – сувраларни ўз ичига олган диний ашуулар.

тирди. Мен оз бўлса ҳам ўз қўшинимни олиб келдим, лекин ҳаммамиздан ҳам кучли бўлган Суздаль князи Юрий Всеволодович ҳанузгача, татарлар менинг юртим Суздальга келармикин, ёки наридан ўтиб кетармикин, деб ром очиб ўтирибди. Мана шу ернинг ўзида ҳам «ўзинг учун ўл етим» деган сўзларни эшитаянман. Митрополит бўлса, аскарга эмас, ўлим тўшагида ётган кекса чолга ярашадиган сўзларни – кўз ёши тўкиш ва тавба қилишни айтади... Мўминлик ва қўрқоқлик билан душманни ҳайдай олмаймиз, рус ерини бўлса сақлаб қола олмаймиз...

– Тўғри, гапинг тўғри, Василико!– деб қичқирди оломон.

– Номаълум ва даҳшатли ёв жадаллаб келмоқда... Кутилмаган меҳмонларни яхшилаб кутиб олиш керак. Уларнинг ҳужумини қайтариш билан, бир йўла йўқ қилиб юбориш керак. Татарларнинг қаноти йўқ. Днепрдан учиб ўтолмайди, башарти учиб ўтганда ҳам, барибир тўхтаб қолади, у ёғига худо пошшо...

– Қилич ва найзалар билан қарши оламиз!

– Бизнинг мансабдор князларимиз, – дея сўзида давом этди Василико, – князь Мстислав Романовичнинг маҳкамасига кириб, қадимги одат бўйича гилам устида давра олиб ўтирсинлар-да, ҳал қилсинлар: ёвуз душманларни кўз ёши билан, ялиниб ёлвориш билан кутиб оламизма ёки ота-боболаримиздан қолган ўтқир найза ва қиличларимиз биланми?

– Князь Василико тўғри айтди.

– Ўша айтганидек бўлсин! – деб қичқириб юборди ҳамма.

– Ким бошлиқ бўлади? Қўшинга ким раҳбарлик қилади? Мен Мстислав Романович қўли остида урушмайман! – деб қичқиришарди бир томондан. Иккинчи томондагилар ҳам бу фикрни ёқлардилар. – Қўшинга галичлик Мстислав Мстиславович бошлиқ бўлсин. Унга «Удатний» деб лақаб берилгани ҳам бежиз эмас, у бахт келтиради!..

Нима қилиш кераклигини ҳал қилиш учун, йигирма уч князь Киев князининг маҳкамасига кириб кетди. Узоқ ўйласалар ҳам, бир қарорга кела олмадилар! Мстислав Удатний татарларнинг Лукоморьедаги лагерига ҳужум

қилиш кераклигини исбот этмоқчи бўларди. «У ердаги бойликларни қўлга киритиб ҳаммани бойитиб юборамиз, ундан кейин князларгина эмас, оддий аскар ҳам давлатга эга бўлади» дер эди.

Лукоморьега ҳужум қилиш керак деган фикр кўпларга маъқул эди, лекин князлар бутун қўшинга бошлиқ қилиб, бирор кишини тайинлаш масаласида бир фикрга кела олмас эдилар.

Бу орада даштда кезиб юрганлардан бири чопиб келиб қолди. У, татарлар ғуж бўлиб Днепрга қараб келяптилар, деган хабарни келтирди. Бу хабар татарларга қарши чиқиш, Хортица ороли олдидан Днепрнинг нариги қирғоғига ўтиш тўғрисида маълум бир қарорга келишини тезлатди.

Князлар шундай қарорга келдилар: ҳар қайси князь қўшинини олиб, ўзича иш кўради, ҳеч ким унинг йўлига ғов бўлмаслиги керак. Қайси бир князь Лукоморьега аввалроқ бориб татар лагерини қўлга киритса, ўлжани бошқа князлар билан баҳам кўради.

Ҳаммалари бутни ўпиб қасамёд қилишди, қайси князь бошқа князь билан талашса, қолганларнинг ҳаммаси бир бўлиб, жанжал бошлаганга қарши бўлади. Кейин бир-бирлари билан ўпишдилар. Шунда киевлик Мстислав билан Удатний бир-бирларига ўпиш учун гарданларини тутдилар.

Князлар ўринларадан қўзғалганларида, князь Василько ўйли ва ташвишманд эди. У қовоғи солиқ ҳолда айвонга чиқди. Унга кекса бахши Гремислав маҳтал бўлиб турар эди.

– Ишнинг оқибати яхши бўлмайдиган бўлди, – деди Василько. – Бу хилда урушиб бўлмайди. Татарларнинг мол-мулкини қидириб юриш эмас, душманга шундай зарба бериш керакки, ортиқ қимирлашга мадори қолмасин. Ҳар ким ўзича иш кўриши, бир-биридан юз ўгириши – ўз бошига бало ёғдириш демакдир.

Кеч кирди. Ҳаво илиқ эди. Князь саройининг осмонида юлдузлар чарақларди. Ҳовли сахнига зиёфат учун эмандан ишланган узун столлар қўйилган. Ҳамма меҳмонлар эман ёғочидан ишланган скамейкаларга ўтириб,

князнинг сомсалари, ғоз гўштлиридан ея бошладилар, тинчиб қолганларида, стол атрофида машъал кўтарган хизматчилар, стол атрофига тизилганларида ҳамманинг кўзи липиллаб турган шуълада қизариб, князь айвонининг зинасида ўтирган кекса бахши Гремиславга тушди. Гуслининг латиф садоси эшитила бошлади, кекса бахши ўйилган кўзларини кўкка тикиб, бир оз бўғилган овоз билан севгани – ўтмиш кўшиқларини бошлади.

Гремислав Игорь Святославичнинг қипчоқларга қарши қилган баҳодирона юриши, князларнинг ўзаро уруш-жанжали, шунинг учун баҳодир рус аскарларининг бекорга ҳалок бўлгани, бу жанжаллар «рус юртининг дарвозасини душманга очиб бергани» ҳақида куйлар эди.

Тинглаётганларнинг кўпи бошини қўллари орасига олиб, князларнинг ҳозирги ўзаро низолари, бир-бирларига душманликлари ҳозир ҳам бошимизга ўшандай қора кунларни солмасми экан, шу келишмовчилик ва душманликлар ватанни ҳимоя қилишдек улуг бир ишни барбод қилмасми экан? – деб ўйлаб қолдилар.

САККИЗИНЧИ БОБ

Субутой баҳодирнинг режаси

Субутой ўзининг ўнта мингбошисини чақирди. Жоба ҳам ўнта мингбошиси билан келди. Ўтовда ёш-қари ҳамма давра олиб ўтирар ва Жобанинг сўзларини тинглар эдилар. Жоба узоқларга қарар, ниманидир кўраётганга ўхшар эди.

– Киев бой шаҳар... – дер эди Жоба. – Ибодатхоналарнинг баланд гумбазлари қип-қизил олтин билан қопланган. Бу томлардаги олтинларни кўчириб оламиз-да, ана шу соф олтиндан Сэгар сингари катта от ясаб, Чингизхоннинг чодирни ёнига қўямиз.

– Олтин от совға қиламиз, Чингизхонга! – дея қичқирдилар мўғуллар.

– Рус элида хон кўп; улар рус тилида «князь» деб аталадилар. Бу хонлар – князлар бегона овулнинг итлари сингари бир-бирлари билан урушиб ётадилар. Шунинг

учун уларни тор-мор қилиш унча қийин эмас. Мана шу князларнинг ҳаммасини ҳеч ким бир ерга йиғиб кўрмаган, уларнинг бизники сингари Чингизхони йўқ.

– Бизнинг буюк Чингизхонимизга ўхшаган йўлбошчи дунёнинг ҳеч қаерида йўқ!

– Мен сизларга айтсам, биз ўрус элига бирдан ҳужум қилиб, унинг ҳар тарафидан ўт қўйиб, Киевни қўлга олишимиз керак, токи... – Жоба тўхтаб қолди.

– Хўш? – дейишди мингбошилар.

– Токи «ягона ва улуғ хоқон»имизга юборган маълумотимизга жавоб келмасдан олдин бўлсин.

– Чингизхон, «мени кутиб туринглар» дейди, албатта. Киевга аввал ўзи киргиси келади! – дер эдилар мўғуллар. – Биз Бухоро, Самарқанд ва Урганч сингари катта шаҳарларни олдик, энди Киевни олиш ҳам қийин эмас. Биз тезлик билан Киевни олишимиз керак!

Ҳамма Субутойга қарар, айёр ва эҳтиёткор «чўлоқ қоплон» нима дер экан, деб кутар эди. У ёнбошлаб ўтирар, оловли кўзларини ҳаммага бирма-бир тикар эди.

– Ўрусларни енгил Жоба нойон айтгакндек жуда ҳам осон бўлмаса керак, – деди Гемабек мингбоши. – Ўруслар билан қипчоқлар кўпчилик, улар юз мингча бор биз фақат йигирма минггинамиз яна ўн минг яланг ёқларимизни ҳисобламасак ҳам бўлади; чекинишга тўғри келиб қолса, улар тумтарақай бўлиб кетади. Урус элига ҳужум қилиш кўрқинчли, уларнинг аскарлари ҳам кўп, ҳам кучли. Биз Киевга ҳужум қилмаслигимиз керак... Биз бу ердан қайтиб, Чингизхоннинг қудратли қўли остига боришимиз зарур...

– Биз сен ва бошқа баҳодирлар билан бирга буюк Хитой деворининг орқасидаги чинликлар (хитойлар)нинг шудгор қилиб қўйган ерларига босиб кирганимизда, улар ўруслардан ҳам кўпроқ эди, – деди Жоба. – Бу эсингдан чиққан экан-да, Гемабек баҳодир?

Субутой кўзғалиб қўл силтади. Ҳамма унга қаради.

– Иш бошлашдан бурун Чингизхон одатини эслаш керак. Сўнгра бизнинг ўрнимизда у бўлса, нима қилар эди, мана шуни ўйлаш зарур, – деди Субутой, салмоқлаб. – Аввало ёвни алдаш керак. Уни ғафлатга солиш учун бошини

силаш керакки, узала тушиб ётсин... Ана шундан кейин таппа босиб, кекирдагини ғажиб ташлаш зарур!

Ҳамма қаддини ростлаб, бир-бирига қараб олди. Нима қилиш кераклиги энди ҳаммага маълум бўлиб қолди. Улуғ хоқоннинг қудратли қўли остига қайтиш тўғрисида ўйлашнинг кераги йўқ... Субутой сўзида давом этарди:

– Ўруслар кўпчилик! Улар шу қадар кучлики, туянинг оёғи йўл устида ухлаб ётган чигирткани қандай мажақласа, бизни шундай мажақлаб ташлаши мумкин. Лекин ўрусларда тартиб йўқ! Уларнинг «князлари» бир-бири билан урушгани-урушган. Уларнинг қўшини даштда ҳар тарафга тарқалиб кетган кучли хўкизларга ўхшайди... Бироқ, ўрусларнинг ҳам ўз Жобалари бор! Унинг оти «Мастислаб баҳодир»... Айтишларига қараганда ўша Мастислаб жуда кўп жанг кўрган ва шу вақтгача фақат душманини енгиб келган эмиш, аммо ўрусларда Субутой баҳодирга ўхшаш киши йўқми, Мастислаб ёв ичига кириб кетганида унга мадад бериб, ўлимдан қутқара олсин!..

– Биз ўша Мастислабни тутиб олиб, Чингизхоннинг қўлига топширамыз! – деб қичқирарди мўғуллар.

– Қимки Мастислабни қўлга туширса ва бошидан олтин дубулғасини олса, – дея илова қилди Субутой, – уни ўша одамнинг ўзи Чингизхонга олиб бориб беради.

Кенгаш узоқ давом этди. Соқчилар мўғул саркардаларининг қабул қилган қароридан хабардор бўлиб қолмасинлар деб ҳаммалари шивирлашиб сўзлашар эдилар.

Эртаси куни Жоба ўзининг бир туман аскарлари билан ғарб томонга жўнади, Субутой эса ўзининг бир туман аскарлари билан, отларни боқиб, кескин жангга тайёргарлик кўриш ниятида, Калка дарёси бўйида қолди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Мўғуллар Днепр соҳилида

Баҳор ниҳоятда иссиқ эди. Бир неча кун иссиқ шамол эсиб турди. Бодираб чиққан кўкатлар сўлиб, ғужанак бўла бошлади. Қуёш ниҳоятда қиздирар ва худди ҳаммага ғазаб билан қаровчи Субутойнинг ўткир кўзига ўхшар эди.

Жоба нойон ўз туманини бешга бўлди. У, аскарининг бешдан бири бўлган икки минг отлик билан Днепрга томон жўнади. Қолган тўрт бўлак отлик аскарни асрлар бўйи шляхлар оёқ ости қилиб келган катта йўлга жойлаштирди.

Бир неча юз татар аскарлари даштнинг ҳар тарафига тарқалиб, қаерда қипчоқ кўчманчиларининг йилқиси кўринса, катта йўлга ҳайдаб келар эдилар.

Жоба чанг босган юзта навкар билан қуёш нуридан ярқираб турган кенг Днепр дарёси бўйига келди. Дарёнинг мовий юзида қора мой суртилган қоп-қора қайиқлар сузиб юрар эди.

– Ана, рус аскарлари, – деди тилмоч.

Қирғоқдаги тепалиқда дубулға кийган, калта найза тутган рус аскарлари турар эди. Улар кўзларини қўллари билан қуёшдан пана қилиб, бепоён даштга қарардилар. Келаётганлар қипчоқлар бўлмай, бошқа эл аскарлари эканини кўргач, руслар сув бўйига чопиб келиб, қайиқларга тушдилар-да, қирғоқдан узоклашдилар.

Учлик дубулға кийган, ғазабли ва иссиқдан жуда қорайиб кетган Жоба жар ёқасида отини тўхтатиб қисик, юмилмас кўзларини нариги қирғоқдаги тепалиқларга тикиб турди. У ерда катта лагерь, шотиси кўтарилиб қўйилган қатор аравалар кўринар, турли-туман отлар яйдоқ ўтлаб юрарди. Пиёда ва отлик аскарлар у ёқдан- бу ёққа юрар, уларнинг қурол-аслаҳалари қуёш нурида ярқираб эди.

Қирғоққа яқин ерда бир неча қайиқ айланиб юрарди. Эшкакчилар катта дарёнинг оқими билан курашиб зўр бериб қайиқ ҳайдардилар. Қайиқларнинг биридан биров:

– Ҳой, чақирилмаган меҳмонлар? Бу ерга нима ахтариб келдинглар? Қандай нахс шамол учирди сизларни? – деб кичқирди.

Жоба билан бирга юрган икки саҳройи бу гапни унга таржима қилиб берди.

– Биз сизлар билан эмас, қипчоқлар билан урушгани кетяпмиз! – деди саҳройилардан бири, йўғон товуш билан. – Қипчоқлар бизнинг хизматкор ва отбоқарларимиз. Дуч келганини уринглар, от-араваларини тортиб олинглар. Қипчоқлар бизга кўп зарар етказди, сизларга ҳам улар аллақачонлардан бери зиён етказиб юрибди. Сизлар

билан дўст бўлишни истаймиз. Сизлар билан урушмоқчи эмасмиз.

Қайиқдагилар қичқирардилар:

– Элчиларингни юборинглар, сўзлашиб кўрамиз!

– Элчимиз кимнинг олдига боради? Каттароқ бошлиқларинг борми?

– Бу ерда князь кўп. Элчиларинг билан битишар.

Жоба навкарларидан тўрттасини танлаб, уларга саҳройилардан бирини тилмоч қилиб қўшди-да, дарёнинг нариги юзига жўнатди. Улар Киевнинг бош князига учраб, руслар кипчоқларнинг мол-мулкини тортиб олиб ўзларини қувсинлар, улар даштга қочсалар, татарлар тормор қилажаклар деб айтишлари керак эди.

Танланган навкарлар иккиланар, қамчи билан елка-ларини қашиб:

– Ўруслар билан гаплашиб нима қиламиз? Ундан кўра уруша берайлик-да, – дер эдилар.

– Бўлмаса, – деди Жоба, – таржимон билан ўзим бораман.

Навкарлар:

– Йўқ! Борманг уларнинг олдига! Сизсиз қўшинимизнинг ҳоли нима кечади? Онаси бўлмаса болаларнинг кўлидан н-има келарди? У ерга борсангиз терингизни шилиб оладилар. Қўйинг, борманг! Биз борамиз, – деб қичқирдилар.

Тўрт навкар билан саҳройи дарё бўйига келиб, қирғоққа яқин ерда сузиб юрган русларни чақирдилар. Қайиқлардан бири қирғоққа яқинлашиб, элчиларни олди.

Жоба қирғоқдаги тепалик устида нариги қирғоққа узоқ тикилиб турди. У томонда, узоқларда туманга ўралган далалар, майсазорлар ва мовий кўллар кўринар, етиб келаётган қисмлар оёғи остидан кўтарилган чангни ўйнатарди.

Кечаси Жоба тепаликда, гулхан ёнида қўй терисидан қилинган пўстинига ўралиб ётар эди. У русларга элчи қилиб юборилган навкарларини кўтар эди. Бироқ, улар қайтиб келмадилар. Кипчоқлар ҳаммасини ўлдирган эди.

Даштнинг ҳамма ёғида гулхан милтиллаб кўринарди. Даштда нимадан иборатлигини билиб бўлмайдиган бир

ҳаёт бор эди. Қандайдир ташвишланган кишилар от чоптирар, узоқдаги гулханлар алангаси кўзга илинарди...

Жоба туни билан ухлай олмади. Унинг кўз олдидан мушкул хаёллар, тўмтоқ, маъносиз сўзлар ва таниш кишиларнинг юзи ўтиб турар, у гоҳ ғазабланар, гоҳ мудрарди. Унинг кўз олда яна баджаҳл Чингизхоннинг қора тулки думи тақилган дубулғаси, мушукники сингари яшил, юмилмас кўзлари ёки Субутойнинг оловли нигоҳи, ярқироқ қиличлар, ўлаётганларнинг оқиш юзлари, алам ва даҳшат акс этган башаралари ўтар эди...

Энди руслар билан жанг қилишга тўғри келади. Улар кучли жангчилар, улар қочмайдилар, аксинча, ўзлари жанг ахтарадилар. Уларни енгил қийин гап!.. Энди Жобанинг Хитойни олиб қозонган шухратлари бир пул бўладиган кунлар келиши мумкин. У шу даштда ё ўлади, ёки исми хоқоннинг олтин ўтовиди, ҳамманинг оғзида, рус ва қипчоқларни енгган, Мстиславнинг бошидан олтин дубулғасини олган буюк саркарда сифатида яна зикр қилинади.

Эрталаб навкарлар Жобани уйғотдилар.

– Уни қаранг, нариги томонда нималар бўлаётибди... Ўруслар юқоридан шу қадар кўп қайиқ келтирдиларки, ҳозир улардан кўприк қилаётирлар. Уларнинг аравалари сувнинг бўйига яқин келиб қолди. У ерга сон-сақоқсиз отлиқ ва пиёда аскарлар тўпланди¹. Ҳадемай бу томонга ўтадилар. Нима қиламиз?

– Ўрусларга тўсқинлик қилманглар! Узоқдан кузатиб, даштга чекина беринглар! – деди Жоба.

¹ Жанубий Россия князлари Киевда бўлган кенгашда татарларни ташқари мамлакат тупроғида қарши олишга қарор қилиб, апрелда юришни бошлаганлар. Днепр соҳилига Киев, Чернигов, Смоленск, Курск, Трубчев, Путивль ва шунингдек Волин ва Галиция аскарлари тўпландилар. Кейинги икки князликнинг аскарлари Қора денгиздан кемаларда келдилар

Руслар ва қипчоқлар чўлга жўнадилар

Ўруслар ва қипчоқларда татарларни тор-мор қилишга иштиёқ баланд эди: улар татарлар кўрқиб қочмоқдалар, кучи етмаслигини билиб, биз билан урушишни истамай чекиняптилар, деб ўйлар ва шунинг учун уларни зўр бериб қувлардилар. Татарлар ҳамон чекинарди, булар эса 12 кунгача қувиб бордилар.

(Ибн ал Асир)

Жоба нойоннинг тўриқ оти ёлғиз турган тепалик устига чиқиб, дашт баҳодирининг тош ҳайкали олдида тўхтади. Ҳайкалнинг кенг ва букчайган кифти, ясси юзи, белидаги калта шопи, учи найза дубулғаси ва ҳатто қўлидаги косаси кўчманчи ҳайкалтарошнинг болғаси билан, қадим замонларда яхлит тошдан усталик билан йўниб ишланган эди...

Асрлар ўтди, гавжум мамлакат қуп-қурук чўлга айланди, тепаликнинг устида чуқур кўмилган баҳодир ҳайкали эса ўз ўрнида қимирламай турар ва бўртиб чиққан кўзлари билан узоқларга, бир вақтлар ҳужум қилгани юртлар томонига қарар эди.

Жоба ҳам худди шу ҳайкал сингари от устида қимирламай турар, қисик кўзлари билан яшил даштнинг эрталабки тумани ичида тез-тез қимирлаб келаётган қора нуқталар тарафига қарар эди.. Кўпиклаб кетган от анча совуган, энди у бўйнини чўзиб, қуриб қолган тиканакларни ейишга интилар, туёқлари билан шўр босган ерни тепарди. Жоба эса тобора яқинлашиб келаётган рус аскарларининг зич қаторларидан кўзини уза олмас эди.

Олдинда отлиқлар келмоқда... Қайсилари йўл бўйлаб келаёғирлар, кўплари даштга ёйилиб кетганлар... Оёқлари остидан қора булут сингари чанг кўтарилади... Қўлларида калта-калта найзалар... Чанг орасида аравалар яққол кўринди. Руслар катта ўлжа олиш умидида бўлсалар керак, улар араваларга қурол-аслаҳа, қозон-товоқ ва озиқ-овқат ортиб олганлар.

Жоба тизгинни тортди. Жўнаш керак... Руслар тепаликда ёлғиз турган отликни кўриб қолдилар... Ана, тўдадан бир неча рус ва қипчоқ отликлари ажралдилар. Улар Жоба томон от қўйдилар. Яна бир тўда отлиқлар унинг йўлини тўсиш учун илгари қараб чопдилар. Жоба ўз туманидаги яхши отлардан бири бўлган тўриқ отини бежиз яхши кўрмас эди.

Жоба тепаликдан пастга қараб тушадиган чанг йўлдан жўнади. Йўлнинг бир четида чуқур ғор кўринди, бу ер ҳозир бўрилар уяси бўлса керак. Илгарилари бирор киши баҳодирнинг олтин хазинасини олиш ниятида унинг гўрини кавлагандир...

Жоба отини жадаллатди. Пастқамликка тушиб олиш керак. У ерда юзбоши Гемабек ўзининг аскарлари билан пистирма бўлиб ётибди. Ўт-ўлан орасига ётиб олган таттар айғокчилари, яқинлашиб келаётган русларни ҳам, улардан қочиб кетаётган Жобани ҳам яққол кўриб турибдилар.

Лекин русларнинг отлик аскарлари борган сайин яқинлашиб келмоқдалар. Уларнинг отлари бақувват. Энг яхши чавандозлар юборилган. Ҳаммадан ҳам йўлни тўсиб чиқмоқ учун от қўйиб кетаётганлар хавфлироқ. Бурилиб кетиб бўлмайдди, чунки чап томон жарлик, ўнг томонда эса руслар бор...

Қувиб келаётганлар тўққиз киши. Улардан учтаси орқада қола бошлади... Олдинда келаётган олтитаси ҳам тарқалди. Улар Жобани ўраб олмоқчилар.

Отнинг оёғи остидан бир тўда каклик учиб, узоққа бормай яна қўнди. Отнинг худди тагидан бир қуён ирғиб чиқиб, кулоқларини чимирганича тикка чопиб кетди. От ҳамон чопар, бурганлар, буталар устидан сакрар, Жоба эса унинг ёлига ётиб олган эди.

Душман жуда яқин келиб қолди... Жоба уларнинг дубулғаси остидаги қорайган юзларини аниқ кўрар эди. Руслардан иккитасининг қўлида қизил қалқони бор. Бири қизил юзли, қора кўзли ёш йигит! Иккинчисининг оқарган мўйловлари осилиб тушган. Учинчиси, қора от минган, қизил чакмон қийган қипчоқ – яқин келиб қолган эди... У арқон ташлашга тайёргарлик кўрмоқда.

Жобанинг кўзи ўткир, отган ўқи ҳам хато кетмайди. Жоба таранг камонини тортганида, бир қипчок эгардан ағдарилиб тушди. Хуркиб кетган қора от ўйноқлаб кетди, унинг узун ёллари шабадада ҳилпирарди...

Ёш рус яқинлашди... Бир-икки дақиқадан сўнг уларнинг отлари бир-бири билан тўқнашиб қолиши мумкин. Йигит калта найзасини Жобага отди, бироқ найза пўлат совутдан сирғониб ўтиб кетди... Жоба отган иккинчи ўқ йигитнинг порлаб турган иккала кўзининг ўртасига санчилди... Алвидо шараф! Алвидо порлоқ қуёш, она юрт!

Жоба бурилиб қарамади... У, у ёқ-бу ёққа қараб, Гемабек навкарларини ахтарди. Ана улар! Улар бир тўда бўлиб, пастқамликдан чиқдилар ва шовкин-сурон кўтариб, тартибсиз равишда келаётган русларга қарши юрдилар.

Рус аскарлари тезлик билан тўпландилар. Уларнинг усти думалоқ, таги учлик қизил қалқонлари занжирдек бир қаторга тизилди. Улар чархланган, яркироқ қиличларини қўлга олиб, татарларга томон югурдилар.

Аммо Гемабек ва унинг навкарлари Жобанинг фармонини яхши ўқиб олганлар: Камоннинг ўқи етадиган масофага келгач, отларининг бошини бурдилар, ажабланган руслар ёнидан ўтиб борар эканлар, душманни кучли ўққа тутдилар-да, даштга қараб от қўйиб кетдилар. .

Руслар тарқоқ ҳолда қичқириб, ҳайқириб орқадан қувиб кетдилар. Чопқир отларга минган руслар орқада қолганларга етиб ҳам олдилар. Уларни чопиб ташлаб, қуролларини ва этикларини тортиб олдилар-да, уларнинг отларига миндилар.

Шахсий соқчилари томонидан ўраб олинган Жоба татарларнинг руслар билан бўлган биринчи тўқнашишини узоқ кузатмади. У сойликка тушиб, отини суғорди-да, қўшинига яна йўлга тушишни буюрди.

Гемабекнинг урушдан қайтиб келган аскарлари «бошлиғимиз найза еб, оти билан бирга йиқилган эди, ўрус аскарлари ўраб олишди, бироқ у ўрусларнинг қўлидан чиқиб, дашт томон қочиб кетди» дедилар. Айтишларига қараганда, унинг орқасидан анчагина қипчок қувиб кетган.

Кечаси Жобанинг ўзи саҳройилар ёрдами билан қўлга тушган рус асирини сўроқ қилди. Асир, булар жасур Галич

князи Мстислав Удатний қўл остидаги қисмлар эканини, у билан бирга Галич ва Волинь шаҳарларидан йиғилган аскарлар келаётганини айтиб берди. Улар кемаларга тушиб, Днепр дарёси билан денгизга томон борганлар ва у ердан Днепр дарёсига бурилиб, Хортица оролига келганлар Татарларга қарши хужум қиладиган кучларнинг ҳаммаси шу оролга тўпланиши керак экан.

– Князлар бир-бирлари билан чиқишмайдилар, – дер эди асир, – ҳар бири ўз қисмига ўзи хўжайин; ҳамма қисмларга раҳбарлик қиладиган лашкарбоши йўқ. Аскарлар ўзларича лашкарбоши қилиб Мстислав Удатнийни сайлаш керак, у жуда тажрибали саркарда десалар ҳам бунга киевлик Мстислав Романович қарши чиқди. Мстислав Романович эса бировга сира бўйсунгиси келмайди, чунки ўзини ундан кўра баланд мартабалик, улуғ князь деб билади. Князларнинг келишмовчилиги – бечора аскарларнинг шўри, татарлар енгиб қўйса князларнинг ҳаммаси яхши отларга миниб, қочиб кета беради, оддий аскарлар кирилади. Урушга чиққан аскарлар қўшга қўшиладиган отларини миниб чиққанлар, бу отлар нима иш қилиб берар эди! Татарлар ҳозир думини тутқизмай қочиб кетяпти.

Жоба: қипчоқлар кўпми? деб сўради. Асир, қипчоқлар жуда кўп бўлса керак, деб жавоб берди. Уларнинг қўшини Днепр дарёсининг чап қирғоғидан бориб, Хортица оролида рус қисмлари билан қўшилишга шошилмоқда экан. Ҳозир ҳам қипчоқ қисмлари олдинда, Мстислав Удатний билан бирга келмоқда, уларга Ярун қўмондонлик қилар экан.

– Ўруслар тагар аскарларига қандай баҳо беришади? – деб сўради Жоба.

– Илгари, татар «содда» (кучсиз), қипчоқлардан ҳам нотавон дер эдилар. Шунинг учун ҳам рус князлари қўрқмай-нетмай татар лагерини босиб, уларнинг қўлга туширган ўлжасига эга бўламиз деб шошилиптилар. Лекин энди маълум бўлдики, татарлар урушга мохир, мерган эканлар.

Жоба яна даштнинг ичкарироғига кириб қўнишни, кечаси ўт ёқмасликни ва рус асирни сўйишни буюрди.

Кечаси саҳройилар ва татар айғоқчилари русларнинг олдинги қисмлари ёнига эмаклаб бориб, уларнинг гапига қулоқ солдилар. Рус аскарлари атрофга гир айлантириб

аравалардан девор ясаб, ўртада ётардилар. Қипчоқлар улардан алоҳида жойда, гулханлар ёнида кўшиқ айтиб, ўйин қилардилар. Улар ўз еримизга қайтиб келаётирмиз, татарларни қувиб юборамиз деб севинишар эди.

Айғоқчилар татар мингбошиси Гемабекнинг руслар кўлига тушганини хабар қилдилар. У қочиб бориб бўрининг инига бекинган экан. Руслар уни тутиб олиб, қипчоқлар кўлига топширибдилар. Улар мингбошининг оёк-кўлини арқон билан тўртта отга боғлабдилар, турли томонга ҳайдалган отлар уни бўлак-бўлак қилиб юборибди... Қипчоқларнинг лашкарбошиси Ярун, тизгинни қулоғидан ўтказиб, Гемабекнинг бошини эгарининг қошига илиб, олиб кетибди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Татарлар тузоғи

Жоба қувиб келаётган рус аскарларини кўздан йўқотмай, татар аскарлари билан бирга чекинарди. Татарлар гоҳо илгарилаб келган қипчоқ аскарларига хужум қилар, лекин катта жанг бўлмас эди.

Узоқ йўл босган руслар баъзан кундуз куни тўхтаб дам олар эдилар ва яйловда ўтлаб юрган, қипчоқларга қарашли молларни тутиб олишарди. Бу, Жобанинг буйруғига биноан ҳайдаб келинган моллар эди. Татар чўпонлари молларни рус ёки қипчоқ аскарлари кўрингунча ўтлатиб юришар; ёв кўрингач, подани ташлаб, татар аскарлари томон қочишар эди.

Жоба кўлидан келганича русларнинг кучини тарқатиб, уларни бепарволикка солишга ва хатарни унутиб, дам олган пайтларида ёғли мол гўшти ейиш билан овора қилишга уринарди. Рус қисмлари алоҳида отрядларга бўлиниб, борган сари бир-биридан йироқлашиб, бепоён дашт йўлларида тарқалиб борардилар. Кечаси тунаш учун кўнар эканлар, атропофларини ғов ёки аравалар билан тўсмас эдилар.

Янги асир олинган руслар, рус аскарларининг ўлжа олинган моллардан ва умуман юришдан жуда хурсанд

эканликларини сўзлардилар. Улар «энди қўй терисидан пўстинлар киямиз, мол чармидан янги этиклар тикиб оламиз...» «Қани татарларинг туман-туман қўшини? Татарлардан кўра қипчоқ хўкизлари кўп-ку. Шу кетишда, Лукоморьегача борсак ҳам татар лагерини учрата олмай-миз», дейишар экан.

Қисмлардан бири бошқаларига қараганда тартиблироқ бўлиб йўл босарди. Бунда ҳарбий интизом кучли бўлса керак, аскарлар ёйилмасдан, ғуж бўлиб борар эдилар. Кечаси қўнилганда атрофни аравалар билан қуршаб олиб, ташқарига айғоқчилар юборардилар. Бу киевлик улуг князь Мстислав Романовичнинг полклари эди. Киевликлар бошқалардан алоҳида борар, ярми пиёда, ярми оғир юккаш отларга минган эди. Улар ҳам баъзан тўхташар ва даштда ўтлаб юрган қипчоқ йилқиларини ҳайдаб келиш учун отлиқ аскарлардан бир нечасини жўнатишарди. Кейин мис қозонларда гўштлик овқат пишириб ер, эрталабгача бахузур ётиб ухлашар эди.

Татарлар рус отлари татарларникидай абжир ва чидамли эмас, русларнинг отган ўқи узокқа бормайди, лекин улар сони узун болта билан урушишга чидамли ва қўл жангида жуда шижоатли дер эдилар.

Ҳар сафар рус қисмлари билан тўқнашганда татарлар чўлга қараб қочишар, тепаликлар орқасига, пастқамликларга бекиниб олишарди.

Кун ниҳоятда исиди, қовжиратувчи қуёш юзини ёпадиган бир парча ҳам булут кўринмас эди. Қисмларнинг оёғи остидан чанг кўтарилиб, отлар ва одамларнинг нафасини қайтарарди. Баъзи қисмлар йўлдан чиқиб кўриқдан юрар, бироқ кўриқда ҳам оёқ остидаги қуриб ётган тупроқ чангиб, қўшинни коплар эди.

Шу иссиқ кунлар ичида ариқлардаги сув ҳам қуриб қолди, аскарлар, «нега бизни татарларни қувгани даштга жўнатдилар? Қўлга киратган қипчоқ йилқиларини ҳайдаб, уйга кета берсак бўлмайдими?» дер эдилар.

Субутой баҳодир жангга тайёрланаётир

Кекса саркарда икки кунгача, мўғулларга қулай жанг майдони ахтарди.

Кўпириб кетган отларда уч мартаба чопар келди.

– Жоба нойон чекинмоқда... Узун соқоллар қисми босиб келмоқда... Уларни «Мастислаб баҳодир» олиб келмоқда... Улар билан бирга Ярун хоннинг қипчоқлари ҳам бор... У эгарининг қошига бизнинг мингбошимиз Гемабекнинг бошини арқон билан осиб олган...

Эртасига жанг бўладиган куни кечқурун Субутой ўзининг қир устидаги ўтовига қайтиб келди. Бу ерда шохли ва беш думли туғ ёнига мингбошиларнинг туғи осилган ўнта найза суқилган эди. Энди бутун туман йиғилган, лагерь ҳолига келган эди.

Субутой намат устида ётарди. Унинг суюклари зирқирамоқда. У илондек тўлғаниб, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдариларди. Ўтовдаги гулхан тутаб, ўчаёзган. Қурум босиб кетган ўтовнинг туйнуғидан тутун аста-секин чиқиб кетмоқда. Ўтовнинг намати кўтарилиб қўйилган бўлса ҳам, ёғоч панжаралар орасидан шабада кирмас эди. Калка воҳаси тандирдек қизиб кетган эди.

Кекса мўғул саркардасининг уйқуси ўчиб, уйқуга кира бошлаган лагернинг пасайиб бораётган шовқинига кулоқ соларди. Ўтовнинг панжаралари орасидан узоқда ёнаётган гулханлар ва гулхан атрофида давра олиб ўтирган, юзларида аланганинг шуъласи акс этган аскарлар кўринарди. Одамларнинг сўзлашаётгани, найзаларнинг қайроқ тошга урилаётгани эшитиларди. Кимдир ашула бошлади:

Она – дарё бўйларини кўрмай ўлиб кетасан,
Оқ суюқлар дарасига элтар сени бу йўллар...

Кимдир жаҳл билан:

– Жим! Бошимизга бало келтирасан! – деди.

Ашулачи жим бўлди. Аллақаердан «Тўхта! Кимсан?» деган товуш эшитилди. Субутой зўрға ўрнидан туриб

ўтирди. Ғовур ва отларнинг дупур-дупури эшитилди...
Соқчи кирди...

– Тохучар нойон келди. Орқасидан унинг қисми – ўн минг аскар келаётир.

– Менга нима кераги бор уларнинг?

– Нойон қирга чиқиб келмоқда, сизга учрашмоқчи эмиш.

Субутой йўталиб, инқиллаб ўрнидан турди-да, ўтовдан чиқди. Қоронғуда дубулға кийган баланд бўйли бир киши турар эди.

– Худо ёр бўлсин! Мен ўз туғимни сенинг туғинг ёнига тиккани, олтин ўтов томонидан келдим.

– Менга қарши чиққанларга шу вақтгача сенсиз, ёлғиз ўзим жавоб қилиб келаётган эдим...

– Буни мўғулларнинг ҳаммаси билади. Ҳозир мен сен билан сўзлашиб олишим керак.

Иккала саркарда ўтовга кирди. Тохучар нойон намат устига, Субутой ёнига ўтириб, унинг қулоғига Чингизхоннинг ғарб томонга кетган мўғул қисмларини ахтаргани бориш тўғрисидаги буйруғи ва улуғ хоқоннинг алоҳида чопар орқали юборган хати тўғрисида шивирлаб сўзлади.

Субутой анча вақтгача йўталиб, бош чайқади. У ҳам Тохучар томонига энгашиб, унинг қулоғига шивирлаб деди:

– Улуғ хоқон ўз хатида нима ёзганини билмайман... Унга итоат этмай бўлмайди. Балки ягона ҳукмронимиз бизга бахт тилагандир, ёки орқага қайтишни буюргандир?.. Агар шундай бўлса, менинг аскарларим жанг қилишдан бош тортажаклар... Ўруслар эртага бу ерга етиб келишади. Агар жанг бошланиши олдида мен бу ердан кетиб қолсам, ўрусларнинг кўнглига нима келади?.. Улар улуғ Чингизхоннинг қўшини ўрусларнинг соқолини кўрса, отларнинг думини кўрсатиб қочиб қолади, дейишмай-дими...

Субутой жим қолди-да, яна узоқ йўталди.

– Мен хатни кўрганим йўқ!.. У тўғрида ҳеч нарса эшитганим ҳам йўқ!.. Ҳозир ётиб ухлайман, эрталаб хўроз қичқирадиган пайтда туриб ўрусларга қарши йўлга чиқаман.., Агар жанг худоси Сульдэ ва олов худоси Галай

ва бошқа худоларимиз мени ўқ ва қиличдан асраса, сен билан жангдан кейин учрашамиз, шунда қўшин олдида улуғ хоқоннинг хатини менга топширасан... Хайр!

Субутой кечаси гулхан чўғини икки мартаба яллиғла-тиб, яна қуруқ шохлардан ташлади. У кумуш занжир би-лан ўтовнинг панжарасига оёғидан боғлаб қўйилган қи-зил хўроздан кўзини узмас эди. Хўроз хурпайиб, хўжа-йинига эътибор қилмай жим турар, гоҳ думалоқ ярқирок кўзларини очиб, яна оқ қовоғи ичига бекитиб олар эди.

Тонг пайтида Субутой уйқуга кетди. Хўроз тўсатдан қанотларини қоқиб, қичқириб юборди. Шу он Сақлаб ўтовга кириб, гулхан ёқа бошлади. Қўшни ўтовдаги икки шомон, хўрозга ўхшатиб қичқиришарди:

«Хори! Хори-со!»

Субутой бунга нима бўлган деб Сақлабга қаради, кекса рус қул наमत устига шоҳи дастурхон ёзаркан, авзойидан қандайдир тантана акс этарди: оқарган сочлари икки ёққа таралиб, чарм тасма билан боғланган, қоп-қора ажин босган бўйнига айиқ тишларидан ясалган маржон осилган... Сақлаб ташқарига чиқиб, пишган гуруч билан майда тўғралган қўй гўшти кўтариб кирди. У овқатни Субутойнинг олдига ёзилган шоҳи дастурхонга қўйиб, ёнига лочира ҳам қўйди..

– Мана бу қалампирли Урганч палови...

– Нега маржон тақиб олдинг?.. Урус биродарларимни кўраман деб севинаяпсанми? – деди Субутой ва энгашиб хавотирлангандек гуручни ҳидлаб кўрди.

– Заҳар! Буни марҳум отангга бер! – деди Субутой овқатни нари суриб қўйиб.

– Мен қулман, итдан ҳам харобман, – деди Сақлаб ҳурмат билан, – лекин шунча ёшга кириб бирор кишига ёмонлик қилганим йўқ.

Субутой хўмрайди.

– Ол товоқни, кетимдан олиб бор! Субутой баҳодир намоз ўқимоқчи.

Кекса саркарда оқсоқланиб, қовоғи солинган ҳолда ташқарига чиқди-да, ўтов олдида тўхтади. У кечқурунок

кўшинга: «Эрталаб хўроз қичқиргач, қирнинг нариги ёғидаги ялангликда саф бўлинглар» деган буйруқни бериб қўйган эди.

Отлиқ аскарлар ҳар томонга чопишар, карнайлар ча-линар, ноғоралар урилар, от қўйиб кетаётган аскарлар-нинг ҳайқириғи эшитилар эди.

Ўтов олдидаги гулхан ёнида, учли қалпоқ, жуни сиртига қилиб тақилган пўстин кийган, турли-туман қўнғироклар ққақиб олган икки шомон ўтирарди. Булар саркардаларни кўргач чилдирмаларини чалиб, гулхан атрофида айланиб ўйин туша бошладилар.

Субутой, сўнгги фармонларини берди:

– Ўтовлар, гилам ва намагларни шу ерда қолдириглар. Сен, Чубугань¹, юк ортилган отлар билан кетасан. Менинг учта қоплонимни, хўрозимни ва Сақлабни ўзинг олиб бор. Сақлабга кўз-қулоқ бўлиб тур. У бугун ўзининг ўрус биродарлари томонига қочиб ўтмасин тағин... Отимни келтириглар!

Жондорлар отларни олиб келдилар; иккиси салт ми-ниладиган ва олтитаси юк ортиладиган отлар эди. Бу от-ларга оғир чарм халталар юкланган эди. Субутой бу хал-таларда йиққан олтинини олиб юради, деб айтишар эди.

Субутой тўриқ, той ёнига келди-да, жондорларга ишо-ра қилди. Икки киши отнинг жиловидан ушлаб, гулхан олдига олиб келишди. Пиширилган гуруч кўтариб олган Сақлаб ҳам шу ерда турарди. Субутой соғ чап қўли билан гуручни сиқимлаб олиб ўтга ташлар ва чўзиб дер эди:

Тингла, ҳазрат! Қирмизи ўт, хон Ғалай!

Отанг сенинг – майда чақмоқ тош.

Онанг сенинг – майда чақмоқ тош.

Сенга атаб қилай қурбонлик:

Баркаш тўла тоза-сарик ёғ.

Коса тўла кўпирган шароб,

Тер остининг мойи – бир ховуч,

Сен биз учун бахт ва қут келтир,

Отларимиз кучдан тоймасин,

Қўлларимиз зарбдан толмасин!

¹ Чубугань – чаққон.

Иккала шомон ҳам Субутойнинг айтганларини такрорлаб, охиста чилдирма чалар эдилар. Саркарда ибодатини тамом қилгач, иккала шомон Сақлабнинг қўлидан товоқни тортиб олиб ерга ўтирдилар-да, оч қолган кишилардек шошилиб, чапиллатиб гуручни ея бошладилар.

Субутой ингичка пичоғини олиб отнинг елкасини тилди. От типирчилади, қоп-қора қон майин жун устидан оқиб тушди. Субутой эса отга маҳкам тирмашиб қонни сўра бошлади.

Жондорлар саркарданинг қаттиқ жангдан аввал иссиқ қон ичишини кузатиб, индамай, таъзим қилиб турардилар.

Қирга дубулға ва пўлат совут кийган жангчи чиқди. Унинг ҳамма ёғи ҳатто қошигача чанг эди. Унинг ким эканини билиш қийин эди. Субутой қон ичишни тўхтатиб, тўриқ отни қўйиб юборди. Унинг юзи қон юки, ўткир кўзлари ўйнар эди.

– Кимсан, баҳодир?

Жангчи кафтини отнинг тилинган ерига уриб олиб, қон юки қўли билан Субутойнинг кийимини силади...¹

– Мол бебаҳо, лекин эгаси боқи! Усти лой бўлса ҳам ичи мой! Мен Жоба нойонман!

– Ўруслар кани!

– Яқин, жуда яқин! Ҳадемай бу ерга етиб келишади... Менинг аскарларим улар билан урушиб-урушиб қочаётирлар, шундай қилиб уларни бу ерга алдаб олиб келаётирлар... Мен уч юз аскар билан Мастислабни таъқиб қилмоқдаман... У ўз қисми билан олдинда келмоқда... Мен уни тириклигича қўлга туширмоқчиман!

– Унинг чангалига ўзинг тушиб қолма тагин! Субутой саман отига минди. Унинг олдида уч мўғул аскар-ри борарди. Ўртадагиси шохли ва беш думли туғни кўтариб олган. Субутой қир устидан секин пастга, юзта жондори кутиб турган ялангликка тушди. Сўнгра даштнинг ҳамма ёғидан отлиқ аскарлар келиб тўплана бошладилар.

¹ Мўғуллар одати – соғлиқ ва узоқ умр тилаш аломати.

ЎН УЧУНЧИ БОБ

Жанг бошланди

Ўруслар жангга тайёрланиб ҳам улгурмаган эдиларки, татарлар кўпчилик бўлиб уларга ҳужум қилишди, икки тараф ҳам зўр баҳодирлик билан курашдилар.

(Ибн ал-Асир)

Ҳаммадан аввал Қалканинг пастқам соҳилида князь Мстислав Мстиславович Удагнийнинг галичлик отлиқ аскарлари кўринди. Уларнинг кетидан қипчоқ хони Яруннинг отлиқ аскарлари етиб келди. Мстислав татарлар ташлаб кетган, қурум босган ўтовларни кўрди. Кўп ўтовларда гиламлар, наматлар, қоп-қоп донлар ётар, гулханларнинг кули ҳам совумаган эди.

– Татарлар қуёндай қочиб кетишибди! – дер эдилар аскарлар. – Уларни энди қаергача қувиб борамиз? Шу иссиқ кунда қачонгача ўлим ахтариб юрар эканмиз?

Князь Мстислав Удатний катта ҳарбий гажрибага эга эди. У умрини уруш билан ўтказди. Унга ўлжа бўлса бас, ким учун бўлмасин уруша берган. Татарлар ташлаб кетган лагерни кўриб хурсанд бўлмади, унинг қўлига лагерь эмас, татарларнинг ўзлари тушганда бўлар эди. Мстислав дам олишга ижозат берган бўлса ҳам аскарларига совутларни кийиб, тезроқ жангга ҳозирланишини буюрди. Айғоқчилар сифатида у волинлик аскарлар билан ўзининг ёш куёви Данило Романовични юборди. Сабрсиз Ярун ҳам ўзининг қипчоқлари билан чарчаган ва кучсизланган татарларни тезроқ қўлга олиш ниятида йўлга тушди.

Кўп вақт ўтмай, князь Данилодан чопар келди:

– Татарлар жуда яқин! Шу ерда! Қир устида айғоқчилари кўринаётир... Бизни кўргач кўздан ғойиб бўлдилар... Нима қилайлик!

Князь бошқа от сўради. Аскарлар учта эгарланган от олиб келдилар. Буларнинг иккиси қора ёлли, бақувват, кенг кўкракли угр отлари эди. Булар ҳозир чанг босган бўлганидан кўримсиз эдилар. Қайин отаси, қипчоқ хони Котян ҳадя қилган учинчи от баланд бўйли, холдор турк-

ман оти эди. Бу жуда жангари бўлганидан «Ғоз от» деб атар эдилар. Уни икки қипчоқ отбоқар зўрға етаклаб келди...

Мстислав Ғоз отга ирғиб минди-да, жиловини тортиб дарё бўйига тушди. У, аскарларига отларни енгил-елпи суғориб, сафланишни буюрди. Татарлар бирор ерга биқиниб ётгандир деган гап, князнинг хаёлига ҳам келмас эди. У, татарлар кучсиз бўлгани учун урушдан қочишяпти деб ўйлар, шунинг учун ҳам татарларга дам бёрмай қувишга ва уларни тор-мор қилишга қарор қилган эди.

Унинг бошидаги олтин нақшли дубулғаси ва ғоз бўйинли туркман арғумоғи, отга ярашганлиги, қотма, чайир князь Мстиславнинг чинакам баҳодир эканини, жангчи ва уруш даҳшатини севишини, душманни кутмай, ўзи ахтариб юриб нобуд қилишини ва шунинг учун ҳам кўпдан-кўп уруш ва юришларда ютганидан «Мстислав Удатний» деб ном берилганини кўрсатмайдими?..

Мстислав дарёнинг нариги қирғоғига ўтди ва отини суғораётган аскарларининг етиб олишини кутди.

– Худо ёр бўлсин бизга! – дея қичқирди Мстислав. – Имонсиз татарларни қириб ташлаймиз! Бу заҳарли қабилани аямангиз! Олға!

Аскарлар отга қамчи урдилар. Жангчилар ҳозир қизғин жанг бўлишини кутиб, қурол-аслаҳаларини чоғлаб қўйдилар.

Мстислав қаршисидаги ялангликда татар ва рус отлиқларининг чанг кўтариб чошиб юрганларини кўрди.

Улар Мстиславнинг ўн саккиз яшар куёви куёви князь Данило Романович қўл остидаги волинлик аскарлар эди. Ана, унинг олтин билан тикилган кўк байроғи ҳам кўринди. Аскарлар князь Данилони куршаб, уни сақлаб борардилар, татарлар эса ҳар томонга тўзиб, гоҳ ҳужум қилиб, гоҳ қочиб, йиқилиб, яна туриб, узун шамширлари билан урушар эдилар.

Қипчоқлар узоқда эди. Мстислав, Ярунхоннинг туғини кўтарган қипчоқлар чанг кўтариб, қочиб кетаётган душманни қувиб қир томонга бораётганини кўрди.

Мстислав чапга бурилиб қирдан ошишга, агар қирнинг нариги томонида жанг бўлаётган бўлса, татарларга

ён бошдан хужум қилиб, Ярунхоннинг қипчоқ аскарларига ёрдам қилишга қарор қилди. У ўз қисмини қир устига сурди ва баланд тепалардан бирининг устига чиқиб тўхтади-да, аҳволни кўриб кўрқиб кетди...

Ялангликда сон-саноксиз, ҳали урушиб чарчамаган татар аскарлари саф бўлиб, пайт пойлаб турарди. Отлик аскарлар қимирламай, чурқ этмай даҳшатли бир вазиятда турардилар. Дубулғалари, ярқироқ совутлари ва қўлларидоги шамширлари барала кўриниб турар эди. Ялангликда тўда-тўда бўлиб турган татар аскарлари узоқларга чўзилиб кетган... Улар қанча ўзи? Йигирма полк чиқармикан? Ёки кўпроқ, ўттиз полкми? Эллик полкми?

Татар кучлари мана шу ерда бекиниб, сўнгги мудҳиш жанг кунини кутардилар! Днепр йўлида гоҳ хужум қилиб, гоҳ қочиб юрган майда қисмлар татарларнинг найранги эди!

Ўзининг содиқ аскарларини тузоққа илинтириш, уларнинг бўғизини татарларнинг ўткир қиличлари тиғига тутиб беришдек бемаъни ишга рози бўлиш қандай бўлади!.. Иложим нима, қутулиш чораси борми? Даштга ёйилиб кетган беғам рус қўшинларини йиғиш учун қандай қилиб фурсат топса бўлади? «Бизнинг рус аскарларимиз татарларникидан кўпроқ! Нега улар ҳам бир ерга тўпланиб, мана бу душман сингари даҳшатли бир куч ҳолига келмас эканлар? Нега ҳар бир князь ўз қўшини билан алоҳида ўз йўлига борар экан? Тарқалиб кетган рус аскарларини йиғиш учун яна бир кунлик муҳлат бўлса кифоя қиларди! Ана шунда татарлар билан бел ушлашиб кўрилса бўларди».

Фурсат қўлдан берилди! Ҳозир татарлар ўттиз минг аскар билан хужум бошлаб рўпара келган ҳар қандай кучни яксон қиладилар... Мстислав ичида, «ўлганни масҳара қилмайдилар» деди-да, биринчи мартаба отига қамчи урди. Дашт оти олдинги икки оёғини баланд кўтариб сакради. У қирдан пастга, ялангликка қараб чопиб кетди. Қирлар орасидан унинг қаршисига қипчоқ аскарлари ёпирилиб чиқдилар. Шовқин-сурон кўтариб, отни уриб, чопиб келаётган қипчоқлар Мстислав қўл остидаги галич аскарларининг сафини бузар, тўғри келганни йиқитар, тарқоқ ҳолда олға қараб чопар эди. Улар билан бирга,

кўкрагидан оғир ярадор бўлган ёш Данило Романовични ҳам от олиб қочарди. У отнинг ёлларини қаттиқ ушлаганича, эгарда зўрға ўтирар эди.

Зич бўлиб сафланган татар қисмлари жим, товуш чиқармай, ўнг қўлнинг енгини елкага боғлаб олиб, қиличларини яланғочлаб ялангликка чиқиб келардилар. Бу зич бўлиб сафланган аскарлар колоннаси ҳайқирмасдан Калка қирғоғи томон отларини йўрғалатиб келишларида мудҳиш бир сир бор эди. Ягона мақсад ва ягона ирода билан келаётган мудҳиш мўғул қўшинининг юришидаги тинчликни фақат отларнинг кишнаши, туёқ овози ва қуролларнинг беҳосдан бир-бирига тегиб кетганидаги овозигина бузарди, холос.

Татарлар дарёдан ўтиб, унинг бериги қирғоғига чиққанларидагина карнай овозлари эшитилди. Улар рус лагерига ваҳшиёна қийқириқ билан ҳужум бошладилар. У ерга борганларида қипчоқ аскарларининг тум-тарақай бўлиб қочаётганини, араваларнинг бир ерга йиғилганини пайқадилар.

Татарлар аввал учраган рус қисми олдида узоқ тўхтамай, илгари чопиб, қатор келаётган аравадар карвонига ҳужум қилдилар.

Залозний шлях бўйлаб келаётган барча рус қисмлари от қўйиб, қочиб келаётган қипчоқларни ва улар орасида келаётган князь Мстислав Удатнийни кўрдилар. У бўйни чўзиқ чипор от устида қизил чакмонининг этақларини хилпирагиб келмоқда эди.

Русларнинг кўпи араваларини ташлаб, отга миниб Днепр томон жўнадилар. Қолганлари араваларни қатор қилиб, босиб келаётган татар қисмларини болталари билан қарши олдилар.

Татар қўшинининг бир қисми Киев князи Мстислав Романович лагерини қамал қилди. У ўн минг отлиқ ва пиде аскар билан кетаётган эди. У бошқа қисмлар билан алоқа қилмас, Мстислав Удатнийнинг нима қилаётганидан беҳабар, ёлғиз ўзим, бировнинг ёрдамисиз «ёмон шамол келтирган Чағонизхон татарларини» қириб ташлайман, деб мақтанар эди.

Шу қора куннинг туш пайтида киевликлар Калканинг баланд қирғоғига лагерь қурдилар. Улар, эси чиқиб кетган

қипчоқ аскарлари қуюндек ўтиб кетаётганида лагерь атрофига араваларни одатдагича девор қилиб қўйган эдилар.

Киев қўшинидаги ўн бир князнинг ҳаммаси:

– Ўлсак шу ерда ўламиз! Шу ерда мустақкам турамиз! – деб аҳд қилдилар.

Улар бир-бирлари билан ўпишиб, сўнгги қатра қон қолгунча шу ердан қимирламасликка қарор бердилар.

Киевликлар араваларни яна ҳам зичлаб қўйдилар, қизил қалқонларини тўсиб, ғилдираклар орқасига жойлашиб олдилар. Улар босиб келаётган татарларга ўқ, қилич, найзалар билан жавоб берар эдилар.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

«Қаҳрли ва ғазабли жанг»

Қақраган кенг даштни чанг бутунлай қоплаган. Жанг бўлаётган, эгаси йиқилиб қолган отлар у ёқдан бу ёққа чопиб юрган ярадорлар, инграган, даҳшатли ҳайкириқлар, довул ва карнай товушлари эшитилиб турган жойларда чанг айниқса қуюқ эди.

Субутой баҳодир юзта азамат жондорлар ўраб олган ҳолда қир устида турарди. У «баҳодирларнинг аҳволи қандай, янги келаётган рус қўшини кўринмайдими, хавф-хатар йўқми?» деб отлиқларни юбориб турар эди. Улар қайтиб келиб, ҳамма ерда мўғулларнинг қўли баланд, руслар Днепрга томон чекинмоқдалар, лекин зўр бериб урушмоқдалар, йиқилиб қолганлари ҳам, ярадор бўлганлари ҳам ўзларини мудофаа қилмоқдалар, бирортаси ҳам таслим бўлмаяпти, ўлгунича курашяпти дер эдилар.

– Бўри уруғидан экан, – деди Субутой, – бўри бўлса бўридай ўлади.

Киев аскарлари ўзларига аравалардан қўрғон ясаб, мўғулларни яқин келтирмаётганини эшитиб, Субутой бу лагерга кетма-кет қисмлар юборар ва: «Араваларни ағдариб ташланглар! Ҳалқани бузиб ўтинглар! Атрофдаги чўлга ўт қўйинглар!» деб буюрарди.

Мўғуллар русларнинг тўсиқларига ҳужум қилиб, найзалар, учи қизитилган ўқ отишар, қамиш ёндириб, итқи-

тишар эди. Лекин руслар яқин келган отлиқларни ўқ ёки тош билан урар, сабог билан урушардилар. Татарлар русларни енга олмас эдилар.

Субутойнинг буйруғига мувофиқ мўғуллар билан келган турли қабила кишилари отдан тушиб, рус лагери томон юрдилар; улар қилич ва найзаларини ўйнатиб, шовқин-сурон билан бир-бирларига далда бериб, араваларга чиқиб олдилар. Руслар уларни дастаси узун болта қилич ва сўйиллар билан қарши олдилар. Душман аскарлари бошлари мажағланган ҳолда йиқиларди...

Учинчи кун Субутой саҳройилар бошлиғи Плоскиняни чақиртирди. У қорайган ва очликдан озиб қолган эди. Баланд бўйли ва илгари бақувват бўлган Плоскиня ҳозир зўрға юрарди. У илгари юрсин учун орқасидан икки мўғул пичоқнинг учи билан ниқтаб келарди. Субутой деди:

– Бориб рус биродарларингга айт, қилич ва болталарини ташласин. Уйларига кетсинлар... Биз уларга тегмаймиз. Шу ишни бажарсанг, сени озод қиламан.

Плоскиня оёғидаги кишаннинг учини ушлаб, рус лагери томон йўл солди. Икки мўғул Плоскинянинг бўйнига боғланган қайишнинг учини ушлаб орқасидан борарди. У рус араваларига бир неча қадам қолганда тўхтади. Руслар аравалар устига чиқиб, бўйнига тоқи осилган ориқ кишига ажабланиб қарадилар. Бир хиллари уни таниб: «Бу асбжаллоб Плоскиня-ку, Киевга қипчоқ отларини ҳайдаб келарди, ўзи қипчоқ хонларининг таржимони эди!» дейишди. Плоскиня русларга қараб қичқира бошлади:

– Татар хони Субутой баҳодир сизларга: «Урушни давом этдириш бефойда» деб айтишни буюрди. Агар таслим бўлсаларинг сизларни қўйиб юборади... Лекин бор-йўғингизни – кийим-кечак, арава ва қуролингизни ташлаб кетинглар. Буларни татарлар йўлдан қолиб, овора бўлганлари бадалига олишар экан.

– Ёлғон айтасан, алдоқчи Плоскиня, ярамас отларни бизга сотишда бозорда қандай ёлғон гапирган бўлсанг, бу ерда ҳам шундай қиялсан!

– Қулоқ солманглар унинг сўзига! – деб қичқиришарди кекса жангчилар. – Қуролимиз кучи билан бу ердан чиқиб, Днепр соҳилига етиб олганимиз яхши. Ярмимиз

уйларимизга етиб олсак ҳам майли, қуролларимизни ташласак, ҳаммамиз ўлиб кетамиз!

Бироқ, Плоския рост гапираётганлигига қасамёд этар, бўйнидаги бутини чиқариб ўпар, йиғлар ва:

– Татарлар орқамдан пичоқни ниқтаб турсалар қандоқ қилай, – дер эди.

Татарлар эса бош ирғитиб, бош бармоқларини кўрса-тиб, таржимоннинг тўғри гапираётганлигига ишора қилишар эди.

Кекса жангчиларнинг қаршилиқ қилишига қарамай, Мстислав Романович қурол-аслаҳани татарларга топширишни буюрди. Шундан кейин Киев аскарлари бир-бирлари билан видолашиб, қуролларини ташлаб, бир ерга тўплана бошладилар. Энг эввал аскарлар дарё бўйига чопдилар, чунки уч кундан бери сув ичмаган эдилар. Лагердан сўнгги аскарлар чиқиб, ватанимизни кўрар эканмиз деб хурсандлик билан йўл бўйлаб жўнаганларида, татарлар орқадан қувиб, уларни ваҳшийларча чопа бошладилар.

Энди бепоён даштда ўлимдан бошқа ҳеч қандай чора йўқлиги ҳаммага аён бўлиб қолди. Россия йироқ, бошқа нажот йўқ!

Мўғуллар Киев князи ёнидаги ўн бир князни ажратиб олдилар. Улар князларни Субутой баҳодирникига зиёфатга чақирдилар. Уларни отлиқ аскарлар қуршаб олиб, татар лагерга томон олиб кетдилар.

Субутой баҳодир ўзининг юз жондори билан Киев лагери ёнидаги қирғинни томоша қилиб ўтиб кетди. Қуролсиз руслар қўлдан келганча курашар, душманни тош ва кесак билан урар эди. Ярадор бўлганлари татарларга ёпишиб, отдан ағдариб ташлар ва қўлидан қиличини тортиб олиб олишарди. Баланд бўйли бир рус, лагердан араванинг шотисини олиб келиб, ўша билан урушар эди. У рўпара келиб қолган отлиқни урмоқчи бўлган эди, шоти отнинг бошига тегди. От икки оёғини кўтариб, сўнг устидаги мўғул билан бирга йиқилиб тушди. Рус йиқилганни таппа босди ва қиличини тортиб олиб, ўзини чопиб ташлади-да, отига миниб қилич билан уруша кетди... Чанг ҳамма ёқни қоплади...

Бироқ кучлар баравар бўлмаганлиги учун мўғулларнинг кўли баланд эди.

Субутой баҳодир кирга чиқиб, йўлда кетаётган отликларни кузатиб турди; у шимол томонда уч тўп отлик қисм чанг кўтариб келаётганини ҳаммадан аввал пайқади.

Бу нима? – деб сўради Субутой бармоғи билан шимол томонни кўрсатиб.

– Тохучар аскарлари қайтиб келяпти, – дедилар жондорлар... Кипчоқлар мол ҳайдаб кетишяпти!

– Йўқ, янги кўшин келипти! – деди Субутой. – Карнай чалдиринглар, аскарлар йиғилсин! Тезлик билан ҳамма аскарларни чақиринглар! Ўлиб ётган ўрусларнинг оёғидан этигини ечиб олиш билан овора бўлиш етар! Янги жанг бошланади!

Карнайлар чалинди. Уруш бўлаётган ерлардаги мўғуллар ҳам карнай чалиб юбордилар. Айрим мўғул суворилари, руслар ўзларини мудофаа қилаётган йўлдан четланиб, Субутойнинг туғи ва баҳодирнинг ўзи ҳайкалдай қотиб турган кирга томон чопиб кетдилар.

Шимолдан, дашт томондан уч ердан чанг булути тобора яқинлашиб келар эди. Кейин чанг бирдан кўтарилиб, аста-секин тарқалди. Субутой ўша томонга индамай қараб турарди. Унинг жондорлари шивирлаб сўзлай бошладилар:

– Учта қисм келипти. Кимлар экан улар? Агар кипчоқлар бўлиб чиқмаса, демак ўрус отлик аскарлари. Олдинда қамишзор бор. Улар ҳозир ботқоқликдан ўтиб келаётирлар, шунинг учун чанг чиқмай кўйди... Қаранглар, хў ана!

Далада, қамишзорнинг бериги томонидаги толзорда оқ ва саман отлар кўрина бошлади. Отлик аскарлар худди ердан чиққандай, ҳар томондан пайдо бўлиб, борган сайин бир-бирларига яқинлашншар эди. Ниҳоят яланглик тўлди.

Ўз сафларини тартибга солиб олиш учун бўлса керак, отликлар бирпас тўхтаб қолдилар. Аскарлар ярим доира шаклида сафландилар. Учта уч бурчак байроқ кўринди. Бирининг ўртаси зарҳал, ўзи қора, иккитасининг атрофи қизил эди.

Йўл устида курулсиз киевлик русларни қираётган» татарлар ҳамма ёқни чанг босиб кетгани учун узоқ вақтгача янги аскарлар келаётганини кўрмай, аста-секии ғарбга, Днепр томонга силжиб, қирғинни давом этдирдилар.

Янги келган аскарларнинг ўртадаги қяси қийғос шовқин билан жангга кириб кетдилар.

Ўнг қанотдагилар ажралиб, урушаётганларни қуршаб олиш учун ғарбга томон кетдилар, чап қанотдагилар эса тобора жадаллаб, Субутой баҳодир турган қир томонига юрдилар.

Кекса саркарда бир лаҳзагина иккиланиб қолди. Сўнгра, «Олга!» деб қичқирди-да, отига қамчи уриб қирдан тушди ва Тохучар аскарлари турган томонга йўл солди. У ерда ҳеч ким қолмаган, Тохучар жангда қатнашар эди. Субутой йўлда давом этди.

Лекин руслар унинг орқасига тушмадилар. Улар отларини буриб, Днепр томон чекинаётган Киевликларни кутқариб олиш учун қирғин бўлаётган тарафга жўнадилар.

Субутой тўхтади, йўлда урушиб турган барча аскарларига тезлик билан Калка қирғоғига қайтишни буюриб, чопар юборди.

– Ҳозирча ғалаба биз томонда, – деди кекса саркарда. – Ўруслар баракали қабила экан! Даштдан яна ўрус кўшини чиқиб қолиб, орқага қантадиган йўлимизни кесиб қўйиши мумкин... Қайтиш керак!

Жоба нойон уч юз аскар билан, отларни тез-тез алиштириб, тўхтамай Днепр бўйига етиб борди. У билан бирга кетаётган тилмоч Плоския ярадор руслардан:

– Мстислав Удатний қани? – деб сўради.

Баъзилар қора отини миниб, ўқдек кетаётганини кўрган эдик деб жавоб бердилар.

Днепр қирғоғида Жоба сузиб кетаётган қора қайиқни кўрди. Унда Мстиславнинг қизил чакмони кўринарди. Князь қайиқнинг кетида ўтириб, орқада сузиб келаётган отнинг тизгинини ушлаб борарди. Кечки шафақ нурларида Мстиславнинг бошидаги олтин дубулға ярқирар, лекин у орқада қолган «ёвуз қирғок»қа қарамас эди.

Жоба энг яхши ўқни қўйиб, камонни тортди. Ўқ қайиққа етмай сувга тушди. Жоба отидан тушди, ерга ётиб

олди-да, аламидан бошини чангаллаганича, курук ўтларни чайнай бошлади...

У ўрнидан туриб, узоқлашиб кетаётган қайиқдаги қизил чакмонга яна бир кўз ташлади-да, аламини кимдан олишни билмай, энди керак бўлмайдиган сахройи Плоскняни қилачи билан майда-майда қилиб ташлади.

Жоба саман отига минди, қоп-қора чанг ичида сўнгги уруш бўлаётган, неча минг аскар ҳаракатда бўлган йўлдан қайтиб, орқага йўл солди.

Калка ёнидаги Залозний йўлида бўлган жангда, кўп шонли рус баҳодирлари ва азамат йигитлар ҳалок бўлдилар. Улар, таслим бўлган русларга зиён-заҳмат етказмаймиз деган татарлар томонидан қириляётган киевликларни қутқариш йўлида нобуд бўлдилар. Рус кишилари бу урушда қурбон бўлган ростовлик баҳодир Алёша Поповични ва унинг содиқ қалқонбардори Торопчи, рязанлик баҳодир Добриня Золотой поясни, Алёшанинг ёш ёрдамчиси шонли Еким Ивановични ва бошқа суздалик, муромлик паҳлавонларни ҳеч маҳал унутмайди¹. Куролни ташламай баҳодирона урушган рус аскарлари Днепрга етиб олдилар, у ерда кутиб турган қайиқларга тушиб дарёнинг нариги қирғоғига ўтдилар.

¹ 1223 йил қишида, Суздаль ерида “Шонли қизил шаҳар Ростовда” турли князлар хизматида бўлган аскарларнинг кенгаши бўлди. Ҳамма бир оғиздан Россия “катта бахтсизликка учради”, князлар бир-бирига душман; қишчокларни, ляхларни ва бошқа душманларни хурсанд қилиб, князларимиз ўз аскарларини ва дехқонларини бир-бири билан уриштирарди деди.

Шу кенгашда аскарлар рус шаҳарларининг онаси бўлган Киевга бориб, у ерда фақат улуғ Киев князига хизмат қилишга аҳд қилдилар. Кенгашдан кейин аскарлар Суздадан чиқиб, жанубга, Киевга жўнадилар.

Йўлда, жанубдаги барча князлар Киев князи билан бирга “Чингизхон татарлари”га қарши Кўк денгиз (Азов денгиз) томонига кетган эмиш деган хабарни эшитиб, ҳаммалари катта йўлдан бурилиб, илгари кетган рус кўшинига етиб олиш учун кам қатнов йўлдан жанубий даштга юрдилар.

Калмиус йўли билан юрган шимол паҳлавонлари худди татарлар русларни алдаб куролсизлантириб, кейин қираётган куни Залозний йўлига етиб келдилар.

Шимол баҳодирлари татарлар билан урушда ҳалок бўлдилар, лекин тарқоқ рус аскарларига тартиб ўрнатиш ва татар хужумини муваффақият билан қайтариб, Днепрга етиб олишга кагта ёрдам қилдилар.

Татарларнинг маккорлигини фаҳхламай, қилич ва болталарини ташлаганлар эса, кўҳна кўшиқда:

Сариқ бўри парчалашди ўзларин,
Сар қузғунлар чўкиб ётар кўзларин.

дейилгандай, битта қолмай қирилиб кетдилар.

Ўз кучларини бир ерга йиғиб, қудратли рус кўшишини ташкил қилишни истамаган, бир-бирларига душман бўлган қизғончиқ ва бефаросат князларнинг айби билан Залозний йўли буюк ғалаба йўли ўрнига «кўз ёши йўли»-га айланди. У, баҳодир рус аскарларининг оппоқ суяклари билан қопланди, қип-қизил қонларига бўялди...

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Суяклар устида татарлар базми

Асир олинган князлар устига тахта териб, тепасига базм қурдилар. Князлар эса унинг остида ўлиб кетдилар.

(Троицк солномасидан)

Жанг худоси Сульдэга тантанали равишда ибодат қилиш учун Субутой баҳодир ўзини барча мингбоши ва юзбошиларини Калка қирғоғидаги баланд тепаликка чақирди. Буни бадбашара шомон Баки талаб этган эди. Узун қалпоқ кийган, айиқ териси ёпинган, пичоқлар, кўнғироқчалар ва балойи-бадтарлар осиб олган қари жодугар чилдирмасини чалиб, давра ўртасида рақс қилар эди. Киевнинг улуг князи Мстислав Романович ва яна ўн битта оқ кўнгил рус князлари оёқ-қўллари боғлиқ ҳолда ўртада ётардилар.

Татарлар асирларга бошларини чайқаб, ҳузур қилиб қарар эканлар, булар орасида «Каназ Мастислаб»нинг йўқлигига ачинар эдилар. Улар донг чиқарган «рус Жобасини» кўришга иштиёқманд эдилар...

Шомон Баки дуо ўқир. серсоқол юзини чилдирма билан бекитиб, гоҳ қуш бўлиб сайрар, гоҳ укки бўлиб какиллар,

ЧИНГИЗХОН

гоҳ айиқ бўлиб бўкирар, ёки бўри бўлиб увиллар, яъни мўғулларга янги ғалаба бағишлаган жанг худоси Сульдэ билан «сўзлашар» эди.

– Сульдэнинг ғазабли нидоларини эшитяпсизларми? – деб бақирарди шомон. – Сульдэнинг яна қорни очибди, яна қон талаб қиляпти!..

Тепалик атрофига неча минглаб татар аскарлари жойлашган. Улар гулхан ёқиб, тойларни сўйиш билан овора. Татарлар рус араваларидан чиққан ёғоч ва тахталарни келтириб, боғлиқ ётган князлар устига ташладилар. Бу тахталар устига уч юзта татар аскарбошилари чиқиб, ўтириб олди. Косаларда қимиз ичар эканлар, мўғулларнинг пушт-паноҳи бўлган жанг худоси Сульдэни олқишлар ва енгилмас, «дунёни титратган» бўрғил соқол Чингизхонни табриклар эдилар. Машхур рус князларини сотиб олиш тўғрисидаги таклифни рад қилиб, худо томонидан юборилган Чингизхоннинг қўшинига қарши курашишга журъат этган бу асирларни татарлар Сульдэ йўлига қурбон қилдилар. Тахта остидан мажағланган князларнинг инграган товушлари, қарғишлари эшитилганда, баҳодирлар қаҳ-қаҳ уриб, кулардилар. Аста-секин тинаётган оҳ-фиғонни мўғул аскарларининг гантанали ашулалари босиб кетди.

Эсда турсин –
Мўғул эли, саҳролар,
Олтин Онон.
Қурулундай дарёлар.
Эсда турсин –
Сонсиз осий қабала,
Топтаб ўтдик,
Бўлди тоза расволар!..
Олов қўйдик,
Офат солдик жаҳонга,
Ўлим сочди –
Хонзодалар ҳар ёнга...
Қонга ботди –
Бизлар кечган қирк саҳро,
Кўрқоқ эллар –
Кони оқди ёбонга...

Тохучар нойон зиёфат вақтида ўрнидан туриб, аскарларни овга чақирадиган хуштак чалди. Таниш хуштакни эшитгач, ҳамма жим бўлди. Тохучар жангчиларга хитоб қилди.

– Улуғ хоқонимиз Чингизхон – одамларнинг энг ақллисидир! У юз кундан кейин келадиган, минг йилдан кейин бўладиган ҳодисаларни билади... У мени бир туман аскар билан енгилмас йўлборслар – Жоба нойон билан Субутой баҳодирни топишга юборди. Хоқон, «Мендан уларга энг яхши тортиқ – жанг куни етиб борадиган қуролли ёрдам» деди.

– Тўғри, тўғри! – деб қичкиришди мўғуллар.

– Биз ҳеч қаерда тўхтамай, турли мамлакатлардан ўтиб келдик. Ҳамма ерда енгилмас мўғул қуролининг изини яққол кўрдик. Биз, «шонли баҳодир Субутой ва Жобалар қаерда?» деб сўрадик. Юрагини олдириб қўйган маҳаллий аҳоли тиз чўкиб, ғарбни кўрсатдилар. Биз бу ерга жанг бошланиш пайтида етиб келдик ва менинг ўн минг аскарим жангга кириб кетди... Сизлар билан бирлашгач, узун соқол русларни тезда енгиб ташладик...

– Шарафлар бўлсин сенга Тохучар! Вақтида етиб келдинг!

Тохучар давом этди:

– Дунёнинг улуғ ҳукмрони Чингизхон сизларни ўйлаб, мен орқали фармойиш юборди. Унинг муқаддас мактубини алоҳида чопар олиб келди. У мактубни қимматбаҳо гавҳардек ўн минг аскар қўриқлаб, омон-эсон олаб келди. Мана, кўринглар!

Субутой баҳодирнинг олдига қалпоғига лочин патлари тикилган, кийимига қўнғироқлар осилган кекса, оёғи баймоқ мўғул келди. У қўйнидан чарм халтани чиқарди. Унинг ичида муҳрланган мактуб бор эди. Субутой қинғир бармоқлари билан хатнинг мум муҳрини юлиб олди. Мусулмонча салла ўраган кекса мирза хатни ичида ўқиди-да, Субутойнинг қулоғига шивирлади. Субутой ўрнидан туриб қичқирди:

– Улуғ хоқон фармойиш қилибди! Хурмат билан тинглангиз!

Ҳамма аскарбошилар бирдан ўринларидан турдилар. Буни кўриб, қолган татарлар ҳам ўринларидан кўзғолдилар. Бошлиқлар сажда қилдилар, улардан кейин лагердаги барча аскарлар ўзларини ерга ташладилар. Бошлиқлар бошларини кўтариб, қичқирардилар.

– Улуғ хоқонимиз буюрибдилар! Биз бўйсунамиз!

Субутой баҳодир сўзида давом этди:

– Ягона ва енгилмас хоқонимиз ушбуларни ёзибдилар:

«Мактубни олгач, отларингизни орқага буришлар. Жаҳонни забт қилиш масаласини муҳокама қилиш учун қурултойга келишлар.

Худо осмонда, унинг қудрати бўлган хоқони ерда. Жумла жаҳон ва бутун инсонларнинг ҳукмрони».

Субутой сажда қилиб турган мўғулларни бир мартаба назаридан кечириб, қўлини кўтарди.

– Энди мен сўзлайман!.. Менинг сўзимни тинглангиз!

Ҳамма ўрnidан турди ва тиз чўкиб ўтиргани холда, чурқ этмай, «чўлоқ қоплонга» қаради.

– Бугун биз яна кайф-сафони давом этдирамиз, эртага тонг отиши билан, ҳаммамиз орқага – ҳукмронимизнинг олтин ўтови томон қайтиб кетамиз. Ким судралиб орқада қолса, раҳмсиз равишда ўлдирилади!

Аскарлар хурсандликдан қийкириб юбордилар ва яна ўтириб шовқин-сурон ва ашулалар билан базмни давом этдирдилар.

Эрталаб қуёшга тобиниб ва қимизни ичиб олиб, мўғуллар отларига миндилар. Улар беҳад йилқи, улов ва ҳолдан тойган асирларни ҳайдаб борар эдилар. Талаб олинган нарсалар ва оғир ярадор бўлган мўғуллар жойлашган ҳўкиз қўшилган аравалар ғижирлаб, ҳамма ёқни қоплаган чанг булути ичида кўздан йўқолди. Мўғул қўшинининг бошида Субутой баҳодир борар эди. У тўрвада Киев князи Мстислав Романовичнинг бошини, унинг олтин нақш солинган дубулғасини ва бўйнига таққан занжирли олтин бутини олиб борарди. Субутой ўз қиммат баҳо тўрвасини жаҳонни забт этган, енгилмас Чингизхоннинг олтин тахти олдига қўйишини ўйлаб, кир ва ямоқ юзи илжайгандек қийшайиб кетарди.

Кўшиннинг кетида ўзининг юзта айғоқчиси билан маъюс Жоба нойон борар эди. У ҳеч қандай ўлжа олиб кетаётгани йўқ, шунинг учун ҳам мовий Қурулун, олтин Онон ва кенг мўғул чўллари тўғрисида шамолнинг увиллаши сингари ҳазин бир ашула айтиб борар эди.

Мўғуллар шарқи-шимолга, Итиль¹ дарёсига томон йўл солдилар, ундан ўтиб Уралнинг жанубидаги тизмаси билан Хоразм воҳасига кирдилар. Қипчоқ дашти мўғуллар ва татарларнинг даҳшатли кўшинидан қутулди.

Улар қандай бехосдан пайдо бўлган бўлсалар, шундай йўқ бўлдилар.

Улар кетганидан кейин айрим қипчоқ қабилалари ўзларининг вайрон бўлган ерларига қайтиб келдилар, қолганлари Угор чўлларига ва Дунай этагига кўчиб кетдилар. Шундан кейин қипчоқ хонлари ҳам, рус князлари ҳам, энди татарлар сира қайтиб келмайдилар деб ўйладилар ва кунларини эскидан қолган «жанжал-можаро» билан ўтказишда давом этиб, янги урушга тайёргарлик кўрмадилар; улар Чингизхоннинг ғарбга янги, илгаригидан ҳам даҳшатлироқ хужум қилиш режани чизиб қўйганидан бе-хабар қолдилар...

Тўртинчи қисм

ЧИНГИЗХОННИНГ ЎЛИМИ

БИРИНЧИ БОБ

*Чингизхон отларнинг боши қайтарилсин деб
фармон берди*

Султон Жалолиддин қочгандан кейин, Чингизхон султонни қидириб топиш учун Ҳинд ўлкасига синалган саркардалардан Бала нойон билан Дурбей ботирни жўнатди. Улар кўп шаҳарларни қидириб, ҳеч ердан султоннинг изини топмадилар. Мўғуллар йўл-йўлакай Жалолиддин хоннинг иттифоқчилари бўлган Аграк ва Азам Маликлар ҳокимлик қилган шаҳарларни ёндириб, талон-тарож қилдилар.

Мўғуллар соллар ясаб, уларга палахмон ва отиш учун тошлар ортганларича Синд дарёси нишобига томон юриб, Мўлтон шаҳрига етиб келдилар. Улар бу бой шаҳарни тош бўронга тутдилар. Пўстин кийган мўғуллар шаҳар кўрғонининг мустаҳкамлиги, ҳинд қўшинлари муттасил келиб туришлари ва ҳавонинг ҳаддан ташқари исиб кетганлиги туфайли шаҳар қамалини ташлаб, тоққа, Чингизхон олдига қайтишга мажбур бўлиб қолдилар.

Буюк ҳоқон иссиқдан қочиб, булутлар билан қопланган тоғлар орасидаги қишлоқда гўё уруш даҳмазалари ёдидан бутунлай кўтарилгандай дам олиб ётарди. У кечки базмларда бахшиларнинг афсоналарини, форсча ва хитойча ашула айтувчи ҳофизларнинг қўшиқларини эшитар эди. Хитой пойтахтидан икки йилча йўл босиб, эндигина етиб келган раққосалар, заррин ипак кийим-

ларга чулғаниб, қизғиш, бинафша ранг афғон гиламлари устида йўрғалар эдилар. Улар узун қўлларини парвоз қилаётган қушларнинг кенг қанотларига ўхшатиб силки-тар, илондай тўлғониб, давра олиб, рақс санъатини кўрсатар эдилар.

Чингизхоннинг кенжа ўғли Қулкан билан Қулон хотун бу ерда бетоб бўлиб қолдилар. Улар ипак парқуда барра пўстинни ёпиниб ётишар, гоҳ ҳамма ёқлари қақшашдан, гоҳ иситмадан нолишарди. Чингизхон хар куни бетобларни кўргани келиб, уларнинг оғизларига қанд-курс солар, ёнларига ўтириб, бугун қаерлари оғриганини суриштирар эди.

Қулон хотун, аъзойи-бадани оғриганини айтиб йиғлар эди.

– Кимки бундай шум жойда турса, тоғдаги арвоҳлар унга азоб беради, – деди Қулон хотун. Тоғ оралиқларидан қандай туманлар кўтарилаётганини кўрдингизми? Булар сизнинг қўшинингиз ўлдирган гўдакларнинг арвоҳлари. Мен билан Қулкан шу ерда ўлиб қолмасак эди. Биз фақат кўм-кўк Қурулуннинг сувидангина шифо топамиз. Бизни, ўзимизнинг мўғул даштларига жўнатиб юборинг.

Чингизхоннинг жаҳли чиқди.

– Менсиз ёлғиз ўзинг ҳеч қаерга кета олмайсан. Мен аввало дунёнинг иккинчи ярмини олишим керак.

Қулон хотун уввос тортиб йиғлади. Чингизхон улўғ маслаҳатгўйи, хитой Елю-Чу-цайга одам юбортирди. У катта китоб кўтариб, дарҳол етиб келди. Қулон хотун уни кўргач, ирғиб ўрнидан турди-да, китобни қўлидан тортиб олиб, гиламга ташлади ва устига ётиб олди.

– Ҳозир худонинг иродасини биламиз! – деди Чингизхон.

– Мен аҳволим нима кечишини билмоқчи эмасман, – деди Қулон хотун. – Менинг айтганим бўлиши керак. Мен Қурулун дарёси бўйига қайтмоқчиман, бизнинг барча аскарларимиз ҳам шуни истайди...

Чингизхон қошларини чимириб, пишиллаб шундай деди:

– Душман тоифасидан ҳозиргача мен енгмагани қолмади. Энди мен, ажални ҳам енгмоқчиман. Сен, беғам ва қайсар Қулон хотун, мен билан бирга бўлсанг, сенга ўлим

ёндешмайди. Агар мендан узоқлашсанг, заҳардан ёки ғойибдан отилган ўқдан ҳалок бўласан... – Сўнгра Чингизхон, энг доно маслаҳатгўйи Елю-Чу-цайга мурожаат қилди: – Ажалнинг олдини оладиган ичимлик тайёрлашни биладиган шомон, сеҳргар, табиб ва донишмандлар топаман деб ваъда қилган эдинг. Нега ҳозиргача топмадинг?

– Уларни келтириш учун мўътабар кишилар юборилган, улар тезда қайтиб қолишса керак. Аммо сиз ўз кўшинингиз билан шунчалик тез ва шунчалик узоққа кетаётибсизки, бу донишманд кишилар кетингиздан етолмайдилар...

Чингизхон Кулон хотуннинг борган сари дарди кучайиб, гул юзи сўлиб қолаётганини кўрди. Унинг ўғилчаси Кулкан ҳам онасининг ёнида боягидай ранги олинган ҳолда чўп-суяк бўлиб ётар эди. Шундан кейин Чингизхон ташвишга тушиб, ҳеч нарсадан кўнгли таскин топмади. У ўлим тўғрисида кўпроқ гапирадиган ва умрни узайтириш йўлида табиблардан кўпроқ дори-дармон суриштирадиган бўлди. Кўплар мўъжизали сув тақдим этдилар. Чингизхон бу дорини аввал табибларнинг ўз-ларига ичириб, ўлиш-ўлмасликларини билиш учун уларнинг каллаларини кестириб кўрди.

Мўғуллар Балтан қалъаси ёнида қилган жанглиридан кейин, хоқон янада қаттиқроқ қайғу-алам чекди. Чунки бунда Чиғатойнинг ўғли, жонажон набираси Мутугенга ёв палахмонидан отилган катта найза келиб теккан эди. Муслмон ўлкасининг катта хони бўладиган Мутуген дайди ўқдан ҳалок бўлди.

Шунда Чингизхон, ўлим сўқир туянинг шаттасига ўхшаган нарса, теккан кишини ўлдиришига, тегмаган киши омон қолиб, қаригунича умр кўришига ишонди.

Чингизхон иабирасининг вафотидан шунчалик дарғазаб бўлдики, дарҳол Балтан олинсин, деб фармон берди. Кўшин кўрғонни бузиб, шаҳарга бостириб кирди ва ҳаммани қиличдан ўтказди. Чингизхон аскарларига ҳеч қандай асир олмасинлар, деб фармон берди; биронта ҳам тирик жон қолдирмаслик учун бутун шаҳарни вайронага

айлантирди. Бу жойга, «Мунгли тепа» деб ном қўйдилар. Шундан кейин у ерда ҳеч ким яшамади ва ерлари қўриқ бўлиб қолди.

Чингизхон тоғнинг тик ерига қурилган сариқ чодирни ёнида кун бўйи ўтирар эди. Оёқ остидаги пастлик ниҳоятда чуқур, таги кўринмайдиган тоғ даралари. У рўпарасидаги ўтиб бўлмас доволар ва туман ичида элас-элас кўзга ташланиб турувчи қор босган чўққиларга назар ташлар, баъзан эса омилкор етакчиларни чақиртириб, улардан Ҳиндистон ва Тибет орқали мўғул даштларига борадиган энг қисқа йўлни суриштирар эди.

Кўп ўлжаларга кўмилиб кетган аскарлар қароргоҳда фақат ўз юртларига қайтиш тўғрисида гапирардилар, холос. Аммо ҳеч ким даҳшатли хоқонга бу тўғрида оғиз очгани журъат этмас эди. Ҳеч ким унинг асл муддаосини тушунмас, эртага қандай буйруқ беришини билмас эди – кўшинни орқага қайтарадими, ёки яна янги сафарга ундайдими. Балки учраган юртларни куйдириб, одамларни қирғин қилиб, яна кўп йиллар дунёни кезишга тўғри келар.

Афғон тоғларида узоқ туриб қолинганлиги орқасида кўшин ўртасида нолишлар пайдо бўла бошлади. Чунки, бу ерда отларга ем-хашак етишмас эди. Шунда Қулон хотун юртга қайтиш маҳали келганлигига хоқонни инонтариш ниятида улуғ маслаҳатгўй хитой Елю-Чу-цай билан келишиб, ғалати бир афсона ўйлаб чиқарди. Чингизхонга айтиб бериш учун Елю-Чу-цай бу афсонани иккита жасур навқарга ўргатди. Мўғул қароргоҳига бориб, жуда муҳим ва ажойиб нарса гапириб берамиз, деб Чингизхон билан кўришмоқни илтимос қилдилар.

Елю-Чу-цай уларни Чингизхоннинг хузурига олиб кирди ва улар афсонани бошладилар:

– Биз тоғларда адашиб юриб, кийикка ўхшаган, лекин туси кўк, отникига ўхшаган думи бор бир шохлик ҳайвонни учратдик. Бу ҳайвон мўғулча тилда: «Хонингиз ўз вақтида юртига қайтмоғи лозим» деб қичқирди.

Чингизхон афсонани оҳиста тингларкан, бир қошини чимириб, рўпарасида тиз чўкиб турган баҳодирларга тикилиб қаради.

– Сизларга ўша ажойиб ҳайвон кўринган куни қанча қимиз ичган эдиларинг?

Баҳодирлар онт ичиб, ичмоқчи бўлсак-да, бу яйдоқ тоғда қимиз у ёқда турсин, эчкининг сутини ҳам топиш амримаҳол, дедилар.

Чингизхон Елю-Чу-цайга қараб:

– Сен ер, денгиз ва осмоннинг ҳамма сирлари ёзилган китобни биласан. Шундай ҳайвон борлиги тўғрисида ривоят борми?

Елю-Чу-цай дунёдаги турли ҳайвонлар, балиқлар ва паррандаларнинг суратлари солинган катта бир китобни олиб келиб варақларкан, деди:

– Бундай нодир ҳайвонни «доно Го Дуань» дейдилар. У ҳамма халқнинг тилини билади. Унинг икки баҳодиримизга айтган сўзининг маъноси шу: дунёда ҳаддан ташқари кўп қон тўкилмоқда. Тўрт йилдирки, сизнинг буюк қўшинингиз ғарбий мамлакатларни забт этмоқда. Шунинг учун ҳам Худованди карим бу тўхтовсиз қирғиндан ранжиб, ўз иродасини сиз подшоҳимизга билдириш учун Го Дуанни юборган. Худонинг амрига бўйсуниб, бу ўлкаларнинг халқига раҳм қилинг. Бу ишингиз сиз учун беҳад бахт-саодат бўлади. Бўлмаса худо қаҳрига олиб, чақмоқ билан ҳалок этлиши мумкин. Хитой дошишмандларининг қадимги китоби буни шундай баён қилади.

Елю-Чу-цай ибодат қилаётган коҳин каби виқор ва тантана билан гапирар, Чингизхон эса бир кўзини қисиб, ўз маслаҳатгўйига қараб турарди. Кейин олдида тиз чўкиб турган баҳодирларга назар ташлади. Уларни олдига биттадан чақирди ва энгашиб қулоғига бир нима деб шивирлади, улар ҳам шивирлаб жавоб бердилар.

Шундан кейин кўп миннатдор бўлган хоқон баҳодирларга ижозат берди ва уларга тўйгунларича қимиз ичилсин, деб буйруқ қилди.

Хоқон ўз маслаҳатгўйига деди:

– Булар қандай фаросатли ва топқир баҳодирлар-а. Уларни ҳурматлаш керак. Мен уларнинг ҳар қайсисидан алоҳида-алоҳида Го Дуань қандай қадам ташлаб ўтди, деб сўрадим. Бири йўртиб, иккинчиси йўрғалаб ўтди, деб

жавоб берди. Ҳаттоки бутунлай маст бўлган мўғул ҳам, чопиб кетаётган хайвонни кўриб бундай сахв килмайди. Аммо бугун кўшин уруш қилишдан чарчаганини, ўз юртига қайтмоқ иштиёқига тушиб қолганини пайқадим. Шунинг учун ҳам менга Го Дуань деган ажойиб хайвонни юборган Ҳақ таолонинг иродасига мувофиқ кўшинни қайтариб ўз улусимга йўл оламан.

Эртасига, Чингизхоннинг қандай қарорга келганини билган барча мўғул аскарлари шод-хуррам бўлиб, кўшиқлар айтишиб, сафарга тайёрландилар.

Бошда Чингизхон Ҳиндистон ва Тибет орқали кетмоқчи бўлди ва шу мақсадда Деҳли шахрида ҳинд шоҳи Элтутмишга элчи жўнатди. Аммо тоғ йўлини қор босган эди. Шоҳ жавобни кечиктирди ва Жалолиддинни бош қилиб, кўшин тортди.

Бунинг устига ғалаёнчи танғитларнинг яна кўзғолон кўтаргани ҳақида Мўғулистондан хабар келиб қолди. Маслаҳатгўй Елю-Чу-цайнинг юлдузларга қараб ҳисоблаши ва кохинларнинг фол боқишига қараб, хоқоннинг Ҳиндистон орқали жўнаб кетиши маслаҳат кўрилмади. Чингизхон яна ўша келган узоқ йўлидан қайтиб кетмоққа қарор берди. Унинг амрига мувофиқ аҳоли йўлни тозалашга киришди, шундай қилиб кўклам кириши билан мўғул кўшини йўлга тушди.

ИККИНЧИ БОБ

Чингизхоннинг қашшоқ донишманд билан ёзишмалари

Қора Иртишнинг манбаида турган вақтларидаёқ Чингизхон ўз соғлиги ва узоқ умр кўриши тўғрисида ўйлаб, тажрибакор табибларни ахтарди. Унга Чан Чунь деган ажойиб бир донишманд борлигидан дарак бердилар; бу донишманд гўё ер ва осмоннинг барча сирини очган, ҳаттоки ўлимнинг ҳам давосини билармиш. Унинг тўғрисида буюк маслаҳатгўй ва мунажжим Елю-Чу-цай шундай деди:

– Чан Чунь цзи баркамол одам. Лайлакка миниб, булутлар билан суҳбат қилади. Бир юмалаб бошқа махлуққа ҳам айланиб қола беради. У тарки дунё қилиб, бошқа донишмандлар билан бирга тоғларга чиқиб кетган. У ерларда инсонга узоқ умр ва ҳаёт бахш этадиган бир фалсафий тошни қидирмоқда. У хаёлга чўмиб, гоҳ ўликдай қотиб ўтиради, гоҳ кун бўйи дарахтдай қотиб тик туради, гоҳ қаттиқ-қаттиқ гапиреди, гоҳ шамолдай учади. У кўпни кўрган, кўп нарсани эшитган, унинг ўқимаган китоби қолмаган.

Бу ҳориқулодда чолни қидириб топмоқ учун Чингизхон дарҳол синалган амалдори Лю Чжун лю деган хитойни жўнатди. Унга дарғазаб шернинг сурати солиниб, «худди ўзимиздай ҳукмрон бўлиш ҳукуки берилади», деб ёзилган олтин лавҳа берди.

Лю Чжун люнинг қўлига, донишманд Чан Чунга Чингизхон номидан ёзилган нодир мактуб топширилди. Бу мактубни саводсиз буюк хоқоннинг оғзидан унинг маслаҳатгўйи Елго-Чу-цай ёзиб олган эди:

«Худо Чин мамлакатини ҳаддан зиёда зеб-зийнатга берилганлиги ва кибри-ҳавоси учун ғазабига олди. Мен шимол даштларининг аҳолиси бўлганимдан, шарир ишларга майлим йўқ. Мен киши ахлоқининг содда ва соф бўлишини севаман, зеб-зийнатни рад қиламан ва мўътадил умр кўриш йўлини тутаман. Мен ҳамма вақт энг оддий кийим кийиб, бир хилда овқат ейман. Отбоқарлар қандоқ жулдур кийим кийса, мен ҳам шундай кийим кияман, сигир сингари хўрак танламайман.

Етти йил мобайнида мен зўр ишлар қилдим ва ер юзидаги ҳамма мамлакатларга ўз ҳукми-фармонимни жорий этдим. Ота-боболаримиз, кўчманчи Хунну¹ қабиласи жаҳонни забт этган қадим замонлардан бери, бундай подшоҳлик дунё юзига келган эмас.

Менинг номим улуғ, вазифаларим ҳам ниҳоятда мўътабар. Лекин шундан хавфим борки, менинг

¹ Х у н н у – Марказий Осиёда яшаган жанговар бир халқ бўлиб, кейинчалик Ғарбга юриш қилган ва V асрда Аттила бошлиқ Европага бостириб кирган.

«Кимки менинг қўл остимга ўтса, у мен билан. Ким мендан ажралса, у менга ёв. Вақти келиб, зўр машаққатлар билан узоқ осойишталик ўрнатиш учун бутун қўшинни ишга соламан. Бутун жаҳоннинг қалби менга бўйсунгандан кейингина ҳаракатдан тўхтаймаман.

Шу мақсадда ҳамма вақт енгилмас қўшин билан уруш майдонида юриб, даҳшатли улуғворлик кўрсатаман.

Мен сенинг йўлга чиқишинг осон эканини ва менинг олдимга учиб кела олишингни биламан. Гарчи йўл узоқ бўлса ҳамки, сени тез орада кўраман деб ишонаман. Муродимни сенга билдириш учун мактубингга жавоб қайтардим. Нома тамом, вассалом».

У Ч И Н Ч И Б О Б

Ўлмасликнинг давосини топ!

Буюк хоқондан иккинчи марта мактуб олгандан кейин хитой донишманди узоқ сафарга жўнамоққа рози бўлди. У Чингизхонга Хитойдан юборилаётган ажойиб сарой ашулачи қизлари ва раққосалари билан бир карвон бўлиб жўнашга асло кўнмади. Шунинг учун унга минг чоғлик пиёда ва уч минг чоғлик отликлардан иборат махсус соқчилар берилди. Чан Чунь йигирмата шогирдини ҳам ўзи билан бирга олди. Улардан биттаси мукамал кундалик дафтар юргизиб, ўз устозининг айтган гаплари ва шеърларини ёзиб борди¹.

Чан Чунь шошилмасдан ҳамма шаҳарларда тўхтаб-тўхтаб борди. Мўғул шаҳар бошлиқлари уларни дабдаба билан кутиб олар ва зиёфат қилмоқчи бўлардилар. Донишманд фақат шавла ва мева билангина овқатланиб, меҳмондорчиликка кўнмас эди.

Чан Чунь йўл-йўлакай шеър ёзиб борди. Мўғул саҳроларидан ўтганида, ўз фикрларини қуйидаги шеърлар билан ифодалади:

¹Чан Чуннинг сафар кундалиги -- "Ғарбга саёҳат", ҳозиргача сақланган.

I

Қайга қарасанг тоғ-тош,
 Охири йўқ, бепоён...
 Тоғдан тушар шалола,
 Шамол тўхтамас бир он!
 Хаёлимда куйланар:
 «Ер яралган замондан
 Кўчманчи қабилалар
 Нечун ўтишар бундан,
 Улар одати ўзга,
 Ажиб либослари бор.
 Қадимги одамлардай
 Ҳаром овқат ейишар.¹
 Улар ҳатни билишмас,
 Болалардай пок бутун...
 Улар ўзидан мамнун,
 Мўллик билан кечар кун!»

II

Йўл теп-текис чўлдан борарди
 Мушкул эди бир қадам босмоқ
 Ойна каби кўл зилол эди,
 Кўзки олар эди шўр тупроқ.
 Бу узоқ дашт, тепаликларда
 Йўловчи йўқ кун бўйи эсиз...
 Ёт ўлкадан сувори ўтар
 Йилига бир, соядай изсиз.
 Тепаларни шўралар босган,
 Кўринмайди на тоғ, на герак...
 Қишдагидай ёз кунлари ҳам
 Кўчманчилар бошида телпак.
 Бунда шоли битмас ҳамма халқ
 Сут ичишиб кун ўтказишар.
 Ўзи билан шод кўчманчилар
 Ўтовларни олиб қочишар.

Икки йил йўл босган Чан Чунь Жайхун дарёсига етиб келди ва Термизга яқин жойда дарёнинг бу қирғоғига ўтди. Бу ерда уни Чингизхоннинг табиби қарши олди. До-

¹ Хитойлар мол гўшти емайди ва сут ичмайди. Шунинг учун мўгулларнинг овқати уларга қизик туюлади.

нишманд унга узоқ сафарнинг тамом бўлишига бағишлаб ёзилган шеърларини инъом этилди ва:

– Мен тоғ ёввойиси, улуғ хоқоннинг қароргоҳига, унга муҳим бир сўз айтмоқ учунгина келдим. Бу сўзлар бажо келтирилса, олам гулистон бўлажак, – деди.

Чан Чунь берган шеър мана шу:

Сени саккизинчи ой¹
 Азалдан мақтар дунё.
 Кўкда булут йўк,
 Шамол тип-тинч,
 Кеча мусаффо.
 Бутун гумбази фалак
 Кумуш кўприкка ўхшар,
 Юлдуз нурида, жануб
 Аждарлари ўйнашар!
 Шунда баланд минордан
 Шодиёна сас келур:
 Ҳамма қонуний байрам –
 Курсин, дея буюрар!
 Шунда хофизлар куйлар,
 Куюлар май, ҳамма банд...
 Сокин соҳил бўйида
 Юрар ҳориб донишманд...
 У қудратли хоқонга
 Кўркмайин ҳукм битди.
 Азроилни юбориб
 Жонин ол, деб
 Амр этди.

Аҳолиси тум-тарақай бўлиб қочиб кетганидан ҳувиллаб қолган ва фақат итларнинг ҳуришигина эшитилган Бал шаҳридан ўтган Чан Чунь, тўрт кеча-ю тўрт кундуз тоғларда йўл юриб, Чингизхоннинг қароргоҳидаги тоғнинг тик ён бағрига қурилган сариқ чодирга етиб келди.

Чан Чунни даҳшатли хоқоннинг ҳузурига хитой ва мўғул тилларини биладиган Самарқанд ноиби Ахай-Тай-

¹ С а к к и з и н ч и о й – Хитой календарига кўра сентябрь ойи. Дала ишлари тамом бўлиши муносабати билан хитойлар бу вақтда сайиш қилмайдилар.

ши бошлаб келди. Ҳамма «Дао»силар¹ хитой хоқонининг хузурига келганларида, унга ҳеч қачон тиз чўкиб ва ер ўпиб таъзим қилмаганлари учун Чан Чунь ҳам хоқоннинг ўтовига киргач, ҳурмат юзасидан қўл қовуштириб таъзим қилди, холос.

Буюк хоқоннинг рўпарасида офтоб ва шамолда қорайиб кетган, дўнг пешона, оқ сочи бўйнига тушган қоп-қора қотма чол турарди. У канопадан тўқитган ковуш ва эски яхтак кийиб олганидан қашшоқ бир кишига ўхшар, лекин «жаҳон хоқонига» осойишта ва ҳеч бир ҳайиқмасдан қараб турарди. У гиламга ўтирди.

Қорача, бўрғил соқолига оқ кирган Чингизхон, зумрадлар ва елкасигача тушиб турган учта тулки думи тақилган қора қалпоғини кийиб, чордана қурганича олтин тахтда ўтирарди. У мушукникига ўхшаш кўк кўзларини бақрайтириб, қари ва қашшоқ донишмандга астойдил тикилиб қарар ва ундан шифо кутарди. Чингизхон ҳам меҳмони каби қора кийим кийиб олган ва соч-соқолига қарилик қирови тушган, лекин уларнинг ҳаёт йўллари ўзга эди. Хитой донишманди тарки дунё қилиб саҳроларга чиқиб кетган. Одамларни касаллик, жафо, қарилик ва ўлимдан халос қилиш сирларини қидириб, бутун умрини илм-фанни ўрганишга бағишлаган ва илтимос қилган ҳамма кишиларга ёрдам берар эди. Хоқон эса ҳамма вақт зўр қўшиннинг йўлбошчиси бўлиб, бошқа халқларни қириш ва ҳалок қилиш учун лашкар юборар, ўнг минглаб халқларни ўлдириб, ғалабага эришарди. Экни қариб, умри тугаб қолаёзган йилларда Чингизхоннинг яна яшариб, кучга кириши ва ер юзидан энг кучли бўлган кишининг қулини кўкка совуриш пайига тушган ўлим чангалидан абадий қутулиши учун, ҳолдан кетган мана шу зоҳид даркор бўлиб қолди.

Иккала чол ҳам анчагача сукут қилиб қолди. Кейин Чингизхон:

– Сафаринг бехатар ўтдими? Тўхтаган шаҳарларингда ҳамма нарсадан мамнун бўлдингми? – деб сўради.

– Бошда мени бутун ноз-неъмат, овқатлар билан таъминладилар, – деди Чан Чунь. – Бирок кейинги вақтлар-

¹ Дао таълимотининг мухлислари.

да, сизнинг қўшинингиз бор жойлардан ўтганимда ҳам-ма жойда жанг ва ёнғин аломатлари кўринди. У ерларда озиқ-овқат топиш мушкул бўлди.

– Энди истаган нарсангни мухайё қиламиз. Ҳар кун овқатда бирга бўлайлик, – деди Чингизхон.

– Раҳмаг, менга бундай марҳаматнинг даркори йўқ. Тоғ одами танҳоликда умр кечиради.

Хизматкорлар қимиз келтиришди, донишманд ичмади. Кейин хокон:

– Менинг даргоҳимда истаганингча умр кечир. Биз сени махсус суҳбатларгагина чорлаймиз. Ҳозирча ижозат, – деди.

Чан Чунь ўрнидан турди-да, қўлларини қовуштириб, одоб билан чиқиб кетди.

Мўғул қўшини тез орада Мовароуннаҳр орқали шимолга қараб юрди. Чингизхон йўл-йўлакай донишмандга май, қовун ва турли ноз-неъматлар юбориб турди.

Қўшин Жайхун дарёсидан усталик билан қурилган сузма кўприк орқали тезда ўтиб, Самарқанд томонга йўл олди.

Бир манзилга бориб тўхтаганда, Чингизхон Чан Чунга хабар юбориб, ярим кечаси муҳим суҳбат учун уни кутмоқчи бўлганини билдирди.

Қароргоҳда шовқин босилиб, қурбақаларнинг сайраши авжига чиққан пайтда, Ахай Тайши Чак Чунь донишмандни қаққайиб турган соқчининг ёнидан бошлаб ўтиб, буюк хоконнинг сариқ чодирига олиб келди.

Олтин тахтнинг иккала томонидаги баланд кумуш шамдонларда йўғон мум шамлар ёниб турарди. Чингизхон чордана қуриб, оқ чарм ёстикқа суянганича ўтирар, қора тулки думи тақилган қалпоғи юзини соя қилиб турар, кўзлари йўлбарсникидай ёнарди. Икки ёнида, гиламда мўғул ва хитой тилларини биладиган котиблари ўтирарди.

Чан Чунь тахт олдидаги гиламга ўтириб деди:

– Мен саҳро кишисиман, кўп йиллардан бери энг ажойиб ва олижаноб нарса ҳақидаги «Дао» таълимотини машқ қилмоқдаман. Мен жуда танҳо ва хилват жойларда бўлишни севаман. Саҳроларда кезишни ёки ерларда хаёлга чўмишни севаман. Бу ерда хоконимизнинг чодирлари

атрофида эса, ҳисобсиз лашкарлар ва от-араваларнинг доимий шовқин-суронидан безовтаман. Шунинг учун юришларингизда ё олдинда, ё орқада юрмоқ ихтиёрини ўзимга берсангиз қандоқ бўлар экан? Бу нарса сахро кишиси учун катта марҳамат бўлур эди.

– Истаганингча бўлсин, – деди хоқон. Кейин у сўради: – Момоқалдирикнинг нималигини айтиб бер. Сехргарлар ва шомонларнинг каттаси Баки момоқалдирик булутлар орқасидаги худоларнинг одамлардан дарғазаб бўлган вақтидаги фарёди дейди, шу тўғрими? Худолар, одамлар уларга қурбон қилиб, қора ҳайвон эмас, балки бошқа тусдаги ҳайвон олиб келганларида ғазабланар эканлар, ростми?

Чан Чунь шундай жавоб берди:

– Худо кўп ёки оз қурбон келтирганлари учунгина одамларга қаҳрини сочмайди. Худо одамларнинг қора қўй ёки отлар қурбон қилмасдан, балки сариқ, ола ёки оқ отлар қурбон қилганлари учун ҳам ғазабланмайди. Шомонларингизнинг, гўё ёзда одамларнинг ариқда ювиши ёки кир ювиши, намат қилиши ёки қўзиқорин териши ҳам ярамайди, деган саҳв гапларини ҳам эшитиб қолдим, мана шу ишлар учун гўё худо дарғазаб бўлиб, ерга момоқалдирик юборар эмиш... Одамларнинг худога бўлган ҳурматсизлиги зинҳор бундан иборат эмас, балки одамларнинг жуда кўп гуноҳ қилишларидир... Одамларнинг уч минг хил турли-туман гуноҳлари орасида энг ёмони – ота-оналарга ҳурматсизлик эканини қадимги китобларда ўқиганман... Сизнинг табааларингиз ўз ота-оналарини ҳурмат қилмасликларини йўл-йўлакай кўп учратдим. Ўзлари зиёфатларда ноз-неъматларни хўп ейдилар-да, қари ота-оналари ва боболарини оч қолдирадилар. Инсофсиз ўғил ва кизлар ўз ота-оналарини ҳақорат қилганликлари учун худо одамларга ўз қаҳрини сочиб, момоқалдирик ва чақмоқлар юборади. Хоқоним, ўз халқингизга ақл ва инсоф киргизиш тўғрисида ғамхўрлик қилинг.

– Донишманднинг гаплари тўғри! – деди Чингизхон ва ота-оналарга ҳурмат тўғрисида¹ махсус қонун чиқариш

¹ Чингизхоннинг ясағи (буйруқ ва насиҳатнома)га шундай қонун ёзилган.

учун Чан Чуннинг гапларини мўғул, хитой, турк тилларида ёзиб олишни котибларига амр қилди.

Олтин товоқларда турли ноз-неъматлар тортилган вақтда, Чан Чунь бир ошам гуручдан ва майиздан жиндак олиб еди, холос. Хоқон ундан сўради:

– Донишманд! Мен кўндан бери сендан бир нарсани сўрамоқчи эдим: сенда қарини ёшартадиган, дармонсизга дармон киргизадиган дори йўқми? Ҳаётимни каттакон дарёдай ҳеч тўхтамайдиган қилиш қўлингдан келадими? Сенда ўлмасликнинг давосини қиладиган дори йўқми?

Чан Чунь бошини қуйи солди ва бармоқларини чамбар қилди.

– Ҳозирча сенда шундай даво бўлмаса, – дея давом этди Чингизхон, – эҳтимол, уни тайёрлашни биларсан? Ёки ўлмаслик давосининг сиридан воқиф бўлган бошқа бирор донишмандни ва сеҳргарни кўрсатиб берарсан? Агарда мени абадий яшатадиган дорини тайёрласанг, мен сенга мисли йўқ инъом-эҳсонлар бераман, сени катта бир ўлкага нўйон ва ҳоким қилиб тайинлайман... Сенга бир тўрва олтин бераман... Чор-атрофдаги мамлакатлардан келтирилган юзларча энг гўзал қизларни ҳадя қиламан!..

Чан Чунь бошини қуйи солиб сукут қилар, безгак тутгандай қалтирарди. Хоқон эса уни тобора қизиқтирарди:

– Мен сенинг тоғингга, хитой богдихонида бўладиган ажойиб сарой қуриб бераман. Мана шу ғаройиб саройда сен пок хаёл сурасан... Менга ёшаришнинг ҳам ҳожати йўқ. Мен ҳозирги қарилик ҳолимда қолай, майли, лекин ўз қўлим билан қурган буюк мўғул давлатини абадий обод ўз елкамда кўтариб юришни истайман...

Хоқон сукут ичида, чақнаб турган кўзлари билан донишманднинг ҳорғин юзларига назар ташлади. Донишманд даҳшатли хоқонга кўз қирини ташлади ва қалтираб гап бошлади:

– Тоғларни, хилватни ва хаёл суришни яхши кўрган қвмсага олтиннинг нима ҳожати бор? Узимни ўзим идора қила олмайман-у, бутун бошлиқ бир ўлкани идора қилиш қўлимдан келадими? Барча чиройли асира қизларни боодоб йигитларга куёвга беринг. Менга сарой-па-

рой керак эмас, мен тошнинг устида ўтириб ҳам хаёл суравераман... Мен энг машхур хитой олимлари томонидан ёзилган ҳикматли китобларнинг ҳаммасини ўқиб чиққанман, мен учун ортиқ сир бўладиган нарса йўқ. Мен сизга асл ҳақиқатни айтишим мумкин, одамзодга қувват киргизиш, уни касалдан даволаш ва ҳаётини сақлаш учун дори-дармон бениҳоя кўп, аммо уни ўлимдан сақлаб қолиш учун даво йўқ ва бўлган ҳам эмас.

Чингизхон ўйга ботди ва бошини қуйи солиб; узоқ жим қолди. Гапларни китоб қилиб битаётган котибларнинг қамиш қаламлари ҳам қитирламай қолди. Фақат ёнаётган мум шамларнинг пириллашигина эшитилиб турди. Ниҳоят, хоқон деди:

– Мўғул қариялари ўртасида: «Ҳакни гапирган ажалдан бурун ўлади» деган мақол бор, ҳакни айтган кишини жаҳли чиққан кимса ажалдан бурун ўлдирур. Шунинг учун ҳам одам ҳар ёлғонни тоғ-тоғ қилиб уйиб юборадилар. Сен эсанг, мени кўрмоқ учун ўн минг ли ердан келган донишманд чол, ёлғиз сенгина ҳақиқатни – ўлмасликнинг давоси йўқ, деган нарсани айтишдан кўрқмадинг. Сен софдил ва ростгўй одам экансан. Талабинг бўлса айт. Бажо келтираман.

Чан Чунь қўлларини қовуштириб, хоқонга таъзим қилди:

– Менинг биргина талабим бор. Қорлар, тоғлар ва саҳроларни ошиб шуни сизга айтгани келдим, – даҳшатли жангларни бас қилинг, ҳамма жойда халқлар ўртасида тинчлик ўрнатинг!..

Чингизхоннинг қошлари чимирилди – у қаттиқ дарғазаб бўлди. Нафаси қисилиб, бақира бошлади, котибларнинг қамиш қаламлари қоғоз устида тез-тез қитирлади.

– Ҳамма жойда тинчлик ўрнатмоқ учун урушмоқ керак! Саҳродаги қарияларимиз: «Шафқатсиз душманингни йўқотганингдагина, узоқда ҳам, яқинда ҳам тинчлик ўрнашажак...» деб беҳуда таълим бермаганлар. Мен эски кушандам, танғит шоҳи Бурхонни ҳали бир ёқлик қилганимча йўқ! Дунёнинг иккинчи ярим бўлагига ҳали менинг қул остимга кирган эмас... Шунга тоқат

килиб бўладими? Гарчи сен донишманд бўлсанг-да, талабинг тўғри эмас. Бундай талаб билан минбаъд бошимизни қотирма!

Чингизхон тахтнинг қабзасидан ушлаб ўрнидан турди-да, ғазабидан дир-дир қалтираб:

– Сенга ижозат! – деб шивирлади.

Чингизхон бу йил қишни Самарқанднинг ёнида ўтказди. У тикилинч шаҳарларни ёқтирмаганликдан, мўғул қароргоҳида яшади.

Аввал қаттиқ ёмғир ёғди. Ҳамма ёқ лой бўлиб кетиб, юриш қийин бўлиб қолди. Кейин тез-тез қор ёғиб турди ва шундай совуқ бўлдики, кўп от ва ҳўкизлар совуқдан қотиб, йўлларда думалаб қолаверди.

Донишманд Чан Чунь Хоразмшоҳнинг шаҳардан ташқаридаги ва теварак-атрофи боғ бўлган бурунги «Кўк сарой» деган саройида яшади. Чол у ерда шеърлар ёзиб ётди. Мўғул лашкарлари бутун мол-мулкларини қора молларини тортиб олган, хотин, бола-чақаларидан жудо бўлган, оч қишлоқ халқи гуррос-гуррос бўлиб унинг олдига келишарди. Чан Чунь Чингизхон томонидан ўзига инъом қилинган овқатни уларга улашар ва очларга бўтқа пишириб берарди.

Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б

Мўғулларнинг ўз юртларига қайтишлари¹

Қароргоҳни ўзгартиш мақсадида Чингизхон қўшинга Самарқанддан Сайхун бўйига қараб юришни буюрганда, унинг амри билан Муҳаммадшоҳнинг онаси Туркон хотун ва собиқ ҳарамнинг бошқа асиралари мўғуллар ўтадиган йўлнинг чеккасига тизилдилар; лашкарларнинг ҳаммаси ўтиб бўлгунча, Хоразм давлатининг ҳалок бўлгани ҳақида қўшиқ айтиб йиғлаб турдилар.

¹ Чингизхоннинг яқин қариндошлари яшаган Онон ва Қурулун дарёлари оқимидаги Мўғулистоннинг шимоли-шарқ қисмини мўғуллар ўз юртлари ҳисоблар эдилар.

Кўй йили (1223)нинг бошларида Чингизхоннинг қароргоҳи Сайхун дарёсининг ўнг соҳилида эди. Бу ерга Чингизхоннинг чақришига кўра, қурултойга қайсар ва бўйсунмайдиган катта ўғли Жўжидан бўлак Чиғатой, Ўғидай ва Тули деган ўғиллари келди. Чингизхон, ўғиллари, хонлар ва энг катта лашкарбошилар билан яқин 13 йил ичида Сўнгги денгизга қадар бутун ғарб мамлакатларини забт этиш режасини муҳокама қилди.

Чингизхоннинг қароргоҳи халқ ташлаб қочиб кетган боғлар орасига жойлашган эди. Бу ерга яқиндаги тоғлардан пода бўлиб тўнғизлар тушар, Чингизхон эса отда ғариб, найза ва ёй билан уларни ов қилишни яхши кўрарди.

Бир куни у ёввойи чўчқаларни қувиб кетаётганида, оти қоқилиб кетди. Хон йиқилди, от кетиб қолди. Каттакон бир тўнғиз, олдида кимирламай ётган Чингизхонга бирпас қараб турди-да, кейин аста юриб қамишлар ичига кириб кетди. Бошқа овчилар етиб келдилар ва отни тутиб келтирдилар. Хокон овни тўхтатди, қароргоҳга келгач, хитой донишманди Чан Чунни чақиртирди ва ундан ёввойи чўчқа олдида йицилганим худонинг хоҳиши билан бўлмадимикан, деб сўради. Чан Чунь бундай деди:

– Ҳар қайсимиз жонимизни эҳтиёт қилишимиз керак. Буюк хоконимизнинг ёшлари анчага бориб қолган, у киши камроқ ов қилишлари керак. Балчиқда ётган «оламни титратувчи»га мурдор тўнғизнинг тегмаслиги худонинг қўллаганига ишоратдир...

– Ов қилмаслигим керакми? Йўқ, бу маслаҳатга кўнмайман! – деб жавоб берди Чингизхон. – Биз мўғуллар, кичкиналигимиздан от миниб ов қилишга ўрганганмиз, ҳатто чоллар ҳам бу одатдан воз кеча олмайдилар. Лекин, маслаҳатингни дилимда сақлайман.

Чингизхон Чан Чунга ҳадя бермоқчи бўлиб, соғим сирлар билан бирга сараланган йилқиларни ҳайдаб келишни буюрди, аммо донишманд бу ҳадяни қабул қилмади, ўзининг хитой тоғларига одатдаги почта аравасида қайтиб кетмоқчи эканлигини билдирди. Донишманд хокон билан хайрлашиб ўзининг йигирма шогирди ва қуролли одамлари билан жўнади. Чингизхоннинг жуда кўп яқин кишилари кўзаларда вино ва саватларда турли-ту-

ман мевалар билан кекса ҳакимни кузатдилар. У билан хайрлашаётган вақтда ҳамма йиғлади.

Маймун йили (1224) Чингизхон ўз қўшинини қайтариб Мўғулистои саҳроларига олиб кетди.

Жуда кўп ғаниматларни қўлга киргизган Чингизхоннинг қўшини бутун бошлиқ бир сигирни еб, қалин қамишзордаги уясига қорнини аранг кўтариб бораётган кекса йўлбарсга ўхшар эди. Ҳар бир аскар бир нечтадан от, туя ва хўкизларга мол ортиб олган эди. Қўшиннинг кетидан қўй қўтонлари, муслмонлардан тортиб олинган кийим-кечак, гилам, яроғ-аслаҳа, мис идиш-товоқ ва бошқа нарсалар ортилган аравалар борарди. Отларда, туяларда, араваларда мўғул ва ҳар хил қабилалардан бўлган хотин ва болалар боришар, уларнинг кетидан сонаноқсиз оч-яланғоч, оёқ яланг асирлар борар эди.

Булар шошмай ҳаракат қилир, қулай ўтлоқларда тўхтар, шунга кўра қўшин қиш ва ёзни йўлда ўтказарди. Марказий Осиёнинг сувсиз шағал даштидан ўтган йўлларнинг қийинликларига чидаёлмай ўлган отлар, хўкизлар ва асирларнинг жасаидан узундан-узоқ из қолдирар эди.

Баҳорда Чингизхон Қурулун бўйидаги ўз элатига келди ва сарғиш чодирини Буки Сучегуга тиктирди. Бу ерда ҳамма машҳур хонлар, ўзини кўргазган лашкарбошиларнинг кенгашини чақирди ва ҳали ҳеч бир дашт умрида кўрмаган кағта зиёфат берди. Шу зиёфатдан тўрт кун ўтгандан кейин Чингизхоннинг ёш хотини Қулон хотун вафот этди. Унинг ўлимига хоқоннинг инилари айбдор, деган миш-мишлар бор эди... Ростми-йўқми, ким билади.

Янаги товук йилида (1225) Чингизхон ўзининг туғилган элатида қолди ва мўғул халқини «фаросат ва фароғат»га бошлаб, «ясақ» эълон қилди. Унинг васиятлар тўплами ҳам шу ном билан аталди¹.

¹ Бу тўпламдан жуда оз парчаларгина сақланган.

Чингизхон сафарда ўлишга қарор берди

Чингизхон саркаш тангит подшоҳлигининг яна қўзғолиб қолганлигини эшитиб, ташвишга тушди. Буюк хоқон уларнинг подшоҳи Бурхонни жазолаш тўғрисидаги аҳдини унутмаган эди. Чингизхон уруш сафарига тайёргарлик кўриб, ўғилларига одам юбортирди ва кўшинга ўзи бош бўлиб боришини уларга маълум қилди.

Каттакон ўжар ўғли Жўжидан бошқа уч ўғли етиб келди.

Хоқоннинг, акаси Жўжига доим рақобат килиб юрган Мовароуннаҳр ҳукмрони Чигатой деган иккинчи ўғли, бир оилавий ўтиришда шундай деган эди.

– Жўжи ўз улусига қараганда қипчоқлар юртини кўпроқ севади. У, Хоразмда мўғулларни бирорта қипчоққа ҳам қўл теккизгани қўймайди. Жўжи ҳеч тап тортмай, уятсизларча: «Кекса Чингиз ақлдан озган, чунки қанчадан-қанча мамлакатларни вайрон қилмоқда ва қанчадан-қанча халқларни аёвсиз ўлдирмоқда», дейди. Жўжи, шикор вақтида отамизни ўлдирмоқчи бўлиб мўғул ўрдасидан ажралиб қолган мусулмонлар билан дўстлик иттифоқи тузган.

Буни эшитган Чингизхон дарғазаб бўлиб, укаси Ўтчигин билан ишончли кишиларни «Жўжи дарҳол менинг хузуримга келсин», деган фармон билан Хоразмга юборди. Чингизхон Ўтчигиннинг қулоғига пичирлаб: «Мабодо, Жўжи келишга кўнмай, Хоразмда қоладиган бўлса, ҳеч бир аяб ўтирмасдан, биров сезмайдиган қилиб ўлдир!» – деди.

Жўжи отасига жавоб мактуби ёзиб, бетоблиги сабабдан келолмаслигини, қипчоқ саҳроларида қолишини билдирди. Аммо Чингизхонга садоқатли кишилар: «Жўжихон соппа-соғ, тез-тез шикорга чикиб туради, шунга кўра, буюк хоқоннинг махфий буйруқларини бажо келтириш мақсадида Жўжихон хузурида қолдик, деб мактуб ёздилар.

Чигатой ўз улусини идора қилмоқ учун Самарқандга кайтди. Чингизхон эса азиз фарзандлари Ўғидай ва Тули

билан, Сак йилининг (1226) бошида, танғит элига қарши қўшин тортиб, Онгон – Талан – Худунга етиб келди. Бу ерда ёмон туш кўрди ва ажалим яқинлашиб қолганга ўхшайди деб гапира бошлади. Бошқа қўшинда бўлган ўғилларини айтиб келиш учун одам юбортирди.

Ўғидай билан Тули эртасига тонг маҳалида етиб келди. Буларга дастурхон тортилди. Ноз-неъматлардан еб тўйганларидан кейин, Чингизхон ўтовдаги бегона кишиларга:

– Ўғилларим билан махфий кенгаш қилиб, ишларимиз тўғрисида танҳо гаплашиб олмоқчиман. Сизларга ҳозирча жавоб, – деди.

Хонлар ва бегона кишилар ўтовдаи чиқиб кетганларидан кейин, Чингизхон ўғилларини ёнига ўтқизди. Аввало уларга турмуш ва давлатни идора қилиш тўғрисида маслаҳатлар берди, кейин шундай деди:

– Буларнинг ҳаммасини қаттиқ хотирларингда тутинглар, фарзандларим! Мен буни сўнгги сафарим бўлади, деб кутмаган эдим. Ўғилларим, мўғулларнинг ҳомийси бўлган урушлар худоси Сульдэнинг кўмаги билан мен сизлар учун шундай бепоён мамлакатларни забт этдимки, унинг марказидан чор атрофдаги мамлакатларнинг ҳар бирига бир йилда етилади. Энди энг сўнгги васиятим шу: душманларингизни ҳар доим қирингиз, дўстларингизни кўкларга кўтарингиз... Бунинг учун бир ёқадан бош чиқариб, бир кишидай ҳаракат қилингиз. Шундагина ҳузур-ҳаловат билан ҳаёт кечириб, узоқ подшоҳлигингизнинг завқини сурасиз. Илгариги фармонимга мувофиқ, ўз ўрнимга ўғлим Ўғидайни қолдираман. Мендан кейин у буюк хоқон эълон қилиниши ва оқ наमतга солиниши лозим. Бутун давлатга ва мўғул халқига бош бўлиб, даҳшат солиб, қаттиқ турунгиз. Мен ўлганимдан кейин «Ясақ»ларимни бузишга ёки бажармасликка асло журъат этмангиз. Эссиз-эссиз, бу ёқда ўғилларим – Жўжи билан Чиғатой йўк. Кўп афсус! Мен ўлганимдан кейин улар менинг иродамни бузиб, ўзаро душман бўлмасинлар, ҳалокатли ихтилоф подшоҳлигида яшамасинлар. Гарчи ҳар ким ўз уйида ўлмоқ истаса-да, лекин мен ўз саркардалик номимни охиригача шарафли қилмоқ учун сўнгги уруш сафарига жўнайман. Сизларга ижозат.

Шундан кейин Чингизхон кўшини билан йўлга равона бўлди. Хоқоннинг йўлида учраган қабилалар ва шаҳарларнинг ҳукмдорлари унга пешвоз чиқиб, ўзларининг тобиъ бўлганликларини билдирдилар. Хонлардан бири бир патнус йирик марварид олиб чиқиб: «Биз таслиммиз!» деди. Аммо, буюк хоқон умри тугаб қолганини ҳис қилиб, марваридга илтифот қилмади ва саҳрода кўшинлар ўртасига сочиб ташлашни амр қилди. Лашкарлар териб олдилар. Лекин марваридларнинг кўпи тупрокқа қоришиб йўқолиб кетди. Одамлар буни кейинчалик қидириб топиб олдилар.

Ташвиш ва ғам ичида қолган Чингизхон:

– Ҳозир ҳар бир куним марварид тўла патнусдан ҳам қиммат, – деди.

Шундан сўнг танғит подшоси Чингизхонга элчи юборди. Чингизхои уларни қабул қилмади. Танғит элчилари хоқоннинг буюк маслаҳатгўйи Елю-Чу-цайга шундай дедилар:

– Бизнинг подшоҳимиз буюк хоқонга қарши кўп марта кўзғолиб чиқди. Мўғуллар ҳар қачон бизнинг юртимизга босиб кирганларида халқни ўлдириб, шаҳарларни талон-торож қиладилар. Қарши турмоқдан нафъ йўқ. Биз Чингизхоннинг хизматига келдик. Тинчлик ва муоҳада тузишни ва ўзаро онт ичишни сўраймиз.

Елю-Чу-цай элчиларга:

– Буюк хоқонимизнинг товлари йўқ. Чингизхон шифо топгунча танғит шоҳи кутиб турсин, – деди.

Чингизхоннинг касали кундан-кунга зўрая берди, у умри тугаб қолганлигини аниқ билиб, шундай деб буюрди:

– Ўлганимда зинҳор ҳеч кимга билдирманглар, йиғлаб, оҳ-фиғон қилманглар, токи душманлар хабардор бўлиб, суюнмасинлар. Танғит шоҳи аҳолиси билан қалъа дарвозасидан инъом-эхсонлар олиб чиқиши биланоқ уларга ҳужум қилингллар ва қириб ташлангллар!..

Буюк хоқон тўққиз қават оқ наMAT устида ётар, бошида чарм болиш, оёқ остига қора сувсар чойшаб тўшалган эди.

Узун ва ориқлаган гавдаси жуда оғирлашиб кетгани учун дунёни титратган жаҳонгир бошини қимирлата ёки кўтара олмас эди.

У ёнбоши билан ётар ва ҳар нафас олганида каламушнинг чийиллагани каби ингичка товуш эшитиларди. У, каламушнинг қаердалигини анчагача билолмади. Ниҳоят, каламуш кўкрагида чийиллаётганига ишонди: нафас олмаса, каламуш ҳам жимиб қоларди. Бу каламуш – унинг касаллиги эди.

Чалқанча ётганида унинг кўзи туйнукка тушди. Юқорида булутлар аста-секин сузарди. Анча баландда турналар учаётганини кўриб қолди. Узоқ-узоқлардан турналарнинг йироқларга, янги ва кўз кўрмаган томонларга қақирган қичқириқлари эшитиларди.

Хоқон Сўнгни денгизгача бормоқчи бўлганини эслади. Бироқ, Ҳиндистон чегарасидаёқ иссиққа чидаш беролмади, бутун баданига иссиқлик тошди. Шундан кейин кўшинини Мўғулистоннинг салқин саҳроларига қараб қайирди. Энди, кучсизланиб, ночор ҳолга тушиб қолган Чингизхон танғит водийсининг совуқларида, эрталаб косадаги сув музлаб қоладиган бинафша ранг тоғлар орасида ҳолдан кетди. Ҳар лаҳзада Чингизхоннинг ҳоли оғирлаша борди, табиблар унинг яна шифо топиб, отга миниб, саҳроларда шохдор кийиклар ёки сариқ ёввойи отлар, қулулар орқасидан қувишга ёрдам берадиган гиёҳлар топилмади деб муғомбирлик қилдилар ёки топиш қўлларидан келмади. Гўзал, ўжар Қулон хотун қаёқда қолди?.. У ҳам энди йўқ!.. Шундай экан, бас, хитой донишмандининг: «Ўлмасликнинг иложи йўқ!» деб айтгани рост экан.

Хоқон қуриб қолган лабларини қимирлатиб, пичирлади:
– Мовий мўғул саҳроларидаги қанчадан-қанча халқларни кафтимга гуж қилган вақтдагидай азоб чеккан эмасман... Ўша вақтларда жуда ҳам қийналганман, шундай оғир бўлганки, айиллар чўзилиб, узангилар узилиб кетган эди... Энди тортаётган азоб-уқубатимнинг чеки йўқ... Кексаларимиз: «Тошнинг пўсти бўлмас, киши мудом яшамас»¹ деб тўғри айтган экан.

¹ Мўғул солномаси “Алтон-тобочи”

Чингизхон жуда безовта бўлиб ухлади. Каламуш эса борган сари қаттиқроқ чийиллар, биқини санчар, нафаси тикиларди.

Хоқон уйғонганда унинг ёнида тиз чўкиб, Чингизхоннинг ўзи сингари новча ва қотма Елго-Чу-цай ўтирарди. Бу доно кенгашчи бемордан сира кўз узмасди.

Хоқон:

– Нима... яхшилик ва нима... ёмонлик... – деди.

– Бухоро томондан тилмочингиз Махмуд Ялвач келди.

У ерда...

Хоқон жаҳл билан қўлини силкиди. Елю-Чу-цай жимиб қолди.

Чингизхон шивирлаб:

– Сендан сўраяпман, умримда... нима яхшилик... ва нима ёмонлик қилдим? – деди.

Елю-Чу-цай ўйланиб қолди. Ўлим олдида турган кишига нима деб жавоб қайтармоқ керак? Бир лаҳзада юзлаб манзаралар унинг кўз ўнгидан ўта бошлади... У қондан ва кўз ёшларидан лойқаланиб кетган дарёлар кесиб ўтган Осиёнинг мовий яйловлари ва тоғларини тасаввур қилди... Хароба ҳолига келтирилган шаҳарлар ва уларнинг қурум босган деворлари тагида қарилар, болалар, навқирон йигитларнинг чавақланиб ташланган ва шишиб кетган жасадлари уюлиб ётгани, мўғуллар тормор қилаётган шаҳарлардаги қаттиқ шовқин-суронлар, ҳамда оху фиғон қилаётган халқни савалаганда уларнинг: «Яса шундай амр қилди! Чингизхон шундай амр қилди!» – деган унутилмас ҳайқириклари эсига тушди... Ўликлардан келган бадбўй ҳид омон қолган ҳамма кишиларни харобалардан қочиб кетишга мажбур қилди. Улар ботқоқликларда, каналарда яшадилар. Ҳар лаҳза мўғулларнинг ва ўзларини азоб-уқубатли қулликка соладиган сиртмоқнинг қайтиб келишини кутдилар... Қизиқ бир манзара чарақлаб кўзни қамаштирди. Хароба Самарқанднинг деворига яқин жойда узун оёқларини тарвайтириб каттакон ориқ туя ағанаб ётарди; унинг олайган кўзларида ҳали ҳаёт учқунлари милтиллаб турарди. Очликдан кўзлари тинган бир неча киши тирсагигача қонга бўялган қўллари билан бир-бирларини тур-

тишиб, чавақланган туянинг ичак-човоқларини юлқиб олиб, шошиб-пишиб емоқда эдилар... «Дунёни ларзага солган» киши ҳам чурқ этмасдан ётибди, узун қоқ суяк оёқлари ва қуриб қолган қўллари билан мана шу туяга ўхшар ва унинг ярим очик кўзларида ҳам шундай ўлим ваҳшати акс этарди... Шунингдек, унинг атрофида ҳам, бир-бирларини туртиб, буюк қонхўр меросидан бирор нарса юлқиб олиш мақсадида меросхўрлар уймалашиб қолган эдилар...

– Наҳот сен... хотирлай... олмасанг?.. Гапир!

Елю-Чу-цай:

– Сиз ўз умрингизда жуда кўп буюк, дунёни ларзага солувчи, ваҳшатли ишлар қилдингиз. Сизнинг уруш сафарларингиз, ишларингиз ва гапларингиз тўғрисида китоб ёзган кимсагина уларни ҳаққоний равишда бирма-бир айтиб бериши мумкин... – деди.

– Шу нарсалардан хабардор кишилар чақирилсин... Токи, улар менинг уруш сафарим... ишларим... ва гапларим... тўғрисида қиссалар ёзсинлар...

– Хўп бўлади, бажо келтирамиз¹.

Ўтовга жимжитлик чўқди. Баъзан гулхандаги олов чирсиллаб қолар, ёки юқоридан кирган шамол ёнаётган курук ўтинларнинг кўк тутунини буриқситар эди.

Яна шивирлаган овоз эшитилди:

– Мен... қилган ишлардан... яхшиси.., қайси, ахир?

Елю-Чу-цай ўлим тўшагида ётган Чингизхонни овутомқчи бўлди:

– Сизнинг қилган ишларингиздан энг яхшиси – «Ясақ» қонунингиз. Мана шу қонунга ҳурмат билан амал қилиб, сизнинг авлод-аждодларингиз оламини ўн минг йил² идора қилажақлар.

¹ Чингизхон вафот қилгандан кейин, кўрган-билганларининг гаплари га асосланиб, унинг ҳаёти ва юришлари тўғрисида мўғул, хитой, гатар ва форс тилида расмий солнома ёзиб чиқилган. Булар ҳаммаси Чингизхонни ва мўғуллар қиргинини макташдан иборат бўлиб, ҳақиқат ҳолни бузиб кўрсатади, – фақатгина замондош сарой солномачиси Рашидиддин ва араб солномачиси Ибн ал Асир ва бошқалар ҳақиқатни ёзганлар.

² Мўғуллар ўзлари забт этган Хитойдан 141 йилдан кейин (1368 йилда) ҳайдалдилар ва Чингизхон ўлими (1227)дан 153 йил кейин (1380) Куликов майдонида тор-мор қилинганлар.

– Ҳақ гап! Ўшанда... ҳамма ёқни... қабристон... жим-житлиги босар... саҳроларда... семиз ўтлар ўсиб чиқар... Қабр... тепалари... ўртасида... ёлғиз мўғул отлари яйраб ўтлар...

Ҳоқон бир оз жимиб, яна:

– Ёввойи... қулонлар ҳам... – деб қўшиб қўйди.

Чаккалари ботиб кетган Чингизхон бурунларини чўч-чайтириб, кўзи юмуқ ҳолда индамай ётарди.

Маҳмуд Ялвач, хитой табиби ва шомонларнинг каттаси аста ўтовга киришди. Ҳоқоннинг оёғи олдида тиз чўкиб, унинг уйғониб гапиришини кутиб, тек туришди.

Ҳоқон кўзини очган эди, Маҳмуд Ялвачга кўзи тушди.

– Ўғлим... Чиғатой... Ғарбдаги ерларни... қандай идора қилмоқда?

Қизил тўн кийиб, оқ салла ўраб ясаниб олган Маҳмуд Ялвач қўлларини қовуштириб қорнига қўйган ҳолда, ергача эгилиб таъзим қилди.

– Сизнинг шавкатли ўғлингиз Чиғатойхон ва ҳамма мўғул паҳлавонлари Сайхун билан Зарафшон бўйларидаги унинг қўл остида бўлган ҳамма тобиъ халқлар тоат ва ибодат қилиб, худодан сизнинг соғлигингизни ва кўп йиллар ҳукмронлик қилишингизни тиламоқдалар.

– Шимол халқларининг ҳукмдори... катта ўғлим... Жў-жихон... қандай идора қилмоқда?

Маҳмуд Ялвач қўли билан юзини бекитди. Мўғул ода-тига кўра, яқин кишининг ўлими тўғрисида гап кетганда марҳумнинг номини атаб гапириш жоиз эмас эди. Шунинг учун уни бошқа ном билан, ҳурматловчи сўз билан аташ зарур. Шунга кўра Маҳмуд Ялвач гапни узоқдан бошлади.

– Шимол халқларини идора қилиш тўғрисида сизнинг амр-фармонингизни олиш билан зўр юришга тайёргарлик кўришни бекларга эълон қилди.

– Менга қаршими?

– Йўқ, улуғ хоқоним! Ханжарнинг тиғи ғарбга, булғор, қипчоқ, саксин, русларга қаратилган. Бироқ, юриш бўлмади. Бутун сарбозлар ўз жойларига жўнаб кетдилар. Ёруғ кунда чақмоқ ургандек, ҳамманинг бошига зўр бало келди!

– Сабаб!

– Хон оиласи учун сахрода зўр шикор уюштирилган эди. Беш минг навкар водий бўйлаб саф тортиб, қамишзорлардан ёввойи чўчқалар, бўрилар ва бир неча йўлбарсларни ҳайдаб беришди. Яна беш минг чоғлиқ отлиқлар узоқ сахролардан оҳулар, жайронлар ва ёввойи отларни ҳайдашди. Шикордан кейин кечқурун гулханларда олов гувиллаб базм қизитилган вақтда, навкарлар энг даҳшатли жангдан омон чиққан киши ким эканини тополмадилар. Уни кўп қидириб, ниҳоят, топдилар. Яна қандай денг! Бу киши сахрода ёлғиз ётар, тирик, унда бир томчи ҳам қон асари йўқ эди. Аммо ҳеч гапиролмас, фақат ғазабга тўлган кўзлари билан маънодор қилиб қараб ётар эди.

– Наҳот у ҳалок бўлган... бўлса...

– Ғалаба шарафларига ғарқ бўлган сизнинг энг қадрдон ва энг ботир баҳодирингиз ҳалок бўлди, номаълум ёвузлар унинг умуртқасини синдирдилар.

Чингизхоннинг ранги ўзгариб кетди. Қўли билан сувсар ёпинчиқни ғижимлади ва шивирлади:

– Ўтчигин шошилибди... Зўр баҳодир ва тажрибакор саркардадан айрилибмиз... Унинг ўрнига ҳеч ким йўқ энди! Энди Хоразмнинг ҳукмдори ким?

– Оқила онасининг қўл остида ёш набирангиз Ботухон ҳукмронлик қилмоқда. Бу аёл навкарларни чақириб, ўғли билан тепаликка чиқди. Ботухон отасининг жанговар тўриқ отини миниб олган эди. Қизиб кетган бола навкарларга қараб: «Оламнинг тўрт томонини забт этган баҳодирлар, қулоқ солинлар! Қиличларингиз занглаб қолибди! Қора тошга чархлаб олинлар! Мен сизларни азамат Итиль даресидан олиб ўтиб, ғарб сари бошлайман. Қўрқоқ халқлар еридан даҳшат солиб ўтамиз, мен бобом Чингизхоннинг салтанатини оламнинг энг нариги чеккасигача жорий қиламан... Отамни ҳалок қилган ёвузларни қидириб топиб, тириклай қозонга тиқишига ҳам онт ичаман!» деди.

Қорайиб, қўрқинчли бўлиб кетган Чингизхон кўзларини аланг-жалаң қилиб, тирсагига тиралиб ўрнидан турди-да. нафаси қисилиб, зўрға шундай деёлди:

Чингизхон

– Галаба муқаррар бўлганда ёш бўлиш... ва хатто бўйинда тахтакач¹ билан юриш ҳам яхши... Лекин Боту ҳали гўдак. У хато қилар... Уни ҳам ҳалок этадилар! Амр қиламанки... менинг энг вафодор... тажрибакор қоплоним... эҳтиёткор Субутой баҳодир... Боту ёнида доим маслаҳатгўй... бўлиб турсин. Субутой менинг ғалабаларимни давом этдирар ва мўғул қўли бутун оламга етар...

Чингизхон ёнбошлаб йиқилди. Чап кўзи қисилди, даҳшат билан ўнг кўзи чакнаб ўтирганларга қаради.

Ҳамма ерга қараб сукут қилди. Шунда шоирнинг² қуйидаги шеъри ёдга тушди:

Зафаршунос саркарда олдида хомуш
Ожиз бўлиб тўрт одам ўтирар эди.
Булар: табиб, дарвеш, шомон, мунажжим.
Бунда дори-ю дармон, дуо-ю – куф-суф,
Ҳамда таслим ва дурбин ҳарна бор эди,
Аммо ҳеч ким заррача жон беролмади.

Мана шу сукут ичида чодирнинг ёнида боғлоғиқ турган от кишнаб юборди. Ҳамма чўчиб яна хоқонга қарадилар – хоқоннинг ўнг кўзи нурсизланиб хира бўлиб қолди.

Чингизхон катта эман ёғочидан ўйиб, ичига олтин қопланган тобутини кўпдан бери ўзи билан бирга олиб юрарди. Ўғиллари тобутни кечаси махфий суратда сариқ чодирнинг ўргасига олиб кириб қўйдилар. Чингизхонга совут кийгизиб тобутга солдилар. Кўкрагига қовуштирилган қўллари ўткир қиличнинг дастасидан маҳкам тутиб гуларди. Бошидаги қора мис қалпоғи чаккалари чўкиб кетган қаҳрли юзига соя бериб гуларди, тобутнинг икки ёғига камон билан ўқ, пичоқ, чакмоқтош ва олтин коса қўйилди.

Хоқоннинг фармонига мувофиқ, саркардалар унинг ўлимини сир тутиб, манғитларнинг пойтахтини қамал қи-

¹ Чингизхон ёшлигида бўйнида оғир тахтакач билан душман яйловида уч йил асир қул бўлиб юрган.

² Хусравони (X аср)

лишда давом этдилар. Танғитлар ҳадялар кўтариб ярашмоқ учун дарвозадан чиқишлари билан мўғуллар уларга хужум қилиб, ҳаммасини қий-пичоқ қилдилар, кейин шаҳарга бостириб кириб, уни вайронага айлантирдилар.

Мўғуллар Чингизхоннинг тобутини оқ кигизга ўраб, ўн иккита хўкиз қўшилган икки ғилдиракли аравага солиб, орқаларига қайтдилар. Хоқоннинг ўлим хабарини халққа бемаҳал ошкор қилиб қўймаслик учун, ботирлар ўрдага келгунча, йўл-йўлакай учраган одамларни ҳам, ҳайвонларни ҳам ўлдира бердилар ва уларга:

– Нариги дунёга равона бўлиб, муқаддас хоқонимизга жон-дил билан хизмат қилинглар! – дедилар.

Миркитлар, хитойлар, қипчоқлар, эронлар, гуржилар, аланлар ва русларни енгиб шуҳрат қозонган Чингизхон вафотига халқ, мотам тутган бир вақтда, саркарда Жоба нойон шундай деб эълон қилди:

– Бир маҳал, «бизнинг подшоҳлигимизни барпо қилган кимса», Бурхон Холдун тоғида шикор қиларди. Тоғ ён бағридаги холи бир жойда қари дарахт тагида хоқон дам оларди. «Ҳозир ғойиб бўлган кишига» бу жой ҳамда ундаги булутга тутайиб ўсган ёнғоқ дарахтни маъқул тушган. Мен унинг оғзидан: «Бу жой еввойи кийикларнинг ўтлаши ва пировардида менинг таскин топишим учун боп жой. Шу дарахтни унутманглар», деган гапини эшитганман.

Хоқоннинг саркардалари, фармонга мувофиқ, кўрсатилган жойдан гоғдаги жуда ҳам баланд ёнғоқ дарахти ўсган жойни қидириб топдилар. Чингизхон жасади мана шу дарахт тагига қўйилди.

Қабр атрофида секин-аста қалин чакалакзор пайдо бўлиб, унинг ичидан ўтиш ва қабрни топиш қийин бўлиб қолди. Шунинг учун бу ерга пойлоқчи қилиб қўйилган одамлар ҳам қабрнинг қаердалигини айтиб беролмайдилар.

Х о т и м а

БИРИНЧИ БОБ

Бу ердан мўғуллар ўтган

Қорли тоғлар, қорли тоғлар!..
Қулман – кофир қўлим боғлар.
Заҳар қотди ошгинамга,
Қамчи урди бошгинамга...
Қимса менга этмас шафқат,
Титраб қўяр тоғлар, фақат...

(Хивалик асир қўшиғидан)

Бу Жайхун дарёсидан шарққа бориладиган, бир неча асрлар мобайнида доврўқли карвонлар ўтиб турган кенг йўлда, мўғуллар қирғинидан сўнг бирданига қатнов тўхтади. Йўл бўйида солинган дўконлар ва карвонсаройлар бўшаб қолди, дарвоза ва эшиклари жангчилар томонидан бузиб ёқилган бу бинолар кўнгилсиз бўлиб турардилар. Ариқларни тозалайдиган ва сув чиқарадиган ҳеч ким қолмаганлиги учун суғорилмай қолган катта-катта боғлар қуриди. Ажнабий чакмон кийган, чанг йўлда якка ўзи от миниб бораётган қовоғи солинган ёш суворий ғалати бўлиб кўринди; бу йўлнинг ҳар қаерида қашқирлар у жойдан-бу жойга судраган инсон суяклари ётарди. Қора, ориқ араб отининг туёқ товуши бир зайлда эшитилар, сувори эса ора-чора хўштак чалиб қўяр эди.

– Нақадар жимжит саҳро! На одам, на туя, на ит бор! – деди йигит хўрсиниб. – Бутун кун бўйи атиги иккита бўри, бепоён гўристонга ўхшаган бу жимжит чўлнинг худди хўжайинидай йўлни кесиб ўтди... Агар аҳвол шундай давом этса, отим билан бирга, тез фурсатда даҳшатли мўғул

киличининг изи қолган бу оқ калла суяклари ёнида ётиб қоламан...

Рўпарада одатдан ташқари қора нарса қимирлаб кўринди. От қулоқларини диккайтиб, пишқирди. Суворий у нарсага яқинроқ борди. Бир нечта катта-катта хурпайган бургут кўз камашадиган даражада куёш нурлари тушиб турган кўчанинг ўртасидаги ўлик устида ғужанак бўлган эди.

Суворий ҳуштак чалди. Бургутлар вазмин қанотларини аста қоқиб учдилар ва шу ўртага яқин бўлган бир тепаликка қўндилар. Яқинда ўтган арава излари орасида, худди томчилари қаттиқ тортишгандай, ғалати бир аҳволда, йиртиқ туркман кийими кийган бир қиз ётарди. Бургутлар унинг ҳануз гўзаллигини йўқотмаган юзини чўқиб ташлаган эдилар.

– Бу ҳам мўғулларнинг иши! Улар болаларни тутадилар, кўнгилларини хуш қилганларидан кейин, ташлаб кетадилар...

Суворий отини қамчилади, от чопиб кетди. Йўлнинг муюлишида у бир тўда мўғулларга етиб олди. Таланиб олинган ғаниматлар ортилган баланд шалоқ ғилдиракли икки арава аста-секин олдинда бормоқда: ҳар қайси аравада, юк устида тулки мўйнасидан тикилган эркакча қулоқчин ва қўй терисидан тикилган пўстин кийган мўғул аёли ўтирар ва аравага қўшилиб, чанг-тўзон ичида бепарво кадам босаётган хўкизларни ҳайдаб борар эди.

Араванинг кетида, қўли орқасига боғланган, энтикан, ярим яланғоч уч асир ва мадорсизликдан гандираклар кетаётган бир аёл борарди. Улар орқасидан катта ва жунлари хурпайган ит тилини осилтириб, ҳаллослаб югурарди. Иккита кичкина кокили қулоқлари устидан чиқиб турган етти яшар мўғул боласи, худди секин юраётган сигирларни тезлатишга ошиққан подачидек асирларни ҳайдаб борарди.

– Урагш, урагш муу!¹ – деб бола қичқирар ва ҳар қайсисини галма-галдан хипчин билан саваларди. У катта

¹ Олдинга, олдинга, ярамас.

одамдан ечиб олиб кийган пахталик чопонининг этакларини кайириб олган, оёғига кийган кенг этикнинг тушиб қолмаслиги учун, тиззаси остидан қайиш билан маҳкам боғлаб кўйган эди. Бола ўзига топширилган ишнинг жиддийлигини тушунгандай, аравага узун арқон билан боғлангани учунгина ноилож қадам ташлаб бораётган хотинни айниқса қистов билан ҳайдарди. Сарик кўйлагининг йиртиғидан унинг суяклари чиққан этлари, қон таллашиб, мўматалоқ бўлиб кетган орқаси бемалол кўриниб турарди. Хотин ёлворарди:

– Мени кўйиб юборинглар! Мен яна кайтиб келаман! У ерда қизим Ҳадича қолган... Мен уни ўзим олиб келаман. Кекса мўғул жийрон отда бурқираган чанг орасидан чиқиб, унга:

– Сенга тағин қанақа қиз керак? – деб ўшқирди. – Ўзи зўрға бораётибди-ку, тағин бошқа бир қирчангини олиб келаман деб мақтанади-я!

Чол хотинни қамчи билан савади. Хотин қалқиб, олди-ю йиқилди. У боғланган арқон таранг тортилиб хотинни судраб олиб кетди. Арава устидаги мўғул жувони кичқирди:

– Ҳой, қари ит, мунча очкўзсан! Чўлоқ кўй бўлса кўтариб олардим, – кўйдан лоақал гўшт ва тери чиқади, Бу ҳайвондан бизга нима фойда? Унинг кизи ҳаром қотиб бўлди, мана энди ўзи ҳам қулади. Ўз юртимиз Қурулуннинг бўйига етишимизга ҳали узоқ!.. Хотинни ташлаб кета қол!

– Ўлмайдими! Жони қаттиқ! – деди чол бўғилиб. – Бу ўлакса ва бу уч азамат етиб боради. Бошқалар уйларига йигирматалаб қул ҳайдаб борганларида, биз тўрттасини олиб боролмаймизми? Ҳей, ҳайвонлар, тезроқ юринглар! Урагш, урагш!

Мўғул ерда судралиб бораётган хотинни қамчи билан урди, арқон узилиб, асира хотин йўлда узала тушиб қолди. Аравалар йўлда давом этди. Чол жийрон отини тўхтатиб, тилини шапиллатди ва отда келаётган кишидан сўради:

– Тирик қолармикан ёки ўлармикан? Хотинни мендан сотиб олсанг-чи. Арзонга, сотаман, атиги икки динор берсанг, бас.

– Кечгача ҳам тирик қолмайди! Икки дирҳам бераман.
 – Майли, бер! Ростдан ҳам тирик қолмайдиганга ўхшайди! Ўлиб қолса, шу чақа ҳам қўлимга тегмайди.

Мўғул, отлиқдан олган икки мис чақани кўнжигга суқди-да, отини йўрғалатиб ўз аравасига етиб олишга ошиқди.

Отлиқ бошқа бир тарафга бурилди ва орқасига қармай, қуп-қурук даладан от чоптириб кетди,..

Рўпарада оппоқ харобалар, емирилиб кетган деворлар ва бир қанча мухташам кошоналар кўриниб турарди. Улардаги ранг-баранг арабча ёзувлар ҳали ҳам сақланиб қолган эди. Иморатларни қурган бинокорлар кўп санъат ва фикр сарф қилганлар. Катта-катта тўрт бурчак ғишлардан кўркам саройлар, баҳайбат мадрасалар ва миноралар солган номаълум ишчилар яна ҳам кўпроқ меҳнат қўшганлар. Мўғуллар шуларнинг ҳаммасини қурум босган харобага айлантирдилар.

– Бир боғ қуруқ беда билан бир неча дона кулча бўлса эди, – деб суворий пичирлади, – биз тагин бир кун юриб, Кўк тоққа етган бўлардик. У ерда одам ҳам, гулхан ёнида бўладиган дўстона суҳбат ҳам топиларди.

Харобаларга яқин қолди. Ана, ҳайбатли кошонанинг оғир дарвозаси очиқ турибди. Эшикларга катта, қалпокли михлар қоқилиб, темир қопланган.

– Таниш дарвозалар! Бир вақтлар бу ердан дарвеш Ҳожи Раҳим, деҳқон Қурбон қизиқ ва ёш Тўғон ўтган! Тўғон энди катта бўлиб қолди, мохир жангчига айланди, лекин илгарилар нақадар гуллаган, нақадар ғавжум, дабдабали Бухорода ўзига на нон, на макон топа олди.

Қоп-қора дарвозалар тагида отнинг туёқ товуши янгради. Рўпарада сарик тулки кўриниб қолди, у ахлат тўдаси устидан югуриб чиқиб, ғойиб бўлди.

От ҳаракатсиз, жимжит шаҳар харобалари орасидан аста-секин юрди. Мана катта марказий майдон... Илгари ғовур-ғувур халқ байрамлари ўтказиладиган бу майдонни салобатли бинолар қуршаган эдилар. Энди майдон ахлат билан тўлган, унинг ўртасида от суяклари оқариб ётарди». Кўм-кўк осмонда қанотларини ёйиб, қора калхатлар секин-секин сузиб юрардилар.

От мачитнинг зинаси олдида тўхтади, пишқириб, кулоқларини диккайтирди ва орқага тисланди. Рўпарада тош курси – банд устида саҳифаси очиқ, катта бир Куръон ётарди, унинг ёмғирда қатирма бўлиб, букланиб кетган varaқлари шамолдан қимирлаб турарди.

«Мўғулларнинг қовоғи солиқ, бўрғил соқолли хукмдори Чингизхон саман отга миниб, шу ғишт зиналардан мачитга кирган эди. Бу ерда у юзи ялпоқ жангчиларини чирий ёрилгунча тўйғазишни Бухоро кексаларига буюрган эди. Шундан сўнг майдонга гулханлар ёқилиб, қўй гўшти қовурилган эди... Тош тахталарда гулханларнинг излари ҳали ҳам кўриниб турарди...»

Тўғон отдан тушди, тўнини ерга ёзди-да, қотган нонни ушатди. У отини сувлиғини бўшатди ва жиловидан ушлаб, зинага чўққайиб ўтирди.

Ғишт уюми орқасида алланима қимирлади. Ғишт парчалари орқасидан мадори қуриган, озғин бир хотиннинг гавдаси кўринди. У йиртиқ кўйлақка бурканган ҳолда қўлини узатди ва ёниб турган кўзларини нондан уза олмади.

Тўғон унга бир ҳовуч қоқ нон берди. Хотини нонни тантанали равишда олди ва нари бориб тиз чўқди. У қотган нонни қурукшаган лаблирига тегизди, лекин бирданига қўлини пастга туширди ва нонни тўғраб, тош тахта устига тера бошлади. Сўнгра қўлидаги нон ушоқларини ялаб қичқирди:

– Ҳай, қўзичоқларим, бу ёққа келинлар! Қўрқманлар! Бу одам ўзимизга қарашли, шафқатли киши!

Тош тахталарнинг оралиғидан аввал битта, кейин учта, сочлари тўзғиган ёш болаларнинг бошлари кўринди. Болалар бир-бирларини ушлашиб, харобалар орасидан секин-секин юриб хотинга томон келдилар. Офтобда куйган яланғоч болалар, жуда озиб кетган, қоринлари дўмбира бўлиб шишиб кетган эди. Оралиқдан яна иккита бола чиқиб келди. Улар ўринларидан туришга уриниб ҳам кўрмадилар, шишган қоринларини ушлаб ўтириб олдилар.

Хотин қоқ нонга қўл узатган болаларнинг қўлига урди ва гали билан нон ушоқларини болаларнинг оғизларига солар экан, шундай деди:

– Улар... қўй терисига бурканган мудҳиш одамлар босиб келдилар... Қичкина отларига миниб, ҳамма ёқни кездилар ва кўзларига кўринган ҳамма нарсани таладилар... Улар эримни ўлдирдилар. У ўз оиласини муҳофаза қилмоқчи бўлган эди... Улар ҳамма болаларимни олиб кетдилар, уларнинг тирикми ё ўликми эканини билмайман!.. Отлиқлар мени арқонга боғлаб судрадилар, ҳамма-нинг ҳақоратига дучор қилиб, чўриликда сақладилар. Бир кун кечаси яширинишга улгурдим ва бу ерга, шу харобага етиб келдим... Бу ерда ўз уйимни тополмадим. Фақат ахлат уюмини кўрдим. Кундуз кунлари бунда калтакесаклар юради, кечалари қашқирлар ўкирадилар ва ов пойлайдилар... Шаҳар яқинида бу мўғуллар ташлаб кегган болаларга йўлиқдим. Биз бирга овқат кидирдик ва ёввойи пиёзлар илдизини қазиб олдик. Энди бу болалар меники бўлиб қолдилар. Биз бирга ўламиз, ё тирик қолармиз...

Тўғон хотинга қолган қоқ нонини ҳам берди ва отининг жиловидан етаклаб, қалъадан чиқиб кетди.

Тўғон тобора Самарқандга яқинлашди. Йўлда карвон учратмади. Аҳён-аҳёнда далаларда қишлоқилар кўринарди. Икки марта мўғул отлиқлари кўринди. Буларни кўрганда қишлоқилар ўрилган ўтдай ерга ётар ва эмаклаб ариқларга бекинардилар. Мўғулларни кузатган тўзон булутлари тарқалиб босилгандан кейин, улардан кўрқиб қочган қишлоқилар тагин далаларда пайдо бўлиб, ер ҳайдашни давом этдирардилар.

ИККИНЧИ БОБ

Обод Самарқанд қани?

Орадан бир неча кун ўтгандаи сўнг Тўғон жимжит бир тепаликда тўхтади. Бу тепалик қабристонга айланган эди. Унинг кўз ўнгида дарёнинг кўм-кўк водийси гавдаланди, бу ерда яқиндагина шўхрати ҳамма ёққа ёйилган Самарқанднинг харобалари ётарди. Япасқи томли зич солипган уйларда ҳаёт йўқ, Мовароуннахрнинг бир маҳаллар ўн минглаб моҳир ишчилар меҳнат қилган илгариги пойтахтида ҳеч қандай ҳаракат асари кўринмас эди.

Бузилган ва ёмғирда нураган қалъа деворлари шаҳарнинг ўрта қисмини ўраб олган эди. Бу ерда сўнгги, Хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан қурилган баланд мачитнинг қурум босган харобаси ва иккита омон қолган минора турар эди.

Чўлоқ гадой Тўғонга яқин келиб, ориқ қўлини узатди.

– Муруватли бек йигит, қашшоқ бечорага хайр қил! Жангларда Оллоҳ сени ўз паноҳида сақласин! Душман ўқини сенинг ботир қалбингдан йироқ қилсин!

– Қани шаҳар! Қани султон ва шоҳларнинг обод пойтахти? Қани савлатли савдогарлар ва хилма-хил расталар, қани ишхоналардаги болғаларнинг шод садолари?

Бу сўзларни Тўғон гадойга эмас, кўпроқ ўзига айтар эди.

– Энди уларнинг ҳеч қайсиси йўқ, – деди гадой. – Ахир бу ердан мўғуллар ўтган! Ажабо, улар бирор нарса қолдирармидилар? Сен шаҳарнинг қаерга кетганини сўра-япсанми? Инсофсиз мўғуллар одамларнинг бир қисмини кириб юбордилар, бир қисмини ўзлари билан узоқ даштга олиб кетдилар, қолган-қутган аҳоли тоғу-тошларга қочди, у ерда уларнинг кўпи ҳалок бўлди...

– Қочоқлар узоқ вақтгача тентираб юрармиканлар?

– Шаҳардан четда, дарёнинг юқори томонида одамлар энди оз-моз йиғилмоқда ва ўзларига шох-шаббалар ва лойдан кулбалар ясамоқда. Лекин уларнинг юраклари ҳамиша пака, пука бўлиб туради: мўғуллар яна қайғиб келиб, истаган кишиларини боғлаб олиб кетишлари мумкин... Саховатинг учун Оллоҳ сенга ёр бўлсин!

– Шаҳарнинг ўртасидаги миноралар нима ўзи?

– Бу минораларга яқин бора кўрма. Турма! Мўғул хонлари бўм-бўш шаҳарда турма солишга ҳам улгуранлар. У ерда Мўғул жаллодлари туради, улар темир таёқлар билан маҳбусларнинг бошларини мажақлаб турадилар. Мен буни қандай қилишларини сенга айтиб берай...

Тўғон, унинг сўзига қулоқ солмай, пастга тушиб кетди. Тўғон бўм-бўш шаҳарнинг харобалари орасидан ўтиб, қалъага яқин келди. Бу ерда кўнгилсиз ва жим-жит иккита эски минора гердайиб турарди. Қамоқдагиларнинг қариндош-уруғлари девор тагида маъюслик билан

ўтирардилар. Найза ушлаган соқчилар дарвоза олдида турарди.

– Қаерга келаётирсан? Жўна! – деди соқчи кичқириб.

– Назоратчида ишим бор, – деди Тўғон.

– Қамалгинг борми?

– Балки акам қамоқа ётгандир.

– Қамоқда боскинчилар оз эмас. Лекин улар бу ерда узоқ ётмайди. Уларни ўра ёнидаги майдонга элтиб, миясига мих қодадилар. Акангни ўша ўрадан қидир, эҳтимол ўлигини топарсан. Унинг оти нима эди?

– У дарвеш эди, китоб ёзарди, оти Ҳожи Раҳим Бағдодий.

– Узун сочли тентак дарвешми? У ҳали тирик! Биз уни «демона» деб атаймиз. У узоқ муддатга қамалган...

– «Умрбод»ми?

– Эзмаланиб, сенга жуда кўп нарсаларни айтиб қўйдим... Отингни боғлаб ҳовлига кир. Турма бошлиғидан сўрайсан. Унинг уйи шу ерда. Эшигининг ёнига кўвача осиб қўйилган... Шу кўвачага камида олти дирхам солишни унутма. Шундагина гапингга кулоқ солади...

Тўғон отини боғлаб, ичкарига кирди. Пахталик қизил тўн ва кўк ковуш кийган турма бошлиғи айвонда турарди. Ярим яланғоч, ориққина ошпаз оёғидаги темир кишанини шарақлатиб, заранг тоғарада каبوبга мослаб қўй гўштини тўғрамоқда эди. Турма бошлиғининг оппоқ соқолининг учи, тирноқлари ва кафтлари қизил хина билан бўялган эди. У савағич билан ошпазнинг елкасига уриб:

– Мурчдан сол! Эринма! Ана шундай! Анорнинг сувидан куй! – дер эди.

Тўғоннинг эшик ёнига осиб қўйилган кўвачага кўзи тушди ва унга ўн дирхам солди. Турма бошлиғи Тўғонга ҳўмрайиб қаради.

– Мен Субутой баҳодирда хизмат қилган мусулмон жангчиман. Унинг рухсати билан туғишган қардошимни қидириб юрибман. Мана менинг тамғам! – Тўғон ипга тақилган, хат ёзилган ва қуш расми чизилган тахтачани ёнидан чиқариб берди.

Турма бошлиғи тамғани айлантириб кўрди-да, Тўғонга қайтариб берди.

– Хўш, бу сафиллар уйига қадам босишга сени нима мажбур этди?

– Мен қардошим, дарвеш Ҳожи Раҳим Бағдодийни излаб юрибман. Бу ерда шу киши йўқми?

– Унга Оллоҳнинг лаънати ёғилсин, сен билан бизни унга таниш бўлишдан Худонинг ўзи асрасин!

– У нима сабабдан қамалган? Мен уни ростгўй, тақводор одам деб билардим.

– Тақводор эмиш! У муқаддас китобларни писанд қилмагани, шаккоклиги ва гапида Оллоҳ таоло номини ҳеч қачон зикр қилмагани учун, Шайхулислом ва мўътабар имомларнинг талаби билан қамалган. Унинг умри охирига яқинлашиб, ҳалокат чоғи келди!.. Жаҳаннам оташи унинг макони бўлади!.. Унинг борар жойи шу!

Тўғон ўйлаб туриб, деди:

– Унинг устига оғир айб қўйилган, лекин ҳар ҳолда унинг тақдирини бир мунча енгиллатиш учун менга ижозат берсан?

– Бекорга овора бўлма! У, мамлакатимизнинг қудратли ҳукмдори Чиғатойхоннинг улуғ вазири Маҳмуд Ялвачнинг амри билан ҳаётини омон сақлаб қолди. Агар бу дарвеш етти иқлимни титратган Чингизхоннинг ҳаёти ва сафарлари ҳақида бир асар ёзмаса, у турмада чириб кетади.

– Ҳожи Раҳим ўз ёзувларини ёзиб тугатиши билан бўшатиладими?

– Нималарни хоҳлайсан-а? Башарти, у ўз гуноҳларига тавба қилган тақдирда ҳам, катта майдонда, оломон олдида унинг тил ва қўлларини кесиш учунгина турмадан олиб чиқадилар. Мана шунинг учун «девона» икки йилдан бери китоб ёзмокда ва ўз ҳалокат чоғини узоққа суриш учун тағин ўттиз йил ёзади.

Тўғон сўз бошлади:

– Ҳожи Раҳим менинг хайрихоҳим бўлгани, мени арабча ўқиш ва ёзишга ўргатгани, очликдан ўлар ҳолатга етганимда ризқлантиргани туфайли, ўзимнинг якаю ягона олтин диноримни қурбон қилишга тайёрман. Тўғон тилла тангасини кўрсатди. – Сен улуғ арбоб, ҳалокатга маҳкум бўлган кишига марҳамат кўрсатиб, Ҳожи Раҳимни кўриш учун менга рухсат эт.

– Менга олтин динорни бериб, нариги эшикдан ичка-рига кир. У ерда сен ўз «девананг» билан қанча хоҳласанг шунча вақт ҳамдардлаша оласан.

Тўғон олтин тангани унинг хинали кафтига солди ва тош дарвозадан ичкарига ўтиб кетди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Темир қафасда

Тор ҳовлининг тўридаги деворда темир панжарали тўрт бурчак катак қорайиб кўринди. Унда латта-путта орасида қоп-қора бир нарса қимирлар эди.

Қафас ёнида дарбадар лўли хотинлар ёпинадиган катта қора рўмолга бурканган ингичка гавда деворга қапишиб турарди.

Тўғон охисталик билан унга яқин борди. Хотин қайрилиб қаради. Таниш қиёфа уни хайратда қолдирди: ўша буғдой рангли олтинсимон юз, ўша ўткир кўй кўзлар фақат илгариги бепарволик барҳам топган. Хотин бирпас қаттиқ тикилиб, сўнгра юзини четга ўгирди. Шубҳасиз бу Бент Занкижанинг худди ўзи эди!

Тўғон қафасга яқинроқ келиб қаради. Қамалган киши унинг ичида букчайиб зўрға ўтириши мумкин эди. Қоронғуликда тўзғиб ҳурпайган қора жингалак соч ва ёниб турган икки кўз кўринди. Ҳожи Раҳим ниҳоятда озган афти кўрқинчли бўлиб кетганлигига қарамасдан Тўғон уни таниди. Дарвеш келиб қафаснинг темир панжарасига юзини кўйди.

– Укам худди ўз вақтида етиб келдинг, – деди у бўғик товуш билан. – Тўғон, менга яқинроқ кел ва сўнгни овозимни эшит. Ёвуз имомлар мени қафасда чиритмоқчилар ёки оломонни кўрқитиш учун қулоқларимни кесмоқчи, танимни тилка-пора қилмоқчи бўладилар. Ажабо, улар ҳур фикрни йўқ қила оладиларми, менинг ёлқинли нафратимни бўға оладиларми?.. Мен ҳозир улар истаган нарсани битирдим. Бироқ улар ўқисалар, ёзувларимни ҳам, ўзимни ҳам гулханга қалайдилар... Чунки мен улар сингари бўрғил соқол Чингизхонни кўкларга кўтармадим.

Хоразмдаги татар истилочиларига, қиз-жувонлар ва ёш болаларнинг қотилларига атаб ширин мадхиялар тўқимадим. Ўз кўзим билан кўрганим ҳақиқатларни ёзишга журъат қилдим. Мен қўлимдан келган ҳамма ишни қилдим, энди сўнгги фироқ куним келди. Мени Салор бўйига кўминглар... Менинг пирым Абу Али ибн Сино ғоят улуғ донишманд эди, у бефаросат ёвуз имомларнинг қувғини остида зиндонда чириган похол устида жон берди... У бутун коинот сирини биларди, лекин ёлғиз ўлимдан қутулиш йўлини билмас эди!..

Тўғон секин гапира бошлади.

– Хотирингиздами, биз иккимиз арқон билан боғланган ва қошимиз устида даҳшатли «Қора суворий» – Қора Ханжарнинг қиличи ўйнаган вақтда, менга нималарни ўргатган эдингиз? Ў вақтда: «Нолима, кечаси узун ва ҳали у соб бўлгани йўқ!» деган сиз эмасмидингиз? Энди мен у сўзларни сизга қаратиб айтаман: «Нолиманг, ҳали кеч киргани ҳам йўқ».

Ҳожи Раҳим худди қайта қувват киргандай, тез ўрнидан турди. Тўғон секин шивирлаб давом этди:

– Акажоним, сўзимни тингланг ва айтганимни қилинг. Мен сизга тўртта қора ҳаб бераман, сиз шуни ютасиз. Ютганингиздан сўнг, ўлиқдай қотиб коласиз, ҳеч қандай оғриқ ва аламни сезмайсиз, туш кўрасиз, тушингизда тоғ ошиб, шариллаб оққан салқин сувлар ва хушбўй гуллар водийсига учиб борасиз... У водийда, қордай оппоқ йилқилар ўтлаб юради ва олтин қушлар чиройли овозлари билан сайрайди... Сиз у ерда, ўн олти ёшингизда ошиқ бўлганингиз кизни учратасиз...

– Кейин уйғониб, ўзимни яна шу темир кафасда кўраманми? Унақа туш менга керак эмас!

– Тўхтанг ва гапимнинг давомини тингланг! Сиз водийнинг тотли хаёли билан яшаб, у ерда ҳамма ташвишларни унутиб лаззатланган вақтингизда, мен турма бошлиғига сизнинг ўлганингизни ва жасадингизни дафн қилиш кераклигини тушунтираман. Шундаи сўнг соқчилар кафасни очадилар, сизни судраб ўликлар ўрасига элтиб ташлайдилар... Бу сизга қанча азоб бермасин, барибир тоқат қилинг, қичқирманг! Бўлмаса бошингизга

темир таёқ билан уриб, абжағингизни чиқарадилар... Сиз ўрада ўликлар орасида ётган вақтингизда, ярим кечада оёғингизни кемириш учун қашкирлар келадиган пайтда, мен уч жангчи билан ҳозир бўламан. Биз сизни чопонга ўраб тезлик билан шаҳардан четга, овлоқ жойга олиб борамиз. Бу ерда сизга жон киради, сизни отга миндириб оламан ва Ғарб ёки Шарққа жўнатаман. Унда сиз учун янги ҳаёт бошланади...

– Ори, сен тўғри айтдинг, ҳали кечаси бошлангани йўқ!.. Мен оқ отлар маконига жўнашга тайёрман!.. Шифоли ҳабларингни дарров бер!

Ҳожи Раҳим бургут чангалидай қаттиқ ва қора қўлини чўзди.

Тўғон гулдор халта ичидан учта қора ҳаб олди-да, Ҳожи Раҳимга узатди. У, иккиланиб ўтирмасдан бу ҳабларни ютиб юборди. У алланималар деб пичирлай бошлади. Товуши тобора пасайди ва нима дегани англашил май қолди. Ниҳоят ёнбошлаганича ётиб қолди...

Қафас ёнига найза тутган посбон етиб келди.

– Менинг бошлиғим сафил жинояткор ёнида бундан ортиқ гурмаслигингизни буюрди!

– Камалган шахс энди сенинг қаҳри қаттиқ бошлиғингнинг марҳаматига муҳтож эмас: вафот этди!

Посбон бунга ишонмасдан, нанзасини ерда узала тушиб ётган дарвешга санчиб кўрди.

– Бақирмаётирми? Қимирламаётирми? Ростдан ҳам ўлганга ўхшайди! Энди тентак «демона»нинг жасадини ўрага ташлайдилар... Агар сиз уни дафн қилишни хоҳласангиз, тезроқ қимирланг, бугун кечасиёқ олиб кетинг. Эрталабгача итлар ва кашкирлар марҳумнинг жасадини шу қадар кемириб ташлайдиларки, суяқларини ҳам тўплаб ололмайсиз!.. Ҳимматингиз учун раҳмат! Ҳаммамиз ҳам бир кун ўламиз!..

Китобнинг сўнги саҳифаси

Саботли ва чидамли одам, бошлаган ишининг хайрли хотимасини кўради.

(Ҳожи Раҳим)

Тўғон билан Бент Занкижа вайрон бўлган шаҳарнинг жимжит кўчаларидан ёнма-ён юриб борардилар. Тўғон отни етаклади. Ташландиқ биноларнинг шип ва деворларидан от туёғидан чиққан тақир-тукурнинг акс садоси жаранглади. Ҳар икковлари обод Урганчда, сув тошқини вақтида ҳалок бўлган кекса Мирза Юсуфнинг уйида ўтказган ёшлик йилларини хотирладилар.

– Шу узоқ дарбадарлик йилларимда мен доимо сени ўйлаб юрдим, Бент Занкижа!

– Мана тағин сизнинг ёшлик чоғингиздаги дўстингиз олдингизда турибди. Мен ҳам яшинларни кўрдим, бутун юртимизни титратган момоқалди роқ садоларини эшитдим... Лекин қаттиқ бўрон кўзголиб, қудратли эман ва чинорлар ағдарилган ерда, баъзан кичкина сичқон омон қолади. Мана, мен қутулиб қолдим!

– Бу мудҳиш йилларда бошингдан нималарни кечирганингни менга айтиб бер!

– Бошимдан кечирганларимни мен айтай, сиз тингланг. Мўғуллар Бухорода мени ушлаб олиб, ўзларининг золим подшоҳларига Хоразмнинг ҳалокати тўғрисида маънос қўшиқ айтиб беришга мажбур қилганларида, шоҳ мени мақтади ва сафарда бирга юрадиган қўшиқчи хитой хотинлари жўрига қўшиб қўйишга буюрди. Мен одамларни қирувчи бу қонхўр юрган жойларнинг ҳаммасида қўшиқчилар билан бирга бўлдим. Иттифоқо бир кун Чингизхон кўз касалига йўлиққанидан шикоят қила бошлади: унинг кўзига ой иккита, даштда юрган жайрон учта бўлиб кўринар экан. У, менга жин тегди, деб ўйлабди. Мўғул шомонлари кўп афсун ўқидилар, лекин Чингизхонга нафъи тегмади. Табиблар унга қўл текизиш ва мудҳиш кўзларига қарашга ботинолмадилар.

Бир кун Чингизхон қароргоҳига келган Зин Забон номли кекса араб «қаддоҳи»¹ «етти иқлимни титратувчи шахсни тузатишга журъат қилди. У Чингизхонга ҳақиқатан тез ёрдам берди. Қахри қаттиқ подшоҳ ундан рози бўлди ва «сўра» деди. Кекса табиб мол-дунё сўрамай, бармоғи билан хотинлар тўпидаги бир қўшиқчига ишора қилди, бу қўшиқчи мен эдим! Чингизхон мени табибга беришга амр қилди. Чол мени ўз ҳарамига қамаб қўйди. Бу ерда мен ўспирин йигитнинг қора жингалак сочлари ва юзидаги холи ҳақида ашула айтдим. Табиб ашуламни эшитиб қолиб, мени дарра билан савалади. Мен даҳшатли уруш ҳақида куйладим. Чол мени яна урди. Шундан сўнг мен унинг қўлидан қочдим. Мени, биз нафратланадиган оташпараст мўғуллардан бир хотин чодирга яширди. Ўшаларга ўхшаб қора чодир ёпиниб юрдим, ҳеч ким мени чолга тутиб бермади... Лекин кекса қаддоҳ Зин Забон бориб менинг устимдан мудҳиш Чингизхонга шикоят қилди ва аскарлари мени топиб беришларини ялиниб сўради... Мўғул ҳукмдори: «Менинг инъомимни нучук қўлдан чиқардинг!» деб шундай ғазабландики, атрофида ўтирган кишилар юзларини бекитиб, ўтириб қолдилар. Чингизхон: «Нега сен ўз хотинингни ўзингга бўйсундира олмадинг? Хотинига сўзини ўтказа олмаган эркак менинг мамлакатимда яшай олмайди! Уни олиб боринглар!» деди. Бечора кекса табибни жаллодлар маҳкам ушладилар ва шу ондаёқ унинг ақлли, сочлари оқарган бошини танасидан жудо қилдилар. «Қандай мудҳиш хотима!» Ўшандан бери, мен лўлилар орасида яшадим. Ҳожи Раҳимнинг қафасга тушганини эшитиб, унга нон, ёнғоқ ва узум келтириб турдим... Унинг китоб ёзишига ёрдам бердим...

– Ўзинг қувғинда бўла туриб, унга ёрдам бердингми?

– Ҳар уч кунда бир марта турмага бориб, унга овқат киргизиб турдим. Ундан ташқари Ҳожи Раҳимга нон билан бирга, бир неча варақ оқ қоғоз бериб турардим, у эса шу уч кунда ёзган хотиротини менга ўғринча чиқариб турди. Буларни ўз чодиримда оққа кўчириб, сўнг яна Ҳожи Раҳимга қайтардим ва орадан уч кун ўтказиб, тагин,

¹ Қ а д д о ҳ – арабча сўз: кўз доктори демақдир.

мўғулларнинг Хоразмга қилган босқинчилиги тўғрисидаги қиссасининг янги саҳифаларини олиб турдим... Шундай қилиб, Ҳожи Раҳимнинг қафасда ёзган китобининг иккинчи нусхаси менда тўплана борди. Мени ёзишга ўргатган Мирза Юсуфни худо раҳмат қилсин!..

– Сен катта иш қилибсан, – деди Тўғон. Башарти ёвуз имомлар Ҳожи Раҳим ёзган китобни куйдириб юборсалар, бизда унинг иккинчи нусхаси сақланиб қолади! Невара-чеваларимиз Чингизхоннинг ёвузликлари тўғрисидаги Ҳожи Раҳим қиссасини ўқийдилар...

Улар тез оқар лойқа дарёнинг бўйига келдилар. Бу ерда лўлиларнинг қурум босган чодирлари турарди.

Бент Занкижа кекса чинор остидаги бир парча гиламга бир даста қоғоз қўйди. Самарқанд харобалари устидан кўтарилиб чиққан ой, қувғинди жаҳонгашта дарвешнинг қиссаси баён қилинган сариқ саҳифаларни ёритди.

Бент Занкижа гиламга чўккалади ва варақларни тахлаётди деди:

– Ўлардай совуқ қафасга қамаб қўйилган Ҳожи Раҳим ниҳоят даражада заифлашди, лекин, оловли фикрлари гўё ўзини қиздириб тургандай, заррача ҳам умидсизланмади... У зўрға ёзадиган бир аҳволга тушиб қолди... Бу сатрлар титраб ёзилганини, ҳарфларнинг қингир-қийшиқлигини кўриб турибсиз-ку! Ҳожи Раҳим охириги саҳифада нималар ёзганини эшитинг...

Бент Занкижа-арабча шикаст қилиниб ёзилган саҳифани қўлига олиб, ўқий бошлади;

«...Хит қаламим марҳаматсиз мўғулларнинг гуллаб турган ватанимизга қилган ҳужуми тўғрисидаги қиссанинг сўнгги сатрларини ёзиб битирди... Бу китобнииг ғайрат гардига кўмилган муаллифи тинч қабилаларни золимона равишда хароб қилган йиртқич Чингизхонга қарши фидокорона курашга журъат этмаган Хоразмнинг кўрқоқ одамлари ҳақида яна кўп гаплар айтишни истар эди...

...Агарда ҳамма хоразмликлар ғазаб қиличини қатъий равишда, яқдиллик билан кўтарган ва ўзларини аямай, ватан душманлари устига шиддат билан ташланган бўлсалар, мутакаббир мўғуллар ва уларнинг бўрғил

соқолли подшохи Хоразмда ярим йил ҳам тура олмаган ва ўзининг узоқ чўл-биёбонларига батамом қочиб кетган бўлур эди...

...Мўғуллар ўз шамширларининг кучидан кўра кўпроқ, хоразмликлар ўртасидаги келишмовчилик, бўшанглик ва кўрқоқлик туфайли ғалаба қилдилар... Жасур Жалолилдин ғайратли бир тўда йигитлар билан мўғул босқинчиларини тор-мор қилди...

...Лекин совиб бораётган қўлларимдан қалам тушиб кетаётир... Жаҳонгашта дарвешнинг қуввати кетмоқда, интиқом соатлари яқинлашиб, кунлар тез ўтиб бормоқда... Мен шоирнинг¹ шеъридан бир неча сатрини келтира оламан, холос:

Гўё баҳорги ёмғир,
 Ва кузда елларсимон,
 Ғойиб бўлди ёш умр,
 Учиб кетди у замон...
 Бу ҳаётда мен қолдим
 Лекин, қистайди сорбон.
 Туялар ортибди юк,
 Йўлга тушибди карвон...

...Мен нотаниш китобхон билан хайрлаша туриб, шунигина айтаман: «Шу такаббур имомлар ва ўзини катта олиб кеккайган уламолар мени имонсизликда айблайдилар! Улар бефаҳм, норасо кишилар! Меники сингари имонсизлик осон ва пўк иш эмас.² Менинг имонимдан кучли ва оташин имон йўқдир, бу имон – кишанланган мутафаккирнинг зехни паст жаллод устидан ғалаба қозонишига, мазлум заҳматкашнинг йиртқич золим устидан ғалаба қозонишига, билимнинг сохталик устидан ғалаба қозонишига ишонишдан иборатдир!.. Мен биламанки, яхши кунлар муқаррар келади, бу вақтда ҳақиқат, одамга ғамхўрлик қилиш ва озодлик бизнинг ватанимизни умумий саодатга ва ёруғликка олиб чиқади!.. Бу кунлар келади, албатта келади!»

1 Хусравоний (Хаср).

2 Абу Али ибн Сино (XI аср).

Бент Занкижа учта кумуш узук тақилган нозик бармоғини лабига қўйиб, қайрилма қошларини чимирди ва ўйга толди, сўнгра қоғозларни авайлаб тахлади-да, ола мато парчасига ўраб қўйди. У порлаб турган қора кўзларини Тўғонга тикиб пичирлади:

– Энди мен лўлилар қабиласидан учта жасур йигитни чақириб келаман... Сизлар Ҳожи Раҳимни халос қилиш учун ўликлар ўрасига борасизлар. Кечаси узоқ ва у ҳали соб бўлгани йўқ! Биз уни қутқарамиз!

МУНДАРИЖА

Салом, китобхон 5

БИРИНЧИ КИТОБ

Буюк Хоразмда осойишталик

БИРИНЧИ ҚИСМ

Дарвеш ҳирқасида

Биринчи боб. Олтин лочин	8
Иккинчи боб. Кўчманчи ўтовида	12
Учинчи боб. Сахро йигити	16
Тўртинчи боб. Одил ҳоким.....	20
Бешинчи боб. Муқаддас дарвоза	24
Олтинчи боб. Шоҳнинг тарих ёзувчиси.....	27

ИККИНЧИ ҚИСМ

Хоразм шоҳи қудратли ва даҳшатли

<i>Биринчи боб. Саройда эрталаб.....</i>	35
<i>Иккинчи боб. «Навбати Искандарий».....</i>	40
<i>Учинчи боб. Ғазаб князи.....</i>	45
<i>Тўртинчи боб. Тикилган кўланка</i>	49
<i>Бешинчи боб. Сахийлик.....</i>	52
<i>Олтинчи боб. Туркон хотун фитнаси.....</i>	56
<i>Еттинчи боб. Ҳарам асираси.....</i>	62
<i>Саккизинчи боб. «Қайғу элчиси» ҳам хушхабар келтира олади..</i>	65
<i>Туққизинчи боб. Назардан қолган валиаҳд боғида.</i>	72

УЧИНЧИ ҚИСМ
Иргиз дарёси бўйида жанг

<i>Биринчи боб. Кипчоқ даштига юриш</i>	81
<i>Иккинчи боб. Номаълум қабила билан жанг.....</i>	88

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ
Душман чегарада

<i>Биринчи боб. Мўғул қўшини ҳужумга тайёр</i>	97
<i>Иккинчи боб. Шарқ ҳукмронининг элчиси</i>	99
<i>Учинчи боб. Шоҳнинг элчи билан тунги суҳбати.....</i>	103
<i>Тўртинчи боб. Чингизхон гўғрисида элчи нималар деди</i>	105
<i>Бешинчи боб. Улуғ хоқон элчи хабарини тинглайди</i>	114
<i>Олтинчи боб. Чингизхон безовта бўлган кеча</i>	116
<i>Еттинчи боб. Қулон хотун ўтовиди</i>	120
<i>Саккизинчи боб. Хоқон бармоқ билан санайди</i>	124
<i>Тўққизинчи боб. Йўқолган қарвон</i>	126
<i>Ўнинчи боб. Элчига ўлим йўқ.....</i>	129
<i>Ўн биринчи боб. Чингизхон ғазабланди</i>	131
<i>Ўн иккинчи боб. Мақтуб ёзиш йўллари тўғрисида.....</i>	135

БЕШИНЧИ ҚИСМ
Номаълум элнинг ҳужуми

<i>Биринчи боб. Ўзини мудофаа қилмаган ҳалок бўлади</i>	142
<i>Иккинчи боб. Курбон қизиқ йигит бўлди</i>	147
<i>Учинчи боб. Уруш бошланди.....</i>	153
<i>Тўртинчи боб. Аскарни ўтқир қилич сақлайди</i>	156
<i>Бешинчи боб. Бўйсунмас Темур Малик</i>	160
<i>Олтинчи боб. Мўғуллар чўл бўйлаб келмоқдалар</i>	163
<i>Еттинчи боб. Қамал қилинган Бухорода</i>	165
<i>Саккизинчи боб. Бухоро урушмай таслим бўлди</i>	170
<i>Тўққизинчи боб. «Курулун чўллари қандай яхши»</i>	174

ИККИНЧИ КИТОБ**Мўғул қамчиси остида****БИРИНЧИ ҚИСМ*****Хоразмда довул***

<i>Биринчи боб.</i> Куролини ташлаганларнинг шўри курийдди	183
<i>Иккинчи боб.</i> Самарқанд саркардалари шаҳарни бердилар ...	189
<i>Учинчи боб.</i> Хоразмшоҳ ҳеч қаерда тинчлик тополмади	192
<i>Тўртинчи боб.</i> Хазар денгизининг бир оролида	197
<i>Бешинчи боб.</i> Қурбон қизиқ уйига кетди	202
<i>Олтинчи боб.</i> Қурбон бола-чақасини излайди.....	206
<i>Еттинчи боб.</i> Туркон хотуннинг қочиши	209

ИККИНЧИ ҚИСМ***Буюк Хоразмнинг сўнгги кунлари***

<i>Биринчи боб.</i> Жалолиддин Чингизхонни жангга чақирди	213
<i>Иккинчи боб.</i> Синд бўйидаги жанг	218
<i>Учинчи боб.</i> Ҳожи Раҳим мирза бўлди	220
<i>Тўртинчи боб.</i> «Қора чавандоз»	224
<i>Бешинчи боб.</i> Ҳожи Раҳимнинг эртаги.....	229
<i>Олтинчи боб.</i> Чингизхоннинг уч ўғли Урганчни талашиб душманлик қилишади.....	239
<i>Еттинчи боб.</i> Қора ханжар жумбоқни ечмоқчи	243
<i>Саккизинчи боб.</i> Урганчни олмоқ учун уни аввал бузмоқ керак	249
<i>Тўққизинчи боб.</i> Қора Ханжор «ўлим минораси»да.....	252
<i>Ўнинчи боб.</i> Ҳожи Раҳим ёш Ботухон хузурида.....	260

УЧИНЧИ ҚИСМ***Калка ёнидаги жанг***

<i>Биринчи боб.</i> Чингизхоннинг фармони.	264
<i>Иккинчи боб.</i> «Улуғ хоқонга» маълумот келди.....	266
<i>Учинчи боб.</i> Сўнгги денгизни ахтариб	269

ЧИНГИЗХОН

<i>Тўртинчи боб. Алан ва қипчоқлар юртида</i>	271
<i>Бешинчи боб. Калка ёнидаги татар қароргоҳида</i>	275
<i>Олтинчи боб. Жаҳонгашта Плоския татарлар қўлида</i>	279
<i>Еттинчи боб. Киевда тревога</i>	284
<i>Саккизинчи боб. Субутой баҳодирнинг режаси</i>	297
<i>Тўққизинчи боб. Мўғуллар Днепр соҳилида</i>	299
<i>Ўнинчи боб. Руслар ва қипчоқлар чўлга жўнадилар</i>	303
<i>Ўн биринчи боб. Татарлар тузоғи</i>	307
<i>Ўн иккинчи боб. Субутой баҳодир жангга тайёрланаётир</i>	309
<i>Ўн учинчи боб. Жанг бошланди</i>	314
<i>Ўн тўртинчи боб. «Кахрли ва ғазабли жанг»</i>	318
<i>Ўн бешинчи боб. Суяқлар устида татарлар базми</i>	324

ТЎРТИНЧН ҚИСМ

Чингизхон ўлими

<i>Биринчи боб. Чингизхон отларнинг боши қайтарилсин деб фармон берди</i>	329
<i>Иккинчи боб. Чингизхоннинг қашшоқ донишманд билан ёзишмалари</i>	334
<i>Учинчи боб. Ўлмасликнинг давосини топ</i>	338
<i>Тўртинчи боб. Мўғулларнинг ўз юртларига қайтишлари</i>	346
<i>Бешинчи боб. Чингизхон сафарда ўлишга қарор берди</i>	349

Хотима

<i>Биринчи боб. Ву ердан мўғуллар ўтган</i>	359
<i>Иккинчи боб. Обод Самарқанд қани?</i>	364
<i>Учинчи боб. Темир қафасда</i>	368
<i>Тўртинчи боб. Китобнинг сўнги саҳифаси</i>	371

Адабий-бадиий нашр

Василий Ян

ЧИНГИЗХОН

Муҳаррир *Уткир Иҷдошев*
Бадиий муҳаррир *Шўхрат Мирфаёзов*
Техник муҳаррир *Хосият Хасанова*
Мусахҳиҳ *Дилноза Бўхорова*
Компьютерда саҳифаловчи *Дилмурод Жалилов*

Нашриёт лицензия рақами А1 № 290. 04.11.2016.
2018 йил 2 октябрда брсишга рухсат эгилди.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$ Palatino Linotype гарнитураси.
Офсет босма. 19,95 шартли босма тобоқ. 18,40 нашр тобоқ.
Адади 5000 нусха. 521 букортма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйида чоп эгилди.
100128, Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

Телефонлар: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс. (371) 241 82-69

www.gglit.uz

info@gglit.uz

23,500 cfm.

Василий Ян
Чингизхон

ISBN 978-9943-5211-8-6

9 789943 521186